

NİĞDE ÖMER HALİSDEMİR ÜNİVERSİTESİ
TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI ARAŞTIRMA VE UYGULAMA MERKEZİ

U L U S L A R A R A S I
TÜRK DÜNYASI
A R A Ş T I R M A L A R I D E R G İ S İ

INTERNATIONAL JOURNAL OF TURKISH WORLD STUDIES

ISSN: 2651-5180

YIL / YEAR: 2025

CİLT / VOLUME: 8

SAYI / NUMBER: 2

ULUSLARARASI HAKEMLİ DERGİDİR

ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

International Journal of Turkish World Studies

Kısa Adı: **TÜDAD**

e-ISSN: 2651-5180

Yıl: **2025** Cilt-Sayı: **8(2)**

Sahibi

Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi

EDİTÖR KURULU

Baş Editör

Prof. Dr. Hikmet KORAŞ

Türkiye

Prof. Dr. Fatih YÜCEL

Doç. Dr. Çiğdem ŞAHİN

Dr. Öğr. Üyesi Adem YELOĞLU

Dr. Öğr. Üyesi Turgay DÜĞEN

Dr. Öğr. Üyesi Perizat YERTAYEVA

Azerbaycan

Prof. Dr. Gülzar İBRAHİMOVA

Teknik Editörler

Arş. Gör. Mesut SÖNMEZ

Arş. Gör. Kevser AKMAN

Yabancı Dil Editörleri

Dr. Dilrabo ABDAZIMOVA

Dr. Umsunay ZHUMASHEVA

Malika MUSSUROVA

YAYIN KURULU

Prof. Dr. Gülmira ABDRASİLOVA

(Kazak Ulusal Kızlar Pedagoji Üniversitesi – Almatı / KAZAKİSTAN)

Prof. Dr. Zharkynbike SULEİMENOVA

(Kazak Ulusal Kızlar Pedagoji Üniversitesi – Almatı / KAZAKİSTAN)

Prof. Dr. Nevzat TOPAL

(Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi – Niğde / TÜRKİYE)

Prof. Dr. Elmira MEMMEDOVA –KEKEÇ

(Bakü Avrasya Üniversitesi – Bakü / AZERBAYCAN)

Prof. Dr. Mukhabbat KURBANOVA

(Özbekistan Millî Üniversitesi – Taşkent / ÖZBEKİSTAN)

Prof. Xojamurod JABBOROV

(Karşı Devlet Üniversitesi – Karşı / ÖZBEKİSTAN)

Doç. Dr. Resul BAĞI

(Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi – Niğde / TÜRKİYE)

Doç. Dr. Meder SALİEV

(Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi – Niğde / TÜRKİYE)

Doç. Dr. Mzisa BUSKİVADZE

(Tiflis Devlet Üniversitesi – Tiflis / GÜRCİSTAN)

Dr. Öğr. Üyesi Bagdagul MUSSA

(Ürdün Üniversitesi – Amman / ÜRDÜN)

DANIŞMA KURULU

Prof. Dr. Adem ÖGER

(Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi – Nevşehir / TÜRKİYE)

Prof. Dr. Ahmet BURAN

(Fırat Üniversitesi – Elazığ / TÜRKİYE)

Prof. Dr. Bekir ÇINAR

(Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi – Niğde / TÜRKİYE)

Prof. Dr. Bülent KARA

(Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi – Niğde / TÜRKİYE)

Prof. Dr. Ercan ALKAYA

(Fırat Üniversitesi – Elazığ / TÜRKİYE)

Prof. Dr. Enver KAPAĞAN

(Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi – Bolu / TÜRKİYE)

Prof. Dr. Faruk ÇOLAK

(Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi – Niğde / TÜRKİYE)

Prof. Dr. Fatma AÇIK

(Gazi Üniversitesi - Ankara / TÜRKİYE)

Prof. Dr. Hatice İÇEL

(Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi – Niğde / TÜRKİYE)

Prof. Dr. Mehmet EKİZ

(Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi – Niğde / TÜRKİYE)

Prof. Dr. Nergis BİRAY

(Pamukkale Üniversitesi – Denizli / TÜRKİYE)

Prof. Dr. Ramis KARABULUT

(Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi – Niğde / TÜRKİYE)

Prof. Dr. Talip YILDIRIM

(Uşak Üniversitesi – Uşak / TÜRKİYE)

Prof. Dr. Ziya AVŞAR

(Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi – Niğde / TÜRKİYE)

Doç. Dr. Kaliya KULALIYEVA

(Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi – Bişkek / KIRGIZİSTAN)

Doç. Dr. Mustafa KUNDAKÇI

(Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi – Bolu / TÜRKİYE)

Doç. Dr. Lokman ZOR

(Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi – Niğde / TÜRKİYE)

Doç. Dr. Reyila KAŞGARLI

(İstanbul Üniversitesi – İstanbul / TÜRKİYE)

Doç. Dr. Zeki GÜREL

(Kastamonu Üniversitesi – Kastamonu / TÜRKİYE)

Dr. Öğr. Üyesi Min Ji YANG

(Busan University of Foreign Studies – Busan / GÜNEY KORE)

Yayımcı

Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi

Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi 3. Kat 51240 Merkez Yerleşke/NİĞDE
utudad@gmail.com

DİZİNLER

ESJI

OpenAIRE

DRJI

EBSCO

ASOS İndeks

İSAM

İÇİNDEKİLER/CONTENTS

ARAŞTIRMA MAKALELERİ / RESEARCH ARTICLES

Afganistan’da Bir Bölge İsmi Olarak “Türkistan”ın Kullanılışı Üzerine Bir Değerlendirme

An Evaluation on the Use of Turkestan as a Regional Name in Afghanistan

Ziauddin JAMAL

101-114

Azerbaycan’da Türklük Anlayışının Sembol İsimlerinden Biri Olarak Nazım Hikmet

Nazım Hikmet, the Symbol of the Understanding of Turkishness in Azerbaijan

Terane HEŞİMOVA

115-124

Disiplinlerarası İlişkiler Bağlamında Şiir ve Coğrafya: Seyyid Nesîmî’nin Dîvânı’nda Coğrafi Unsurlar

Poetry and Geography in the Context of Interdisciplinary Relations Geographical Elements in Seyyid Nesimi’s

Divan

Nebahat ERDEM

125-138

Qashqadaryo Shevalarının O’rganilish Tarixidan

The History of Studying Kashkadarya Dialects

Xojamurod JABBOROV

139-146

Gelenekten Modernliğe Türk Mutfağı: Fenn-i Tabâhat

From Tradition to Modernity: Turkish Cuisine-Fenn-i Tabâhat

Hüseyin Talha ÇELEBİ / Yiğit Burak HEKİM / Elif Cemre ÖZAYDIN

147-160

Azerbaycan Müziğinde Senfonik Muğam

Symphony Mugham in Azerbaijani Music

Aynur Elhan NAYİR

161-174

Hamzaname 49. Ciltte Eski Anadolu Türkçesinin Zenginliği: Söz Varlığı ve Anlam

The Richness of Old Anatolian Turkish in Volume 49 of Hamzaname: Vocabulary and Meaning

Kasım TURGUT / Muhammet YELTEN

175-192

Ekoeleştirel Bir Yaklaşımla Erol Toy’un *Doruktaki Öfke* Romanını Okumak

Reading Erol Toy’s Novel Doruktaki Öfke from an Ecocritical Approach

İpek KILIÇ

193-204

An Investigation of the Reasons of New Teachers for Choosing The Teaching Profession

Göreve Yeni Başlayan Öğretmenlerin Öğretmenlik Mesleğini Seçme Nedenlerinin İncelenmesi

Başak BABAOĞLU YILMAZ / Bahadır GÜLBAHAR

205-220

Adana Basınında Antikomünizme Dair Haberler: 1946-1950

News on Anti-Communism in Adana Press: 1946-1950

Cevdet GÖREN

221-236

Türkistan’da Enerji Çalışmalarının Görsel Haritalama Tekniği ile Analizi

Analysis of Energy Studies in Turkestan with Visual Mapping Technique

Derya DEMİR / Rüştü YAYAR

237-260

Антонимия және Сөзжасам
Antonymy and Word Formation
Айсылу НУРТАЕВА
261-268

Kentleşmede Karşılaşılan Hukuki Sorunlar: Niğde İli Örneği
Problems of Law in Urbanization: The Case of Niğde Province
Bülent KARA / İrem Sultan EROL
269-278

Kıpçak Türkçesi Sözlüğünde Kadın ve Aile ile İlgili Söz Varlığının Derleme Sözlüğü'ndeki Karşılıkları ile Mukayesesi
In the Kipchak Turkish Dictionary, the Comparison of the Vocabulary About Women and Family in the Dialectical Dictionary of Turkish
Osman TÜRK / Fatma KOÇ
279-300

ÇEVİRİ MAKALE / TRANSLATION ARTICLE

“Alan” Yeraltı Mezarlıklarında Eski Türk Runik Yazıtları
Old Turkish Runic Inscriptions in the "Alan" Underground Cemeteries
Çeviren: Huseyn AHMADOV
301-306

KİTAP İNCELEMESİ / BOOK REVIEW

Nursultan Nazarbayev'in Avrasya Misyonu Aleksandr Dugin Ankara, 2006, Yeni Avrasya Yay. 284 Sayfa, ISBN: 9789756669655
Nursultan Nazarbayev's Eurasian Vision Aleksandr Dugin Ankara, 2006, Yeni Avrasya Yay. 284 Pages, ISBN: 9789756669655
Cansu KAYA
307-312

DÜZELTME / ERRATUM

Düzeltilme (Sentaktik İstem Yapısı Bakımından Kırgız Türkçesi Fiil Sınıfları)
Erratum (Verb Classes in Kyrgyz Turkish in Terms of Syntactic Valency Structures)
Mehmetcan GÖKBAYIR / Ahmet BURAN
313

Düzeltilme (Қожа Ахмед Ясауи және Сопылық Дүниетаным)
Erratum (Khoja Ahmed Yassawi and the Sufi Worldview)
Zhuldyz KOPBAYEVA / Gulmira ABDİRASILOVA / Gulnaz BEISENBEKOVA
314-324

Jamal, Z. (2025). Afganistan’da bir bölge ismi olarak “Türkistan”ın kullanılışı üzerine bir değerlendirme.
Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, 8(2), 101-114.

AFGANİSTAN’DA BİR BÖLGE İSMİ OLARAK “TÜRKİSTAN”IN KULLANILIŞI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Ziauddin JAMAL*

Öz: Türkistan, Asya kıtasında nüfusu çoğunlukla Türk kavimlerinden oluşan geniş bir coğrafyanın ismi olarak bilinmektedir. Geçmişte bu geniş coğrafyanın yanı sıra Afganistan topraklarının Amu Derya ile Hindukuş dağları arasında kalan bir kısmı için de Türkistan adı kullanılmaktaydı. Hatta bu ülkenin 19. yüzyılın ortalarına ait tarihî kaynaklarında ülkenin tamamı Afganistan ve Türkistan memleketleri olarak anılmaktadır. Ancak, 19. yüzyılın ikinci yarısında Rusların Buhara Emirliği topraklarına ilerlemesi üzerine kaynaklarda Rus Türkistan’ı terimi ortaya çıkmıştır. Buna karşılık Amu Derya ile Hindukuş arasındaki topraklar için Afganistan’a ait Türkistan (*Türkistan-i Mutallaka-i Afganistan*), Küçük Türkistan (*Türkistan-i Sagir*), Afgan Türkistan’ı (*Türkistan-i Afgani*), Güney Türkistan (*Türkistan-i Cenubi*) ve Türkistan Vilâyeti (*Vilâyet-i Türkistan*) gibi isimler kullanılmaya başlanmıştır. Bu çalışmada, Afganistan’ın tarihî ve resmî kaynaklarında söz konusu bölgenin ismi olarak Türkistan’ın kullanılışı ele alınmıştır. Ayrıca her ismin belli dönemlerde kullanılışının nedenleri ve Türkistan kelimesinin bölge ismi olarak kullanılmaması ile ilgili konular üzerinde de durulmaya gayret edilmiştir. Çalışma ağırlıklı olarak, 1747’den 1960’lar arasındaki Afganistan’ın resmî tarihî kaynaklarındaki bilgilere dayanmaktadır. Çoğunlukla ülkenin şah ve emirleri sarayında yazılan tarihî kitaplar, devlet tarafından yayınlanan gazeteler, ders kitapları ve Nizamnameler gibi resmî ve birinci el kaynakların verdiği bilgiler esas alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Türkistan, Afganistan, Afgan Türkistanı, Küçük Türkistan, Türkistan Vilâyeti*

AN EVALUATION ON THE USE OF TURKESTAN AS A REGIONAL NAME IN AFGHANISTAN

Abstract: Turkestan is known as the name of a large geography in the Asian continent whose population consists mostly of Turkish tribes. In the past, in addition to this wide geography, the name Turkestan was also used for a part of Afghanistan between the Amu Darya and the Hindu Kush Mountains. In fact, in the historical sources of this country from the mid-19th century, the entire country is referred to as the countries of Afghanistan and Turkestan. However, as the Russians invaded into the territory of the Emirate of Bukhara in the second half of the 19th century, the term Russian Turkestan appeared in the sources. On the other hand, the lands between the Amu Darya and the Hindu Kush are called Turkestan belonging to Afghanistan (*Turkestan-i Mutallaka-i Afghanistan*), Lesser Turkestan (*Turkestan-i Sagir*), Afghan Turkestan (*Turkestan-i Afgani*), Southern Turkestan (*Turkestan-i Jenubi*) and Turkestan Province (*Vilayet-i Turkestan*). In this study was discussed the use of Turkestan as the name of the region in Afghanistan's historical and official sources. In addition, an effort has been made to focus on the reasons why each name is used in certain periods and the issues related to the use of the word Turkestan as a regional name. The study is mainly based on information from official historical sources of Afghanistan between 1747 and the 1960s. Information provided by official and first-hand sources

* Kocaeli Üniversitesi, ziyaaajamal@gmail.com

 ORCID ID: 0009-0009-3162-1006

such as historical books written in the palace of the country's shah and emirs, newspapers published by the government, textbooks and Regulations were mostly taken as basis.

Keywords: *Turkestan, Afghanistan, Afghan Turkestan, Lesser Turkestan, Turkestan province*

Türklerin yaşadığı yer anlamına gelen Türkistan, Asya kıtasının geniş bir coğrafyası için kullanılan isimdir. Bu coğrafya, İran'ın Horasan eyaletinden başlayıp Afganistan'ın merkezinde uzanan Hindukuş ve Pamir Dağlarının kuzey eteklerini içine alarak Çin'in Sincan bölgesine kadar devam eder. Buradan Mançurya'ya ve bu ülkenin batısından başlayıp Moğolistan, Güney Sibirya'dan Ural Dağları, Volga Nehri ve Hazar Denizi'ne kadar uzanır. Günümüzde ise Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan, Özbekistan ve kuzey Afganistan topraklarını içine alan bölge ile Çin Halk Cumhuriyeti'nin işgali altındaki Doğu Türkistan coğrafyasını kapsamaktadır. Bölgenin tamamının 5340066 kilometre kare genişliğinde olduğu tahmin edilir (Taşağıl, 2012, s. 556; Yalçınkaya, 1994, s. 14, 15; Bahar, 1994, s. 233). Söz konusu bölgenin ismi olarak Türkistan kelimesinin ilk kez eski İranlılar tarafından kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bunun kanıtı ise Turfan'da bulunan bir Soğdca belgedir. M.S. 639 yılına ait olduğu tahmin edilen bu belgede, Türkistan kelimesinin “*Twrkystn*” şeklinde yazılı olduğu iddia edilmektedir (Özkan, 2023, s. 489). Ceyhun ve Seyhun arasında yer alan bölge, Orta Çağ Müslüman coğrafyacı ve tarihçiler tarafından genellikle Maverâünnehir olarak anılmıştır. Çoğu tarihçilerin inanışına göre Maverâünnehir'in doğu ve kuzeyinde bulunan, bu dönemde henüz İslam'a girmeyen Türklerin yaşadığı coğrafyalara Türkistan denilirdi (Taşağıl, 2012, s. 556; Özkan, 2023, s. 490, 491). Ancak Barthold gibi bazı diğer tarihçiler söz konusu dönemin Maverâünnehir'inin de Türkistan'ın bir parçası olduğunu söyler. Ona göre bu bölge çok eskiden beri Türklerin egemenliği altında bulunmuştur (Barthold, 1928, s. 64).

Orta Çağ Müslümanlarının tarihî ve coğrafi eserlerinde Türkistan'ın çoğunlukla üç bölgenin ismi olarak kullanıldığını söyleyebiliriz. Biri Çin ile Müslümanlar arasında yer alan Türklerin diyarı, ikincisi Şaş yakınında bulunan yerin ismi ve üçüncüsü de Maverâünnehir dâhil tüm Türklerin yaşadığı bölgeydi. İbn Hurdâzbih, *El-Mesâlik Ve'l-Memâlik* kitabında bölgenin şehirleri arasındaki yol mesafelerini anlatırken şöyle yazmaktadır: “*Merv'den iki yol ayrılır, biri Şaş ve Türkistan'a, diğeri Belh ve Tuharistan'a gider. Semerkant'tan Şaş'a kadar kırk iki fersah, Türkistan Nehri'nden Şaş'a kadar iki fersah uzaklığında yol vardır.*” (İbn Hurdâzbih, 1371 hş, s. 27, 28). Burada bahsedilen Türkistan, Türklerin yaşadığı geniş topraklar değil, büyük ihtimalle küçük bir yer ya da nehirden ibarettir. Bu dönemin yazarları tarafından Müslümanların egemenliğinin dışında yaşayan Türklerin diyarı olarak isimlendirilen Türkistan'ın sınırlarının genellikle Fergana ve İsficap olduğu belirlenmiştir (*Hudûdü'l-âlem*, 1983, s. 117; İbn Hurdâzbih, 1371 hş, s. 59). Türkistan kelimesinin üçüncü anlamdaki kullanımı da eski Farsça ve Arapça eserlerde sıklıkla yansımıştır. Ancak bu manada tarif edilen Türkistan'ın sınırları açıkça belirlenmemiştir. *Hudûdü'l-âlem* kitabının bilinmeyen yazarı, Horasan hududunu anlatırken kuzey sınırında Ceyhun Nehri'nin bulunduğunu belirtmektedir. Devamında ise “Horasan Türkistan'dadır” diye eklemektedir (*Hudûdü'l-âlem*, 1983, s. 88). Başka bir yerde Maverâünnehir sınırlarını anlattıktan sonra bu bölgenin de Türkistan'da bulunduğu bilgisini aktarmaktadır (*Hudûdü'l-âlem*, 1983, s. 105). Gurganc ve Kaj ya Kas gibi bazı diğer mevkiiler için de “Türkistan'dadır” demektedir (*Hudûdü'l-âlem*, 1983, s. 122, 123). Fakat kitabın editörü Menuçir Sutudeh “*der Türkistan*” olarak geçen Farsça cümlelerin kitapta “*der-i Türkistan*” şeklinde okunmasını önermektedir. Bu şekilde okunuşu zikrettiğimiz yerler “Türkistan'da” değil “Türkistan Kapısı” oldukları şeklinde değişir. İbn Hurdâzbih de Türkistan'ı Türklerin diyarı olarak söz konusu bölge için kullanmıştı. O, *El-Mesâlik Ve'l-Memâlik* kitabında yeryüzündeki yerleşimleri Orufi, Lubiye, Etofia ve Eskofiya isimleri ile dört kıtaya ayrıldıktan sonra, “*Ermenistan, Horasan, Türkistan ve Hazar'ın Eskofiya'da*” olduğunu yazmaktadır. Burada

Maveraünnehir’den söz etmemesinin nedeni büyük ihtimalle bu bölgenin Türkistan’a bağlanmış olmasıdır (İbn Hurdâzbih, 1371 hş, s. 147). Kitabın başka bir yerinde Türkistan ülkesi hakkında şöyle yazar: “*Türkistan, Türk topraklarının tamamına denir. En geniş Türk toprağı Tokuz-Oğuz (Uygur) ülkesi olup sınırları Çin, Tibet, Heluh (Karluk), Kimak,... dır.*” (İbn Hurdâzbih, 1371 hş, s. 68).

Bahsettiğimiz gibi Türkistan ismi Türklerin ülkesi anlamında çoğunlukla İran ve Arap Müslümanlar tarafından kullanılmıştı. Fakat Türkler tarihin çoğu dönemlerinde bu ismi söz konusu bölge için kullanmamışlardır. Özellikle Türkistan’da uzun yıllar hüküm süren Şibaniler, Hastrahanlılar ve Mangıtlar bu ismi kendi siyasi idarelerindeki bölge için kullanmamışlardır. Onların hükümdarları kendileri hakkında daha çok “Buhara Hanı” veya “Emiri” unvanlarını tercih etmişlerdir (Özkan, 2023, s. 492). Bu dönemlerde Türkistan, daha çok Seyhun kıyısındaki bölgeler ve bugün Kazakistan’da bulunan Yesi mevkiine verilen isimdi. Söz konusu Türkistan, Ahmet Yesevi’nin türbesini içinde bulundurduğu için Özbekler nezdinde kutsallık taşımakta olup ilk başta onların başkenti olmuştur (Hunci, 1976, s. 72, 85-88). 19. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde Ruslar bu bölgeyi işgal edince, 1867 yılında Taşkent merkezli Türkistan Genel Valiliği’ni kurdular. Daha sonraki aşamalarda Rusların eline geçen Buhara, Hive ve Hukand hanlıklarının toprakları da bu Vilâyete bağlanmış oldu (Özkan, 2020, s. 121). Bu şekilde 19. yüzyılın ikinci yarısında Türkistan toprakları Rus, Çin ve Afganistan idarelerine girdiğinden dolayı Rus Türkistan’ı, Çin Türkistan’ı ve Afgan Türkistan’ı gibi kavramlar ortaya çıktı.

Bu makalede, Afganistan’ın tarihî kaynaklarında ülkenin kuzey bölgelerinin ismi olarak Türkistan’ın kullanılışı incelenmiştir. Çalışma daha çok Afganistan’ın farklı dönemlerinde hükümdarların saraylarında yazılan tarihî kitaplar, gazeteler, nizamnameler ve diğer tür birinci el kaynaklara dayanmaktadır. Afganistan’ın kuruluş döneminde yazılan *Tarih-i Ahmedşahi* (1747-1773), Şah Şucca tarafından yazılan *Vakiyat-i Şah Şucca* (1804-1842), Emir Şir Ali Han sarayında yazılan *Gülşen-i Emaret* (1863-1879), Barikzay şehzadeleri tarafından kaleme alınan *Tarih-i Sultani* (1857), Emir Abdurrahman Han’ın hatıratı olan *Taç el-Tevarih*, Emir Habibullah Han sarayında yazılan *Sirac el-Tevarih* (1911), Amanullah Han (1919-1929) döneminde düzenlenen nizamnameler gibi tarihî kaynakların verilen bilgiler çalışmamızda ağırlıklı olarak kullanılmıştır.

1. Afganistan’ın Tarihî Kaynaklarında Türkistan’ın Genel Olarak Kullanılışı

Afganistan’ın tarihi 1747 yılında Kandahar’da Ahmed Şah Abdali’nin hükümrânlığı ile başlar. Ahmed Şah, Nadir Şah ordusunun komutanlarından biriydi. 1747 yılında Nadir Şah’ın öldürülmesinin ardından emrindeki askerleri ile Kandahar’a gelerek hükümdarlığını ilan etti. Yirmi altı yıllık iktidarı süresinde (1747-1773) Hindistan, İran ve Türkistan topraklarına yürüyüp geniş bir coğrafya üzerine musallat oldu (Misbahzadeh, 1388 hş, s. 59). Ele geçirilen toprakların büyük bir kısmı daha sonra haleflerinin idaresinden çıkmıştı. 19. yüzyılın sonuna kadar, yani Emir Abdurrahman Han (1880-1901) döneminin son yıllarında Afganistan bugünkü sınırlarına ulaştı. Afganistan devleti, kuruluşundan itibaren Hindukuş Dağları ile Amu Derya arasında bulunan Türkistan topraklarını nüfuzu altına almıştı. Bu bölge, Türkistan’ın bir parçası olduğu ve ahalisinin çoğunlukla Türklerden oluşması nedeni ile ilk başta Türkistan olarak isimlendirilmişti. 20. yüzyılın birinci yarısına kadar Afganistan’ın tarihi kaynakları ve resmî belgelerinde genellikle *Türkistan*, *Türkistan-i Mutallaka-i Afganistan*, *Türkistan-i Sagir* (Küçük Türkistan), *Memleket-i Türkistan*, *Vilâyet-i Türkistan*, *Türkistan-i Afgani* (Afgan Türkistan’ı) ve çok az da olsa *Türkistan-i Cenubi* (Güney Türkistan) isimleri ile anılmıştır (Lee, 1996, s. xxxi).

Afganistan’da Türkistan denilen bölge, Hindukuş Dağları ile Amu Derya’nın arasındaki toprakları, doğuda Bedahşan’dan batıda Badgis Vilâyetine kadar uzanan sahayı

kapsar. Bu saha çok eskilerden beri insanların yaşayış yeri¹ olarak Baktarya (Belh) ve Toharistan gibi medeniyetlerin beşiği olmuştur. Ünlü ipek yolu buradan geçerek İran, Hindistan ile eski Yunan kültür ve sanatını Asya bozkırlarına aktarmıştır (Grousset, 1353 hş, s. 105). Yine de bu topraklar, Hunlar zamanından günümüze kadar İran ve Türk halklarının buluşma yeri olarak rol oynamıştır (Golden, 2023, s. 417). Buralarda 4. yüzyılın sonlarında göç eden Türklerin, Ak Hunlar olduklarını kesin olarak bilmekteyiz (İzgi, 2020, s. 156). Zeki Velidi Togan gibi bazı ünlü tarihçiler Ak Hunlar hükümetinin merkezinin o dönemlerde *Valvalic* olarak bilinen Kunduz'da bulunduğunu öne sürmektedirler (Togan, 1981, s. 42). Çinli Budist rahip ve seyyah Hsuan Tsang, 630 yılında Tuharistan'dan geçtiğinde buranın bir Türk Tegin ya da Yabgusu tarafından idare edilmekte olduğunu yazmıştır (Grousset, 1353 hş, s. 164). Tarihî rivayetlere göre M.S. 7. ve 8. yüzyıllarda Müslüman fatihleri bu bölgeye yetiştiklerinde Tuharistan'ı yöneten Karluklarla karşılaşmışlardı (Barthold, 1376 hş, s. 117).

Nadir Şah'ın ölümünden (1747) hemen sonra Belh'deki askeri güçler, Türkistan'ı terk ederek İran'a çekildiler. Bunun sonucunda bölgede güç boşluğu ortaya çıkmıştı. Bu sırada Kunduz'da bulunan Katagan ve Meymene'de yaşayan Ming kabileleri arasında Belh'in egemenliğini almak için çatışma başladı. Nadir Şah'ın sarayından gelen Ming beyi Hacı Bay, Belh'i ele geçirdi, fakat çok geçmeden Katagan beyi Hazara Han, onu bu şehirden kovdu. Kataganların üstünlüğü Mingleri müttefik güç aramaya mecbur bıraktı. Bu nedenle Hacı Bay, bir grup aksakallarla yeni güç kazanan Ahmed Şah Abdali'nin himayesini kazanmak için Kandahar'a gitti. 1751 yılında gerçekleşen görüşme, Afganistan'ın Türkistan'da nüfuz sağlamasına başlangıç olmuştur (Lee, 1996, s. 74).

Ahmet Şah Abdali, Kandahar merkezli devletini kurduktan (1747) sonra İranlı Münşi Mahmud el-Hüseyini'yi kendi tarihini yazdırmak için hizmete çağırdı. Yirmi altı yıl süren Ahmed Şah Abdali'nin hükümdarlığı (1747-1773) sırasındaki olayları kaydeden *Tarih-i Ahmed Şahi* kitabı onun tarafından yazılmıştı. Dönemin ana kaynaklarından olan bu kitapta, Türkistan kelimesi birçok kez geçmektedir. Kaynakta ilginç olan durum Afganistan'ın isminin hiç geçmemesidir. Ahmed Şah Abdali'nin egemenliği altında bulunan toprakları, İran, Hindistan ve Türkistan'ın parçaları olduğunu yazarak onu sıklıkla *Şah-i Memalikistan* ve bazen *Şah-i Kişveristan* sıfatıyla tanıtır (el-Hüseyini, 1386 hş, s. 47). Mountstuart Elphinstone, İngiliz diplomatı olarak 1809 yılında Afganistan'a gittiğinde de "Afganlar arasında ülke geneli için kullanılan bir isim bulunmadığını" yazmaktadır (Elphinstone, 1373 hş, s. 158).

Hacı Bay ve beraberindeki aksakalların Ahmed Şah Abdali'nin sarayına geldikleri *Tarih-i Ahmed Şahi* kitabında "*Vilâyet-i Türkistan reislerin gelişlerinin beyanı*" başlığı ile rivayet edilmiştir. Kitabın rivayetine göre, görüşme gerçekleştirdikten sonra Ahmed Şah Abdali, Hacı Bay'ı *Vali-i Belh* (Belh Valisi) ve *Sahip-i Ehtiyar-i Maliyat-i Türkistan*² (صاحب اختیار مالیات ترکستان) olarak tayin edip askeri yardımla bölgeye gönderdi (Hüseyini, 1386 hş, s. 155, 156). Böylece Amu Derya'nın güneyi ve Hindukuş'un kuzeyinde bulunan topraklar Türkistan ismi ile ilk kez Afganistan'ın tarihî kaynaklarında yer almıştı. Ancak gönderilen vali ve askeri birimi Belh'i ele geçirememişti. Dolayısı ile Ahmed Şah Abdali daha sonra yine bölgeye ordu göndermişti. Afgan Şah'ın 26 yıl hükümdarlığı sırasında iki defa askeri sefer gerçekleştirildi. Saltanatının 20. yılında gönderilen son ordu Bedaşan bölgesine kadar ilerleyerek Hz. Muhammed'e ait olduğu iddia edilen *Hurka-i Mübarek*, Kandahar'a getirilmişti (Hüseyini, 1386 hş, s. 563).

¹ Afganistan'da Fransız Arkeolojik Heyeti'nin (DAFA) raporlarına göre Semengan yakınında bulunan Hezarsm ve Karakemer vadilerinde Paleolitik çağına ait insani izler bulunmuştur. Ayrıca Tahar'daki Dere-i Kör ve Belh'deki Akköprük mevkiilerinde Neolitik çağına mensup olan kalıntılara rastlanmıştır (Sarmiento ve Rasouli, 2018, ss. 74 – 75).

² Türkistan'ın vergileri kendisine ait olduğunu belirtilen bir imtiyaz.

Timur Şah döneminde (1773-1793) söz konusu Türkistan, Buhara emiri Şah Murad ile tartışma alanı olmuştu. Bölgeyi ele geçiren Şah Murad ile Timur Şah arasında 1789 yılında yapılan savaş neticesinde Buhara Emiri geri çekildi. Timur, Kabil'e dönerken birini Belh Valisi olarak tayin etmiş fakat o uzaklaşınca atadığı valiye halk itaat göstermemişti. Ardından Timur, Mir Hazara Han adında başka bir vali gönderdi. Ama bu şahıs Türkistan'a gelir gelmez hayatını kaybetmişti. Bu olaylardan sonra Timur bu bölge ile ilgisini kesmişti (Halis, 1396 hş, s. 197). Bundan sonra 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar bahis konusu Türkistan yerel mir ve boy beyleri tarafından bağımsız olarak ve bazen de Buhara ve Afganistan'ın etkisi altında yaşamlarını sürdürmeye devam etmişlerdi.

19. yüzyılın başlarında Belh merkezli Türkistan hükümeti, Katagan kabilesinin lideri Kılıç Ali Bek'in elinde bulunmaktaydı. Bu sırada Timur Şah'ın oğlu Şah Şucca, Afganistan'ın şahı olarak hüküm sürmekteydi. *Vakiyat-i Şah Şucca* adı ile kendisi tarafından kaleme alınan dönemin kaynağında H. 1220 yılında "*Türkistan'dan Buhara Valisi Haydar Şah ve Hulüm Valisi Kılıç nezdinden elçilerin gelişi*" rivayet edilmektedir. Kitabın aktardığı bilgilere göre, söz konusu elçi heyeti Emir Haydar'ın kız kardeşi ile Şah Şucca'nın evlenmesini önermiş ve Şah da bu teklifi kabul etmişti (Şah Şucca, 1333 hş, s. 14).

1849 yılında Emir Dost Muhammed Han, oğlu Muhammed Ekrem Han komutanlığında Türkistan'a ordu göndererek bu bölgeyi Afgan Devleti'nin tam idaresine çekmeye çalıştı. Onun kuvvetleri 1850 yılında Belh'i ele geçirdi (Katip, 1372 hş, s. 2/17). Dost Muhammed Han'ın kuvvetleri ile Türkistan'ın yerel mirlerinin savaşı 1863 yılında Emir'in ölümüne kadar devam etmişti. Uzun çatışmalar sonucunda yalnızca Bedaşan ve Meymene mirleri direnmeyi başarmıştı. Diğer beylikler ise Afgan Devleti'nin üstünlüğünü kabul ederek boyun eğmişlerdir. Bu dönemde Dost Muhammed Han'ın oğlu Muhammed Efzal Han, "*Türkistan Hükümrani*" ünvanı ile devlet otoritesini temsil etmekteydi. Ondan sonra askeri kuvvetlerin başında bulunan "*Türkistan Sipahsaları*" yer alırdı. Bu dönemde babası ile beraber Belh'de bulunan Efzal Han'ın oğlu Abdurrahman Han, kendi hatıratında *Türkistan Sipahsalarının*, Şir Muhammed adında bir İngiliz generali olduğunu yazmıştı. Onun rivayetine göre asıl adı Campbell olan bu İngiliz subayı İslam'ı kabul ettikten sonra Şir Muhammed adını almış ve Afganistan ordusunda hizmete başlamıştı (Abdurrahman Han, 1375 hş, s. 23).

1863 yılında Dost Muhammed Han'ın ölümünün ardından, Afgan şehzadeleri arasında iktidar savaşı başladı. Bu durum neticesinde Türkistan'ın Özbek Beyleri kendi bölgelerine geri döndü. Türkistan Hükümdarı Afzel Han, iktidar mücadelesini kazanmak amacıyla Özbek beyleriyle uzlaşmacı bir politika izledi. Bu gelişmeler, Türkistan beylerinin yeniden güç kazanmalarına fırsat sağladı (Noori, 1353 hş, s. 63). Dost Muhammed Han'ın oğlu Şir Ali Han, uzun savaşımlardan sonra siyasi iktidarı ele geçirmeyi başardı (1868). Yeğeni Serdar Muhammed Fatih Han'ı Türkistan Hükümdarı olarak atadı (Noori, 1353 hş, s. 73). Ardından Serdar Muhammed Han'ı bu makamda görevlendirdi (Noori, 1353 hş, s. 165). Şir Ali Han döneminde Türkistan yönetiminde önemli değişiklikler meydana geldi. H. 1291 yılında İşikağası Şir Dil Han, "*Luynab*"³ ünvanı ile Türkistan hükümdarı oğlu Huşdil Han, "*Kamakinab*" ünvanıyla hükümdar yardımcısı ve Mirza Muhammed Hüseyin de "*Kamnab*" ünvanıyla divan sorumlusu olarak atandılar (Katip, 1372 hş, s. 2/198). Yani bu dönemde Türkistan yönetimi için farklı makamlar kuruldu ve bu makamları üstlenenler de Peştuca⁴ ünvanlarını taşımaktaydı.

Ayrıca Şir Ali Han dönemine ait tarihî kaynaklar, ülkenin tamamını kastederken genellikle "*Memalik-i Afganistan ve Türkistan*" (Afganistan ve Türkistan Memleketleri)

³ 1878 yılında Mezar-i Şerif'te bulunan Colonel Grodekoff, Türkistan hükümdarın ünvanını *Lueenaib* olarak yazmıştır (Marvin, 1880, s. 37). Onun yazdığı şekli eğer doğru kabul edersek *Lueenaib*, Büyük Naip; *Kamakinab* ise Kumaki Naip şekli ile Yardımcı Naip anlamını ifade eder.

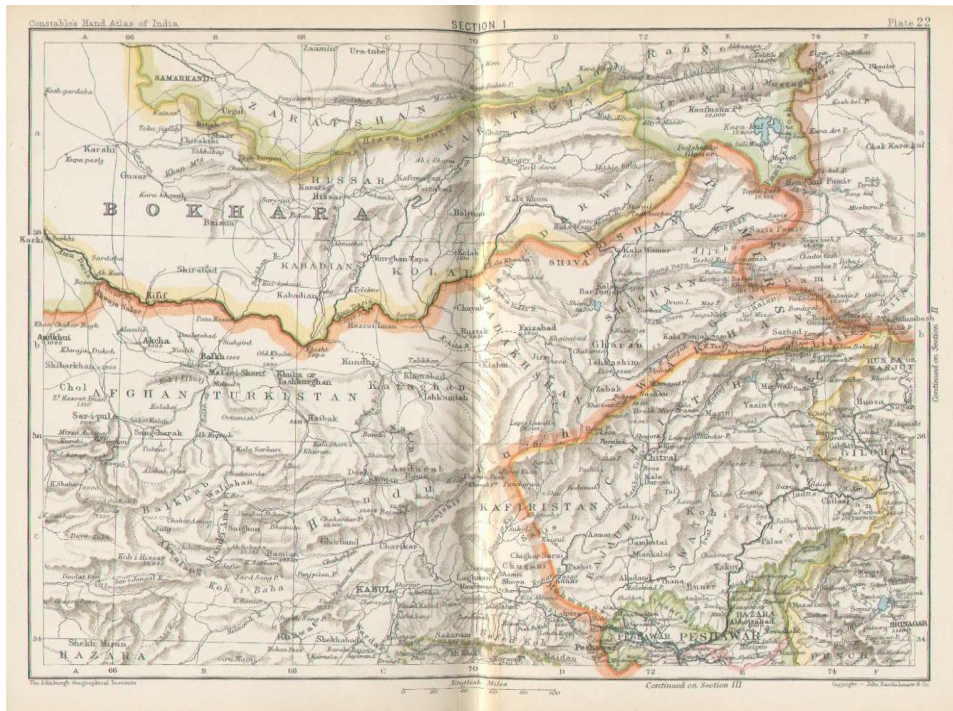
⁴ Peştun, Afganların başka bir ismi olduğu için onların konuştukları dil Peştuca olarak bilinir.

şeklinde yazar. Çünkü bu zamana kadar (1870'ler), Hindukuş kuzeyi için Afganistan ismi kullanılmayıp Türkistan adı ile bilinirdi. H. 1281 yılında Barikzai şehzadelerinden olan Serdar Sultan Muhammed Han Muhlis yazdığı *Tarih-i Sultani* eserinde Afganistan'ın kuzey sınırlarını Hindukuş Dağları olarak belirlemiştir: “*Bu Dağ (Hindukuş) seddi İskender gibi Türkistan ve Afganistan'ı birbirinden ayırmıştır.*” (Muhlis, 1396 hş, s. 28). Aynı dönemde yayınlanan Afganistan'ın ilk gazetesi *Şems el-Nezar-i Kabil*, Emir Şir Ali Han'ı Afganistan ve Türkistan memleketlerinin hükümranı olarak tanıttırdı (*Şems el-Nezar-i Kabil*, h. 1290, s. 2). H. 1295 yılında Emir Şir Ali Han ve Ruslar arasında imzalanan anlaşmada Ruslar, *Ceyhun'un güney kıyılarına kadar uzanan Afganistan ve Türkistan memleketlerinin iç işlerine müdahale etmeyeceklerine söz vermişti* (Katip, 1372 hş, s. 2/206).

2. Türkistan-i Afgani (Afgan Türkistanı)

Afgan Türkistanı, 1870'li yıllardan sonra Afganistan'ın egemenliği altındaki Türkistan'a verilen isimdir. Bu isim, Rusların Türkistan'da ilerlemesi sonucunda ortaya çıkmıştı. Afgan Türkistan'ı adının ilk kez İngilizler tarafından kullanıldığı iddia edilmektedir (Rehimi, 1400 hş, s. 333). Tarihçilere göre Türkistan'da Rus nüfuzunun artmasından sonra İngilizlerin ilgisi daha çok Amu Derya'nın güney bölgesine yoğunlaştı. 19. yüzyılın başlarından itibaren İngiliz ve Doğu Hindistan Şirketi'nin memurları, bölgenin genel özellikleri ve doğal savunma olanaklarını araştırmak üzere, bu topraklara gönderilmeye başlandı. Gönderilen memurlar çoğunlukla, olası Rus saldırısına karşı Hindistan'ın savunma hattının Amu kıyılarında kurulmasını öneriyorlardı. Ancak Afganistan'daki askeri yenilgilerinin (1842) ardından İngilizler, kendilerine bağlanan Afgan hükümeti aracılığı ile söz konusu bölgeyi kontrol etmeye karar verdiler. (Rodenbough, 1885, s.118, Lee, 1996, s.114; Saray, 2011, s. 406-407).

Başlangıçta Afganistan hakimleri gibi İngilizler de bu bölge için Türkistan ismini kullanıyordu. Bazı Batılı araştırmacılar ise Tatar veya Tartary adının kullanımını tercih ediyorlardı (Elphinstone, 1842; Hamilton, 1820, s. 2, 27). Jonathan Lee'ye göre Rusların ilerlemesi ile beraber İngilizler, Afganistan yönetimindeki Türkistan için Afgan Türkistanı ismini kullanmaya başladılar.

Harita 1. Afgan Türkistanı (Constable's Hand Atlas of India, 1893)

Afganistan'da bulunan İngiliz memuru Henry Rawlinson 1869 yılında gönderilen bir mektubunda İngilizlerin, Amu Derya'nın güneyi için Türkistan yerine Afgan Türkistanı ismini kullanmalarını önermişti. Bundan sonra İngilizler, Amu Derya'nın güneyi için Afgan Türkistanı ve kuzeyi için ise Rus Türkistanı isimlerini resmî olarak kullanmaya başladılar (Lee, 1996, s. 336).

Ancak bu döneme (19. yüz yılın ikinci yarısı) ait Afganistan resmî kaynaklarında Afgan Türkistanı kelimesi pek geçmemektedir. Fakat 20. yüzyılın başlaması ile Afgan milliyetçiliği filizlenmeye başlarken Afganistan'a ait yerlerde Afgani ve Afganiye gibi ekler nadiren kullanılırdı. Afgan Türkistanı ismi de bu dönemden sonra kaynaklarda bazen yansıtılmıştır. Mesela, h. 1320 yılındaki Türkistan'ın yıllık mali gelirlerinin raporu "*Türkistan-i Afgani'nin Mülkiye Gelirleri*" başlığı ile *Sirac el-Tevarih* kitabında geçmektedir (Katip, 1390 hş, s. 4/360). Aynı kaynağın başka bir sayfasında da "Rus Türkistanı'nın serhat komutanı tarafından Afgan Türkistanı hükümranlılığına gönderilen tebrik mektubu" ele alınmıştır (Katip, 1390 hş, s. 4/594). Amanullah Han döneminin (1919-1929) coğrafya ders kitaplarında Afganistan'ın Vilâyetlerinden birisi Vilâyet-i Türkistan-i Afgani (Afgan Türkistan Vilâyeti) ismi ile tanıtılmıştı. Rüştîye ve Dâru'l-Mülemminlerin bir coğrafya ders kitabında Afgan ve Türkistan'ın birleşmesi hakkında şöyle bilgi verilmektedir: "*Bu büyük ülke (Türkistan) yönetim açısından bugün üç kısma bölünmektedir. Çin saltanatına bağlı Doğu Türkistan, Rus Devletine bağlı Batı Türkistan ve Afganistan'a ait Güney Türkistan veya Afgan Türkistanı... Afgan Türkistanı'nın nüfusu iki milyon olup yarısı Türk, geri kalanı ise Afgan, Tacik ve İranlılardır. Türkistan halkının ekseriyeti konargöçer tarzında hayat sürmektedirler.*" (Muhammed Ali Han, 1306 hş, s. 111, 112).

Gördüğümüz gibi, 1870'lerden sonra Rusların Orta Asya üzerindeki egemenliğinin genişlemesini müteakip, bugünkü kuzey Afganistan için kullanılan Türkistan kelimesi artık tek başına kullanılmayacaktı. Özellikle 19. yüzyılın sonlarına doğru, *Türkistan-i Müteallike-i Afganistan* (Afganistan'a ait Türkistanı) şeklinde kullanışı çok yaygındı. 1880 yılında Emir Abdurrahman Han'ın temsilcisi İngilizlerle yapılan bir müzakeresinde "*Bütün Afganistan ve onun Türkistanı'nın halkı Hazretlerimizin emirliğini gönüllü olarak kabul etmiştir*" dediği rivayet edilmektedir (Katip, 1372 hş, s. 2/249). Bu döneme ait Osmanlı metinlerinde de Afgan Türkistanı terimi geçmektedir. Örneğin 1888 yılında Türkistan hâkimi İshak Han'ın isyanı Emir Abdurrahman tarafından bastırılması ile ilgili Mizan gazetesinin bir haberinde şu cümle geçmektedir: "... *Afganistan Emiri hazretlerinin askerleri Türkistan-i Afganî'yi işgal etmiştir.*" (Mizan, 19 Safar 1306, s. 668).

Çoğu tarihçiler, Emir Abdurrahman Han'ı bugünkü Afganistan'ın kurucusu olarak tanıtır. Çünkü onun döneminde daha çok İngiliz ve Rusların çabaları ile bu ülkenin mevcut sınırları çizilmiş, yerel güçlerin bastırılması ile Afganistan genelinde merkezî hakimiyet kurulmuştu. Hatta ülke geneli için Afganistan ismi onun döneminde yaygınlaşmaya başlamıştır. Louis Dupree'ye göre, 1880'lerden önce Afganistan halkı kendilerinin Zabulistan, Horasan, Kabilistan ve Türkistan gibi ülkelere mensup olduklarına inanıyorlardı (Dupree, 1980, s. xix). Abdurrahman Han, Türkistan'daki Özbek beyliklerini ortadan kaldırdıktan sonra merkezi güç tabanlarını sağlamlaştırmak için devlete bağlı Afgan kabilelerini bu bölgenin farklı mevkilerinde yerleştirmeye başladı (Bleuer, 2012, s. 71). Ayrıca onun döneminde Rus saldırısının tehlikesi bir endişe kaynağıydı. Bu nedenle Türkistan'a çok ilgi gösteriyordu. Devletin askerî gücünün yarısını buraya yerleştirmiştir (Seyid Muhammed Haşim, 1300 hş, s. 173). Türkistan'ın yönetiminde amcasının oğlu Muhammed İshak Han'ı hükümrân olarak atamıştı. Ancak Türkistan'da bulunan askerî kuvvetlerin fazlalığı hükümdarı isyana teşvik etti. Yerel Özbek beyleri tarafından da desteklenen isyan, 1888 yılında ölümcül şekilde bastırıldı. Emir Abdurrahman Han, durumu değerlendirmek için bizzat Türkistan'a giderek kaldığı iki yıl boyunca vaziyeti düzeltmeye çalıştı (Abdurrahman Han, 1375 hş, s. 260). Aynı zamanda, söz konusu bölge, *Türkistan* ve

Katagan-Bedahşan olarak iki Vilâyete bölündü. Her biri de *Naip el-Hükme* ünvanını taşıyan ayrı hükümdarlar tarafından yönetilmeye başladı. Ancak bu değişikliklere rağmen, Türkistan isminin bütün bölge için kullanılışı devam etmişti. Emir, ülkesinin kârlı ürünlerini anlatırken şöyle yazar: “*Para kazanmak için ihracata uygun en değerli mallar, Türkistan’ın Katagan tahılları ve Afganistan’ın maden mahsulleridir.*” (Abdurrahman Han, 1375 hş, s. 459).

3. Türkistan-i Segir (ترکستان صغیر, Küçük Türkistan)

20. yüzyılın başlarından itibaren Afganistan’ın tarihî kaynaklarında bahis konusu olan Türkistan için kullanılan diğer bir isim *Türkistan-i Segir* (Küçük Türkistan)dır. Bu dönemde yazılan *Sirac el-Tevarih* kitabında, Afganistan’ın egemenliği altındaki Türkistan, Sagir eki ile çok defa geçmektedir. Örneğin, Dost Muhammed Han tarafından Türkistan’a ordu gönderilmesinden söz ederken şöyle yazmaktadır: “*Emir-i Kebir’in hayalinde Türkistan-i Segir’in fethi düşünce, üçüncü aziz oğlu Muhammed Ekrem Han’ı bu fetih için namzet buyurdu.*” (Katip, 1372 hş, s. 2/17). Ayrıca diğer bir yerde 1277 h. yılında Buhara emiri Emir Muzaffer’in Küçük Türkistan’a saldırısından bahsetmektedir (Katip, 1372 hş, s. 2/58). Bu kaynakta Güney Türkistan kelimesi, *Türkistan-i Cenubi Mûteallike-i Afganistan* şeklinde sadece bir kez geçmektedir (Katip, 1372 hş, s. 1/10).

4. Vilâyet-i Türkistan (Türkistan Vilâyeti)

Bahsettiğimiz gibi *Vilâyet-i Türkistan* ismi Afganistan’ın kuruluşundan itibaren kullanılan bir kavramdır. Ama o dönemlerde Vilâyet daha çok ülke anlamını ifade ederdi. Hatta Afganistan’ın hükümdarları çoğu zaman kendilerini *Afganistan Valisi* olarak tanıtırldı. Örneğin, Emir Abdurrahman Han’ın bizzat kendi kaleme aldığı *Taç el-Tevarih* kitabında kendisini “Afganistan memleketinin valisi” sıfatı ile yazmıştı (Abdurrahman Han, 1375 hş, s. 1). Ayrıca bu dönemin kaynaklarında Mangit emirleri bazen “*Vali-i Buhara*” ve ülkesi de “*Vilâyet-i Buhara*” olarak geçmektedir (Şah Şucca, 1333 hş, s. 14). Ama daha sonra Afganistan’da Vilâyet kelimesi devletin bünyesindeki taşra birimleri manasında kullanılmaya başlanmıştı.

Daha önce bahsettiğimiz gibi söz konusu Türkistan bölgesinde Afgan Devletinin varlığı Emir Dost Muhammed Han döneminden itibaren güçlenmeye başladı. Bundan sonra bu bölge Hâkim-i Türkistan ünvanını taşıyan ve genellikle Emirlerin yakınlarından olan Afgan Serdarlar tarafından yönetilmiştir. İlk başta Türkistan’a Tahtapol merkezlik ederdi ama Şir Ali Han döneminde Türkistan Hâkimi olan Nâib Muhammed Alem Han, merkezi Mezar-i Şerif’e taşıdı. Âlem Han, Bedahşan’a saldırarak idaresi altındaki Türkistan sahasını daha da genişletti. Tek merkezle yönetilen Türkistan Vilâyeti, Abdurrahman Han döneminde ise iki ayrı Vilâyete bölündü (Yate, 1888, ss. 318-319). Afganistan’ın tarihçilerinin iddialarına göre ülke geneli, Emir Abdurrahman Han saltanatının son yıllarında altı vilâyete bölünmüştü. Bu durumda bahsedilen bölge, Mezar-i Şerif merkezli Türkistan ve Hanabad merkezli Katagan ve Bedahşan Vilâyetlerine ayrılmıştı (Ariz, 2003, s. 34).

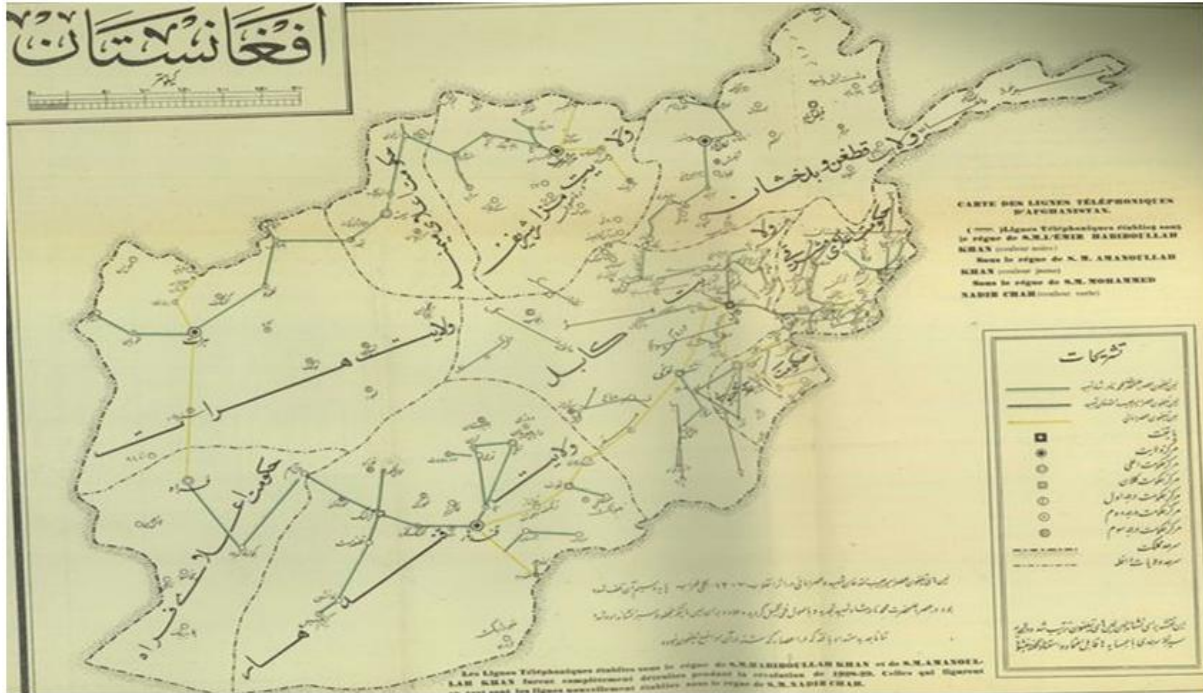
Aynı teşkilatlandırma Emir Habibullah Han (1901-1919) döneminde de değişmeden devam etmişti. Habibullah Han döneminde Türkistan Vilâyeti ile Katagan ve Bedahşan Vilâyeti bizzat emirin fermanı ile atanan *Nâib el-Hükme* tarafından yönetilmekteydi. Katagan ve Bedahşan Vilâyetinde Habibullah Han oğullarından Serdar Hayatullah Han bir süre Nâib el-Hükme görevini üstlenmişti (Sirac el-Ahbar, 1331 h, s. 10). Ayrıca bu dönemde Türkistan Vilâyetinde Serdar Abdullah Han Tokhi, onun ölümü ardından Serdar Abdulvehab’ın Nâib el-Hükme makamında bulunduklarını Sirac el-Ahbar gazetesinin raporlarından öğrenmekteyiz (Sirac el-Akhbar, 1329 h. 5).

Amanullah Han (1919-1929) döneminde Afganistan, yeni Vilâyetler ve Hükümet-i Aala’larla yeniden teşkilatlandırıldı. Yapılan değişikliklere göre, vali tarafından yönetilen Kabil Vilâyeti hariç, diğer vilâyetlerin başında Nâib el-Hükme ve Hükümet-i Aalalar’da ise Hakim Ala bulunacaktır (Teşkilat-i Esasiye-i Afganistan, 1302 hş, s. 31). Yeni

düzenlemelerde, Afganistan'da beş vilâyet ve dört Hükümet-i Ala teşkil edildi. Türkistan, yine bir vilâyet ismi olarak varlığına devam etmişti. Fakat coğrafyası eskisinden de daha küçük olmuştu. Daha önce ülkenin bütün kuzey bölgesini kapsayan Türkistan, üç ayrı idari birime bölündü. Bu yeni birimler, Türkistan ile Katagan-Bedahşan Vilâyetleri ve Hükümet-i Ala-i Meymene'den ibaretti (Nizamname-i Teksimat-i Mülkiye-i Afganistan, 1300 hş, s. 2). Geçmişte Türkistan'ın bir parçası sayılan Katagan artık kaynaklarda onun doğusunda bulunan ayrı bölge olarak tanıtılmaktaydı (Nadir Han, 1367 hş, s. 19).

5. Afganistan'da Türkistan Kelimesinin Kullanılmamaya Başlanması Süreci

Amanullah Han (1919 -1929) dönemine kadar ülke geneli resmî yazışmalarda "Afganistan ve Türkistan", "Afganistan ve Türkistan-i Mutallaka-i an" (Afganistan ve ona ait Türkistan toprakları), "Afganistan ve Tevabii" gibi isimlerle anılmaktaydı. Nitekim İngilizlerle imzalanan "Gandmak (1879)", "Durand (1893)" ve "Dane-Habibullah Han (1905)" muahedelerinde sırası ile Yakup Han, Abdurrahman Han ve Habibullah Han, Afganistan ve onun mutallakalarının emirleri olarak geçmektedir. Ayrıca 1913 yılında devlet sarayında yazılan Siracü-tevarih kitabında Habibullah Han, "padişah-i müstakil-i Afganistan ve Türkistan-i Mutallaka-i an" hitap edilmektedir (Katip, 1231 h. s. 1). Ama Amanullah Han devrine geldiğinde Türkistan eki Afganistan'ın isminden silinmiştir. Bundan sonraki resmî metinlerde ülke ismi sadece Afganistan yazılmaktadır. Yine de Türkistan bir Vilâyet ismi olarak kullanılmaktaydı.

Harita 2. Türkistan'ı Mezar-i Şerif vilayetine değiştirilmesini gösteren Afganistan haritası, 1940'lar. (Lalzad, 2024, s. 1296)

Türkistan Vilâyetinin ismi ilk kez Muhammed Nadir Şah döneminde (1930-1933) Vilâyet-i Mezar-i Şerif (Mezar-i Şerif Vilâyeti) olarak değiştirildi. Bu dönemde idari teşkilatta yapılan tek değişiklik, Türkistan ismini kaldırmak olmuştu. Ülkenin diğer vilâyetlerinin yapısı eskisi gibi kalmaya devam etti (Ariz ve diğerler, 1357 hş s. 112). 1964 yılında Muhammed Zahir Şah'ın (1933-1973) saltanatı sırasında söz konusu teşkilat köklü değişikliğe uğradı. Yeni teşkilatta Afganistan, sekizi Türkistan'da olmak üzere 29 Vilâyete bölündü. Yapılan değişikliklerde sadece Türkistan ismi değil, bir Özbek boyun adı olan Katagan da kaldırıldı. Bu şekilde Türkistan'da; *Bedahşan*, *Tahar*, *Kunduz*, *Baglan*, *Samangan*, *Belh*, *Cevizcan* ve *Faryab* vilâyetleri oluşturuldu (Afganistan Adliye Bakanlığı, 1964, s. 1, 2). Bu yılda meydana gelen idari teşkilat sonraki yıllarda birkaç il ilavesi ile günümüze kadar devam etmektedir.

Söz konusu dönemde, yukarıdaki gibi birçok değişikliğin yapılmasının Afgan nasyonalizminin yükselişinden kaynaklandığını söyleyebiliriz. Avrupa’da yükselen Nazizm ve Faşizm eğilimleri Afganistan’ı da etkilemişti. Muhammed Nadir Şah (1930-1933) ve Muhammed Zahir Şah (1933-1973) dönemlerinde, ülkenin tarihinin Aryan ırkına dayalı olarak yeniden yazılması için *Afganistan Tarih Encümeni* adına kurum kuruldu (Farhang, 1374 hş, s. 662-665; Farhang, 1381 hş, s. 1/12). Bu durum sonucunda Afganlar ve Tacikler, Aryan ırkın devamı olup ülkenin asıl mirasçıları, Türkler gibi diğer etnik gruplar ise yabancı olarak tanıtılırdı (Farohi, Müslimyar, 1401 hş, s. 154). Türkistan ve Katagan gibi Türkçe olan yer isimlerinin kaldırılması söz konusu vaziyetin sonucu sayılabilir. Sadece bunlar değil, başka Türkçe yer adları da bu dönemde Peştuca’ya çevrilmiştir. Örneğin, Türkmenistan-Afganistan sınırında bulunan Karatape, Turgundi’ye; Belh Vilâyetin bir ilçesi olan Boynekara, Şulgar’a ve Tacikistan-Afganistan’ın sınır kapısının adı Kızılkale’den bir Afgan hükümdarın ismi olan Şir Han Bender’e değiştirilmişti (İttihat Gazetesi, 16 Temmuz 1960, s. 1). Tıpkı Rusların Orta Asya’daki Türkler üzerinde uyguladığı ayrılıkçı siyasetleri gibi Afganistan’da yaşayan Türk boyları da hemen hemen aynısını yaşamışlardı (Hayit, 1982, ss. 78-86). Bundan sonra bahsettiğimiz bölge için Türkistan yerine *Semt-i Şimal* (kuzey bölgesi) ve *Sefehat-i Şimal* (kuzey ovaları) gibi isimler kullanılmaya başlandı. Günümüzde Türkistan adı ile sadece Afganistan’ın kuzey batısında bulunan bir dağ bulunmaktadır. *Tirbend-i Türkistan* denilen bu dağ silsilesi doğudan batıya yaklaşık iki yüz kilometre uzunluğunda olup, en yüksek zirvesi KaraCangal ise 2680 metre yüksekliğe sahiptir (Ariz, Rahmati ve Emin, 1352 hş, s. 41). Doğudan batıya ilerledikçe yüksekliğini kaybeden bu dağlar bir set gibi Türkistan’dan kalkan rüzgarları güneye geçmesini engeller. Bu nedenle dağın kuzey ve kuzeybatı tarafında kırsal iklimi etkiliyken güney eteklerinde ise yeşil otlaklar yer almaktadır. Belki söz konusu dağ silsilesi bu konumundan dolayı *Tirbend-i Türkistan* ismini almıştır (Rahmati, 1999, s. 44).

Sonuç

Afganistan Devleti, 1747 yılında Nadir Şah’ın öldürülmesinden sonra, Ahmed Şah Abdali’nin Kandahar’da hükümdarlığını ilan etmesi ile varlık göstermeye başlamış ve kısa bir süre sonra, Hindukuş Dağları ile Amu Derya arasında bulunan toprakları nüfuzu altına almıştı. Bu bölge, doğuda Bedaşan’dan batıda Badgis Vilâyetine kadar uzanan sahayı kapsamaktaydı. Türkistan’ın bir parçası olduğu ve ahalisinin çoğunluğu Türklerden oluştuğu için ilk başta Türkistan olarak isimlendirilmişti.

Ancak Afgan Devleti’nin buradaki hâkimiyeti çok güçlü ve dayanıklı değildi. Yerel Özbek beyleri, 19. yüzyılın sonlarına kadar bazen tam bağımsız bazen de yarı bağımsız olarak varlıklarına devam etmişlerdi. Afganistan’ın ismi ülke geneli üzerine yaygın olmadığı yıllarda ülke bütünü genellikle Afganistan ve Türkistan Memalîği olarak tanıtılırdı. Bu durum 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar devam etmişti. Özellikle Emir Abdurrahman Han’ın (1880-1901) saltanatı sırasında söz konusu bölge, Afgan Devleti’nin tam egemenliği altına girmişti. Bu dönemden itibaren, 20. yüzyılın birinci yarısına kadar Afganistan’ın tarihî kaynakları ve resmî belgelerinde söz konusu bölge, genellikle *Türkistan-i Muteallike-i Afganistan* (Afganistan’a ait olan Türkistan), *Türkistan-i Sagir* (Küçük Türkistan), *Memleket-i Türkistan*, *Vilâyet-i Türkistan*, *Türkistan-i Afgani* (Afgan Türkistan’ı) ve çok az da olsa *Türkistan-i Cenubi* (Güney Türkistan) gibi isimlerle anılmıştır.

Bu şekilde Türkistan, 20. Yüzyılın 30’lu yıllarına kadar Afganistan’da bir Vilâyet ismi olarak varlığına devam etmişti. Fakat zikredilen tarihten sonra Türkistan Vilâyetinin ismi Mezar-i Şerif Vilâyeti olarak değiştirildi. 1964 yılındaki Afganistan’ın Yeni Vilâyetler Teşkilatı Kanunnamesi üzerine ülkede 29 vilâyet oluşturuldu. Yeni kurulan vilâyetlerin isimleri arasından Türkistan ve Katagan kelimeleri silindi. Söz konusu değişiklikler, Afgan nasyonalizminin o dönemdeki yükselişi sonucunda yapılmıştı. Bundan sonra ülkenin kuzey

bölgeleri için Türkistan yerine daha çok *Semt-i Şimal* ve *Sefahat-i Şimal* gibi isimler kullanılmaya başlanmıştır.

Kaynakça

- Abdurrahman Han (1375 hş). *Tac el-Tevarih*, Cilt 1 ve 2. Maiwand Yayınları.
- Ariz, G. (2003). *Serhadat ve teksimat-i idari-i Afganistan*. Kor Yayınları.
- Ariz, G., Rehmeti, M., Emin, H. (1352 hş). *Coğrafya-i Afganistan*. Kabil Üniversitesi.
- Bahar, H. (1994). Türkistan'ın coğrafi konumu ve ilkçağ kaynaklarına göre tarihi. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (1), 233-244.
- Barthold, W. (1376 hş). *Tarih-i Türkha-i Asya-i merkezi*, (Farsça Çev. G. Hüseyini). Tos Yayınları.
- Barthold, W. (1928). *Turkestan; down to the Mongol invasion*. Oxford University Press.
- Bleuer, Ch. (2012). State-building, migration and economic development on the frontiers of Northern Afghanistan and Southern Tajikistan, *Journal of Eurasian Studies*, S. 3, 69-79. <https://journals.sagepub.com/doi/epub/10.1016/j.euras.2011.10.008>.
- Constable's Hand Atlas of India, (1893). *Afghan Turkestan*. <http://www.columbia.edu/itc/mea/la/pritchett/00maplinks/colonial/constable1893/constable1893.html>
- Dupree, L. (1980). *Afghanistan*. Oxford University Press.
- Elphinstone, M. (1842). *An Account of the Kingdom of Caubul, and its Dependencies, in Persia, Tartary, and India*. Oxford University Press.
- Elphinstone, M. (1995). *Afgan-ha* (Çev. M. A. Fikrat). İslami Araştırmalar.
- Fruhi, A., Müslimiyyar, A. Ş. (1401 hş). Teamul-i ber Tarih-Nigari-i Afganistan der Seh Sedde-i Ahir. *Mütaaliati Tarih-i İslam*, 53(14), 137-184.
- Golden, B. P. (2023). *Türk hakları tarihine giriş* (Çev. O. Karatay). Ötüken Yayınları.
- Grosset, R. (1353 hş). *Imperator-i Sehra-Neversan*, (Farsça Çev. A. H. Maikede). Tahran. İntişarat-i İlmi Ferhangi.
- Halis, S. M. (1396 hş). *Tarih-i sultani* (Ed. A. Avrand). Amiri Yayınları.
- Hamilton, Ch. (1820). *An historical relation of the origin, progress, and final dissolution of the government of the Rohilla Afghans, in the Northern Provinces of Hindoostan*. J. Debrett.
- Hayit, B. (1982). Sovyetler Birliği ve hür dünya açısından Türkistan'ın stratejik önemi. *TDAD*, (21), Aralık 1982, 78-86.
- Hudûdü'l-âlem*, (1983). (Ed. Menoçehr Stude). Tehori Kitapevi.
- Hunci, F. (1976). *Mehmanname-i Buhara* (Ed. M. Stude). Neşri Kitap.
- Hüseyini, M. (1386 hş). *Tarih-i Ahmedşahi* (Ed. M. S. Mevlai). Muhammed Ebrahim Şeriatî Afganistani.
- İbn Hurdâzbih, U. (1371 hş). *Meselik ve memalik* (Ed. S. Khakrand). İntişarat-i Tarihi-i Miras-i Milel.
- İttihat Gazetesi* (16 Temmuz 1960, 1). Bender-i Kızılkale, S. 92.
- İzgi, Ö. (2020). *Orta Asya Türk tarihi araştırmaları*. Türk Tarih Kurumu.
- Jean-Paul, R. (2001). *Orta Asya; tarih ve uygarlık* (Çev. L. Arslan). Kabalcı Yayın Evi.
- Katip, F. M. (1231 h.). *Sirac el-tevarih*. Dar al-Saltana Matbaası.
- Katip, F. M. (1372 hş). *Sirac el-tevarih 1. ve 2. Cilt*. Mutaliat ve İntişarat-i Belh.
- Katip, F. M. (1390 hş). *Sirac el-tevarih 3. Cilt* (Ed. M. S. Mevlai). Amiri Yayınları.
- Katip, F. M. (1390 hş). *Sirac el-Tevarih 4. Cilt 2. Bölüm* (Ed. M. S. Mevlai). Amiri Yayınları.
- Lalzad, A. (2024). *Afgan-ha ve Afganistan*.
- Lee, J. (1996). *The Ancient Supremacy, s. Bukhara, Afghanistan and the Battle of Balkh (1731 – 1901)*.

- Marvin, Ch. (1880). *Colonel Grodekoff's Ride From Samarcand to Herat, Bakh and the Uzbek States of Afghan Turkestan*. WM. H. Allen and Co.
- Misbahzadeh, M. B. (1388 hş). *Tarih-i Muhteser-i Siyasi-i Afganistan*. Merkez-i Mutaaliyat-i Aftab.
- Mizan Gazetesi (19 Sefer, 1306). Havadis-i Hariciye, 2 (68), 668.
- Muhammed Ali Han (1306 hş). *Coğrafya-i Afganistan*. Vezaret-i Maarif.
- Muhammed Nadir Han (1367 hş). *Rahnima-i Katagan ve Bedahşan* (Ed. M. Stude). Mussise-i Ferhengi-i Cihangiri.
- Nizamname-i Taksim-i Mülkiye-i Afganistan (1300 hş). Matbua-i Meclis-i Vüzera.
- Nizamname-i Teşkilat-i Esasiye-i Afganistan (1302 hş). Matbua-i Meclis-i Vüzera.
- Noelle, Ch. (1997). *State and Tribe in Nineteenth Century Afghanistan; The Reign of Amir Dost Muhammad Khan (1826 - 1863)*. Routledge.
- Nuri, N. M. (1335 hş). *Gülşen-i Emarat*. Encümen-i Tarih-i Afganistan.
- Özkan, M. (2020). *Türkistan'ın işgal çağı*. Kronik Yayınları.
- Özkan, M. (2023). Bir sömürge yöntemi olarak coğrafyayı adlandırmak Türkistan'dan Orta Asya'ya Rus kaynaklarında Türk coğrafyası (XIX.-XX. Yüzyıllar). *Tarihi ve Edebi Metinlerde Türkistan, 1. Cilt*. Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Avrasya Araştırma Enstitüsü (ERI), 487-524.
- Rahimi, M. (2022). *Vakavi Güftuman-i Şekilgiri-i Devlet der Afganistan*. Amiri.
- Rahmati, M. (1999). *İhtisar-i az Coğrafya-i Afganistan*. Halimi Yayınları.
- Rodenbough, T. F. (1885). *Afghanistan and the Anglo-Russian Dispute (1885)*. G. P. Putnam Sons.
- Saray, M. (2011). Türkistan'da Rus - İngiliz Rekabeti. *Tarih Dergisi*, (34), 397-416.
- Sarmiento, J. B. ve Rasouli, M. N. (2018). *Bastanşinasi-i Afganistan*. Şemşad Matbaası.
- Sayid Muhammed Haşim (1300 hş). *Hülase-i Tarih-i Vatan*. Vezaret-i Maarif.
- Sirac el-Ahbar-i Afganiye* (15 Rebialevvel, 1331 h). S. 11, 1. yıl, 2.
- Sirac el-Ahbar-i Afganiye* (15 Şevval 1329 h). S. 1, 1. yıl, 1.
- Şah Şucca (1333 hş). *Vakıyat-i Şah Şucca*. Encümen-i Tarih-i Afganistan.
- Şams Al Nahar-i Kabil Gazitesi* (Cuma 15 Şevval 1290 Hicri). S. 7, C. 1, 2.
- Taşgıl, A. (2012). Türkistan, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 41, s. 556-560.
- Togan, A. Z. V. (1981). *Umumi Türk tarihine giriş*. Enderun Kitabevi.
- Vezaret-i Adliye-i Padişahi-i Afganistan (1964). *Teşkil-i Cedit-i Vilayat. Ceride-i Resmî. Vezaret-i Adliye*.
- Yalçınkaya, A. (1994). *Pan-İslamizm tartışmaları ışığında Türkistan (1864-1922)*, [Yayınlanmamış doktora tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- Yate, C. E. (1888). *Northern Afghanistanor lettees EEOM the Afghan boundaky commission*.

Extended Summary

Turkestan is known as the name of a large geography in the Asian continent whose population consists mostly of Turkish tribes. In the past, in addition to this wide geography, the name Turkestan was also used for a part of Afghanistan between the Amu Darya and the Hindu Kush Mountains. In fact, in the historical sources of this country from the mid-19th century, the entire country is referred to as the countries of Afghanistan and Turkestan. However, as the Russians advanced into the territory of the Emirate of Bukhara in the second half of the 19th century, the term Russian Turkestan appeared in the sources. On the other hand, the lands between the Amu Darya and the Hindu Kush are called Turkestan belonging to Afghanistan (Türkistan-i Mutallaka-i Afghanistan), Lesser Turkestan (Türkistan-i Sagir), Afghan Turkestan (Türkistan-i Afghani), Southern Turkestan (Türkistan-i Cenubi) and Turkestan Province (Vilâyet-i Turkestan).

In this study, the use of Turkestan as the name of the region in Afghanistan's historical and official sources is discussed. In addition, an effort has been made to focus on the reasons why each name is used in certain periods and the issues related to the use of the word Turkestan as a regional name. The study is mainly based on information from official historical sources of Afghanistan between 1747 and the 1960s. Information provided by official and first-hand sources such as historical books written in the palace of the country's shah

and emirs, newspapers published by the state, textbooks and Regulations were mostly taken as basis. Such as Tarikh-i Ahmedshahi (1747-1773), written during the founding period of Afghanistan, Vakiyat-i Shah Shuja (1804-1842), written with the pens of Shah Shuja, Gulshan-i Emaret (1863-1879), written in the palace of Emir Shir Ali Khan, Tarikh-i Sultani (1857), written one of the Barikzay princes, Taj al-Tevarikh, written in the palace of Emir Abdurrahman Khan, Siraj al-Tevarikh (1911), written in the palace of Emir Habibullah Khan, and regulations issued during the period of Amanullah Khan (1919-1929).

According to the findings of the study, shortly after Ahmad Shah Abdali declared his sultanate in Kandahar in 1747, he took control of the lands located between the Hindu Kush Mountains and the Amu Darya. This region covered the area extending from Bedehshan in the east to Badghis province in the west. It was originally named Turkestan because it was a part of Turkestan and the majority of its population was Turks.

However, his dominance here was not very strong and durable. Local Uzbek lords continued their existence, sometimes fully independent and sometimes semi-independent, until the late 19th century. In the years when the name Afghanistan was not common throughout the country, the whole country was generally introduced as Afghanistan and Turkestan Mammaldom. This situation continued until the second half of the 19th century. Especially during the reign of Emir Abdurrahman Khan (1880-1901), the region in question came under the full sovereignty of the Afghan State. From this period until the first half of the 20th century, the region in question was generally referred to by the names we have mentioned above in Afghanistan's historical sources and official documents.

Especially when the Russians occupied this region in the second half of the 19th century, they established the Turkestan Governorate General, centered in Tashkent, in 1867. The lands of Bukhara, Khiva and Hukand khanates, which were captured by the Russians in the later stages, were also connected to this province. In this way, concepts such as Russian Turkestan, Chinese Turkestan and Afghan Turkestan emerged as the Turkestan lands came under Russian, Chinese and Afghan administration in the second half of the 19th century.

In this way, Turkestan continued to exist as a province name in Afghanistan until the 30s of the 20th century. However, after the mentioned date, the name of the Turkestan province was changed to Mazar-i Sharif Province. Following the New Provinces Organization law of Afghanistan in 1964, 29 provinces were created in the country. The words Turkestan and Katagan were deleted from the names of the newly established provinces. These changes were made as a result of the rise of Afghan nationalism at that time. After this, names such as Samt-i Shamal and Safahat-i Shamal began to be used for the northern regions of the country instead of Turkestan.

Heşimova, T. (2025). Azerbaycan’da Türklük anlayışının sembol isimlerinden biri olarak Nazım Hikmet. *Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 8(2), 115-124.

AZERBAYCAN’DA TÜRK LÜK ANLAYIŞININ SEMBOL İSİMLERİNDEN BİRİ OLARAK NAZİM HİKMET

Terane HEŞİMOVA*

Öz: Azerbaycan’da Türk edebiyatı ve Türk şiiri denildiğinde zaman kavramı ortadan kalkıyor, Azerbaycanlılar Türk şiiri denilince Yunus Emre ve Nazım Hikmet’i hatırlıyorlar. Azerbaycan edebî ortamında olağanüstü derecede sevilmiş Nazım Hikmet’in ulusal şiirimize, şiirsel düşüncemize büyük etkisi olmuştur. Sovyetler döneminde Azerbaycan’da Nazım Hikmet’in sanatı bilimsel açıdan öğrenilmiş, şiirlerinin çevirisi yapılarak çok sayıda kitapları yayımlanmıştır. Hatta onun 60’larda basılan eserinin bir günde satıldığı dönemler de olmuştur. O zamanlar Nazım Hikmet, sömürgeci inleyen, milletin sözüne, sanatına, ortak değerlerine hasret kalmış Azerbaycan halkı için manevi tapınak, halkın ruhunun dayandığı muhteşem dağ timsalindeydi. 1960-70’lerde Nazım Hikmet’in sanatı, Azerbaycan Bilimler Akademisinin Şarkiyat (Doğubilimcilik) Enstitüsünün “Türk Filolojisi” bölümünde ve Azerbaycan Devlet Üniversitesi’nin “Şarkiyat” Fakültesinin Türk Edebiyatı Bölümünde araştırma nesnesine dönüştürülmüştür. Nazım Hikmet’in şiirlerinin çevirisi yapılmış, onun sanatına adanan çok sayıda monografi ve kitap yayımlanmıştır. Sovyet Döneminden günümüze kadar Nazım Hikmet sanatından, şiirlerinden esinlenerek yeni şiir örnekleri oluşturulmuş, hakkında kitaplar, denemeler ve makaleler yayımlanmıştır; anısına sempozyumlar, konferanslar organize edilmiştir. Makalede Sovyetler döneminde Azerbaycan’da Nazım Hikmet’in öğrenilmesi yönünde derinlemesine araştırmalar, kitap, bilimsel makalelerden ve aynı zamanda Azerbaycan edebiyatında Nazım Hikmet’e adanmış sanat eserlerinden bahsedilmektedir. Samet Vurgun’un, Resul Rıza’nın, Anar’ın ve Hidayet’in şiirleri, denemeleriyle Nazım Hikmet’e adanmış diğer sanat eserleri konu açısından inceleniyor.

Anahtar Kelimeler: *Sovyetler Birliği Dönemi, bağımsızlık dönemi, Türklük anlayışı, Azerbaycan, Nazım Hikmet*

NAZİM HİKMET, THE SYMBOL OF THE UNDERSTANDING OF TURKISHNESS IN AZERBAIJAN

Abstract: When Turkish literature and Turkish poetry are mentioned in Azerbaijan, the concept of time disappears, and when Azerbaijanis hear the word Turkish poetry, they remember Yunus Emre and Nazım Hikmet. Nazım Hikmet, who was incredibly loved in the Azerbaijani literary environment, had a great impact on our national poetry and poetic thought. During the Soviet period, Nazım Hikmet’s art was studied scientifically in Azerbaijan, his poems were translated and many books were published. There were even times when his work, published in the 60s, was sold in one day. At that time, Nazım Hikmet was a spiritual temple for the Azerbaijani people, who were suffering under colonial rule and longing for the words, art and common values of their nation, and a magnificent mountain symbol where the spirit of the people was based. In the 1960s and 70s, Nazım Hikmet’s art was turned into a research object in the “Turkish Philology” department of the Institute of Oriental Studies of the Azerbaijan Academy of Sciences and in the Turkish Literature Department of the Faculty of Oriental Studies of the Azerbaijan State University. The poems of

* Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, tarana_nur@yahoo.com.tr

ORCID: 0000-0001-6823-037X

Nazım Hikmet have been translated, and numerous monographs and books dedicated to his art have been published. From the Soviet period to the present day, new examples of poetry have been created inspired by Nazım Hikmet's art and poems, books, essays and articles have been published about him; symposiums and conferences have been organized in his memory. The article discusses in-depth research, books, scientific articles on the learning of Nazım Hikmet in Azerbaijan during the Soviet period, as well as works of art dedicated to Nazım Hikmet in Azerbaijani literature. The poems and essays of Samet Vurgun, Resul Rıza, Anar and Hidayet, as well as other works of art dedicated to Nazım Hikmet are examined in terms of the subject.

Keywords: Soviet Union period, independence period, understanding of Turkishness, Azerbaijan, Nazım Hikmet

Nazım Hikmet (1902-1963) Türk şairi, yazar, oyun yazarı, Türk şiirinde serbest şiirin ilk temsilcisi, çağdaş Türk şiirinin önde gelen isimlerindendir. O, Türk devrim şiirinin temellerini atan, 20. yüzyılın ilk yarısından itibaren uluslararası alanda tanınan ve dünyanın en büyük şairleri arasında yer alan bir şairdir. Nobel ödüllü Pablo Neruda'ya soruyorlar: "Önde gelen şairlere yer vereceğiniz bir antoloji hazırlasaydınız, o antolojide Nazım Hikmet'e de yer verir miydiniz?" Pablo Neruda'nın cevabı şuydu: "Tek bir şair antolojisi yapacak olsam, bu Nazım Hikmet olurdu" (Bayramov, 2017, s. 4). Pablo Neruda, "Nazım Hikmet Türk'ün sesini beşeriyetin sesine dönüştürmeyi başarmış" ki bu sesin ilk yankısı zamanında Azerbaycan'dan gelmiştir. Çılgın aşkların, deli sevdaların, hasretlerin ve ayrılıkların, insan ruhunun tüm hâllerinin haritasını çizen Nazım Hikmet, Azerbaycan halkının ve edebiyatının yakın dostuydu. O Azerbaycan edebî ortamında çok derecede sevilmiş ve şairin şiirimize, şiirsel düşüncemize büyük etkisi olmuştur. Nazım Hikmet'in *Otuz Yıl Sonra* adlı bir şiirini 1957'de Bakü'ye vardığında yazmıştır. İlk kez 1927 yılında Azerbaycan'a gelen Nazım Hikmet, otuz yıl sonra Azerbaycan'da coşkuyla, heyecanla karşılanır.

"Moskova'dan yola çıktım bu akşam,
Vagonumun kapıları aynalı.
Bakü'ye gidiyorum ay balam,
Bakü Aslı, ben Kerem.
Bakü gençliğim demek:
Dost eline emanet ettiğim yürek,
İliç'in bulağından içtiğim su,
Kardeş sofrasında kestiğim ekmek.
Damda kitap yüzünde yıldızların uykusu;
Bakü gençliğim demek.
Bakü'ye gidiyorum ay balam,
Bakü Aslı, ben Kerem" (Kavral, 2007).

O *Otuz Yıl Sonra* şiirinde "Azerbaycan şiiri vardı, Samed'in şiiri yoktu" mısraları geçiyor. Nazım Hikmet *Samed Vurgun'a* şiirini ise 1957 yılında yazmıştır. Üçüncü kez Azerbaycan'a gelen şair, kendisiyle güçlü dostluk, kardeşlik bağları olan Samed Vurgun'un ölüm haberini duyar duymaz bu şiiri kaleme alır. Şiir 27.02.1957 yılında Azerbaycan'da *Edebiyat ve İncəsənət* gazetesinde yayımlanır. Bu şiiri Nazım Hikmet'in Azerbaycan'daki izlerinin araştırmacısı Aslan Kavrak gün ışığına çıkarmıştır.

"Nihayet şehrine gelebildim,
Ama geç geldim, Samet,
Görülebilemedik,
Bir ölüm boyu geç geldim.
Teypteki sesini
Dinlemek istemedim, Samet"¹.

Nazım Hikmet'in 1957 kışının şubat ayında Bakü'ye yaptığı ziyaret sırasında şairin Azerbaycanlı öğrencilerle buluşması büyük bir sevinçle karşılanmıştır. Şairin öğrenciler

¹ <https://tersdergi.com/azeri-arsivlerinde-bulunan-daha-once-okumadiginiz-bir-nazim-hikmet-siiri/>

önünde yaptığı konuşmada, oldukça etkileyici cümleleri dinleyicilerinin anılarında yaşamaktadır: “İstanbul Üniversitemizde şiir okuyacak olan Azerbaycanlı şairden bir ricam var. Oraya gittiğinde İstanbullu gençlerime desin ki, sizin Nazım’ınız da bize geldi. Onu bir kardeş gibi kucakladık ve ona çok şey öğrettik. Bu dünyada ne öğrendiyse çoğunu bizden öğrendi. Bunu söylemeyi ve benden merhaba demeyi unutma. Çünkü belki ben memleketime dönemeyeceğim ama o vatanımı görecektir” (Karabağı, 2021, s. 4).

Sovyet döneminde Azerbaycan’da Türk edebiyatının incelenmesine yönelik ciddi yasaklar varken Nazım Hikmet’in sanatı bilimsel açıdan öğrenilmiş, şiirlerinin çevirisi yapılarak çok sayıda kitapları yayımlanmıştır. 1960-70’lerde Azerbaycan İlimler Akademisinin Şarkiyat (Doğubilimcilik) Enstitüsünün Türk Filolojisi bölümünde ve Azerbaycan Devlet Üniversitesinin Şarkiyat Fakültesinin Türk Edebiyatı Bölümünde Nazım Hikmet’in şiirlerinin çevirisi yapılmış, hakkında monografiler, kitaplar yayımlanmıştır.

1. Sovyetler Döneminde Azerbaycan’da Nazım Hikmet’in Öğrenilmesi

Nazım Hikmet Azerbaycan edebiyatını iyi biliyordu. Klasik ve döneminin çağdaş Azerbaycan edebiyatının ünlü isimleri; Nizami, Fuzuli, Mirza Fathali Ahundov, Sabir, Samed Vurgun, Süleyman Rüstem, Ahmed Cemil, Resul Rıza, Mikayıl Rafili’nin sanatları üzerine makaleler kaleme almıştı. O dönemde Azerbaycanlılar ve Azerbaycan’ın önde gelen aydınları Nazım Hikmet’i sevgiyle kucaklamış, onun hem insani özelliklerini hem de sanatını çok takdir etmişlerdir. Söylenenlere göre şairin Azerbaycan diline olan özel bir sevgisi de olmuştur. Şairin elimize ulaşan videolarında Azerbaycan Türkçesine olan büyük sevgisini ve dilimize olan ilgisini görüyoruz. Videoda Nazım Hikmet, *Memleketim* ve *Azerbaycan* dergilerinden *Ceviz Ağacı* adlı şiirleri okuyor ve Resul Rıza’yı çok beğendiğini söylüyor: “Benim okuyacağım şiirler *Azerbaycan* dergisinin 9. sayısında çıktı. Bu dergiyi alın ve okuyun. İçinde çok güzel şiirler var. Buradaki şiirleri güzelleştiren Resul Rıza’dır. İstisnai bir şekilde çeviri yapmıştır. Çok sevdiğim bir şairdir. Azerbaycan dili dünyanın en güzel dillerinden biridir. En kötü şiir bile Azerbaycan dilinde çok güzeldir” (Babayev, 2010, s. 23). Bahsedilen dönemde Azerbaycan şairlerinin ve aydınlarının yardımıyla Nazım Hikmet’in ilk kitabı *Güneş İçenlerin Türküsü* Bakü’de 1928 yılında basılmıştır (Kıvılak, 2007, s. 34).

Nazım Hikmet’le ilgili “Nazım Hikmet, birçok talihsizlik ve çileler görmesine rağmen, onun ne düşündüğünü ve söylediğini ne hissettiğini anlayan bir ülke – Azerbaycan olduğu için mutlu bir insandı” yazıyor araştırmacılar. Birçok kez Bakü’ye geldi, Azerbaycanlı şair ve yazarlarla yakın arkadaş oldu ve onlarla uzun yıllar sanatsal ilişkilerini sürdürdü. Nazım Hikmet’in Azerbaycan’a ithaf ettiği şiirleri, Azerbaycan kültürü ile ilgili makaleleri ve anıları bulunmaktadır. Eserleri Azerbaycan’da defalarca yayımlandı, tiyatro oyunları sahnelendi. Sovyet döneminden günümüze kadar Nazım Hikmet sanatının üzerine Azerbaycan’da araştırmalar, çeviriler yapılmıştır. Şiirlerinden esinlenerek yeni şiir örnekleri oluşturulmuş; hakkında kitaplar, denemeler ve makaleler yayımlanmıştır; anısına sempozyumlar, konferanslar organize edilmiştir.

Sovyetler döneminde Azerbaycan’da Nazım Hikmet’in edebî kişiliğinin, sanatının öğrenilmesini Türkolog Ekber Babayev gerçekleştirmiştir. 1945-1946’da Ekber Babayev, Moskova’daki SSCB Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü’nün Türkiye şubesinde yüksek lisans eğitimine başladı. Babası Sovyet sömürgecilikinin kurbanı olduğu için sistem tarafından lisansüstü eğitimine engeller oluşturulmaya başlandı. Ancak böylesine zor bir dönemde Nazım Hikmet onun yüksek lisansa dönmesine yardım etti ve böylelikle onların arasında, kardeşlik, arkadaşlık, baba ve oğul iletişimi oluştu. Bunlarla ilgili araştırmacılar şunları yazıyor: “Nazım Hikmet’in Moskova’daki yıllarında yanından hiç ayrılmayan, çok yakın dostu ve hatta oğlu yerine koyduğu bir isim Ekber Babayev idi. Öyle ki Nazım’ın yazdıklarını ilk okuyan da oydu. Ayrıca Nazım’ın yazdığı şiirlerin ve oyunların Rusçaya çevrilmesi konusunda yardımcı oluyordu. Babayev, Nazım’ı çok seviyor, garip ülkede onun her şeyi ile ilgileniyordu. Her

ihtiyacını karşılıyor; sigarası bitiyor, sigara alıyor. Nazım ve Babayev arasında gerçekten güçlü bir dostluk kuruluyor. Babayev Nazım'ın hayat hikâyesini ve sanatını en yakından bilen kişilerden biriydi. Zaman zaman da sırdaşı idi (Babayev, 2010, s. 23). Evet, Ekber Babayev Nazım Hikmet'in ülke dışındaki yaşamının son 13 yılında onun sırdaşı, can dostu oluyor. Ekber Babayev 1951 yılında Nazım Hikmet'in sanatı üzerine *Nazım Hikmet Barış Savaşçısıdır* adlı doktora tezini savunmuş ve onun önerileri üzerine bu alandaki araştırmalarını devam ettirmiştir. Aynı zamanda "Ekber Babayev Nazım Hikmet'in 8 ciltlik eserlerinin Bulgaristan'da yayımlanmasına rehberlik etmiştir" (az.wikipedia.org). Nazım Hikmet'in yaşamını ve sanatını ilk kez derinlemesine anlatan kitabı da Ekber Babayev yayımlatmıştır. 1975 yılında *Yaşamı ve Yapıtları ile Nazım Hikmet* kitabı Rusça olarak yayımlanır. Ekber Babayev Nazım'ın ilk gençlik yıllarından başlayarak şiir ve sanat hakkında derin düşüncelerini, şiirinin dönüm noktalarını, hatta Türkiye'de az bilinen, Moskova'da kaleme alınan tiyatro oyunlarını, yaşamının birçok yönlerini belgelere dayanarak anlatmıştır. Babayev'in bu kitabı önce Moskova'da, bir yıl sonra şairin kendi ülkesinde, Türkiye'de yayımlanmıştır. Ataol Behramoğlu'nun Türkiye Türkçesine çevirdiği bu kitap 1976'dan başlayarak Türkiye'de yayımlanmaktadır. Çünkü Ekber Babayev'in bu kitabı Nazım Hikmet hakkında en kapsamlı biyografi olma özelliğini kırk yedi yıldır korumaktadır. *Nazım Hikmet – Yaşamı ve Yapıtları* kitabı Nazım Hikmet hakkında tutarlı bir başvuru kaynağıdır. Araştırmacılar bu kitabı "bir solukta okunacak bir roman akıcılığına da sahip" (Babayev, 2010, s. 11) diye değerlendirirler. Ömrünün sonuna doğru Ekber Babayev'in 8 kitabı yayımlanır. Bunların içinde Nazım Hikmet'e adanmış monografi özel değer arz etmektedir. Bu monografi "Türkiye'de, Polonya'da, Romanya'da, Yugoslavya'da, Irak'ta yayımlanmıştır" (az.wikipedia.org).

Ekber Babayev'den sonra Nazım Hikmet'in sanatını Azerbaycan biliminde derinlemesine araştıran, Türk edebiyatının ve Nazım Hikmet'in şiirinin Azerbaycan'da tanınmasında müstesna hizmetleri olan ünlü isimler Tofiq Melikli ve Akşin Babayev'dir.

Azerbaycan ve Rus edebiyatı eleştirmeni, çevirmen, Moskova Devlet Dilbilim Üniversitesi Öğretim Üyesi Prof. Uluslararası Türkoloji ve Kültür Vakfı (BTMF) Başkan Yardımcısı Tofiq Melikli, Nazım Hikmet'le ilgili anılarında şairi daha gençlik yıllarından tanıdığını, üniversite öğrencisiyken onunla buluştuğunu söyler. Tofiq Melikli, Nazım Hikmet'le ilgili anılarında ilk görüşmeyi şöyle anlatıyor. "Üniversitenin Şarkiyat Fakültesi Türk Edebiyatı bölümünde ikinci sınıfta okurken Nazım Hikmet'le tanışmak nasip oldu. Öğrenciyken sınıf ve diploma çalışmam Nazım Hikmet'in sanatı üzerineydi. Bu nedenle Nazım Hikmet Bakü'ye geldiğinde ünlü şairler beni onunla tanıştırmak için yanlarına aldılar. Bu, Nazım Hikmet'in Azerbaycan'a son ziyaretiydi. Şaire kendimden bahsettiğimde bir Türkolog olarak görevlerimi sordu. Söyledim ama Nazım Hikmet "senin birinci görevin köprü olmaktır" dedi. Ben bu kelimenin anlamını ilk defada tam olarak anlayamamışken Nazım Hikmet, Türkiye edebiyatını ve Türkiye Türkçesini bildiğim için sorumluluklarımı hatırlatmış oldu. Daha sonra bu tavsiye üzerine 1974 yılında *Çağdaş Türk Şairleri Antolojisi*'ni hazırladım. Resul Rıza, Bahtiyar Vahabzade ve Ekber Babayev'in çevirileriyle *Şehir Akşamı ve Sen* kitabı yayımlandı. Yirmi beş bin gibi büyük bir tirajla basılmasına rağmen kitap bir gecede satıldı" (Hüseynov, 2023). Tofiq Melikli, Nazım Hikmet'in sanatının Azerbaycan edebiyatına olan etkisini, *Şehir Akşamı ve Sen* kitabının döneminde oluşturduğu ilgiyi, sevgiyi böyle anlatıyor: - "Son dönemlerde, bağımsızlık döneminde şair Tofiq Nurali'yle karşılaştım. Şair 70'lerde basılan kitap hakkında şimdiymiş gibi aynı heyecanla bahsetti. Hocam, çevirisini yaptığınız kitap bizim o zaman kafamızı allak bullak etti, başımızı döndürdü. Şiire farklı açıdan bakmaya başladık, diyor" (Hüseynov, 2023). Evet, Nazım Hikmet'in şiiri, o dönemde Sovyetleri övmeyi hedef alan, aynı üslupla şiire alışmış insanlar için yeni bir heyecan, yeni bir anlayış, başka bir şiir, başka bir dünya idi.

Sovyet coğrafyasında çağdaş Türk şiirinin tek uzmanı olan Tofiq Melikli kitaplarında² ve diğer monografileri ve makalelerinde Nazım Hikmet'in edebî kişiliğini, sanatını okuyucusuna derinlemesine tanıttı. Onun 2019 yılında yayımlanan *Nazım Hikmet ve Doktor Galina* makalesi şairin Moskova'daki yaşamı ve arşiviyle ilgili derinlemesine bilgileri ihtiva ediyor. Makalede Tofiq Melikli'nin Nazım Hikmet'in Moskova'daki arşivinin oluşturulmasındaki hizmetlerinden de bahsediliyor. “Ben Nazım Hikmet komisyonunda sorumlu kâtip olarak Rusya Merkezi Devlet Edebiyat ve Sanat Arşivi ile görüşmeler yaptım. Mirza İbrahimov, Vera Feonova ve SSCB Yazarlar Birliği Sekreterliği'nin desteğiyle yapılan bu toplantılar sonucunda Nazım Hikmet'in arşivinin bir bölümünün buraya nakledilmesine ve şairler fonunun kurulmasına karar verildi” (Melikli, 2019, s. 5). T. Melikli şairin eşi Galina Kolesnikova'nın sonradan Azerbaycan Millî Arşivine bağışlanacak şairin kitapları, ona yazılmış mektuplar ve diğer şahsî eşyaları ile ilgili şöyle bahsediyor: “22 Kasım 1987'de Galina Kolesnikova bana arşivlenecek 501 eser ve kitaptan oluşan bir liste gönderdi. Listede Nazım'a farklı ülkelerden gönderilen üç bavul ve bir sandık dolusu mektup, ünlü İspanyol ressamı Alberto, Türk Abidin Dino, Rus Weisberg ve diğer sanatçılara ait 16 eser, Letonyalı heykeltıraş Erna Varnas tarafından yapılan Nazım'ın büstü yer alıyordu” (Melikli, 2019, s. 6). Tofiq Melikli bunlarla beraber 2009 yılında Galina Kolesnikova'nın Nazım Hikmet'ten kalan tüm arşiv malzemelerini içeren iki büyük dosyayı ona gönderdiğini ve bu malzemeleri 2014 yılında Nazım Hikmet'le ilgili kişisel kütüphanesi ve arşiviyle birlikte Azerbaycan Millî Arşivine bağışladığını da belirtiyor.

Nazım Hikmet'in araştırmacıları arasında uluslararası çapta saygın yeri olan yazarlardan biri de Prof. Dr. Akşin Babayev'dir. Bilim insanı Akşin Babayev ömrünün 60 yılını Türkiye edebiyatına, şiirine, Nazım Hikmet'in sanatının araştırılmasına adanmıştır. 2012 yılında onun Türkiye'de *Nazım Hikmet ve Azerbaycan* kitabı yayımlanmıştır. Akşin Babayev, “öğrencilik yıllarından bu günümüze kadar benimle aynı yaşamı paylaşan Nazım Hikmet” diyordu. Bu da nedensiz değildi. Tüm yaşamını Nazım Hikmet sanatına adanmış, bu yönde üniversite öğrencileri, doktora öğrencileri yetiştirmişti. Akşin Babayev yaşamını kaybetmeden önce yazıyordu: “Na kadar nefesim var, Nazım Hikmet'ten bahsedecek ve hep ondan yazacağım” (Babayev, 2023, s. 1). Yazarın *Nazım Hikmet Galaktikası* kitabıysa 2016 yılında basılmıştır. Akşin Babayev'in kitabında Nazım Hikmet'le ilgili anıları, şaire ithafen yazdığı makaleler, Nazım ile ilgili sanat adamlarının yazıları ve mülakatlarından örnekler yer alıyor. Akşin Babayev'in Nazım Hikmet'in sanatı, şahsiyeti üzerine 4 bilimsel makalesi yayımlanmıştır (Babayev, 2016, s. 45).

2. Azerbaycan Edebiyatında Türklüğün İsmi - Nazım Hikmet

Nazım Hikmet Türkiye'de “Moskova'nın adamı” olarak bilinmekteydi. Azerbaycan'da ona karşı ilgi, sevgi bir başkaydı, Azerbaycan'da Nazım Hikmet Türklüğün ismiydi, sesi, temsilcisiydi. Bir dönem ülkesinde adı da şiirleri de yasaklandı. Fakat Azerbaycan'da Nazım Hikmet'in şiirlerine sahip çıkıldı ve Nazım Hikmet Azerbaycan insanı, okuyucusu için kocaman Türkiye oldu. Zaman zaman şiirleri yayımlandı, eserlerinden yola çıkarak *Bir Mahallenin İki Oğlanı*, *Hayat Güzel Kardeşim*, *Aşkım Benim*, *Üzüntüm Benim* filmleri yapıldı. Ünlü bestecimiz Arif Melikov, onun *Bir Aşk Masalı* eserinden yola çıkarak *Aşk Efsanesi* balesini yazdı. Nazım Hikmet'le Arif Melikov 1961 yılında Moskova'da buluşmuş, zamanla aralarında kardeşlik, arkadaşlık, baba oğul sevgisi oluşmuştu. Nazım Hikmet Arif Melikov'u çok yetenekli bulmuş, ona oğlu gibi sevmişti. 1961 yılında Sankt Petersburg'da Arif Melikov'un Nazım Hikmet'in *Bir Aşk Masalı*'ndan yola çıkarak yarattığı *Aşk Efsanesi* balesi büyük bir başarıyla sahnelendi. Nazım Hikmet bu olaya çok sevinmiş ve duygularını şöyle anlatmıştır: “Arif, benim oğlum. Çok büyük yeteneğe sahip. Niyazi, Grigoroviç, Verseladze

² “Nazım Hikmet ve yeni Türk şiiri. Moskova: 1987 (Rusça)”, “Türk edebiyatı: kökler ve dallar. Moskova: 1990 (Rusça)”, “Türk Edebiyatı Tarihi. Moskova: 2010. (Rusça)”, “Türkiye'nin Şairleri. Bakü: 2017. (Rusça)”

övülecek yeteneğe sahiptirler. Fakat, Arif henüz yirmi sekiz yaşında. Ama yeteneğe bak sen. Arif Melikov kendisi bir efsanedir. Keşke onunla beraber *Aşk Efsanesi*'ni İstanbul'da izleyebilseydim" (Babayev, 2016, s. 44).

Ünlü Azerbaycan şairi Samed Vurgun'la Nazım Hikmet'in ayrı bir dostluğu, kardeşliği vardı. Samed Vurgun "Nazım demir pencereci zindandan hakikatin sesini yükseltsin, katsın nefesini nefesime Roma'dan Gavalos, Çin'den Siya-U" yazıyordu. Nazım Hikmet'in 28 yıllık hapis hayatından sonra ilk bulunduğu kişilerden biri de Samed Vurgun idi. Nazım Hikmet Samed Vurgun hakkında şöyle söylerdi: "Samed Vurgun şiirimizin gezegenidir. Bu gezegenin güneşi ve yıldızları ölümsüzdür. Kardeş dillerimizin büyük halk ozanı Samed Vurgun, dillerimiz yaşadıkça sonsuza kadar yaşayacaktır" (Hikmet, 2016).

Aradan yıllar geçmesine rağmen Azerbaycan'da Nazım Hikmet sevenlerin sayısı artıyor, eserlerinden ve hayatından yola çıkarak birçok eser yazılıyor ve yayımlanıyor. Ünlü Azerbaycanlı yazar, Yazarlar Birliği'nin Başkanı Anar, Nazım Hikmet'le ilgili görüşlerini şöyle ifade ediyor: "Dede Korkutsuz, Yunus Emresiz, Nevaisiz, Fuzulisiz Türk dünyası olmadığı gibi, Nazım Hikmetsiz Türk dünyası olamaz. Nazım Hikmet, Türklük ruhunu ve Türklük anlayışını doruklara çıkardı" (Rızayev, 2015, s. 12). Nazım'ın sanatının yorulmak bilmez araştırmacısı Akşin Babayev yazar Anar'ın Nazım hakkında yazabilmek hakkının başkalarından daha fazla olduğunu yazıyor. Çünkü Anar, Resul Rıza'nın oğludur. Resul Rıza ise Nazım Hikmet'in yakın dostu, meslektaşı, can arkadaşıydı. Anar Nazım Hikmet'in defalarca misafir edildiği evde doğmuştu, büyümüşü. Nazım Hikmet Resul Rıza hakkında şunları yazmıştır: - "Resul Rıza bir filozoftur. *İki Buklenin Sohbeti* şiiri ilk bakışta basit ve sıradan görünüyor. Ama onlar hakkında, hayat hakkında, nesiller hakkında, gelecek hakkında ve sorumlulukları hakkında ne kadar güzel söylenmiş" (Babayev, 2023, s. 1). İlk kez Nazım Hikmet 1927 yılında Bakü'ye gelmiştir. Sonra uzun bir süre geçiyor, otuz yıl sonra tekrar şair Bakü'ye geldiğinde Resul Rıza'yla buluşur. O zamandan itibaren her şehrimize geldiğinde Resul Rıza onu evinde misafir ederdi, Moskova'da buluştukları, uzun zaman geçirdikleri malumdur.

Çağdaş dönemde, 2015 yılında Resul Rıza'nın yazar oğlu, Azerbaycan Yazarlar Birliği'nin başkanı Anar Rızayev Nazım Hikmet'i her yönüyle Azerbaycan okuyucusuna anlatan *Kerem Gibi* romanını kaleme aldı. Anar'ın *Kerem Gibi* romanı Nazım Hikmet hakkında anılar, düşünceler romanıdır. Bu kitapta Nazım Hikmet'in sadece Türk Dünyasının değil, dünyanın şairi olduğunu, son derece zeki bir insan olduğunu, çalkantılı hayatı olmasına rağmen mücadeleleri zekâsı ve ruhunun kudretiyle yenebilmesini etkili şekilde anlatıyor. Roman büyük şairin yaşamını, mücadelesini ve yaratıcılığını bir sanat eseri olarak kavramayı ve anlatılan olayların derinliklerine inmeyi sağlar. Nazım Hikmet'in dünyasına ve aynı zamanda tüm Türk dünyasına bir zaman yolculuğudur bu kitap, Nazım Hikmet sanatını didik didik inceleyen Akşin Babayev *Kerem Gibi* kitabını Nazım Hikmet hakkında ansiklopedidir, diye değerlendirir. Anar, eserin sorumluluğunu ve ağırlığını şöyle aktarıyor: "Nazım hakkında yazmak demek, dünyanın, özellikle Türk Dünyasının dertlerini anlatmak demektir" (Vahid, 2017, s. 4) Nazım Hikmet'in *Ceviz Ağacı* şiiri vardır.

"Ben bir ceviz ağacıym Gülhane Parkı'nda,

Ne sen bunun farkındasın ne polis farkında" (Hikmet, 2023, s. 24).

2011 yılında, Azerbaycan'ın ünlü yazarı, devlet adamı Hidayet, 60 yıl sonra Nazım Hikmet'in *Ceviz Ağacı*'ni Azerbaycan edebiyatına getirdi. Bu deneme türünde yazılmış ve önemli edebî olaya estetik bir yaklaşımdır, çağdaş entellektizmin Nazım Hikmet'e yüceltilen anıttır. Hidayet'in *Ceviz Ağacı*'nin ana muhtevası Hidayet'in Gülhane Parkında Nazım Hikmet'in ceviz ağacını aradığı ve bu park kurulduğundan beri ceviz ağacının olmadığıdır. Denemenin sonunda Nazım'ın ömrünün müdrik çağlarında idrak ettiği acı gerçeği de anlatır, şairin hayal ettiği ve inandığı komünizm, gördüğü komünizm ile ters orantılıydı. Belki de aradığı ceviz ağacı aradığı komünizm imiş.

Denemedeki ilginç nüanslardan biri sanatsal karşılaştırmadır. Nazım Hikmet siyasi konumu ve komünist olması nedeniyle Türkiye'den, Hidayet ise Ermeni işgalcilerinin öz topraklarını işgal etmesi nedeniyle kendi köyünden, oradaki ceviz ağacından, gerçek bir Türk olduğu için ayrı düşmüş. Bu şiirsel çağrışım, Hidayet'i hayal ederek Zengezur dağlarına, Maralzami köyüne götürür ve bu gerçek her şairin içinde memleket sevdasına dönüşmüş ceviz ağacı olduğunun göstergesidir. "Önce Topkapı müzesi büyüledi beni... Topkapı'nın büyüünden kurtulmadan Gülhane'deki ceviz ağacını arıyorum. Düşünüyorum da altına oturup Nazım'ı anacağım. Zengezur'un ceviz ağaçları mı yaşlı, Gülhane Parkı'nınkiler mi diye düşündüm. Maralzami'deki arka bahçemizdeki ceviz ağacı bana hep Gülhane Parkı'ndakinden daha yaşlıymış gibi gelmiştir. Bu etkiyle Nazım'ın şiirinin mısraları sesleniyor içimde" (Bayramov, 2017, s. 4).

Nazım Hikmet, Hidayet'in en sevdiği şairlerden biridir. Şiirsel ruhunun ve üslubunun damarı Nazım Hikmet'ten gelir. Hidayet, *Ceviz Ağacı* denemesinde beğenisini, sevgisini ve saygısını şöyle ifade eder: "O ceviz ağacının yanından gökyüzüne baktım, Nazım'ı hatırladım. Nazım Hikmet 20. yüzyılın en büyük şairidir, - tüm dünyada. Bu asırda çok büyük şairler var. Azerbaycan'da Sabir, Hüseyin Cavid, Samet Vurgun, Resul Rıza, Bahtiyar Vahabzade..., Rusya'da Sergey Yesenin, Brezilya'da - Jorj Amadu... Samet Vurgun'un şu dizelerini hatırlıyorum:

"Nazım yükseltsin hakkın sesini.
Demir pencereleli zindan içinden.
Katsın nefesime kendi nefesini
Gavalos Roma'dan, Siya-U Çin'den..."

20. yüzyılda nice büyük şairler var. Ama en büyüğü Nazım Hikmet'tir" (Bayramov, 2017, s. 4).

"Azerbaycan, Nazım Hikmet'in Sovyetler Birliği'ne gittikten sonra yaşamak istediği, hatta ülkesinden umudu kestiğinde ölünce gömülmek istediği ülkeydi" (Kavlak, 2007, s. 1). Evet, Azerbaycan halkına tüm ruhuyla bağlı olan Nazım Hikmet Azerbaycan okuyucusunu, şairlerini, sanatçıları en çok etkileyen Türk ediplerindendir. Onun Azerbaycan halkıyla, Azerbaycanlı yazarlarla, şairlerle, akademisyenlerle ilişkileri büyük bir dönemi, kıymetli belgeleri ihtiva ediyor.

Sonuç

Görüldüğü gibi Nazım Hikmet ister bilimsel ister sanat açısından Azerbaycan'da Sovyetler döneminde, bağımsızlık döneminde her zaman ilgiyle, büyük sevgiyle araştırılmıştır. Bu durum günümüzde devam etmekte, Azerbaycan'da Nazım Hikmet'in edebî kişiliği, şiir dünyası çağdaş dönemde bile aynı şekilde güncelliğini korumaktadır. Çağdaş dönemde tarih bilimci Dr. Tahira Hasanazade'nin *Halk Yazarı Anar'ın Büyük Nazım Hikmet Aşkı*; Prof. Dr. Asmetkhanım Mammadova'nın *Özgürlük ve Eşitlik Müjdecisi - Nazım Hikmet*; Dr. Jahan Agamirov'un *Nazım Hikmet'in Şiirlerindeki Vatanseverlik Motifleri* ve diğer konularda araştırmaları, ünlü Azerbaycan yazarı Hidayet'in Nazım Hikmet'ten yaptığı çeviriler, ünlü gazeteci-yayımcı Flora Halilzade'nin *Gülhane Parkı* ve *Ceviz Ağacı* yazıları, şairin yıl dönümü kapsamında düzenlenmiş sempozyumlar ve diğer törenler, çalışmalar Nazım Hikmet'in edebî kişiliğine, sanatına olan halkımızın büyük sevgisinin göstergeleridir. Ayrıca Azerbaycan şairi Zelimhan Yakub, 2014 yılında "Uluslararası Nazım Hikmet Şiir Ödülü"ne layık görülmüştür.

Kaynakça

Ayhan, A. (2019). Nazım Hikmet'le Samet Vurgun'un gizli söhbeti. <https://www.manera.az/edebiyat/6207-semed-vurgunla-Nazım-hikmetin-gizli-sohbeti.html> (Erişim Tarihi: 24.09.2023).

- Azeri arşivlerinde bulunan, daha önce okumadığınız bir Nazım Hikmet şiiri, *Edebiyat ve İncəsənət Gazetesi*, 25.02.1957, <https://tersdergi.com/azeri-arsivlerinde-bulunan-daha-once-okumadiginiz-bir-nazim-hikmet-siiri/>, (Erişim Tarihi: 04.03.2025).
- Babayev, A. (1965). Neskol'ko slov o dramaaturgii Nazıma Hikmeta. *Jurnal Literaturniy Azerbaydjan*, No 1, 24-32.
- Babayev, E. (2010). *Nazım Hikmet - yaşamı ve yapıtları*. Cumhuriyet Kitapları Yayınları.
- Babayev, A. (2016). *Nazım Hikmet galaktikası*. Bakü Yayınevi.
- Babayev, A. Akper Babayev'in hayatı ve sanatı. https://az.wikipedia.org/wiki/%C6%8Fkb%C9%99r_Babayev (Erişim Tarihi: 12.06.2022).
- Babayev, A. (2023). *Nazım Hikmet'e bağlı ömrüm*. <https://aqsinbaba.ayten.ch/Nazım-hikmet/> (Erişim Tarihi: 12.09.2023).
- Bayramov, K. (2017). Nazım Hikmet, ceviz ağacı ve Hidayet'in essesi. *Bilimsel Makaleler Toplusu*, 4-12.
- Bayram, G. (2018). Tepeden tırnağa mücadele, hasret ve umuttan oluşan Nazım Hikmet, TRT Azerbaijan, <https://www.trt.net.tr/azerbaycan/proqram/2018/06/27/2018-seckil-ri-sabitliy-v-prezidentlik-sistemin-davam-1000345>. (Erişim Tarihi: 12.12.2023).
- Haydarova, A. (2019). Türk Dünyasında Nazım Hikmet, Anar'ın "Nazım Hikmet Kerem gibi" kitabı hakkında. *Edebiyat gazetesi*, 8-9.
- Hüseynov, R. (2023). Vatanım Nazım Hikmet, <https://www.youtube.com/watch?v=bZceuZVdWbE>. (Erişim Tarihi: 09.06.2022).
- Hikmet, N. (1961-1963). *Seçilmiş eserleri*. Azərneşr Yayınevi.
- Hikmet, N. (1983). *Yaşamak güzel birşey kardeşim*. Yazıcı Yayınevi.
- Hikmet, N. (2007). *Bütün şiirleri*. Yapı Kredi Yayınları.
- Hikmet, N. (2016). Samed Vurgun çağdaş dünya edebiyatının iftiharıdır. *Edebiyat gazetesi*, 2.
- Karabağ, İ. (2021). Nazım Hikmet ve Bakü küleyi. *Adalet Gazetesi*, 4-5.
- Karimov, J. (2000). *Hikmet hazinesi*. İlim Yayınevi.
- Kavlak, A. (2007). *Bakü'ye gidiyorum ay balam-Nazım Hikmet'in Azerbaycan'daki izleri* (1921-1963). Yapı Kredi Yayınları.
- Melikli, T. (2019). Nazım Hikmet ve Doktor Galina. *Edebiyat Gazetesi*, 6-7.
- Nazım Hikmet Azerbaijan'da, Nazım Hikmet kültür ve sanat vakfı, <https://www.NazımHikmet.org.tr/Nazım-hikmet-azerbaycan-da/>. (Erişim Tarihi: 06.02.2019).
- Nizami Gencevi'nin adına Millî Azerbaijan Edebiyatı Müzesinde büyük Türk şairi Nazım Hikmet'in 120. yıldönümüne adanmış bilimsel bir konferans düzenlendi (2022). *İki sahil Gazetesi*, 1.
- Rızayev, A. (2015). *Kerem Gibi*. İlim Yayınevi.
- Vahid, M. (2017). "Kerem Gibi" romanı-Nazım Hikmet hakkında söz demek hakkı. *Edebiyat gazetesi*, 4.
- https://az.wikipedia.org/wiki/Tofiq_M%C9%99likli. (Erişim Tarihi: 12.06.2022).
- <https://adalet.az/az/posts/detail/Nazım-hikmet-ve-baki-kuleyi-172336>. (Erişim Tarihi: 12.06.2022).
- https://az.wikipedia.org/wiki/%C6%8Fkb%C9%99r_Babayev

Extended Summary

Nazım Hikmet (1902-1963) is a Turkish poet, writer, playwright, the first representative of free poetry in Turkish poetry, the most famous and important figure of contemporary Turkish poetry. He is a poet who laid the foundations of Turkish revolutionary poetry, has been recognized internationally since the first half of the 20th century, and is among the world's greatest poets. Nazım Hikmet was exceptionally loved in the literary environment of Azerbaijan and had a great influence on our national poetry and poetic thought. During the Soviet era, Nazım Hikmet's art was scientifically studied in Azerbaijan, his poems were translated and many books were published. There were even times when his book published in the 60s was sold in one day. At that time, Nazım

Hikmet was a spiritual temple for the people of Azerbaijan, who mourned in colonialism, longed for the words, art, and common values of their nation, and represented a magnificent mountain where his soul rested. In the 1960s-70s, Nazım Hikmet's art was turned into an object of research at the "Turkish Philology" department of the Institute of Oriental Studies of the Azerbaijan Academy of Sciences and the Department of Turkish Literature of the "Oriental" Faculty of the Azerbaijan State University, his poems were translated, and numerous monographs were devoted to his art. , books have been published. From the Soviet era to the present, new examples of poetry were created inspired by the art and poems of Nazım Hikmet, books, essays and articles were published about him, symposia and conferences were organized in his memory. At the same time, Nazım Hikmet knew Azerbaijani literature. He wrote articles on the works of famous names of classical and contemporary Azerbaijani literature, Nizami, Fuzuli, M. F. Ahundov, Sabir and Samed Vurgun, Suleyman Rustem, Ahmed Cemil, Resul Riza, Mikayil Rafili.

During the Soviet era, Turkologist Ekber Babayev realized the literary masculinity and art of Nazım Hikmet in Azerbaijan. In 1951, Ekber Babayev defended his doctoral thesis on the art of Nazım Hikmet entitled "Nazım Hikmet is a Peace Warrior" and continued his research in this field based on his suggestions. At the same time, Ekber Babayev guided the publishing of 8 volumes of Nazım Hikmet's works in Bulgaria. Ekber Babayev is also publishing the book that describes the life and art of Nazım Hikmet in depth for the first time. In 1975, the book "Nazım Hikmet with his life and works" was published in Russian. Babayev's book "Moscow, one year" is a book of Nazım, which deeply describes Nazım's deep thoughts about poetry and art, the turning points of his poetry, even the theater plays written in Moscow, which are little known in Turkey, and many aspects of his life, based on documents. then it is broadcast in the poet's own country, Türkiye. This book, which Ataol Behramoğlu translated into Turkish, has been published in Turkey since 1976. Because this book of Ekber Babayev has been maintaining the feature of being the most comprehensive biography about Nazım Hikmet for forty seven years. If we want to find a reliable reference source about Nazım Hikmet, we can find this feature in the book "Nazım Hikmet - Life and Works". After Akber Babayev, Tofiq Melikli and Akshin Babayev are famous names who deeply researched the art of Nazım Hikmet in Azerbaijan, and who had exceptional services in the recognition of Turkish literature and Nazım Hikmet's poetry in Azerbaijan. Tofiq Melikli, the only specialist of contemporary Turkish poetry in Soviet geography, wrote "Nazım Hikmet and the new Turkish poetry. Moscow: 1987 (Russian)", "Turkish literature: roots and branches. Moscow: 1990 (in Russian)", "History of Turkish Literature. Moscow: 2010. (Russian)", "Poets of Turkey. Baku: 2017. (Russian)" and in other monographs and articles, he introduced Nazım Hikmet's literary masculinity and art to his readers in depth. His article "Nazım Hikmet and Doctor Galina", published in 2019, contains in-depth information about the poet's life and archive in Moscow. Among the researchers of Nazım Hikmet, Prof. Dr. Akshin Babayev. Scientist Akshin Babayev devoted 60 years of his life to Turkish literature, poetry, and the research of Nazım Hikmet's art. In 2012, his book "Nazım Hikmet ve Azerbaijan" was published in Turkey. Akshin Babayev said, "Nazım Hikmet, who shared the same life with me from his student years until today." This was not without reason. He devoted his whole life to the art of Nazım Hikmet, and trained university students and doctoral students in this direction. Akshin Babayev wrote without losing his life: "As long as I have breath, I will talk about Nazım Hikmet and I will always write about him." The author's book "Galaxy of Nazım Hikmet" was published in 2016. Akshin Babayev's book contains his memories about Nazım Hikmet, articles dedicated to the poet, writings and interviews of artists about Nazım. Akshin Babayev's scientific article on the art and personality of Nazım Hikmet in 44 names was published.

In the article, in the direction of the study of Nazım Hikmet in Azerbaijan during the Soviet period, Akber Babayev, Tofiq Melikli and Akshin Babayev made in-depth researches on the art and personality of Nazım Hikmet, books, scientific articles, and at the same time Nazım Hikmet in Azerbaijani literature. works of art dedicated to e are discussed. Poems and essays of Samet Vurgun, Resul Riza, Anar and Hidayet and other examples of art dedicated to Nazım Hikmet are examined in terms of the topic.

Erdem, N. (2025). Disiplinlerarası ilişkiler bağlamında şiir ve coğrafya: Seyyid Nesîmî'nin Dîvânı'nda coğrafi unsurlar. *Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 8(2), 125-138.

DİŞİPLİNERARASI İLİŞKİLER BAĞLAMINDA ŞİİR VE COĞRAFYA: SEYYİD NESİMÎ'NİN DÎVÂNÎ'NDA COĞRAFİ UNSURLAR¹

Nebahat ERDEM*

Öz: Bir edebî eserin meydana getirilmesinde coğrafya çok etkili bir bilim dalıdır. Coğrafya, tıpkı edebiyat ve tarih gibi toplumdan koparılamaz. Türk Edebiyatında şiirlerde yer alan coğrafyalara baktığımızda şairlerin bir sebeple ya orada bulundukları ya da etkileşim içerisinde oldukları anlaşılmaktadır. Bu çalışmada Nesimî'nin Dîvânı'nda geçen yer isimleri tespit edildi. Divanlarda geçen yer isimlerini tespit etmek, şairin o dönem coğrafyasında nereleri bildiği, nerelerde bulunduğu ya da hangi yer unsurunun şairin tahayyülünde ne şekilde geçtiğini tespit etmek bakımından önem arz etmektedir. Edebiyat ve coğrafya birbiriyle sürekli etkileşim halinde olmuştur. Edebî eserlerde böylelikle coğrafyaya hayat vermişlerdir. Coğrafi unsurların işlevlerini tespit etmek edebî metinlerin de anlaşılmasını mümkün kılacaktır. Bu tür tematik çalışmalar, metnin daha iyi anlaşılması için de gerekmektedir. Şiirlerde yer alan yer adları bazen doğrudan coğrafi işleviyle kullanıldığı gibi bazen de söz sanatlarından, teşbih, tenasüp, telmih gibi anlatım yollarından da yararlanılmıştır. Nesimî'nin şiirlerinde coğrafi kullanımlar hem mekânsal hem dinî-tasavvufî, hem de tarihi ve mitolojik olarak kullanılmaktadır. Bu makalede Seyyid Nesimî'nin şiirlerinde yer alan coğrafi unsurlar ele alınmıştır. Seyyid Nesimî, Türk edebiyatının büyük şairlerinden olup Azerî sahası şairlerindendir. Nesimî'nin şiirlerinde şehir adlarından yola çıkılarak şehirlerle ilgili oluşturulan tasavvurlar incelenmiş ve çalışmamızda Nesimî'nin *Dîvânı*'nda hangi şehir adlarının olduğu, bu şehirlerin şairin hayal dünyasının imge ve metaforlarının kullanım amaçlarının neler olduğu tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Klasik Türk Edebiyatı, coğrafi yerler, Seyyid Nesimî, dîvân

POETRY AND GEOGRAPHY IN THE CONTEXT OF INTERDISCIPLINARY RELATIONS GEOGRAPHICAL ELEMENTS IN SEYYİD NESİMÎ'S DIVAN

Abstract: Geography is a highly influential field of science in the creation of a literary work. Geography, like literature and history, can not be separated from society. When it is observed at the geographies mentioned in Turkish literature poems, it is visible that poets were either present there for some reason or interacted with those places. In this research, the place names were identified which mentioned in Nesimî's Divan. Identifying the place names in divans was important for determining where the poet knew or visited in the geography of that period or how certain places were represented in the poet's imagination. Literature and geography have constantly interacted with each other. Thus, literary works have given life to geography. Identifying the functions of geographical elements will also make it possible to understand literary texts. Such thematic studies

¹ Bu makale 2019 yılında Niğde'de düzenlenen 1. Uluslararası Kapadokya Sosyal Bilimler Öğrenci Kongresi'nde (International Cappadocia Social Science Students Congress) "Seyyid Nesimî'nin Şiirlerinde Coğrafi Unsurlar" başlıklı bildirinin özeti olarak sunulmuş olup bildirinin tam metni tarafımızca gönderilmediğinden yayımlanmamıştır. Bu bildiri ismi "Disiplinlerarası İlişkiler Bağlamında Şiir ve Coğrafya: Seyyid Nesimî'nin Dîvânı'nda Coğrafi Unsurlar" başlığı ile değiştirilmiş olup, genişletilip makale çalışması yapılmıştır.

* Dr. ODTÜ GV Niğde Okulları, n.erdem@outlook.com

ORCID: 0000-0001-8316-2184

are necessary for a better understanding of the text. Place names in poems sometimes used directly with their geographical functions, and sometimes through literary devices such as simile, proportion, and allusion. In Nesîmî's poems, geographical usages are employed both spatially and in religious-mystical, historical, and mythological contexts. This article discusses the geographical elements in the poems of Seyyid Nesîmî. Seyyid Nesîmî is one of the great poets of Turkish literature and belongs to the Azerbaijani school of poets. The perceptions formed regarding cities were examined based on the city names in Nesîmî's poems. In this study, Nesîmî's divan was scanned, and the question of what the purposes of using images and metaphors related to city names in the poets' imaginary worlds were aimed to be answered.

Keywords: Classical Turkish Literature, geographical locations, Seyyid Nesimi, divân

Dîvânlar muhtevası incelendiğinde dinî, tasavvufî, coğrafi, tarihî ve folklorik olarak bizlere çok zengin veriler sunmaktadır. Aynı zamanda dönemin sosyal, siyasal ve ideolojik anlayışını da yansıtmaktadır. Dîvânların içerisinde yer alan coğrafi unsurları ele almak, her bir şiirin haritasını oluşturmak bakımından da önem arz etmektedir.

“Türk şiirinin oldukça geniş bir coğrafyası vardır. Her dönemin de kendisine ait otantik bir coğrafyası ve doğal olarak haritası vardır. Divan, Tanzimat, Servet-i Fünûn, Fecr-i Âti, Milli Edebiyat ve Cumhuriyet dönemlerinin felsefî ve bilgi teorileri esasına dayanan birer şiir haritaları vardır. Bu haritalar dönemin sosyal, siyasal ve ideolojik anlayışını da ortaya koyan haritalardır. Öncelikle bu coğrafyanın divan şiiri çerçevesinde bir haritasının çıkartılması bir zarurettir.” (Aktaş, 2012, s. 3).

Bulundukları dönemde yazılan şiirlerde kullanılan kelimeler o dönemin aynı zamanda şiir ve şair anlayışlarıyla ilgili de bizlere bilgi sunmaktadır. Şiirlerde ele alınan ülke ve şehirler de şiirlerde genellikle meşhur özellikleri ile anılmaktadır.

“Osmanlı Devleti'nin üç kıtada geniş topraklara sahip olması yanında dünyadaki diğer ülkelerle ticarî, siyasî ve kültürel ilişkileri sebebiyle şairler birçok ülke ve şehirden söz ederler. Bu şehirler şiirde genellikle meşhur özellikleriyle birlikte yer alırlar.” (Yeniterzi, 2010, s. 301).

Bu sayede farklı medeniyetlerin etkilerinin edebiyata ne denli yansıdığına da bakma fırsatı sağlanmış olur. Şüphesiz edebiyatın diğer bilim dallarıyla ilişkisi vardır; psikoloji, tarih, coğrafya, felsefe bu bilim dallarından bazılarıdır. Bu bilim dallarından tarih, psikoloji ve felsefe toplumdan nasıl koparılamazsa coğrafya da edebiyattan ve toplumdan koparılamaz.

“Bir bilim dalı olan coğrafya ile edebiyat, sürekli olarak etkileşim ve karşılıklı üretim hâlinde. İnsan hayatının ayrılmaz bir parçası olan coğrafya, edebiyat eserlerine mekân ve içerik sağlamaktadır. Diğer taraftan edebî eserler, kurgulandıkları dünyanın coğrafyasına hayat vermekte, onu biçimlendirmektedir.” (Kufacı, 2019, s. 468).

Edebî eserlerde coğrafyanın çalışılması şairlerin ya da yazarların kullandıkları motiflerin ya da mazmunların daha iyi anlaşılması bakımından da önem arz etmektedir.

“Edebiyat nasıl tarih ve toplumdan koparılamazsa, coğrafya da tarih, toplum ve edebiyattan koparılamaz. Bir milletin tarihi ve edebiyatı ne kadar önemliyse coğrafyası da o kadar önemlidir... Türk edebiyatında Türk Şiir Coğrafyası, Türk Hikâye Coğrafyası ve Türk Roman Coğrafyası gibi tematik çalışmalara ihtiyaç vardır. Edebiyatımızın sahih bir haritasının çıkartılabilmesi için bu tür tematik çalışmalara yönelmek bir zorunluluktur. Türk edebiyatı olarak bilinen ve üzerine tarihler yazılan edebiyatın neşv ü nümâ bulduğu ve yorumlandığı bir coğrafya sanki yoktur. Türk şiiri içerisinde geçen kavimlerin, ülkelerin, kentlerin ve coğrafi unsurların işlevlerinin ve misyonlarının ne olduğu iyice tetkik edilmeden edebî metinlerin yeterince anlaşılması mümkün değildir. Şairler, durup dururken bir deniz veya ırmaktan bahsetmezler. Onları bu tür motifleri/unsurları/mazmunları kullanmaya iten elbette epistemolojik, ontolojik, fenomenolojik ve felsefî nedenler var. Coğrafyayı da bu nedenlere eklemek gerekir.

Elbette ki coğrafyanın karakteristik özellikleri, üretilen edebiyatın cinsiyetini de belirleyecektir.” (Aktaş, 2012, s. 8).

Bu sebeptendir ki bir şairin coğrafya algısı o şair ve şairin eseri hakkında bize birçok bilgi vermektedir. Şairin yaşadığı coğrafya, coğrafyanın kültürel motifleri ve şairin bundan ne kadar etkilendiği gibi hususlar hakkında bilgi sahibi olunmaktadır. Bu çalışma ile Nesimî'nin coğrafya algısı ve coğrafyanın Nesimî üzerine etkisi değerlendirilecektir.

1. Seyyid Nesîmî Dîvânî'nda Coğrafi Unsurlar

“Seyyid İmâdü'd-din Nesîmî, İslâmî Türk edebiyatının büyük şairlerinden olup, divan edebiyatının kuruluş yüzyıllarında yaşamış, bu kuruluşta büyük emeği olmuş, bu edebiyatta kullanılan ‘mazmunları klişeleştirmiş’, daha gençliğinde çeşitli şairlere tesir etmiş, kendisine de nazîreler yazılmış, şiirlerini ‘samimi bir inanç’ ve ‘ lirik bir ifadeyle’ dile getiren, coşkun duygu ve sanat dehasına sahip bir şairimiz olan Nesîmî 15. yy. Âzerî sahası şairlerindendir.” (Çınar, 2009, s. 73). “Kaynaklarda doğum yeri ve tarihi hakkında yeterli bilgi bulunmadığı gibi son dönem çalışmalarında da çelişkili bilgiler vardır.” (Bilgin, 2007, 3-5). “M. Kuluzâde Azerbaycan Edebiyatı Tarihinde 1369/1370’te Şamahı’da doğduğunu, Selman Mümtaz Seyyid İmadü’din Nesîmî adlı eserinde Azerbaycanlı olarak takdim etmektedir. İran kaynakları Şirazlı, Tezkire yazarı Âşık Çelebi ise Diyarbakırlı, İbnü Hacer ise Tebrizli, Tezkireci Latîfi ise Bağdat civarında Nesîm nahiyesinde olduğunu belirtmektedir. Âşık Çelebi’nin “Meşairi’ş suarâ”sına göre Türkmen asıllıdır.” (Ayan, 2002, s. 16-17). Devrin önemli biyografi kaynaklarının onun doğum yeri ile ilgili çok farklı bilgiler vermesi, Nesimî’nin hayatında coğrafi unsurların önemini de arttırmaktadır. “Klasik Türk şiirinin önemli kurucu ve temsilcilerinden olan Nesîmî, tıpkı Yûnus Emre gibi düşüncelerini Türk insanına ulaştırmak için Türkçe şiir söyleyerek hem şuurlu bir şekilde dil tercihini ortaya koymuş hem de Türk dilinin şiir dili hâline gelmesinde önemli bir konuma sahip olmuştur. Nesimî’nin içerisinde bulunduğu tasavvufî durumun meydana getirdiği vecd, coşku ve lirizm; onun kelimelere yüklediği yeni anlam ve ruhtan dolayı dilinde metaforlaşmanın oluşmasına vesile olmuştur. Şiirlerinden, kendi akidesi olan Hurûfilîği Türkler arasında yaymayı amaç edindiği anlaşılan Nesimî, bunu yapmak için Hurufiliğin dilini Farsçadan Türkçeye aktarmıştır.” (Kartal, 2019, s. 127). Klasik Türk edebiyatında yer adlarının şiirde nasıl ele alındıklarını ve neye hizmet ettiklerini Cem Dilçin (2011, s. 251) şöyle açıklamaktadır:

“Divan şiirinde yer adları, doğrudan coğrafi işleviyle, yani belli bir ülkeyi, şehri, bölgeyi belirtme, anlatma açısından kullanıldığı gibi, teşbih, istiare, telmih, tenasüp, tezat, tevriye, cinas gibi anlatım yollarıyla bir mazmun çerçevesi içerisinde de çok daha sıklıkla ele alınmıştır. Hint, Çin, Hutun, Mısır, Bağdat, Aden, Bedahşan gibi ülke ve şehir adları, şairlerin “cemiyyetli” söz oluşturmak için çok yaygın olarak başvurdukları yer adlarının başında gelmektedir. Divan şairleri arasında örneğin aklık-karalık karşıtlığından yararlanarak Aydın/Tire, Akşehir/Karaman, Akşehir/Karesi, Rum/Şam gibi yer adlarını ve bu türlü ilişkiler içerisindeki benzerlerini sevgilinin “yüzü, gözü, alnı, yanağı” ve “saçı, kaşı, yüzünün tüyleri, beni” için benzetmelik olarak kullanmak çok yaygındır... Edebiyatın kaynağı toplum ve günlük yaşamdır.”

Bu çalışmada da Nesimî Dîvânî'nda geçen coğrafi unsurlar ele alınmıştır. İncelediğimiz divanda Aden, Kerbelâ, Tûr-ı Sînâ, Kûh-ı Tûr, Mısır, Rûn, Habeş, Şâm, Çin ü Maçîn, Sivas, Tokat, Bursa, Bahreyn, Hicâz, Sıfâhân, Hitây, Bedehşan, Kişmîr, Hindistan, Hutun, İran, Bağdâd/Şât, Irâkistân, Dicle, Ceyhun, Aras, Fırat, Kûh-ı Kâf, Turân Dağı, Bahr-ı Umman, Tatar, Bâbil isimleri geçmektedir. Bu çalışmada şiirde yer alan yer adları doğrudan coğrafi işleviyle yani belli bir ülkeyi, şehri, bölgeyi belirtmek amacıyla mı kullanıldığı yoksa teşbih, istiare, telmih gibi anlatım yollarından yararlanarak bir mazmun olarak mı ele alındığı değerlendirilecektir.

Aden: “Güney Arabistan’da Kızıldeniz’e bitişik bir sahil şehridir. Burada eskiden beri inci çıkarılmış. Bugün hala o bölgede inci üretimi yapılmaktadır. Edebiyatta inci ile birlikte kullanılır” (Pala, 1989, s. 20). Şair aşağıdaki beyitte vücudu bir harita olarak düşünmüştür. Mısır, mamur bir ülke ve çeşitli kültürlerin buluşma noktası olduğundan sevgilinin vücudunu da her şeyi içinde toplayan bir yapıya benzetmektedir. İnsan vücudu da tıpkı Mısır gibi çeşitli kültürleri, birikimleri ve nice sırları içinde barındırır. Sevgilinin saçları ise siyahlığı bakımından Şâm’a benzetilmiştir. Horâsan ve Aden şehrinin Bulgâr’la beraber kullanımı ise kelimelerin anlamları ve şiirlerdeki kullanım amaçları göz önünde bulundurulunca, Aden inci üretimi yapılan yer olduğundan edebiyatta inci ile birlikte kullanılır, “Horasan adı ise kelime anlamı olarak “güneşin doğduğu yer” (Soofizadeh, 2023, s. 8), “Bulgar deyimi Türkçeden başka hiçbir dilde izah edilememiştir. Türkçede mânâsı ise açıktır: karışmak, karıştırılmak, karışmış olmak.” (Kafesoğlu, 1983, 92). Böyle bakıldığında ise güneşin doğduğu yer, inci üretilen yer ve karmaşa üçgeni çizilmiştir. Aşağıdaki beyitte sevgilinin güzelliğini gölgeleyen bir karmaşadan söz edilebilir. Ayrıca sevgilinin vücudu inci ile ilişkilendirilmiştir.

Vücûdun Mısr-ı câmi’dir saçın şâm

Horâsân u Âden Bulgâra benzer (G120/5) ²

Bâbil: “Eski Keldânîlerin merkezi, zamanında dünyanın en mâmur ve en müzeyyen, büyük ve meşhur şehri idi. Bâbil kuyusu ise Bâbil içinde bir derin kuyudur ki Hârût ve Mârût adlı melekler burada mahpuslarmış. Bu kuyuya yaklaşanlara sihir öğretirlermiş.” (Onay, 1992, s. 111) Aşağıdaki beyitte ise şair sevgilinin gözünü Babil sihiri olarak tasavvur etmiştir. Şair, “Şu senin gözün müdür yoksa Bâbil’in sihiri midir?” diyerek Babil büyüsü gibi insanı etkisi altına alan sevgilinin büyüleyici gözlerinden söz etmektedir.

Acep aynın mı şol yâ sihr-i Bâbil

Acep kaşın mı şol yâ tâk-ı mihrâb (G15/5)

Bağdâd/Şât: Şuara tezkirelerinde Bağdat şehri, her zaman değişik unvanlarla tavsif edilmiş, neredeyse yalın hâlde hiç zikredilmemiştir. Tezkirelerde, “Behiştâbâd” ile cennete teşbih edilir. Emin olunan yer anlamına gelen “Dârülemân”, şehrin eski adı olarak bilinen “Dârüsselâm”, Bağdat’ın güzelliklerini ifade etmesi bakımından “Gülşen”, Gülzâr”, büyük şehir anlamına gelen “Mahrûsa” unvanlarının Bağdat için kullanılması söz konusudur (Aydın, 2017, s. 38-39). Eskiden Abbasilerin idare merkezi ve İslâm âleminin başkenti idi.” (Pala, 1989, s. 67). Aşağıdaki beyitte şair, “Bağdat benim, Şat benim ve cihanın halifesi benim” demektedir. Bu dizede tasavvufi düşünce açısından gerçeğin farkına varan, ilahi sırların kaynağını yakaladığına inanan Nesîmî, kendisini düşünceleri bakımından tıpkı Hallac-ı Mansur olarak görmektedir.

Hem benim Bagdâd ile Şât hem halife-i cihân

Hem *enne’l hak* söylerim hem dârının Mansûrüyun (G241/18)

Bahreyn: “Kelime anlamı “iki deniz” olan Bahreyn ile Basra Körfezi ve Hint Okyanusu kastedildiği gibi, Basra Körfezi’nin batı sahiline yakın takımadalar ve bu adaların en büyüğü de bu isimle anılır. Günümüzde Memleketü’l-Bahreyn adıyla anılan emirliğin bulunduğu adalar çevresinde çok eski zamanlardan bu yana inci avcılığı yapılmaktadır. Klasik şiirimizde Aden yanında Bahreyn de incileriyle şöhret kazanmıştır.” (Yeniterzi, 2010, s. 308). Aşağıdaki beyitte “Sevgilinin dişlerinin aksi Nesîmî’nin gözlerine yansıdığından beri Bahreyn denizi incilerle doludur.” İfadesinde incileriyle şöhret kazanan Bahreyn ile sevgilinin inciye benzeyen dişleri arasında bir ilişki kurulmuştur.

Dişlerin aksi Nesîmînin gözüne düşeli

Bahr-ı Bahreyn olmuş ol lü’lü’-i şeh-vâr andadır (G45/8)

² Bu makaledeki beyitler, Ayan 1990’dan alınmıştır.

Bahr-ı Umman: “Şairler Hint Okyanusu’nu kastederler ve Hint Okyanusu’ndan inci çıkarılması, suyunun tuzlu/acı olması timsahları gibi hususlara değinirler.” (Yeniterzi, 2010, s. 302-303). Aşağıdaki dizelerde şair, “Aşk içinde gör ne hayran olmuşum, cisim içinde baştanbaşa bir can olmuşum, ilim içinde umman denizi olmuşum, mekânsızlık hazinesine viran olmuşum” diyerek ilim içinde umman olduğunu belirtmektedir. Umman olmak ifadesinde “Bahr-ı Umman” Umman Denizi yani Hint Okyanusu kastedilmiştir. Okyanus, sonsuzluğun bir simgesidir ve okyanusun derinlikleri sır dolu yerlerdir. Şair, ilim içinde Umman Denizi gibi sonsuz ve sırlarla dolu olduğundan bahsetmektedir.

Aşk içinde gör ne hayrân olmuşum
Cism içinde ser-be-ser cân olmuşum
İlm içinde bahr-ı Ummân olmuşum
Lâ-mekân gencine virân olmuşum (Tyğ217)

Bedehşan: “Afgan Türkistanı olarak da bilinen bölgenin kuzeyinde Amuderya, güneyinde Hindukuş dağları, doğusunda Doğu Türkistan, batısında ise Kunduz ırmağı bulunur.” (Saray, 1992, s. 291). “Edebiyatımızda lâl denilen kırmızı renkli değerli taşın çıktığı yer olarak tanınır. Bu taşın madenden çıktığı zaman renginin soluk olduğuna, ciğer kanına bulanıp güneşte bekletilince parlak kırmızıya dönüştüğüne inanılır. Bu yüzden klasik şiirde genellikle güneş ve kanla birlikte ele alınır.” (Yeniterzi, 2010, s. 308). “Divan şiirinde Bedahşan çoğunlukla lâl taşıyla kırmızı rengin temsilcisi olarak yer alır. Bu doğrultuda sevgilinin yüzü ve yanağı, âşgîn gönlü ve gözyaşları ile şarap, Bedahşan lâli ile renkleri ve parlaklıklarıyla benzerlik ilgisi içerisinde birlikte zikredilmişler, ayrıca şairler Bedahşan lâlinin değerine de gazellerinde atıfta bulunmuşlardır.” (Akçay, 2022, s. 130).

“Dudaklarının aksi Bedehşan lâline hoşluk verir.” Bu dizede dudaklar, Bedehşan lâline benzetilmiştir. Sevgilinin güzelliği değerli taşlardan bile daha güzeldir.

Letâfetten verir aks-ı lebi la’l-i Bedehşâna
Zerâfetten urar ta’ne dişi lü’lü-i lâlaye (G389/2)

Bursa: “Bursa, Osmanlı Devleti’ne başkent olmuş, geçmişten bu yana idarî ve kültürel özellikleri, coğrafi güzellikleriyle dikkat çeken bir şehirdir.” (Yeniterzi, 2010, s. 309). Nesimî, aşağıdaki beyitte sevgilisinin Bursa civarında olmadığını, uzaklarda olduğunu söylemektedir. Beyitte Bursa şehrinin kullanımı ise Nesimî’nin yaşadığı dönemde Osmanlı İmparatorluğunun önemli şehirlerinden biri olması sebebiyle olabilir.

Neylerin ben bunda durup çünkü dil-der andadır
Sanma kim anda dediğim Bursa yalarındadır (G 45/1)

Çin ü Maçîn: “Çin’in güney bölgesine verilen addır. Türkistan’ın doğusunda ve Tarım’ın güney-batısındaki çöllerde ve bunların güneyindeki dağlarda yaşayan bir Türk kabilesine de bu ad verilirdi. Bu bölgeye kabilenin adından dolayı Maçîn denilmiştir. Çoğunlukla Çin kelimesiyle birlikte kullanılır.” (Pala, 1989, s. 320). “Edebiyatta Çin, adeta resim sanatının merkezi olarak işlenir. Çin kelimesiyle birlikte büt, nigâr, nakş, suret vs. resimle ilgili kelimeler sık sık bir araya getirilir. Eskiden Çin ülkesinde Türkler ve özellikle Hıta, Hutun, Maçîn diyarının halkıyla Çiğil güzellerinin de bulunuşu kelimeye geniş kullanım sahası sağlanmıştır. Bu ilişkiden yola çıkılarak sevgilinin misk kokulu saçları anılır. Çünkü misk orada bulunur. Çin kelimesinin “kıvrım, büküm” anlamı da bu ilişkiyi kuvvetlendirir.” (Pala, 1989, s. 118).

Aşağıdaki beyitte sevgili, saltanat tacı başında olan bir periye benzetilmiştir. Bu güzelliğiyle Çin ve Maçîn’i boyun eğdirecek yaşta olduğunu belirtmektedir. Diğer bir beyitte ise sevgilinin güzelliği Çin nakşına benzetilmekte, bu güzelliği anlatmak için ünlü ressam Mani’nin yetersiz kalacağı belirtilmektedir.

Ol perî-peyker ki tâc-ı saltanat başındadır
Çin ü Maçîni müsahhar eylemek yaşındadır (G119/1)

Ey veren gönlünü Çîn nakşına şol sûrete bak
Kudretin sun'ı yazan nakşini Mani ne bilir (G98/7)

Dicle, Şatt, Ceyhun, Aras, Fırat: Aşağıdaki beyitte Şatt, Ceyhun ve Dicle bir arada kullanılmıştır. Şair kendisini büyük bir denize benzetmektedir. Coğrafi olarak kullanılan nehirler, bu aşk denizinde bir damla olarak kalmaktadır. Kullanılan nehirlerden;

Şatt: “Büyük nehir. Kelime, özel isim olarak Bağdad civarında birleşen Dicle ve Fırat nehirlerine verilen Şattu'l Arab tamlamasında kullanılır. Divân şiirinin coğrafyası içinde az da olsa anılır” (Pala, 1989, s. 459), Ceyhun: “Amuderya, Ceyhun. Sovyet Ortaasya'sında 2540 km. uzunluğunda bir ırmak. Pamir dağlarından çıkıp Aral gölüne dökülür. Dîvân edebiyatında âşıkın gözyaşları nehirler gibi akar. Nil, Dicle, Aras, Fırat vs. bu türden nehirlerdir. Ayrıca şâirin gerçek coğrafi nedenlerden bu tür nehirlerden bahsettiği görülür” (Pala, 1989, s. 105), Dicle: “Dicle ırmağı. Âşıkın gözyaşı ırmağa benzer. Bu ırmaklar arasında Dicle de vardır. Ayrıca Bağdad'dan geçtiği için de Dicle nehri sanatlara konu olur.” (Pala, 1989, s. 130). Şair, aşağıdaki beyitte kendisini bir derya olarak görmekte ve bu derya içerisinde bir damla bile olmadığını ifade etmektedir. Aslında şair aşk denizinin büyüklüğünü, kendi varlığının da ne kadar önemsiz olduğunu vurgulamaktadır.

Gör ki beni ne bahrım katre-i aşk içinde
Dicle vü Şatt u Ceyhûn Aras u hem Fırâtım (G260/11)

Habeş: “Afrika'nın doğusunda ve Yemen'in karşı kıyısında bulunan Habeşistan ülkesi ve burada yaşayan halk. Habeşliler siyâhî renkte olurlar. Divân şiirinde hem coğrafi hem de esir ve köle oluşları nedeniyle anılmışlardır. Ancak daha önemlisi gecenin rengi, sevgilinin kara renkli zülfü ve beni, Habeş olarak nitelenir. Yine bunun karşısı olarak da Rûm (Anadolu ve halkı) yüz; gündüz ve aydınlık özellikleriyle Habeş'e alternatif olur.” (Pala, 1989, s. 197). Aşağıdaki beyitte sevgilinin Rûm'a benzeyen yanağının üstündeki saç ve beni siyahlığı bakımından Çîn, Maçin ve Habeş'e benzetilmiştir. İkinci beyitte ise yine sevgilinin beni Habeş çerisine zülfü ise Tatar askerine benzetilmiştir. Rûm, gündüz ve aydınlık özellikleriyle beyitte yanak ile ilişkilendirilmiştir. Habeş ise yine renk bakımından sevgilinin beni ile ilişkilendirilmiştir. Nesimî, çeşitli coğrafi yer adlarını kullanarak sevgilinin güzellik unsurlarını betimlemiştir. Sevgilinin güzelliğinin evrensel boyutta ve eşsiz olduğu anlaşılmaktadır.

Çîn ü Mâçîn ü Habeş ruhsâre-i Rum üstüne
Yaşamış Zengî saçın hayl-i hayâli bendedir (G50/6)

Hâlin Habeş çerisini çekmiş Rûm iline
Zülfün Tâtara başladı hüsnün sipâhını (G436/4)

Hıtây: “Çîn Halk Cumhuriyeti'nin Sincan Uygur Özerk Bölgesi'nin güneybatısında bir ildir. Hatâ kelimesinin “yanlış” anlamı ile tevriye veya îhâm-ı tenâsübe imkân veren şehir miski ile meşhurdur. Divan şiirinde sevgilinin saç veya benleri ile çoğu kez siyah renkle birlikte misk/müşg, nâfe, bağır, ciğer, hûn, âhû, gazâl, Çîn, Tâtâr ve Türk-i Hatâ gibi unsurlarla bir arada kullanılır.” (Yeniterzi, 2010, s. 313). Aşağıdaki beyitte “Sabah rüzgârı saçlarından utandı çünkü saçının kıvrımının kokusu meğerki silsilesiyle Hıtây'a düşmüştür” denilmektedir. Divân şiirinde güzel kokulu saçlar genellikle miski ile meşhur olan Hıtây ile birlikte kullanılır. Saçlarının kokusunun sabah rüzgârını utandıracak ve kıskandıracak kadar güzel olduğu ifade edilmektedir. Coğrafi yer adları meşhur özellikleriyle beraber kullanılarak sevgilinin saçlarının güzelliği ve etkileyiciliği vurgulanmaktadır.

Sabâ saçından utandı ki nafe-i Çîndir
Meger ki silsilesinden Hıtây'a düşer (G77/4)

Hicâz ve Sıfâhân: “Arap yarımadasında Mekke ile Medine'nin bulunduğu bölge. Edebiyatta sevgilinin bulunduğu yer ve onun mahallesi Hicaz'a benzetilirdi. Çünkü âşıkın Kâ'besi sevgilinin mahallesi olarak düşünülmüştür. Âşık orayı tavaf eder. Vuslatın bazen Hicaz olduğu görülür. Bu bölgedeki haramîler ise ayrılık acısı olup âşıkı yağmalarlar.” (Pala, 1989, s.

228). “Safevilerin başkenti olan İsfahan, bugün İran sınırları içinde kalır. Rivâyete göre Gâve bu şehirdendir. İran'ın ordugâhı olarak bilinen İsfahan çok süslü ve mamur olduğu için şehir güzelliğini temsil eder. Sürmenin İsfahan'da imal edilişi nedeniyle de anılan şehir, bazen coğrafi bir bölge olarak İstanbul ile mukayeselere konu olur.” (Pala, 1989, s. 246). Aşağıdaki beyitte ise şair makamları karşılaştırmakta Hicaz ve Sıfâhan makamının Hüseyinî'ye göre daha boş olduğunu söylemektedir. “Musiki makamlarının bir kısmının yer adlarından alındığı bilinmektedir. Misalen hicaz, ırak, ısfahan ve nişabur makamları bu şekildedir. Musiki makamları, şiir dilinde tevriye ve ihâm gibi edebi sanatlar için uygun ıstılahlardır.” (Bilgin, 2020, s. 522). Bir başka şekilde deyişle doğru yolun Hüseyin'in yolu olduğu vurgulanmış olabilir.

Muhâlif râst ger olsa Hüseyinî

Hicâz ile Sıfâhân bî-nevâdır (G56/15)

Hindistan: “Umman deniziyle Bengal körfezi arasında, kuzeyde Himalaya sıradağlarından güneyde Hint Okyanusu'na doğru giderek daralan bir üçgen biçiminde uzanır. Çok hareketli, çok önemli deniz, kara, hava yolları üzerinde yer alan Hindistan aynı zamanda bütün dünyanın toprakları en geniş (dünyada yedinci) ve en kalabalık (Çin'den sonra ikinci) ülkelerinden biridir.” (Erinç, 1998, s. 69). “Divân şiirinde Hindistan, başta uzaklığı, esrarengizliği, havası, bağ-bahçesi, baharatı vs. olmak üzere çok sözü edilen memleketlerden biridir. Hz. Adem cennetten çıkarılınca Hindistan'da Serendip adasına inmiştir. Hindistan'da yakut çıkarılır. Yine anberde Hind denizlerinde yaşayan bir çeşit adabalığından elde edilir. İncileriyle de meşhur olan Hindistan'da tavus ve papağan çok olurmuş. Rûm (Anadolu) ülkesi beyaz tenli insanların memleketi olduğu için siyah ırka mensup insanların yaşadığı Hindistan ile tezat teşkil eder. Bunun için biri beyazlığın, diğeri siyahlığın timsalidir. Köle ticaretine elverişli bir ülke olduğu için yine siyâhî köleler ile birlikte kullanılır.” (Pala, 1989, s. 231). Dudakların Mısır'dan vergi aldığı için benin Hindistan'a haber gönderdi. Sevgilinin dudakları Mısır'dan güzelliklerden bir parça almış ve bunun haberi Hindistan'a kadar ulaşmıştır. Sevgilinin haberinin Hindistan'a kadar gitmiş olması sevgilinin güzelliğinin evrensel olduğunu ifade etmektedir. Şair bu güzelliği anlatmak için ise coğrafi yer adlarını kullanmıştır. Sevgilinin beni ise genellikle siyahîlerden oluşan Hindistan coğrafyasıyla ilişkilendirilmektedir.

Mısırdan leblerin bağ aldığı için

Haber gönderdi Hindistâna hâlin (G223/5)

Huten: “Çin Halk Cumhuriyeti'nin Sincan Uygur Özerk Bölgesi'nin güneybatısında bir ildir. Hatâ kelimesinin “yanlış” anlamı ile tevriye veya ihâm-ı tenâsüne imkân veren şehir miski ile meşhurdur. Divan şiirinde sevgilinin saç veya benleri ile çoğu kez siyah renkle birlikte misk/müşg, nâfe, bağır, ciğer, hûn, âhû, gazâl, Çin, Tâtâr ve Türk-i Hatâ gibi unsurlarla bir arada kullanılır. Misk ceylanın beslenmesine yönelik bir telakki ile benefşe ve sünbül, göbeğindeki karalık nedeniyle de lâleden de söz edilir.” (Yeniterzi, 2010, s. 313). Hem Hıtay'ım hem Hutem hem Tatar nafesiyim. Çin, Maçin ve Moğol-Çin'in güzel hükümdarıyım. Şair burada kendisini geniş coğrafi alanların hükümdarı olarak tanımlar.

Hem Hıtâyım hem Hutem hem nâfe-i Tatarıyım

Çin ü Maçin ü Moğol- Çin hem güzel Fağfuruyum (G241/16)

Horasan: “Horasan adı kelime anlamı olarak “güneşin doğduğu yer” veya “doğu bölgesi” anlamına gelmektedir. Coğrafya olarak geniş ve verimli topraklara sahip olmakla birlikte önemli sınırları kapsamakta olan Horasan, farklı ırk ve inançları da içerisinde barındıran topluluklara sahipti.” (Soofizadeh, 2023, s. 8). Aşağıdaki beyitte Horasan şahının Kabe'sini tavaf etmenin en büyük haclardan olduğu belirtilmektedir. Tavaf kelimesi, bir yeri ziyaret amacıyla dolaşmak anlamına gelmektedir. Horasan, önemli âlimlerin olduğu bir şehirdir. Şair, bir Horasan şahının kabesini ziyaret etmeyi hac ibadeti ile eş değerde görmektedir. Bu hususta ise Hz. Ali'den yardım istemektedir.

Bir tavâf-ı ka'be-i şâh-ı Horasan eyle bil

Hacc-ı Ekber hac yazıldı yâ Alî senden meded (G38/10)

İrâkistân: “İrak, Dicle nehri ile aşağı Basra’ya kadar olan bölge olup Şat ırmağının iki tarafına denir. Irâk-ı Arap ve Irâk-ı Acem olarak ikiye ayrılır. Bu günkü Irak topraklarının bulunduğu bölgedir.” (Pala, 1989, s. 246). “Türk musikisinin en eski makamlarından birinin adı da Irâk’tır. Tevriye veya ihâm-ı tenâsüple ele alınır.” (Yeniterzi, 2010, s. 316). Şairin çıkmış olduğu manevi yolculukta, Irak’ı baştan sona gezdiğini fakat Allah’a inanan bir kişi bile görmediğini ifade etmektedir. Gittiği yerlerde manevi bir derinlikle karşılaşmamaktadır. Mısır âşıkıyım, Bağdat’ın arzusuyla velî olmuşum diyerek kültürel zenginliklerle dolu Bağdat’ı ve Mısır’ı yüceltmektedir.

Tâ Irâkistânı gezdim bir müvahhîd görmedim

Âşık-ı Mısırım velî müştâk-ı Bağdâd olmuşum (G247/5)

İran: “İran geniş yüzölçümü ve kalabalık nüfusu ile dikkat çeker. 1979’da şahlık rejimine son verildikten sonra kurulan İran İslâm Cumhuriyeti’nde nüfusu milyonu geçen diğer büyük şehirler ise Meşhed, İsfahan ve Tebriz’dir.” (Hourcade, 2020, s. 392). Şair, “İran toprağıyım, Tufan mülküyüm, Hint mülküyüm, Sind’in mülküyüm, Şam’ın mülküyüm, Kayser mülkünün Rûmuyum, tekfuruyum” diyerek kendisini hem belirttiği coğrafi yerler olarak hem de bu mülklerin temsilcisi olarak görmektedir. Bu belirtilen coğrafi yerlerin aslında kendisinde var olduğunu ifade etmektedir. Belirtilen her bir yer ismi gerek din merkezi olmalarıyla gerek ticaret ve kültürel olması bakımından önem arz etmektedir.

Mülk-i İran mülk-i Tûfan mülk-i Hind ü mülk-i Sind

Mülk-i Şamım mülk-i Kayser Rûmuyum Tekfuruyum (G241/17)

Kerbelâ: “İrak’ta Bağdat’ın güneybatısında bulunan bir şehirdir. Hz. Hüseyin ve Ehl-i Beyte mensup çok sayıda kişi bu mekânda şehit edildiği için büyük önem arz eden Kerbelâ, çöl bir alandır.” (Kalyon vd., 2016, s. 66). İncelediğimiz şiirde de Hz. Hüseyin ile ilgili olan beyitlerde görüldüğü örneklerine rastlanmaktadır. O en güzel sultan Hasan’dır. Bu huy güzelliği Hüseyin’dir. O aşkın zehriyle şehit olan bu Kerbela şehididir. Diğer beyitte ise, Kerbela’da o şehzadeye çok belalar geçtiğinden o belanın aşkına başını oynatmasını, canlanmasını istemektedir.

Ol şeh-i ahsen Hasandır bu şeh-i hulk-ı Hüseyin

Ol şehîd zehr-i aşk u bu şehîd-i Kerbelâ (G6/19)

Kerbelâda çok belâlar geçti ol şeh-zâdeye

Sen dahî oynat başını ol belânın aşkına (G387/4)

Kişmîr: “Himalaya eteklerinde kuzey-batı istikametinde bir bölge olup tarihin çeşitli dönemlerinde burada şehirler, devletler, idareler kurulmuştur. Divân edebiyatının coğrafyası içinde çeşitli yönlerden ele alınır.” (Pala, 1989, s. 291-292). Aşağıdaki beyitte şair, sevgilinin kıvrımlı saçlarının büyüleyiciliği karşısında sevdaya düştüğünü ifade etmektedir. Çin, ticaret yolları ile bilinmektedir. Aşağıdaki beyitte de “Membayet ve Kişmirimiz, biz Çin’in tüccarıyız.” denilmektedir.

Şol sünbül-i pür-çîn için sevdâya düştük câz ile

Tüccârıyız Çîn’in biz uş Membâyet ü Kişmîrimiz (G193/7)

Kûh-ı Kâf: “Mitolojik kültürde birçok dağ çeşitli özellikleri ile kendine yer bulmaktadır. Özellikle yeryüzü ile uhrevî âlemi birbirine bağladığına inanılan Kâf Dağı” (Güler, 2023, s. 46). “Bazı rivayetlerde somut gerçekliği, coğrafi varlığı olan bir dağ, bazılarında soyut, mistik bir sembol olarak kabul edilmektedir; ancak genel eğilim, dağın coğrafi olarak mevcut olduğu ve dünyayı kuşattığı şeklindedir... Bu dağın tepesinde köşke benzeyen bir yuvada yaşadığına inanılan Arapların “anka”, İranlıların “sîmurg”, Türklerin zümrüdüanka” diye adlandırdıkları kuşun aynı zamanda insanlar gibi düşünüp konuştuğu, çok geniş bilgi ve hünerlere sahip olduğu, kendisine başvuran hükümdar ve kahramanlara akıl hocalığı yaptığı ileri sürülmektedir.” (Demirci, 2001, s. 144-145). Kaf dağı yeryüzü ve uhrevî

âlemi birbirine bağladığı düşünülen bir yerdir. Ulaşılması zordur. Şair, “Ben Kaf dağında Simurgu görmüşüm. Simurg hakikattir sen ise Kaf dağısın. Simurg’u bilmeyen Kaf dağı nedir der. Simurg’u görmeyen Kaf dağını nerden bilsin.” denilmektedir. Kuş, çok geniş bilgiye ve hünerlere sahiptir. Simurg hakikati temsilen kullanılırken Kaf dağı da bu bilgiye ve hakikate ulaşmanın zorluğunu ifade etmektedir.

Görmüşüm Sîmurgı ben der-kûh-ı Kâf
Hak durur Sîmurgı u sensin kûh-ı Kaf
Bilmeyen Sîmurg nedir der kûh-ı Kâf
Görmeyen Sîmurgı ender kûh-ı Kâf (Tyğ 136)

Kûh-ı Tûr: “Tûr-i Sînâ’nın klasik Türk şiirinde tasavvufi açıdan ele alınışı tecelli kavramı esasına dayalıdır ve tecellinin kâinat ve insandaki yansımaları, tecelliye ulaşma yolları ve ulaşıldığı takdirde ortaya çıkan hâllerin anlatımı şeklindedir. Bu anlatımlarda Tûr-i Sînâ, genellikle benzetme ve kıyaslamamalar içerisinde bir timsal olarak bulunur. İnsan-ı kâmil ve âşıklar ile bunların gönül ve vücutları ya ona benzetilir ya da onunla kıyaslanır. Tecelliye bağlı olarak ortaya çıkan hâller ise onun sarsılıp, parçalanması örneğinde dile getirilir.” (Eren, 2018, s. 200). Nesîmî gönlünü tecelli nuruna cismine ise bu tecellinin indiği Tûr dağına benzetmiştir. Canının ise bu güzelliğe karşı Musa gibi sarhoş olduğunu belirtmektedir.

Gönlümüz nûr-ı tecelli cismimizdir kûh-ı Tûr
Cânımız dîdâra karşı oldu Mûsî-vâr mest (G22/29)

Mısır: “Mısır klasik şiirimizde adı çok geçen ülkelerden biridir. Genellikle kelimenin, “ülke, memleket” anlamındaki sözlük karşılığı ile tevriye yapılarak ya da Hz. Yusuf ve Züleyha’nın hikâyesi konu edilerek ele alınır.” (Yeniterzi, 2010, s. 322). Şair yıldızının Mısır ve Şam’da bulunan yıldızlar topluluğuna benzediğini ifade etmektedir. Şair burada sevgilinin güzelliğini kozmik unsurlarla anlatmaktadır.

Benim ahter Mısır u Şâm içinde
Kevâkib turası tûmâra benzer (G120/6)

Rûm: “Eskiden Doğu Roma imparatorluğu Anadolu’yu da içine aldığı için Anadolu’ya Rum, Anadolulara da Rûmî denilirdi. Burada yaşayan insanlar beyaz ırktan ve güzel oldukları için şiirlerde çok zaman Habeş, Zenci ve Zengibâ ile karşılaştırılır ve tezat sanatı yapılır. Gündüz, Rûm ise; gece, Habeşli veya Zencî olurdu. Türk ile Hind de böyledir. Divân şiirinde sevgilinin yüzü için kullanılır. Bu yüz, gece renkli saçlar ile çevrilmiştir.” (Pala, 1989, s. 413). Aşağıdaki beyitte zafer, bayrak dikilmesi ile ifade edilmiştir. Rûm ve Habeş’in bu beyitte bir arada kullanılması ise zaferin geniş bir coğrafyada gerçekleştiğini ifade etmektedir.

Nusretin Rûm evinde dikti alem
Küfrü mahv eyleye Habeşte guzât (G31/26)

Sivas, Tokat: Osmanlılar 1398’de Tokat’ı ele geçirmişlerdir... 1455 tarihli *Tahrir Defteri* Tokat’ı vilâyet diye niteler. Bu devirde vilâyet kelimesi “sancak” anlamına gelmektedir. Zira Tokat vilâyeti Sivas, Çorum ve Tokat’ı içine alan çok geniş bir idarî bölgeyi kapsamaktaydı (Açıkel, 2012, s. 222). Bu kasidenin benzerinin Tokat ve Sivas bölgesinde görülmediği ifade edilmiştir. Şairin bu şehirleri seçmekteki amacı ise eserin benzersizliğinin bu coğrafyalarda dahil her yerde kabul edildiğini ifade etmek için olabilir.

Görmedi bu kasidenin mislin
Hadd-ı Sivâs ü hıttâ-i Tokat (G31/33)

Şâm: “Şam şehri, kelimenin Farsçası “akşam” anlamına gelir. Bu nedenle çok zaman tevriyeli kullanılır. Hatta Mısır, Bağdad, Rûm gibi kelimelerle de tenasüp yapılır. Sevgilinin saçı ile Şâm çok zaman birlikte bulunur. Mehdî Şâm’da ortaya çıkacaktır. Şâm’ın şişesi, zırhı ve gülsuyu da ünlüdür. Kelimenin gece anlamıyla ilgili olarak “Şâm-ı garîbân (gariplerin akşamı)” tamlaması kullanılır. Birisinin öldüğü günün akşamına şâm-ı garibân denildiği gibi Hz. Hüseyin’in şehid edilip Ehlibeyt’in Yezîd askerine esir düştüğü geceye de bu ad verilir.” (Pala, 1989, s. 458). Aşağıdaki beyitte Rûm ve Şam mülkü başına sadaka, Çin ve Maçin ise

tenine zekât olsun denilmektedir. Beyitte kullanılan yer adlarından Rum ve Şam sevgilinin başına sadaka; Çin ve Maçın ise, tenine zekat olarak yeter denilerek sevgilinin güzelliği bu şehirlerle kıyaslanmıştır.

Rûm u Şâm mülkü başına sadaka

Çin ü Maçın ola tenine zekât (G31/20)

Tatar: “Klasik Türk şiirinde Türklerle Tatarlar kastedilir ve yağmacı, zalim, kavgacı, cesur, sarhoş, usta avcı, at binici ve ok atıcı gibi özelliklerle ele alınır. Tatar veya Türkler güzelleriyle meşhurdur ve çoğu zaman Türk adı güzel anlamında sıfat olarak kullanılmıştır. Tatar ülkesi ile Doğu Türkistan kastedilir ve misk, âhû, nâfe, bûy gibi unsurlarla birlikte kullanılır.” (Yeniterzi, 2010, s. 328). Aşağıdaki beyitte şair sevgilinin beninin Habeş çerisini Rum iline çektiğini, saçlarının güzellik sipahını Tatar’a başladığını söyleyerek sevgilinin savaş başlatacak kadar güzel olduğunu belirtmektedir. Diğer bir beyitte ise sevgilinin kavl ü kararının olmadığı, sözlerinin hepsinin yalan olduğu, sözünün ve değerinin olmadığı, saçlarının kıvrımını anlatmamasını çünkü Tatar miskinın değerinin olmadığını ifade etmektedir. Tatar kelimesi “misk” kelimesi ile birlikte kullanılarak sevgilinin saçının kıvrımına işaret etmektedir.

Hâlin Habeş çerisini çekmiş Rûm iline

Zülfün Tâtara başladı hüsnün sipâhını (G436/4)

Ey dediğin cümle yalan kavl ü karârın yok imiş

Çin haberin söyleme çün müşk-i Tatarın yok imiş (G208/1)

Tûr-ı Sînâ: “Dağ. Sina çölünde bir dağın özel adı olup Tûr-ı Sinâ veya Tûr dağı olarak bilinir. Musâ peygamber, kendine inananlar ile Mısır’dan çıkıp giderken Allah’ın davetiyle bu dağa çıkıp orada Allah ile konuşmuştur. Bu yüzden “Kelim” sıfatını almıştır. Yine bu dağda Allah’ı görmek isteğinde bulunur ve Allah dağa tecelli edince dağ paramparça olur. Hakkındaki bu inanışlar ile divan şiirimizde çok anılır. Tasavvufta Tûr dağı, insanın maddi yapısını temsil eder. Nitekim bu maddi yapı, Allah’ın tecellisi ile yok olur. Bunun için önce varlığı yok etmek gerekir.” (Pala, 1989, s. 500). Aşağıdaki dizelerde “Nesimî, Tur Dağında ayeti bulduğunda Musa’nın levhasını yâre gösterdiğinde “gerçekten şaşırtıcı bir şey bu” dediğini belirterek Tûr dağındaki tecelliye telmih yapılmıştır. Ayrıca ikinci beyitte ise Musa’nın güzelliği Tûr-ı Sînâ’dan dolayı yed-i beyzâ mucizesine telmih yapılmıştır.

Çün Nesimî Tûr-ı Sinâda buluptur âyetin

Yâre kıldı levh-ı Mûsâ *innehu şey’ün acîb* (G12/9)

Yed-i beyzâ imiş hüsnün ki Mûsâdır ana mahrem

Te’âlâ şânühü ekber bu neçe Tûr-ı Sinâdır (G117/10)

Sonuç

İncelediğimiz metinlerde geçen ülke veya şehirlerle ilgili çalışmamızın sonucunda ortaya çıkan malzeme oldukça zengin ve çeşitlidir. İncelediğimiz metinlerde coğrafi unsurlar olarak daha çok ülke isimleri, şehir, nehir, deniz ve dağ isimleri kullanılmıştır. Dîvânda *Aden*, *Kerbela*, *Tûr-ı Sînâ*, *Kûh-ı Tûr*, *Mısır*, *Rûn*, *Habeş*, *Şâm*, *Çin ü Maçın*, *Sivas*, *Tokat*, *Bursa*, *Bahreyn*, *Hicâz*, *Sıfâhân*, *Hutây*, *Bedehşan*, *Kişmîr*, *Hindistan*, *Huten*, *İran*, *Bağdâd/Şât*, *Irâkistân*, *Dicle*, *Ceyhun*, *Aras*, *Fırat*, *Kûh-ı Kâf*, *Bahr-ı Umman*, *Tatar*, *Bâbil* isimleri geçmektedir.

Seyyid Nesimî divânında mekânlar meşhur özellikleri ile birlikte ve zaman zaman da kültürel kimlikleriyle birlikte şiire konu olmuştur. Bunlardan Kerbelâ, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin’in şehit edilmesi ve huy güzelliği dolayısıyla anılmaktadır. Tûr-ı Sînâ, tecelli ile ilgili konularda ele alınır. Allah’ın Tûr-ı Sînâ’da, Hz. Musa’ya tecelli etmesi ve bundan dolayı yed-i beyzâ mucizesine telmih amaçlı kullanılmıştır. Kûh-ı Tûr ise Nesimî, gönlünü tecelli nuruna, cismine ise bu tecellinin indiği Tûr’a benzeterek kendini Musa gibi sarhoş görmektedir. Mısır,

hem bir ülke adı hem de şairin kaderini belirleyen yıldız kümesinin orada olduğunu ifade etmek için kullanılmıştır. Rûm kelimesi incelenen şiirlerde daha çok övülen kişinin yanağı ve soy anlamında kullanılmaktadır. Habeş kelimesi ile sevgilinin güzellik unsurlarından olan ve siyahlığı ile anılan saç ve beni benzetme unsuru olarak kullanılır. Şâm'ın hem şehir hem de akşam anlamında tevriyeli olarak kullanıldığı görülmektedir. Genellikle sevgilinin siyah saçları için kullanılır. Çin ve Maçın hem bir coğrafi unsur hem de resim ve nakş sanatı ile ünlü olan Mani'nin Çinli olması dolayısıyla şiire konu olmuştur. Horasan, divân şiir coğrafyasında önemli bir yerdir. Anadolu'ya yapılan göçler bakımından önemli olan Horasan ve onun şahının Kabe'yi tavaf etmesinin en büyük haclardan kabul edildiği ifade edilmektedir. Bursa ise şiirde şairin sevgilisinin Bursa'dan uzakta olduğu bir mekân olarak tasvir edilmektedir. Bahreyn, en değerli incilerin bulunduğu yer olarak şiire konu edilmiştir. Hicaz ve Sıfahan ise müzik makamları olarak şiire konu edilmiş, Hüseyinî ve rast makamları ile karşılaştırılmıştır. Miski ile meşhur olan Hıta ise, sevgilinin saç ile birlikte kullanılır. Sevgilinin saçlarının kokusu ile ilişkilendirilir. Ayrıca farklı beyitlerde Hıta, hata kelimesiyle kelime oyunları yapılır. Bedehşan, la'l denilen kırmızı renkli değerli taşın çıktığı yer olarak bilinmektedir. Sevgilinin dudağı kırmızılık ve değeri bakımından Bedehşan lâlîne benzetilir. Kışmır, incelediğimiz beyitte ırk olarak geçmektedir. Hindistan, incelenen beyitte hem uzak bir mekân hem de sevgilinin güzellik unsurlarından olan ben, Hindistan coğrafyasıyla ilişkilendirilir. Hutun, hem misk hem de siyah renkle ilişkilendirilerek saç ve benle birlikte kullanılır. İran, incelediğimiz şiirde Hint, Şam, Rum ve Kayser mülkü gibi bir mülk olarak görülmektedir. Şair, kendisini Bağdat ve Şat'ın halifesi aynı zamanda cihanın halifesi olarak görmektedir. Irâkistân, şiirde vahdete ermiş kimsenin görülmediği yer olarak ifade edilerek Mısır ve Bağdat'la kıyaslanmıştır. Şair, aşk damlası içinde kendisini bir derya olarak görerek kendisini Dicle, Şat, Ceyhun, Aras ve Fırat olarak nitelemektedir. Kûh-ı Kâf, dağın tepesinde köşke benzeyen bir yuvada yaşadığına inanılan "anka", "sîmurg", "zümrüdüanka" diye adlandırılan kuş ile birlikte kullanılır. İncelediğimiz şiirde ise Simurg hakikat olarak görülmekte ve Kaf dağında bulunduğu belirtilmektedir. Bahr-ı Umman, Hint okyanusu anlamına gelmekte Nesimî şiirlerinde ilim ve aşk içinde kendisinin Umman denizi gibi olduğunu belirtmektedir. Tatar, incelenen şiirde hem sevgilinin güzellik unsuru olarak öldürücü olması bakımından saçları ile ilişkilendirilmiş hem de Tatar miski ile birlikte kullanılmıştır. Bâbil, Hârut ve Mârut ile birlikte büyücülükle ilgili konularda kullanılır. İncelediğimiz şiirde sevgilinin yüzünün güzelliği Babil'deki sihir ile, kaşı ise mihraptaki kemer ile ilişkilendirilmektedir.

Kısaca bu çalışma, Nesimî'nin coğrafya algısını bu coğrafyaya hangi anlamlar yüklediğini bize göstermesi bakımından önemli addedilebilir. Nesimî'nin şiirlerinde coğrafyanın kullanımı sadece mekânsal değil; dinî, tasavvufî, tarihî, folklorik, mitolojik bazen de mecazi özellikler taşımaktadır. Edebiyatın diğer bilim dallarından biri olan coğrafya, Nesimî Dîvânı'nda kullanılan yer adları bağlamında ele alınmış, yer adlarının da şiirlerde meşhur özellikler ile kullanılıp anlatımı zenginleştirmiştir. Nesimî tarafından yukarıda işlenen coğrafi unsurlar, divan şiiri geleneği açısından daha sonraki yüzyıllarda yetişen şairlere de modellik ettiği söylenebilir.

Kaynakça

- Açıkel, A. (2012). Tokat. *TDV İslam ansiklopedisi*. C. 41, 219-223.
- Akçay, Ü. (2022). Şiirin "Lal" rengi: Bedahşan. *International Journal of Language Academy*, Volume 10/3 September 2022, 127-149.
- Aktaş, H. (2012). Disiplinlerarası ilişkiler bağlamında şiir ve coğrafya. *Studies of the Ottoman Domain*, Cilt 2, Sayı 3, Ağustos 2012.
- Ayan, H. (2002). *Nesimi hayatı, edebi kişiliği, eserleri ve Türkçe divanının tenkitli metni I-II*. Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Aydın, A. (Güz/2017). Şair tezkirelerine göre Osmanlının unvanlı şehirleri. *HİKMET-Akademik Edebiyat Dergisi [Journal of Academic Literature]*, 8 (3), 35-56.
- Ayan, H. (1990). Nesimî Divanı, Akçağ Yay., Ankara.
- Bilgin, A. A (2007). Nesimî. *TDV İslam ansiklopedisi*. C. 33, 3-5.
- Bilgin, E. (2020). Divan şiirinde geçen musiki ıstılahlarına dair genel bir tasnif denemesi. *TUDED* 60(2), 517-537.
- Çınar, B. (2009). Eserleriyle Prof. Dr. Hüseyin Ayan: Seyyid Nesimî Divanı. *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Erzurum, S. 39.
- Çınar, B. (2021). Seyyid Nesimî'nin şiirlerinde Hallâc-ı Mansur Algısı. *Muğla Üniversitesi Prof. Dr. Pervin Çapan Armağanı* (210-217). Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Yayınları. (<http://acikerisim.mu.edu.tr/xmlui/handle/20.500.12809/9688>).
- Demirci, K. (2001). Kafkağı. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 24. 144-145.
- Dilçin, C. (2011). Divan şiirinde çağrışım ögesi olarak yer adları. *Divan şiiri ve şairleri üzerine incelemeler*. Kabalcı Yayınevi.
- Eren, A. (2018). Klasik Türk şiirinde tasavvufî açıdan Tûr-ı Sînâ. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, Özel sayı 4 (Ağustos), 197-210.
- Erinç, S. (1998). Hindistan. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.18, 69.
- Güler, M. (2023). Dağ kültü ve divan şiirinde mitolojik dağlar. *Yazıt Kültür Bilimleri Dergisi*, 3(1), 45-59.
- Hourcade, B. (2020). İran. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 22, 392-394.
- Kalyon, F. -Kalyon, A. (2016). Ravzatü'l-Eş'âr'dan hareketle ehl-i beyt ve kerbelâ içerikli manzum metinler için bir inceleme önerisi. *Journal of Turkish Language and Literature*, Volume: 2, Issue: 4, Autumn 2016, 59-80.
- Kafesoğlu, İ. (1983). Tuna Bulgarlarının tarih ve kültürüne kısa bir bakış. *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 1-92.
- Kartal, A. (2019). *Nesimî'nin Arapça şiirleri (Nesimî kitabı)*. Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Rektörlük Matbaası.
- Kufacı, O. (2019). Coğrafyanın Bâkî Dîvânı'na aksi: Şehir adları. *Ekev Akademi Dergisi*, S. 78.
- Pala, İ. (1989). *Ansiklopedik Dîvân Şiiri Sözlüğü*, Cilt I-II. Akçağ Yayınları.
- Onay, A. T. (1992). *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı* (Haz. C. Kurnaz). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Saray, M. (1992). Bedehşan. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.5, 291-292.
- Sertkaya, M. (2006). *Nesimî Dîvânı: anlam çerçevesi [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]*. Gaziantep Üniversitesi.
- Soofizadeh, A. (2023). Selçuklu devleti döneminde Horasan'ın önemi. *DTCF Dergisi*, 63.1 (2023), 1-25.
- Yeniterzi, E. (2010). Klasik Türk şiirinde ülke ve şehirlerin meşhur özellikleri. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Volume: 3, Issue: 15 Klâsik Türk edebiyatının kaynakları özel sayısı - (Prof. Dr. Turgut KARABEY armağanı), 301-334.

Extended Summary

When the content of the dîvâns is examined in terms of their religious and mystical, geographical and historical, as well as folkloric elements, they provide us with rich data. The words used in the poems contained in the dîvâns of the respective periods provide us with information not only about the religious, mystical, geographical, historical, and folkloric aspects but also about the poetry and poetical understandings of that era. Thus, we can have the opportunity to examine both how the influences of different civilizations are reflected in literature and how these words shape the poet's understanding of poetry. In this way, we can provide an opportunity to examine how geography has been utilized when creating a literary work and in what contexts these geographical terms have been used for the poet.

Geography, like literature and history, cannot be separated from society. Geography is an influential discipline in the creation of a literary work. Geography is the terminological accumulation and preparation of individuals. When we look at the geographical locations mentioned in the poems in Turkish Literature, it is understood that the poets were either present there or were in interaction with those places for some reason. The

purpose of this research is to identify the place names mentioned in Nesimi's Dîvân. Identifying the place names mentioned in dîvâns is important in terms of determining which places the poet knew, where they were located, or how the place element was reflected in the poet's imagination. The relationship between literature and geography is related to this. Literature and geography have always been in constant interaction with each other. In this way, literary works have breathed life into geography. Determining the functions of geographical elements will also enable the understanding of literary texts. Such thematic studies are also necessary for a better understanding of the text. Place names mentioned in poems are sometimes used directly for their geographical function, and sometimes they are utilized through figures of speech such as simile, metaphor, and allusion.

In Nesimi's poems, geographical uses are used spatially, as well as religious-mystical, historical, and mythological contexts, sometimes carrying metaphorical characteristics as well. Biographical sources of the period, theses, articles, and papers created around this topic, Islamic Encyclopedia, and Name Dictionary have been examined in this study. Books written on the subject have also guided us. In this article, geographical elements in Seyyid Nesimi's poems are discussed. Seyyid Nesimi is one of the great poets of Turkish literature and among the poets of the Azerbaijani region. In Nesimi's poems, the visions created regarding cities based on city names were examined, and evaluated in the conclusion section. The dîvân of Nesimi was scanned, and attempts were made to reveal the imaginations and metaphors of the poets regarding cities based on city names. In Nesimi's works, geographical elements are mostly country names, city, river, sea, and mountain names used to express emotions and thoughts. Seyyid Nesimi occasionally used places with their famous characteristics and sometimes with their cultural identities as subjects in his poetry. The use of geography in his poems carries not only spatial but also religious, mystical, historical, folkloric, and sometimes metaphorical features. Important biographical sources provide very different information about his birthplace. This situation also increases the importance of geographical elements in Nesimi's life. It is observed that Nesimi used settlement centers' characteristics to a certain extent while expressing his emotions and thoughts when mentioning countries or cities in his poems. In the dîvân, names like Aden, Karbala, Mount Sinai, Mount Tur, Egypt, Rome, Abyssinia, Damascus, China, Maachin, Sivas, Tokat, Bursa, Bahrain, Hejaz, Isfahan, Hitay, Badakhshan, Kashmir, India, Hutten, Iran, Baghdad/Shatt al-Arab, Iraqistan, Tigris, Jaxartes, Aras, Euphrates, Mount Qaf, Arabian Sea, Tartar, Babylon are mentioned. Thus, geography gains new meanings through literary works. For example, Karbala is mentioned because of the martyrdom of Hz. Hasan and Hz. Hussein and their beauty of character. Mount Sinai is discussed in topics related to manifestation. Mount Tur, on the other hand, is likened to Musa as Nesimi sees himself drunk with the light of manifestation and his body like the mountain where this manifestation descends. Egypt is used both as a country name and to indicate the star cluster that determines the fate of the poet. The word 'Rum' is mostly used in the poems examined to praise someone's cheek and lineage. The word 'Abyssinia' is used metaphorically as a comparison element for the beauty elements of the lover, especially for its blackness. 'Sham' is used both as a city and metaphorically for evening. It is generally used for the black hair of the beloved. Both China and Maachin have been subjects in poetry as both geographical elements and due to the fact that Mani, famous for his painting and engraving art, is Chinese. Khurasan is an important place in the geography of divan poetry. Bahrain has been the subject of poetry as the place where the most valuable pearls are found. Hejaz and Isfahan have been subjects in poetry as music modes. Moreover, different wordplays are made with the word 'Hita' in various couplets. Badakhshan is known as the place where the valuable red-colored precious stone called 'lal' is found. The lips of the beloved are likened to Badakhshan 'lal' in terms of redness and value. Kashmir is mentioned as a race in the couplet examined. India is associated with both a distant place and the beauty elements of the beloved in the couplet examined. The other places have been examined in detail in the conclusion section.

Jabborov, X. (2025). Qashqadaryo shevalarining o'rganilish tarixidan. *Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 8(2), 139-146.

QASHQADARYO SHEVALARINING O'RGANILISH TARIXIDAN

Xojamurod JABBOROV*

Annotatsiya: Mazkur maqolada Ўzbekiston Respublikasining Qashqadaryo viloyati xalq shevalar leksikasining ʻrganilish tarixi tʻgrisida ilmiy manbalarga tаяnilgan holda maʼlumotlar berilgan. Qashqadaryo xalq shevalar leksikasini ʻrganilish bʻyicha tadqiqotchilarning bu viloyat shevalari ustida olib borgan ilmiy tadqiqotlari, ular tomonidan amalga oshirilgan ishlarining mazmun va mohiyati, ilmiy va amaliy ahamiyati, tadqiqotlar doirasida yratilgan ilova lugʻatlar, ularning nashr etilgan va etilmagani, bu sohada kelaajda qilingan ishlar, yaʼni muammo va echimlar hususida fikr-mulohazalar yuritilgan. Jumladan, maqolada tadqiqotchilar Bolta Jʻraev, Aziz Jʻraev, Asham Shermatov, Tʻra Nafasov, K. Usmonov, Nurkul Mirzaev, Xʻjamurod Jabborov, Nargiza Shoimova kabi shevashunoslarning Qashqadaryo viloyati hududlari shevalarini xalq sʻzlashuv nutqidan ʻzib olganligi va ʻzma ʻdgorliklardagi sʻzlar bilan tarixan qiyoslaganligi, ularning fonetik, morfologik xususiyatlarining ʻrganilishi, tarakqiyat manbalari va etimologik jihatdan qanday ʻrganilganligi ʻritilgan. Mavjud tadqiqotlar va ularga ilova qilingan turli miqdordagi shevalarni jamlagan katta - kichik lugʻatlar asosida yirik hajmli Qashqadaryo ʻzbek xalq shevalar lugʻatini yaratish dolzarb vazifalardan biri ekanligi asoslangan.

Kalit Soʻzlar: *Qashqadaryo, sheva, shevalar leksikasi, adabiy til*

THE HISTORY OF STUDYING KASHKADARYA DIALECTS

Abstract: Abstract: The article presents information based on scientific sources on the history of studying the vocabulary of folk dialects of the Kashkadarya region of the Republic of Uzbekistan. Scientific research conducted by researchers studying the vocabulary of folk dialects of Kashkadarya, on the dialects of this region, the content and essence of their work, the scientific and practical significance of additional dictionaries created within the framework of the study, whether they were published or not, as well as other studies that will be carried out in this direction, i.e. Problems and solutions. The article tells how dialectologists, in particular, researchers Bolta Juraev, Aziz Juraev, Asham Shermatov, Tura Nafasov, K. Usmonov, Nurkul Mirzaev, Hokamurod Jabborov, Nargiza Shoimova, recorded the dialects of the Kashkadarya region from colloquial speech and compared them with words in historical written monuments, studied their phonetic and morphological features, studied the sources of their development and etymology. It is noted that one of the urgent tasks is to create a comprehensive "Dictionary of Uzbek Folk Dialects of the Kashkadarya Region" based on existing research and large and small dictionaries covering various dialects.

Keywords: *Kashkadarya, dialect, dialect dictionary, literary language*

Mustaqillikning soʻnggi besh yilligida Oʻzbekistonda oʻzbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari toʻgʻrisida bir qator Farmonlar qabul qilindi.

* Prof. Dr., Karshi Devlet Universitesi, xojamurodjabborov54@gmail.com

ORCID: 0009-0002-6363-971X

Bunday Farmonlarning ijrosini ta'minlashda keng ko'lamli ishlar amalda bajarilmoqda. Respublikamizda "Shevashunoslik markazi"ning tashkil topishi va bugungi kunda filologiya fandari doktorlari, professorlar Samixon Ashurbayev, Muradqosim Abdiyev, Nigora Murodovlarning faol harakati bilan O'zbekistonning hududlararo shevalarni o'rganilishi, shevashunoslik bo'yicha xalqaro anjumanlar uyushtirilishi buning yaqqol dalilidir.

Ayniqsa, bugungi kunda adabiy tilimizning manbai va xazinasini bo'lgan shevalar leksikasini to'plash, o'rganish va ularni adabiy tilimiz lug'at boyligiga kiritish bo'yicha muayyan ishlar olib borilmoqda. Har qanday til shevalari, jumladan, o'zbek shevalari leksikasini leksikografik tadqiqotlarsiz tasavvur qilish mumkin emas. Respublikamizda har bir viloyatlar bo'yicha mukammal va katta hajmli dialektal lug'atlar yaratilmas ekan, shevalar leksikasi bo'yicha nazariy va amaliy jihatdan ilmiy tadqiqotlar ham yuzaga kelmaydi.

Qashqadaryo shevalarining o'rganilish tarixi, leksikografik yo'nalishlari bo'yicha tadqiqotlar A. Ishayevning *O'zbek dialektal leksikografiyasi* (1990) asarining tadqiqot obekti sifatida o'rganilgan. Ushbu tadqiqot muallifi respublikamiz, xususan, Qashqadaryo viloyati o'zbek shevalari bo'yicha amalga oshirilgan tadqiqotlar, dialektal lug'atchilik materiallari, tadqiqotlarga ilova tarzida berilgan lug'atlarning turlari, lug'atlardagi yutuq va kamchiliklarni ro'y-rost ko'rsatib va bu sohadagi xato va nuqsonlarni bartaraf etish uchun tavsiyalar bergan. Ammo bu asardan boshqa Qashqadaryo shevalarini o'rgangan tadqiqotchilarining shevashunoslik, dialektal lug'atlar tuzish bo'yicha biron-bir tadqiqot yaratilmagan. Demak, Qashqadaryo shevalarining o'rgangan olimlarning tadqiqotlarini jiddiy o'rganish va bu soha shevaviy merosini tadqiq etish endigina boshlanmoqda.

1. Mavzuga Doir Adabiyotlari Tahlili

Maqolada A. Ishayevning *O'zbek dialektal leksikografiyasi* (1990) asaridagi nazariy va amaliy fikrlarga tayanilib ish ko'rildi. Muallifning mazkur asarida shevaviy lug'atchilikning barcha amaliy masalalari, shevalardan so'z yozib olish, ma'nolarini aniq izohlash, lug'at tuzish, lug'atga so'z tanlash va tartiblashtirish, lug'at da shevaga xos so'zlarning hajmi va ma'nolari kabi dolzarb masalalar tadqiq etilgan (Nafasov va Nosirov, 1993, s. 69). O'zbek tilshunosligida Qashqadaryo xalq shevalarini o'rgangan tadqiqotchilarning ishlari bo'yicha A. Ishayevning *O'zbek dialektal leksikografiyasi* nomli asarini inobatga olmasak, bu borada qilinajak ishlar ko'p.

Mazkur maqolada Qashqadaryo o'zbek xalq shevalarini o'rgangan olimlarning bu hudud shevalari leksikasini o'rganish bo'yicha amalga oshirgan tadqiqotlari doirasida nashr etilgan ishlar, lug'atlar har tomonlama tahlil qilindi.

2. Tahlil Metodologiyasi

Maqolaga o'zbek tilidagi o'zbek shevashunoslari, xususan, Qashqadaryo shevalarini o'rgangan olimlarning dissertatsiyalari, kitoblari va monografiyalaridagi shevalarni o'rganish bo'yicha nazariy fikrlari va amaliy materiallari asos qilib olindi. Shuningdek, Qashqadaryo viloyati hududlari shevalarini o'rgangan olimlarning bu hududdagi shevalarni xalq so'zlashuv nutqidan yozib olganligi va yozma yodgorliklardagi so'zlar bilan tarixan qiyoslanganligi, ularning fonetik, morfologik xususiyatlarining o'rganilishi, taraqqiyot manbalari va etimologik jihatdan qanday tahlil va tasnif etilganligi yoritilgan. Mavjud tadqiqotlar va ularga ilova qilingan lug'atlardagi so'zlarning miqdoriy ko'rsatkichi aniq faktlar asosida o'zaro tarixiy-qiyosiy o'rganilgan.

3. Tahlil va Natijalar

Qashqadaryo xalq shevalar leksikasining o'rganilishi tarixini shartli ravishda quyidagicha guruhlash mumkin: 1. Qashqadaryo viloyati shevalarini o'rganilish tarixining umumiy holati va sharhi. 2. Yuqori Qashqadaryo shevalarini o'rganilish tarixi. 3. Quyi Qashqadaryo shevalarining o'rganilish tarixi

1. Qashqadaryo viloyati shevalarini o'rganilishi holatini umumlashtirib aytish mumkinki, bu sohani tadqiq va tahlil etishda, shevalar lug'atlarini tuzishda quyidagi tilshunos-shevashunoslarning xizmatlari tahsinga sazovor. Bu yo'nalishda YE. D. Polivanov, B. Jo'rayev, N. Mirzayev, T. Qudratov, Q. Xurramov, X. Jabborov, E. Jabborov N. Shoimova va boshqalarning tadqiqotlari muhim ahamiyat kasb etadi.

Qashqadaryo o'zbek xalq shevalarini birinchilardan bo'lib, har tomonlama sinchiklab o'rgangan olim professor YE. D. Polivanovdir. U 1920-26-yillar davomida Qarshi, Samarqand, Toshkent kabi shahar shevalari bo'yicha ilmiy-tadqiqot ishlari olib borib, juda qimmatli asarlar yozdi. U Qashqadaryo xalq shevalaridan Qarshi shevasini ilk marta o'rgangan va bu viloyat shevalarini o'rganishni boshlab bergan shevashunosdir. Uning 1928 yilda nashr etilgan Qarshi shevasi bo'yicha *Obratzi nesingarmonisticheskix (iranizovannix) govorov uzbekskogo yazika. Karshinskiy govor // Qarshi shevasi. O'zbek tili nosingarmonizmli (eronlashgan) shevalaridan namunalar* (Polivanov, 1928, s. 92-96) maqolasi fikrimizning dalilidir. Uning 1933 yilda bosilib chiqqan *O'zbek dialektologiyasi va o'zbek adabiy tili* degan asarida o'zbek shevalarining turli –tuman ekanligi alohida qayd etilgan (Jo'rayev, 1963, s. 17-18).

O'zbekistonning Qashqadaryo, Surxondaryo viloyatlari aholisining nutqi xalqona so'zlarga boy. Hududning tabiiy muhiti, ishlab chiqarish va hayot tarzi, etnik tarkibi shevaviy, qadimiy so'zlarning xilma-xil namunalarini saqlab qolishga, yangilarini yaratishga asos bo'lgan. Xalq ijodining ko'pgina turlari saqlangan. T. Nafasov joy nomlarini yozib olish jarayonida xalq nutqi va ijodining bir necha turlariga oid dalillar to'plagan. 15 mingga yaqin xalq so'zlarini yozib olgan. Alla va Kelinoy qo'shiqlarini to'plab kitob holida nashr qildi. Xalq maqollari, afsona va rivoyatlarini, xususan, kelinsalomlar va topishmoqlarni, xalq udumlarini toponimik rivoyatlarni yozib olgan.

Ma'lumki, har qanday mahalliy sheva, ma'lum bir hudud aholisi tilidagi so'z va qo'shimchalardan yaraladi. Ularning kashfiyotchisi esa o'sha hududda yashovchi xalqdir. SHEvashunos, eng avvalo, shevadagi so'z yaralgan hududni va uning yaratuvchilari kimlar ekanligini aniqlab so'ngra tadqiqot olib borishi zarur. T. Nafasov – ana shunday saviyadagi olim. U toponimlarni tadqiqi jarayonida vohamiz shevalarini o'rgandi. Uning isboti – olimning *Qashqadaryo o'zbek xalq so'zlari lug'ati* dir. Har qanday shevaga xos so'zda uni yaratgan xalq shevasining hidi va ufori bor. Bu hududni anglay bilish va ajrata olish lozim.

Xullas, Ozbekistan respublikasi viloyatlari orasida Qashqadaryo viloyatining shevaga xos xalq so'zlari ancha yaxshi o'rganilgan. Ko'plab tadqiqotlar amalga oshirilgan va salmoqli lug'atlar yaratilgan. Qashqadaryo viloyati shevalarining dialektal lug'atlaridek lug'atlar Samarqand, Jizzax, Sirdaryo, Surxondaryo oblastlaridagi shevalar bo'yicha tuzilmaganligini mutaxassislar yaxshi bilishadi.

2. Yuqori Qashqadaryo xalq shevalari leksikasining o'rganilishi bo'yicha salmoqli tadqiqotlar olib borgan zahmatkash olimlardan biri shevashunos Bolta Jo'rayevdir. Uning *Yuqori Qashqadaryo o'zbek shevalari leksikasi//O'zbek shevalari leksikasi* (1966), *Yuqori Qashqadaryo o'zbek shevalari* (1969), *O'zbek adabiy tili va o'zbek dialektlari* (1963) kitoblari, *Shaxrisabzkiy govor uzbekskogo yazika* (1959), A Jo'rayevning *Yuqori Qashqadaryo o'zbek shevalari morfologiyasining areal tadqiq etish* (Jo'rayev 1986). Dissertatsiyalarini alohida qayd etish mumkin. Ayniqsa, A. Jo'rayevning yuqorida qayd etilgan tadqiqoti tahsinga sazovardir. Tadqiqotda olim yuqori Qashqadaryo o'zbek shevalari morfologiyasining areal tadqiqini Shaxrisabz, Kitob, Chiroqchi, Yakkabog' tumanlari misolida amalga oshirgan. Unda mazkur tumanlardagi shevalarning so'z turkumlari, kelishiklar, shaxs-son qo'shimchalarining qo'llanishidagi o'xshash va farqli jihatlarini ilmiy tahlil qilgan.

O'zbek shevashunosligining zahmatkash va sinchkov shevashunosi A. Ishayev e'tirof etishicha, "bu o'rinda shu faktni faxr bilan qayd etish lozimki, o'zbek dialektologiyasida Yuqori Qashqadaryo shevalarining o'rganilishi, tadqiq etilishi va lug'atlarining tuzilishida B. Jo'rayevning xizmatlari benihoya katta. U bu region shevalari bo'yicha faktik materiallarni

sinchkov tadqiqotchi sifatida qunt bilan to'plagan, ularni benuqson transkripsiyada yozib olgan. B. Jo'rayev Yuqori Qashqadaryo shevalarining "... faqat o'ziga xos so'z boyligini birmuncha qamrab oladigan qilib yaxlit lug'at tuzish ishini keyinroq amalga oshirmoqchimiz", -degan edi. Umuman, bu zahmatkash olimning *O'zbek shevalari leksikasi* (1966) to'plamida hamda so'ngi monografiyasida (1969) nashr etilgan lug'atlari bir-birini takrorlamaydi, aksincha, biri ikkinchisini to'ldiradi. Shunga ko'ra, ikkala lug'at ham o'zbek shevalarining katta hajmdagi dialektal lug'atlarini tuzishda eng asosiy manbalar sifatida xizmat qiladi, bunga shak-shubha yo'q" (Ishayev, 1990, s. 62-64).

A. Ishayevning *O'zbek dialektal leksikografiyasi* (1990) kitobida B. Jo'rayevning ilmiy ishlari misollar asosida keng va atroflicha o'rganilgan va tahlil etilgan. Uning lug'ati leksikografik talablarga javob berarli darajada tuzilganligi va bosh so'zlarning qariyb barchasi misollar bilan ta'minlanganligi, lug'atning ilmiy jihatdan yaxshi fazilati shundaki, unda kelib chiqishiga ko'ra boshqa tillarga oid bosh so'zlarning deyarli barchasiga etimologik qaydlar berilganligi, ularning etimologik jihatdan qaysi tilga (tojik, fors-tojik, arab kabi tillarga) taalluqli ekanligi aniq ko'rsatilgan: *əzzə* (ar. arabcha shakli yozilgan) *ariza...* (183). *jəvrənnən* (ar....) *nohaqdan*, *gunohsiz* (2 misol berilgan - 207). *pətərət* (ar...) *vayrona* (misol berilgan - 241). *bəyimjon* (toj. *bodimchon*) *baqlajon*. *Bolg'undor* (f-t. *bolog'undor*) *taxmon* (misol berilgan - 191). B. Jo'rayev Yuqori Qashqadaryo shevalaridagi ayrim so'zlarning kelib chiqishi jihatdan arab, fors-tojik tillariga oidligini qayd etgan (Jo'rayev B., 1966, 182-292): *əddisər* (fors-tojik *az du sar*) *bo'lsa-bo'lmasa*, *bari bir*, *albatta.... əzzə* (ar...) *ariza....əvg'a* (toj. *ag'ba*) *tog' cho'qqisidan* oshib o'tiladigan *qatnov joy*, *dovon...* (183). *qas* (toj. *qars*) *belbog'....* (280) (Ishayev, 1990, s. 12).

B. Jo'rayev *Qashqadaryo o'zbek shevalari leksikasi* (O'SHL, 1966) mavzuidagi maqolasiga ilova etilgan lug'atda dallollar va qassoblarning "sirli" nutqidagi ba'zi so'zlarni qayd etgan. Masalan: **эре-бир; бийэз-икки; гре-уч; гəпə-түрт, нимсəр-беш, кəпəр-олти; кəбийэз-етти; бийэскəм-саккиз; эрикəм-түккүз; сəрə-ўн** (Jo'rayev, 1966, s. 186).

B. Jo'rayevning *Yuqori Qashqadaryo shevalari* monografiyasida (1969) o'sha regiondagi mavjud shevalar guruhi bo'yicha tekstlar berilgan: qipchoq shevalari (31-72); oraliq shevalar (83-104); shahar tip shevalar (112-123). Ushbu monografiyada tekstlarning ko'p va xilma-xil bo'lishi, tekstlardagi shevalarga xos xususiyatlarning aniq va mufassal izohlanganligi alohida diqqatga sazovor.

Umuman olganda, B. Jo'rayevning ushbu lug'ati boshqa dialektologlarimizning asarlarida qayd etilmagan ko'pgina so'zlarning mavjudligi, hajm jihatdan kattaligi (1400 so'z), lug'at tuzish prinsiplariga rioya etilganligi, reyestr so'zlarning aksariyati misollar bilan ta'minlanganligiga ko'ra umumo 'zbek shevalari katta dialektal lug'atlar uchun qimmatli manbadir.

Yuqori Qashqadaryoning Shahrisabz, Yakkabog', Chiroqchi, Qamashi tumanlari shevalari materiallari asosida tadqiqotchi T. Quدراتov *O'zbek tilining oraliq shevalari* mavzudagi (T. Quدراتov, KD., (1968) nomzodlik dissertatsiyasini himoya qilgan. Ishda shevalarning fonetik, morfologik xususiyatlari yoritilgan. Ilova tarzida ba'zi leksik xususiyatlar haqida ma'lumotlar hamda qisqacha lug'at berilgan (AKD., 1968, s. 4; Ishayev, 1990, s. 55). Kuzatishlar shuni ko'rsatdiki, Yuqori Qashqadaryo shevalariga nisbatan Quyi Qashqadaryo shevalari bo'yicha lug'atlar kamroq tuzilgan

3. Quyi Qashqadaryo shevalarining o'rganilishida S. Ibrohimov, A. SHermatov, D. Abdurahmonov, T. Nafasovlarning xizmatlarini alohida qayd etish zarur.

Quyi Qashqadaryo shevalarining o'rganilishida A'zam SHermatovning xizmatlari katta. Muallifning *Qarshi shevasida kelishik va egalik qo'shimchalari* (1962), "*Qarshi shevasi leksikadan namunalar*" (1961), Qashqadaryo oblastidagi o'zbek xalq shevalari atlas (1979), *Узбекские народные говоры Кашкадарьинской области* (1978) kabi tadqiqotlari fikrimizning dalilidir.

A. Ishayevning ma'lumoticha, Qarshi shevasining (A.Shermatov, AKD., 1960) fonetik, morfologik xususiyatlariga nisbatan leksik xususiyatlari juda kam darajada o'rganilgan (AKD., 31-32). Lug'at berilmagan. Leksikaga oid qismida alvon'-beshik; ollon-pes; arrabur-jodu kabi xarakterli dialektizmlar mavjud.

A. Shermatovning *Qarshi shevasi leksikasidan namunalar O'zbek dialektologiyasidan materiallar (O'DM)*, 2-kitob. Toshkent, 1961) maqolasida (184-191- betlar) 200 ga yaqin so'z lug'ati berilgan. Lug'atda alvonch — bola belanchagi; be-buburg' — shijoatsiz; djoyposh — so'zana, palak; oytt'//oyt' (< oy to'ti) - xola; tota — buvi, momo kabi anchagina so'zlar bop.

Umuman, Quyi Qashqadaryo shevalari bo'yicha A. Shermatov, S. Ibrohimov, D. Abdurahmonovlarning katta va kichik hajmdagi lug'atlari e'lon qilingan. Ularning turli xil to'plamlarda chop etilgan ba'zi maqolalarda xilma-xil shevalarga oid kichik lug'atlar anchaginadir. Луғатларнинг barchasi haqida fikr yuritib o'tirmay, axborot tarzida ayrimlarining nomini sanab ko'rsatamiz.

Tadqiqotchi X. Jabborovning aniqlashicha, Qashqadaryo viloyati shevalari bo'yicha tuzilgan lug'atlarda birgina dehqonchilik sohasiga oid shevaga xos so'zlar quyidagicha berilgan: S. Ibrohimovning *O'zbek tilining Beshkent rayon shevalari yuzasidan kuzatishlar* nomli maqolasida 125 ta so'zdan 18 tasi, D. Abdurahmonovning *Beshkent rayon shevalari leksikasidan materiallar* nomli ishida berilgan kichik lug'atda 80 so'zdan 18 tasi, B. Jo'rayevning *Yuqori Qashqadaryo shevalari leksikasi* (1969) kitobi ilovasidagi 1100 ta so'z bo'lib, shundan 75 tasi, N. Shoimovanning *Qashqadaryo o'zbek qipchoq shevalari leksikasi* kitobida 257 ta so'zdan 18 tasi, A. Shermatovning *Qashqadaryo viloyatining o'zbek xalq shevalari* kitobidagi 197 ta so'zdan 8 tasi va birikma terminlardan 66 tasi dehqonchilikka doir shevaga xos so'zlarni tashkil etadi.

Umuman olganda, Qashqadaryo viloyati shevalari bo'yicha nashr etilgan kitob, tuzilgan lug'at va maqolalardagi so'zlarning miqdoriy ko'rsatkichini aniq tasavvur qilish uchun quyidagi jadvalga e'tibor qaratamiz:

Muallifning familiyasi, ismi	Asar, lug'atlar, maqola nomlari	Nashr yili	So'zlar miqdori
Ibrohimov S	O'zbek tilining Beshkent rayon shevalari yuzasidan kuzatishlar	1957	125
Shermatov A., Ishayev A	O'zbek shevalari leksikasidan materiallar.	1964	600
Jo'rayev B	Yuqori Qashqadaryo o'zbek shevalari leksikasi	1966	1400
Jo'rayev B	Yuqori Qashqadaryo o'zbek shevalari	1969	1100
Abdurahmonov D	Beshkent rayon shevalari leksikasidan materiallar	1961	80
Mirzayev N	O'zbek etnografizmlarining izohli lug'ati.	1991	700
Nafasov T	Qashqadaryo o'zbek xalq so'zlari lug'ati. I jild	2011	8000
Jabborov X	Dehqonchilik so'zlarining qisqacha izohli lug'ati	2017	3063

Shoimova N	«Qashqadaryo o'zbek qipchoq shevalari leksikasi»	2000	257
Jabborov E	O'zbek xalq o'yinlari leksikasi (diss.si)	1998	780
JAMI:			16 007

Xulosa va Takliflar

Yuqoridagi jadvalda keltirilgan 16007 ta so'zlarda takroran qo'llanishlar uchraydi. Ularni jamlab, bir-biriga taqqoslab, takrorlarini ajratib olib lug'at tuzish uchun materiallar yetarli. Mazkur materiallar tahlil etilsa, *Qashqadaryo o'zbek xalq shevalari lug'ati* ning miqdori aniq bo'ladi. Demak, lug'at tuzish uchun tayyor manba bor. Biz dialektologlar oldida turgan eng dolzarb vazifa shuki, ularning mukammal ishlangan dialektal lug'atlar tuzish prinsiplari asosida, hozirgi leksikografik talablarga to'la-to'kis javob beradigan Qashqadaryo viloyati shevalarining katta hajmdagi, fundamental lug'atlarini tuzishdan iborat. Bugungi kunda bunday lug'atlarni yaratish davr talabidir.

Adabiyotlar

- Djurayev (1964). *Shaxrisabzkiy govor uzbekskogo yazika*. Fan.
- Enazarov, T. (2008). *SHevashunosligimiz haqida o'ylar, Ayyub G'ulomov va o'zbek tilshunosligi masalalari*. Toshkent.
- Enazarov, T. (2021). *O'zbek dialektologiyasi: nazariya va amaliyot (nomli o'quv qo'llanma)*. Mahalla va Oila.
- Jabborov, X. (2011). *O'zbek tilining dehqonchilik leksikasi*. Fan.
- Jabborov, X. (2016). *Dehqonchilik so'zlarining qisqacha izohli lug'ati*. Nasaf.
- Jabborov, X. (2018). *O'zbek shevalari izohli lug'atini tuzish - davr talabi, O'zbek dialektologiyasining dolzarb muammolari mavzusidagi Respublika ilmiy-nazariy anjumani materiallari*. Toshkent.
- Jo'rayev, A. (1986). *Yuqori Qashqadaryo o'zbek shevalari morfologiyasining areal tadqiq etish*. AKD.
- Jo'rayev, B. (1963). *O'zbek adabiy tili va o'zbek dialektlari*. Qizil O'zbekiston, Pravda Vostoka va O'zbekiston Surx.
- Marqayev, K. (2006). *O'zbek tili etnonimlarining lisoniy tahlili [Nomzodlik dissertatsiyasi]*. Toshkent.
- Mirzayev N. (1971). *Etnograficheskaya lekika Uzbeksckogo yazika (na materili uzbekskix govorov Kashkadarinskoy oblasti)*. Nauka.
- Mirzayev, N. (1991). *O'zbek etnografizmlarining izohli lug'ati*. Fan.
- Nafasov, T. (1985). *Janubiy O'zbekiston toponimiyasining etnolingvistik analizi*.
- Nafasov, T. (1988). *O'zbekiston toponimlarining izohli lug'ati*. O'qituvchi,.
- Nafasov, T. (1993). *Nosirov Sh. O'zbek dialektal leksikografiyasi, O'zbek tili va adabyoti*.
- Nafasov, T. (1994). *O'zbek nomnomasi*. Nasaf.
- Nafasov, T. (2011). *Qashqadaryo o'zbek xalq so'zlari*. Muharrir.
- Polivanov, Y. D. (1928). *Obrazsi nesingarmunisticheskix (iranizovannix) govorov uzbekskogo yazika. Karshinskiy govor. Dokladi AN SSSR. – Leningrad: 1928, №5 str. 92-96*.
- Umarov, E. (2011). *Qashqadaryo o'zbek xalq so'zlari lug'ati, O'zbek tili va adabyoti*.
- Usmonov, K. (2008). *SHevalar bag'rida tug'ilgan nomlar tadqiqchisi*. Nomshunos olim.
- Xurramov, K. (1981). *Uzbekskiy narolnqe geograficheskoye termini, oboznachayushiy relyef Yujnogo Uzbekistana*. Nauka.

Extended Summary

The article presents information on the history of studying the vocabulary of folk dialects of the Kashkadarya region of the Republic of Uzbekistan based on scientific sources. The article discusses scientific research conducted by researchers studying the vocabulary of folk dialects of Kashkadarya, on the dialects of this region, the content and essence of the work they have done, the scientific and practical significance of additional dictionaries created within the framework of the study, whether they were published or not, as well as further work in this direction, i.e. problems and ways to solve them. In particular, the article presents researchers Bolta Juraev, Aziz Juraev, Asham Shermatov, Tura Nafasov, K. It describes how dialectologists such as Usmonov, Nurkul Mirzaev, Khodjamurod Jabborov, Nargiza Shoimova recorded the dialects of the Kashkadarya region from colloquial speech and historically compared them with words in written monuments, studied their phonetic and morphological characteristics, studied the sources of their development and etymology. It is stated that one of the urgent tasks is the creation of a large-scale "Dictionary of Uzbek folk dialects of the Kashkadarya region" based on existing research and large and small dictionaries that include various dialects.

The theoretical and practical ideas set out in the work of A. Ishaev "Uzbek Dialectal Lexicography" (1990) formed the basis. In this work, the author examines all practical issues of dialect lexicography, such as recording words from dialects, visual explanation of their meanings, compiling a dictionary, selecting and organizing words for a dictionary, the volume and meanings of dialect words in a dictionary (Nafasov and Nosirov, 1993, p. 69). In Uzbek linguistics, much work remains to be done in this direction, not counting the work of A. Ishaev, who studied the folk dialects of Kashkadarya, entitled "Uzbek Dialectal Lexicography". As part of the study of the vocabulary of the dialects of this region, a comprehensive analysis of published works and dictionaries of scientists studying the Uzbek dialects of Kashkadarya was conducted.

The author of the work "Uzbek Dialectal Lexicography" (1990) A. Ishaev presented the research conducted on the Uzbek dialects of our republic, in particular the Kashkadarya region, dialect lexicographic materials, types of dictionaries presented as appendices to the study, achievements and shortcomings in the dictionaries, and also gave recommendations for eliminating errors and shortcomings in this area. However, apart from this work, no other studies on linguistics and dialect dictionaries were conducted by researchers of the dialects of Kashkadarya. Therefore, a serious study of the research of scientists who studied the Kashkadarya dialects and the study of the linguistic heritage of this region are just beginning. According to the author of the article, kh. Under the title "Materials from the vocabulary of the Beshkent region", 18 of 80 words, in the appendix to the book "Lexicon Lexicon B. Jo'rayev", in the book "Lexicon from Kashkadarya", of which 75, in the book "Lexicon from Kashkadarya" k dialects in the Kashkadarya region "A. Shermatova, 197 words Of the 8 words and complex terms, 66 are words specific to the dialect associated with agriculture.

From the above data it follows that the existing 16,007 words are used repeatedly. There is enough material to collect them, compare them with each other and identify repetitions to create a dictionary. If you analyze these materials, the volume of the "Dictionary of Kashkadarya Uzbek Folk Dialects" will become clear.

So, there is a ready-made source for compiling a dictionary. The most urgent task facing us, dialectologists, is to compile large-scale, fundamental dictionaries of the dialects of the Kashkadarya region, based on the principles of compiling dialect dictionaries that they have well developed and that fully meet modern lexicographic requirements. Today, the creation of such dictionaries is a necessity.

Çelebi, H. T., Hekim, Y. B., Özaydın, E. C. (2025). Gelenekten modernliğe Türk mutfağı: fenn-i tabâhat.
Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, 8(2), 147-160.

GELENEKTEN MODERNLİĞE TÜRK MUTFAĞI: FENN-İ TABÂHAT

Hüseyin Talha ÇELEBİ*

Yiğit Burak HEKİM**

Elif Cemre ÖZAYDIN***

Öz: Bu çalışmada, Osmanlı İmparatorluğu'nun geç dönem mutfak kültürünü incelemek amacıyla *Fenn-i Tabâhat* adlı eser analiz edilmiştir. Mehmet Reşad tarafından kaleme alınan eser hem geleneksel Osmanlı mutfağının hem de modernleşme ve Batılılaşma etkileriyle şekillenen yeni gastronomik anlayışların bir yansımasıdır. Çalışma eserde yer alan 731 yemek tarifini, kullanılan gıda maddelerini, pişirme tekniklerini ve sosyoekonomik bağlamı detaylı bir biçimde değerlendirmiştir. Sonuçlar, sebze yemeklerinin yaygınlaşmasıyla mutfağın ekonomik zorluklara adaptasyonunu ve İstanbul'da yaşayan belirli bir kesimin mutfağındaki modernleşme etkilerini ortaya koymuştur. İthal malzemeler ve Batı'dan alınan pişirme teknikleri, Osmanlı mutfağının küreselleşme süreçlerine uyum sağlama kapasitesini göstermiştir. Deniz ürünleri, sebzeler ve zeytinyağlı yemekler mutfağın çok kültürlü yapısını ve coğrafi çeşitliliğini vurgularken, kadınların mutfaktaki rolünün modernleşme sürecinde değiştiği gözlemlenmiştir. Çalışma, Osmanlı mutfağında geleneksel ve modern unsurların bir arada bulunmasının, küresel gastronomi literatüründe de karşılık bulabilecek hibrit bir model sunduğunu ortaya koymuştur. Elde edilen bulgular, gastronomi eğitimi, Türk mutfağının uluslararası tanıtımı ve kültürel diplomasi için uygulanabilir sonuçlar sunmaktadır. Gelecek araştırmalar, Osmanlı mutfağının diğer dönemlerini karşılaştırmalı olarak ele alarak, modern Türk mutfağının değişim sürecini ve küresel bağlamdaki yerini kapsamlı bir biçimde inceleyebilecektir. *Fenn-i Tabâhat*, hem tarihsel hem de gastronomik bir rehber olarak Türk mutfak tarihi ve bağlantılı çalışmalar için önemli bir kaynaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı mutfağı, mutfak kitabı, *Fenn-i Tabâhat*, batılılaşma

FROM TRADITION TO MODERNITY: TURKISH CUISINE – FENN-İ TABÂHAT

Abstract: In this study, the late Ottoman Empire's culinary culture was analyzed through the examination of the book *Fenn-i Tabâhat*. Written by Mehmet Reşad, the work reflects both the traditional Ottoman cuisine and the new gastronomic approaches shaped by the influences of modernization and Westernization. The study meticulously evaluated the 731 recipes included in the book, along with the ingredients used, cooking techniques, and socio-economic context. The findings revealed the adaptation of cuisine to economic challenges through the increasing prevalence of vegetable-based dishes and the influence of modernization on the cuisine of certain segments of

* Lisans Öğrencisi, Doğu Üniversitesi, Sanat ve Tasarım Fakültesi, Gastronomi ve Mutfak Sanatları, tlhacib@gmail.com

ORCID: 0009-0008-8736-9065

** Lisans Öğrencisi, Doğu Üniversitesi, Sanat ve Tasarım Fakültesi, Gastronomi ve Mutfak Sanatları, buraking5457@gmail.com

ORCID: 0009-0002-2471-9012

*** Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Gelişim Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Gastronomi ve Mutfak Sanatları (İngilizce), ecozaydin@gelisim.edu.tr

ORCID: 0000-0003-1574-5120

Istanbul's population. Imported ingredients and cooking techniques borrowed from the West demonstrated the capacity of Ottoman cuisine to adapt to processes of globalization. Seafood, vegetables, and olive oil-based dishes highlighted the multicultural nature and geographic diversity of the cuisine, while the role of women in the kitchen was observed to change during the modernization process. The study revealed that the coexistence of traditional and modern elements in Ottoman cuisine presents a hybrid model that can resonate with global gastronomy literature. The findings provide practical insights for gastronomy education, the international promotion of Turkish cuisine, and cultural diplomacy. Future research could comparatively examine other periods of Ottoman cuisine to comprehensively explore the transformation of modern Turkish cuisine and its place in a global context. *Fenn-i Tabâhat* serves as a significant resource for Turkish culinary history and related studies, both as a historical and gastronomic guide.

Keywords: Ottoman cuisine, cookbook, *Fenn-i Tabâhat*, westernization

Türk mutfak tarihi, zengin kültürel birikimiyle dünya mutfakları arasında kendine özgü bir yer edinmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun geç dönem mutfağı, bu tarihsel zenginliği modernleşme ve Batılılaşma etkileriyle harmanlayarak bir geçiş dönemi özelliği taşır. Bu dönem, yalnızca mutfak alışkanlıklarında değil, toplumsal ve kültürel dönüşümlerde de belirgin etkiler bırakmıştır. Bu nedenle, bu geçiş sürecini anlamak, modern Türk mutfağının köklerini ve evrimini kavramak için büyük önem taşımaktadır (Samancı, 2020, s. 207).

Osmanlı mutfak kültürü, yalnızca yemek tarifleri ve kullanılan malzemelerden ibaret değildir; aynı zamanda dönemin ekonomik, sosyal ve kültürel dinamiklerini yansıtan bir mikrokozmos işlevi görmektedir. Tanzimat Fermanı sonrası başlayan modernleşme hareketleri, geleneksel Osmanlı mutfağını dönüştürmüştür. Bu mutfak, bir yandan kendi mirasını korumaya çalışırken diğer yandan Batı mutfağından alınan teknikler ve ithal malzemeler ile yeniden şekillenmiştir. Bu değişimler, Osmanlı İmparatorluğu'nun çok kültürlü yapısını ve adaptasyon yeteneğini ortaya koymaktadır (Kapsal, 2022, s. 34).

Bu çalışma, Osmanlı mutfağının son dönemlerinde yemek kültüründeki dönüşümleri anlamak için *Fenn-i Tabâhat* eserini birincil kaynak olarak ele almaktadır. Çalışma, geleneksel mutfak mirasının modern mutfak anlayışına nasıl evrildiğini incelemeyi amaçlar. *Fenn-i Tabâhat*, yalnızca Osmanlı mutfağının gastronomik bir tasvirini sunmakla kalmaz, aynı zamanda dönemin toplumsal, ekonomik ve kültürel bağlamlarına dair zengin ipuçları barındırır. Tanzimat Fermanı sonrası modernleşme hareketleri, mutfak alışkanlıklarını dönüştürmüştür. Bu süreçte geleneksel tatlar korunurken Batı mutfağından esinlenen teknikler ve malzemeler mutfağa entegre edilmiştir. Bu nedenle *Fenn-i Tabâhat*, geç dönem Osmanlı mutfağındaki dönüşümleri anlamak için eşsiz bir kaynaktır. Eser, yalnızca bir yemek kitabı değil, aynı zamanda dönemin sosyoekonomik ve kültürel dinamiklerini belgeleyen tarihsel bir dokümandır. Bunun yanı sıra, geleneksel mutfak uygulamalarını detaylı bir şekilde sunarken modern pişirme teknikleri ve ithal malzemelerin mutfağa uyumunu ortaya koyar (Kapsal, 2022, s. 57).

Bu bağlamda, çalışmanın odak noktası, *Fenn-i Tabâhat* eserinin Osmanlı mutfağının dönüşüm sürecindeki rolünü kavramaktır. Eserde yer alan tarifler, malzemeler ve pişirme teknikleri üzerinden dönemin gastronomik alışkanlıkları detaylandırılmıştır. Tarif analizleri, Osmanlı mutfağının çeşitliliğini, geleneksel unsurların korunmasını ve modernleşmenin gastronomi üzerindeki etkilerini anlamak için bir yol haritası sunar. Bu çalışma, yalnızca geç dönem Osmanlı yemek kültürünü değil, aynı zamanda mutfağın değişen değerlerini ve bu değerlerin modern Türk mutfağındaki yansımalarını ortaya koymayı hedefler. İncelemenin, Türk mutfak tarihine dair önemli bir dönemi derinlemesine açıklarken modern mutfak anlayışının kökenlerine dair yeni perspektifler sunacağı öngörülmektedir.

2. Literatür Taraması

2.1. Geç Dönem Osmanlı Mutfağının Genel Özellikleri

Osmanlı İmparatorluğu'nun geç dönem mutfacı, siyasi, ekonomik ve kültürel dönüşümlerin mutfak kültürü üzerindeki etkilerini açıkça ortaya koyar. Tanzimat Fermanı ile başlayan modernleşme ve Batılılaşma süreci, yalnızca siyaset ve toplum yapısında değil, mutfak alışkanlıklarında da belirgin etkiler bırakmıştır. Bu dönemde Osmanlı mutfacı, geleneksel özelliklerini korumaya çalışırken yeni etkilere açık bir yapıya bürünmüştür (İlban vd 2021, s. 275).

Saray mutfacı, geç dönem Osmanlı mutfacının en sofistike ve zengin yönünü temsil eder. Batı'dan alınan modern pişirme teknikleri ve ithal malzemeleri benimseyerek yenilikçi bir yaklaşım sergilemiştir (Samancı, 2018, s. 349). Avrupa tipi mutfak ekipmanlarının ve ithal malzemelerin yaygın kullanımı, saray mutfacının modernleşme sürecindeki öncülüğünü ortaya koyar. Pastalar, bisküviler ve kremalı tatlılar gibi Batı mutfacına özgü tarifler saray sofralarında yer almış, bunun yanı sıra geleneksel Osmanlı yemekleri modern bir anlayışla yeniden yorumlanmıştır. Yeni tekniklerin yaygınlaşmasıyla Osmanlı mutfacı, estetik ve sağlık odaklı bir dönüşüm yaşamıştır (Güler, 2010, s. 25; Uçan, 2023, s. 326).

Halk mutfacı, saray mutfacından farklı olarak daha sade ve ulaşılabilir malzemelerle şekillenmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde yaşanan savaşlar ve ekonomik zorluklar, halk mutfacının temel dinamiklerini belirlemiştir. Et gibi pahalı ve erişimi zor malzemelerin yerini sebzeler, baklagiller ve tahıllar almış, yemeklerde yalınlaşma eğilimi gözlemlenmiştir (Seçim, 2018, s. 130). Halk mutfacında, gıda malzemelerinin korunması ve uzun süre saklanabilmesi için turşu, reçel ve şurup gibi ürünler önem kazanmıştır. Bu yalınlaşma, halkın ekonomik koşullara uyumunu sağlarken mutfakta pragmatik bir anlayışın hâkim olduğunu ortaya koyar (Solmaz-Dülger Altınar, 2018, s. 117).

Geç dönem Osmanlı mutfacında savaş koşulları ve ekonomik sıkıntılar, mutfak kültürünü derinden etkilemiştir. Et tüketimi azalırken sebzeler ve baklagiller gibi uygun maliyetli malzemeler yemeklerde daha çok kullanılmıştır. Bu durum, savaş yıllarının lojistik ve ekonomik zorluklarının bir sonucu olarak ortaya çıkmış, aynı zamanda mutfakta yalınlaşma ve pratik tariflere yönelimi beraberinde getirmiştir (Kasar, 2021, s. 365-366). Bunun yanı sıra, mutfakta estetik anlayışın ve sağlık odaklı beslenme tercihlerinin artması, modernleşmenin ve Batı etkilerinin mutfak kültüründeki etkilerini ortaya koyar (Aksoy-Üner, 2021, s. 2).

Bu bağlamda, geç dönem Osmanlı mutfacı, geleneksel ve modern unsurların bir arada bulunduğu bir geçiş dönemi olarak tanımlanabilir. Osmanlı'nın çok kültürlü yapısını ve zengin gastronomik mirasını koruyan bu mutfak, aynı zamanda Tanzimat Fermanı sonrası modernleşme hareketlerinin mutfak üzerindeki etkilerini yansıtır. Hem saray hem de halk mutfacında görülen bu değişimler, Osmanlı mutfacının sosyoekonomik ve kültürel koşullara uyum sağlama kapasitesini ortaya koyar (Hatipoğlu-Batman, 2014, s. 64; Taş-Pekyaman, 2024, s. 903).

2.2. Fenn-i Tabâhat

Fenn-i Tabâhat, Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde Mehmet Reşad tarafından kaleme alınmış bir eserdir. Aşçılık bilimi anlamına gelen bu kitap, 1921-1923 yıllarında dört cilt olarak yayımlanmış, 1924'te ise resimli bir versiyonu basılmıştır. Tıp eğitimi almış bir hekim olan Mehmet Reşad, eserde beslenme ve sağlık arasındaki ilişkiye değinmiş, bazı tariflerde sağlık unsuruna vurgu yaparak tıbbi bilgisini yemek kültürüne entegre etmiştir (Işın, 2018, s. 3).

Kitabın ilk cildi 80 sayfadan oluşur ve gıda maddelerinin özellikleri, mutfak ekipmanları ile sağlıklı beslenme üzerine açıklamaları içerir. Diğer üç ciltte 790 tarif yer alır. Dördüncü cildin sonuna yaklaşık 400 terimden oluşan bir sözlük eklenmiştir. Mehmet Reşad, eserde kadınlara yemek pişirmenin karın doyurmanın ötesinde, eğlenceli bir eylem olduğunu belirtmiş; aşçıları olsa bile mutfak işleriyle yakından ilgilenmeleri gerektiğini vurgulamıştır. Ayrıca, gıdalarda uygulanabilecek hilelere ilişkin örnekler sunarak kaliteli malzeme kullanımının

önemini öne çıkarmıştır. Tariflerinde, yemeklerin daha iyi hazırlanması için gerekli teknikleri ve ateş derecesi gibi bilgileri paylaşmıştır (Mehmet Reşad, 2018).

Fenn-i Tabâhat, Priscilla Mary Işın tarafından dört cilt birleştirilerek günümüz Türkçesine uyarlanmış ve 2018 yılında Kitap Yayınevi'nden yayımlanmıştır. Kitap, dört ana bölümden oluşur. Birinci bölüm, aşçılık biliminin temel bilgilerini sunar; çeşitli gıdaların özellikleri, kalori değerleri, yemek zamanları ile çay, kahve, çikolata ve un gibi ürünler açıklanır. Ayrıca, gıdanın cinsini ve kalitesini tanımaya yönelik işlemler ile zeytinyağından baharatlara, mutfak ekipmanlarından et saklama yöntemlerine kadar temel aşçılık bilgileri paylaşılır. İkinci bölüm, et suları, salçalar, hastalara ve çocuklara uygun yemekler, çorbalar, et yemekleri, evcil kuşlar ve av etleri, yumurta yemekleri, köfteler, balıklar, dolmalar, kıyma ve börek içleri ile garnitürler olmak üzere 12 alt başlık içerir. Üçüncü bölüm, pilav, makarnalar, hamur işleri, pastalar, gatolar, bisküviler ve sebze yemeklerinden oluşan 5 alt başlığı kapsar. Dördüncü bölüm ise hafif tatlılar, şuruplar, reçeller, şekerlemeler, dondurma, şerbetler, salatalar, turşular ve çerezlerden oluşan 5 alt bölümü içerir (Mehmet Reşad, 2018).

3. Yöntem

Bu çalışmada, Osmanlı İmparatorluğu'nun geç dönem mutfak kültürünü anlamak amacıyla nitel ve nicel yöntemlerin bir arada kullanıldığı karma bir araştırma tasarımı benimsenmiştir. Nitel analiz, tariflerin sos-kültürel bağlamlarını ve modernleşme etkilerini anlamak için kullanılırken, nicel analiz, tariflerdeki malzemelerin ve pişirme tekniklerinin dağılımını sistematik olarak değerlendirmek için uygulanmıştır. Karma yöntem, gastronomi tarihi gibi çok boyutlu bir alanda hem derinlemesine yorumlama hem de istatistiksel genelleme yapma imkânı sunmuştur (Craswell ve Plano Clark, 2018).

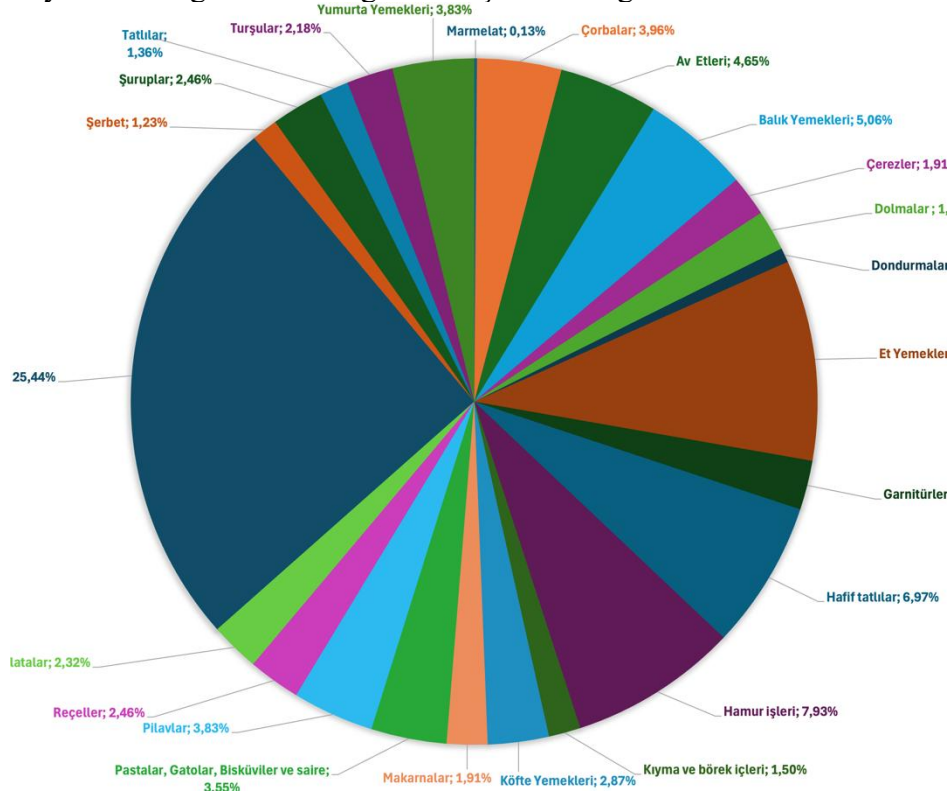
Çalışma, Mehmet Reşad tarafından 1921-1923 yıllarında dört cilt olarak yayımlanan *Fenn-i Tabâhat* eserinin, Priscilla Mary Işın tarafından 2018 yılında günümüz Türkçesine çevrilen ve tek ciltte yayımlanan baskısına dayanmaktadır. Eser, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemindeki mutfak alışkanlıklarını, modernleşme sürecini ve Batı etkilerini detaylı bir şekilde belgeleyen birincil kaynak olarak seçilmiştir. *Fenn-i Tabâhat*, hem geleneksel Osmanlı tariflerini hem de ithal malzemeler ve modern pişirme tekniklerini içermesiyle, dönemin gastronomik dönüşümlerini analiz etmek için kapsamlı bir veri seti sunmaktadır. Orijinal baskılar yerine 2018 çevirisinin tercih edilmesinin nedeni, tariflerin günümüz Türkçesine uyarlanmış olması ve dört cildin tek bir ciltte toplanarak analiz sürecini kolaylaştırmasıdır (Işın, 2018).

Fenn-i Tabâhat'ın 790 tarifinin 731'i analize dahil edilmiştir. Analize dahil edilmeyen tarifler hastalara ve çocuklara özel hazırlanmış yemeklerdir. Tarifler, eserin orijinal bölümlerine (çorbalar, et yemekleri, sebze yemekleri vb.) uygun olarak sistematik bir şekilde Excel tablosuna aktarılmıştır. Her tarif, şu değişkenler üzerinden kategorize edilmiştir: yemek adı, kategori (örneğin, çorbalar, sebze yemekleri, tatlılar), ana malzeme, baharatlar, tahıllar, meyveler, sebzeler, et türü, diğer protein kaynakları, kuruyemişler, pişirme tekniği, sunum şekli ve ithal malzemeler. Veri toplama süreci, tariflerin doğru bir şekilde aktarılmasını sağlamak amacıyla üç araştırmacı tarafından bağımsız olarak kontrol edilmiştir.

Verilerin analizi, nitel ve nicel yöntemlerin bir kombinasyonu ile gerçekleştirilmiştir. Nicel analizde, her kategorideki gıda maddelerinin ve pişirme tekniklerinin sıklığı, Microsoft Excel kullanılarak frekans analizi ile hesaplanmıştır. Örneğin, sebze yemeklerinin toplam tarifler içindeki oranı ve en sık kullanılan baharatların dağılımı yüzdelik olarak belirlenmiştir. Nitel analizde ise tariflerin sosyo-kültürel bağlamı, modernleşme etkileri ve ithal malzemelerin kullanımı tematik analiz yöntemiyle değerlendirilmiştir (Braun & Clarke, 2006). Tematik analiz, tariflerin ekonomik, kültürel ve toplumsal yansımalarını anlamak için üç ana tema etrafında yapılandırılmıştır: (1) ekonomik zorluklara adaptasyon, (2) Batılılaşma etkileri, (3) kadınların mutfaktaki değişen rolü.

4. Bulgular

Eserde yer alan yemekler kategorize edildikten sonra 23 farklı kategorinin ortaya çıktığı görülmüştür. Bu yemek kategorileri ve dağılımları Şekil 1’de gösterilmektedir.

Şekil 1. Yemek kategorileri ve dağılımlarını gösteren grafik

Yemek kategorilerinin dağılımı, birçok önemli hususu ortaya koymaktadır. *Fenn-i Tabâhat*'ta sebze yemeklerinin geniş yer tutması, Osmanlı mutfağının geç dönemlerinde saray mutfağının zenginlik ve çeşitliliğini yansıtırken, aynı zamanda savaş koşullarının etkilerini de göstermektedir. Geleneksel Türk mutfağı, Orta Asya döneminden itibaren et ağırlıklı bir yapıdayken, XIX. yüzyıldan itibaren diğer mutfaklarla etkileşim ve tarımsal ürünlerin bolluğu, zeytinyağı ve sebzelerin daha fazla tüketilmesini sağlamıştır. Ancak eserin yazıldığı dönemde Osmanlı Devleti, I. Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı gibi zorlu süreçlerden geçiyordu. Bu dönemde et gibi pahalı ve erişimi sınırlı malzemelerin yerini, daha uygun maliyetli, ulaşılabilir ve dayanıklı sebzeler almıştır. Sebzelerin yerel olarak yetiştirilebilmesi, tarımsal üretimin azaldığı savaş yıllarında gıda kıtlığıyla mücadelede önemli bir avantaj sağlamıştır (Bilgin ve Can, 2024).

Saray mutfağında sebzeler, yalnızca ekonomik bir zorunluluk değil, aynı zamanda zarafet, estetik ve sağlık anlayışının bir yansıması olarak öne çıkmaktadır. Zeytinyağlılar, dolmalar ve türlü gibi yemekler, saray sofralarının estetik gereksinimlerini karşılamış, mevsimsel tazelik ve sağlık açısından önemli bir seçenek sunmuştur. Batı mutfağından esinlenen fırınlama ve beşamel sos gibi tekniklerle sebzeler yeniden yorumlanmış, yemek sunumlarında daha çok yer bulmuştur. *Fenn-i Tabâhat*'ta sebzeli yemeklerin yüksek oranı, saray mutfağında hafif ve dengeli beslenme anlayışının etkili olduğunu göstermektedir. Bunun yanı sıra, mutfakta estetik, sağlık ve yenilikçi unsurların ön planda olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda, *Fenn-i Tabâhat* yalnızca yemek tariflerini değil, Osmanlı mutfak kültüründeki dönüşümü, ekonomik zorluklarla mücadeleyi ve modernleşme etkilerini belgeleyen önemli bir kaynaktır (Samancı ve Croxford, 2016).

Fenn-i Tabâhat'ta etli yemekler ve köfteler, tariflerin %12,3'ünü oluşturur. Bu oran, Osmanlı mutfağında etin önemini ortaya koyarken, savaş koşulları ve ekonomik zorlukların

tüketimi sınırlamış olabileceğini gösterir. Geleneksel Türk mutfağı tarihsel olarak et ağırlıklı bir yapıya sahip olsa da, XIX. ve XX. yüzyıllarda etin pahalı ve erişimi zor olması tüketimi kısıtlamıştır. Etli yemekler, genellikle prestijli sofralarda kuzu, koyun ve dana etiyle hazırlanan sofistike tarifler olarak yer alır. Köfteler ise ekonomik ve pratik yemekler olarak saraydan halk mutfağına uzanan bir köprü görevindedir. Saray mutfağında etli yemekler, sebzeler ve baharatlarla birleştirilerek zengin ve estetik sunumlarla sofralarda sunulmuştur (Yerasimos, 2002).

Hafif tatlılar ve hamur işleri, Osmanlı döneminde hem saray mutfağında hem de halk mutfağında önemli bir yer tutmaktadır. Hafif tatlılar sütlaç, muhallebi gibi az malzemeye yapılan ve günlük tüketim için uygun olan seçenekler sunarken, hamur işleri börek, pide ve tatlı çöreklerle hem tuzlu hem de tatlı çeşitleriyle mutfağın vazgeçilmez bir ögesi olmuştur. Savaş döneminde ekonomik koşulların etkisiyle tatlılar daha basit hale gelirken, saray mutfağı bu tarifleri egzotik baharatlar ve soslarla zenginleştirerek sunmaya devam etmiştir. Bu tatlılar hafif ve kolay sindirilebilir yapıları sayesinde özellikle saray sofralarında hafif yemek tercihleriyle uyumlu hale gelmiştir (Işın, 2018).

Çorbalar, pilavlar ve yumurta yemekleri, Osmanlı mutfağında temel ve tamamlayıcı kategoriler olarak yer almaktadır. Çorbalar, yemeklerin başlangıcında tüketilen besleyici ve kullanışlı seçenekler sunar. Pilavlar, Türk mutfağında ana yemeklerin vazgeçilmez eşlikçisi olurken, yumurta yemekleri hızlı ve ekonomik bir alternatif olarak öne çıkar. Bu kategoriler, günlük sofraların ve saray mutfağının doyurucu unsurları arasında yer almaktadır (Sabbağ ve Boğan, 2019).

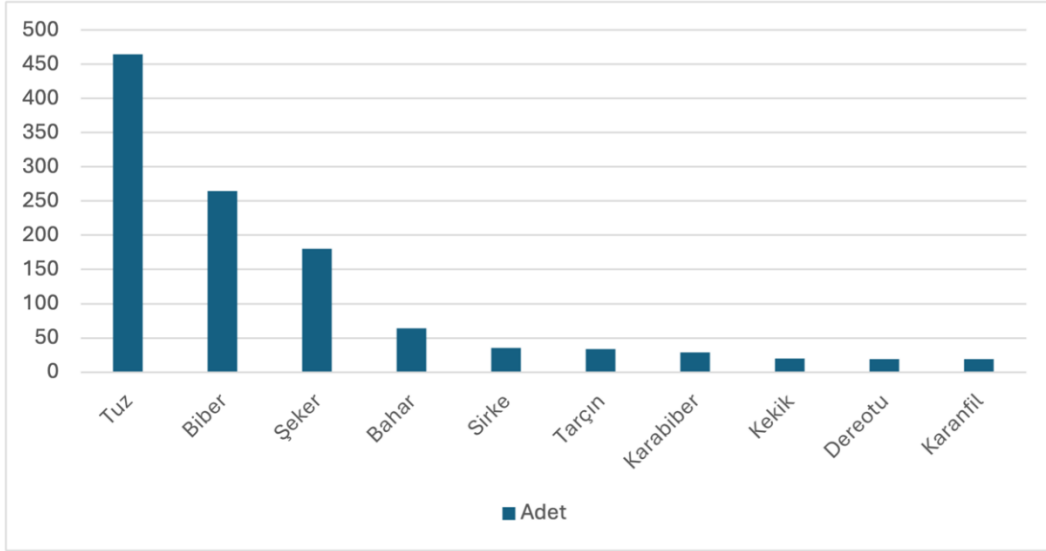
Av etleri ve balık yemekleri, saray mutfağının prestijli kategorileri arasında yer alır. Keklik, bıldırcın, ördek gibi av hayvanları ile kalkan ve uskumru gibi balıklar, saray sofralarında zenginlik ve lüks tüketim anlayışını yansıtır. Bu yemeklerin *Fenn-i Tabâhat*'taki oranı, Osmanlı İmparatorluğu'nun geniş coğrafyasındaki doğal kaynaklara erişimini ve sarayda bu kaynakların etkin kullanımını gösterir (Faroqhi, 2000).

Reçel, şurup ve turşular, Osmanlı mutfağında uzun süre dayanıklılık sağlayan ve sofralara tat katan tamamlayıcı unsurlar olarak yer tutar. Reçeller, meyve bolluğundan yararlanılarak hazırlanır. Şuruplar, Osmanlı İmparatorluğu'nun şeker ve baharat kullanımıyla harmanlanmış özel içecekleridir. Turşular ise savaş ve kıtlık dönemlerinde gıda saklama ihtiyacını karşılamada stratejik bir rol oynar. Saray mutfağında bu ürünler, daha sofistike ve egzotik malzemelerle hazırlanmıştır (Badem, 2024).

Batı mutfağından esinlenen pastalar, gatolar ve bisküviler, Osmanlı saray mutfağında modernleşme etkilerinin en belirgin örnekleridir. Bu tarifler, saray sofralarında Batılılaşma hareketini yansıtır ve zarif sunumlarla öne çıkar. Garnitürler ise ana yemeklerin yanında servis edilen tamamlayıcı unsurlar olarak sofralara görsellik ve lezzet katar (Hatipoğlu ve Batman, 2014).

Makarnalar ve dolmalar, Osmanlı mutfağında farklı kültürel etkilerin birleşimini yansıtan kategoriler olarak öne çıkar. Dolmalar, sebze ve etin bir arada kullanıldığı yemekler olarak saray mutfağında estetik ve lezzet açısından önemli bir yer tutar. Çerezler, ziyafet sofralarının ara ögesi olarak tüketilir ve genellikle saray mutfağında sofraları zenginleştirir. Batı mutfağından esinlenen makarnalar, Osmanlı İmparatorluğu'nun modernleşme sürecinde mutfağa entegre edilen yeni bir kategori olarak dikkat çekmektedir (Aydın, 2023). Dondurmalar ve şerbetler, Osmanlı saray mutfağında yaz sofralarının hafif ve ferahlatıcı unsurları olarak yer alır. Şerbetler, günlük tüketimde ve özel davetlerde sofralara renk katar; dondurmalar ise soğuk tatlıların estetik örnekleridir (Cankurt, 2024).

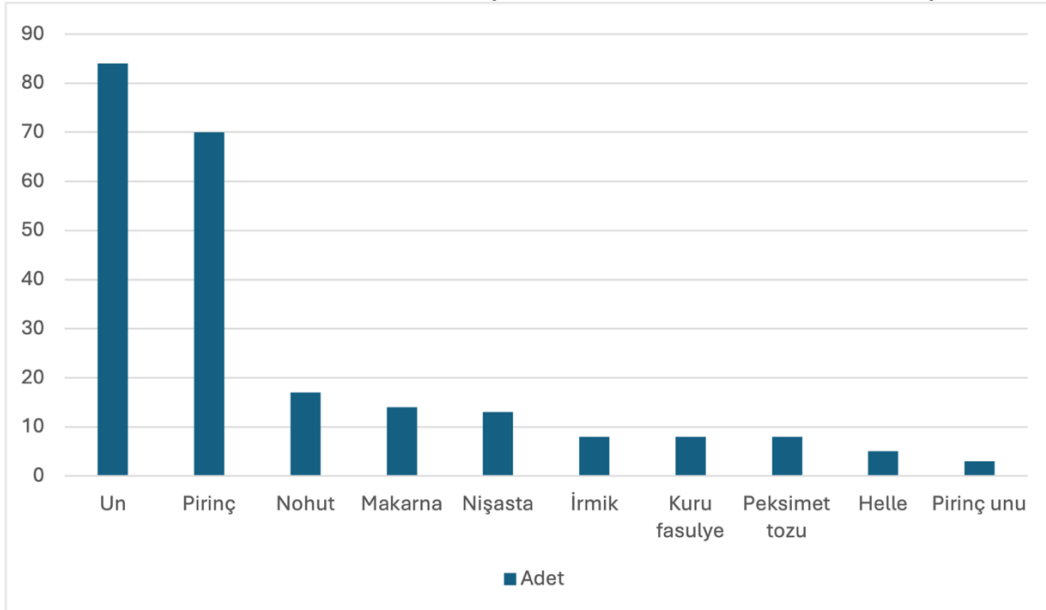
Eserde yer alan tariflerde çok sayıda baharat ve tatlandırıcı kullanıldığı görülmüştür. Eserde en çok adı geçen ilk on baharat ve tatlandırıcıya ait grafik Şekil 2'de paylaşılmıştır.

Şekil 2. Baharat ve tatlandırıcılara ait grafik

Fenn-i Tabâhat'taki tariflerde biber, karabiber, acı biber ve kırmızı biber kullanımı belirtilmiştir. Ancak “biber” ifadesiyle hangi tür biberin kastedildiği net değildir. Dereotu, maydanoz ve kekik gibi taze baharatlar, mutfakta sıkça tercih edilen lezzet vericiler arasında yer alır. Farsa, kaz kebabı, kaymaklı tavuk köftesi ve salçalı sığır eti köftesi gibi et yemeklerinde hindistancevizi kullanımı dikkat çeker. Biftek ve piliç gibi et yemeklerinde marinasyon için soğan suyu kullanılır. Domates, kırmızı ve biber salçaları, tariflerde öne çıkan soslar arasında yer alır. Peksimet tozu, gıdaların kızartılmadan önce kaplanmasında kullanılır. Altı tarifte kakao, bir tarifte ise vanilya kullanımı belirtilmiştir.

Fenn-i Tabâhat'ta en sık adı geçen on baklagile ilişkin grafik Şekil 3'te sunulmuştur. Eserde makarna, dikkat çekici bir baklagil olarak öne çıkar. İthal bir gıda olan makarnanın Osmanlı mutfagındaki tüketiminin yaygınlaştığı anlaşılmıştır. Ayrıca Amerika kökenli kuru fasulyenin de benimsendiği görülür. Bulgur ve şehriye, genellikle pilav ve çorba yapımında kullanılan birer tarifte yer alır. Öne çıkan bir diğer unsur, mısır nişastasıdır. Eserde mısır nişastasından “kurn fluvur” olarak söz edilmiş ve bir tarifte kullanımı belirtilmiştir.

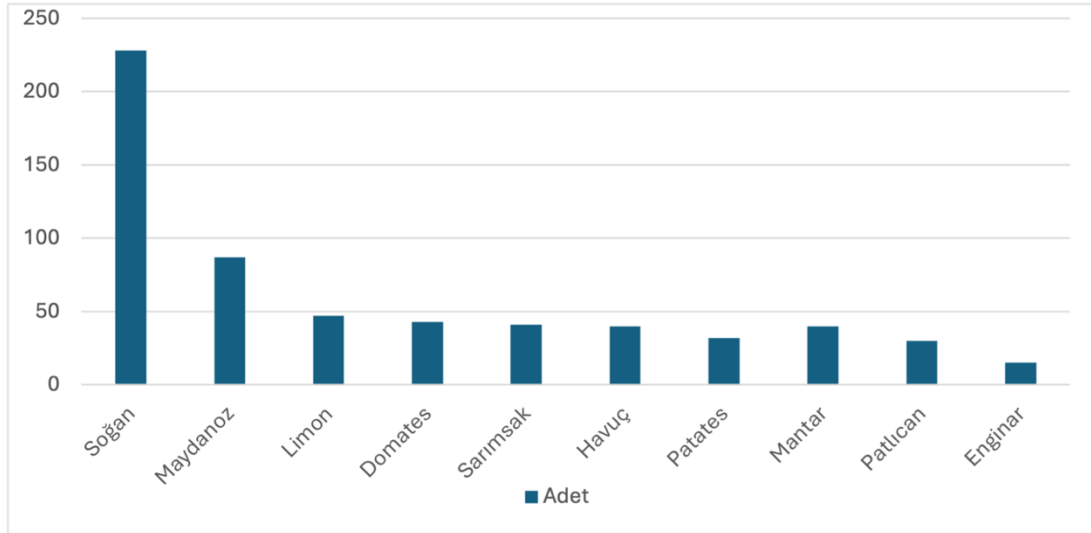
Şekil 3. Baklagillerin dağılımını gösteren grafik

Hamur işlerinde ve yemeklerde kullanılan hamurlar ile yufkalar çeşitlenmiştir; pastacı yufkası, çarşı yufkası ve baklava yufkası gibi türler öne çıkmıştır. Farklı unlu mamullerin aynı

hamur çeşidinden hazırlandığı, en yaygın hamur türlerinin adı hamur, yağlı hamur, yağlı katı hamur, mayalı pide hamuru ve nemse hamuru olduğu anlaşılmıştır. Eserde adı geçen nemse hamurunun, bugün kruvasan yapımında kullanılan hamur olduğu belirlenmiştir. Ayrıca, unlu mamullerde, bisküvi, pasta ve gatlarda çok sayıda tarifte ürünlere özgü kalıp veya aparat kullanıldığı tespit edilmiştir.

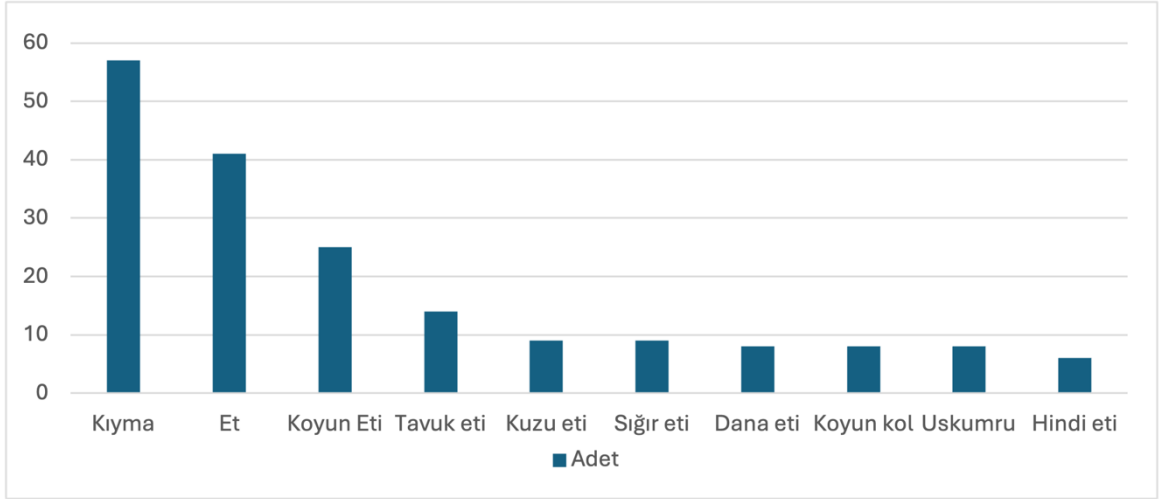
Fenn-i Tabâhat'ta çok sayıda meyveden söz edilir. Bu meyveler genellikle tatlı, şerbet, şurup veya reçel yapımında kullanılır. Klasik dönem Osmanlı mutfağında görülen meyveli et yemekleri ise eserde yer almaz. En sık adı geçen meyve limondur (%2,9). Portakal, ayva, karadut, ahududu, mandalina, turunç ve vişne gibi geleneksel meyvelerin yanı sıra frenk üzümü, frenk üzümü suyu, ananas ve ananas konservesi gibi ithal gıdalar da tariflerde bulunur. Marmelatın genellikle kayısı veya vişneden hazırlandığı belirtilmesine rağmen tariflerde marmelatın cinsi genellikle belirtilmemiştir.

Eserde yer alan tariflerde en sık adı geçen 10 sebze Şekil 4'te gösterilmektedir. Amerika kökenli bir gıda olan domatesin listenin dördüncü sırasında yer alması dikkat çekmektedir. Ayrıca tarifler incelendiğinde 12 tarifte domates suyu kullanıldığı görülmektedir. Yine Amerika kökenli gıda maddelerinden olan yeşil biber, kırmızı biber ve patates de tariflerde adı geçen sebzelerdendir. Pazı, kuzukulağı, ıtır, hodan, frenk salatası, semizotu, ebegümeci ve hindiba gibi otların tariflerde yer aldığı görülmüştür.

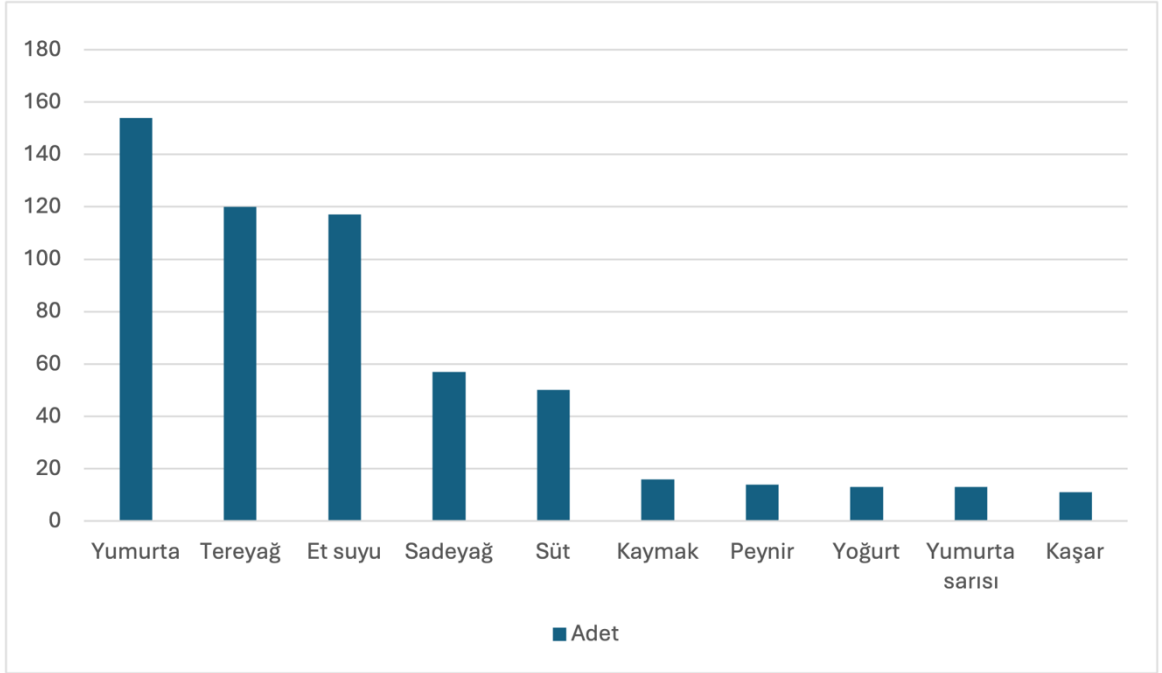
Şekil 4. Sebzelerin dağılımını gösteren grafik

Fenn-i Tabâhat'ta en sık adı geçen et çeşitleri Şekil 5'te sunulmuştur. Kıyma birinci sırada yer alırken, ikinci sırada reçetelerde yalnızca löp et, et parçası veya et olarak belirtilen, ancak cinsi açıklanmayan etler bulunur. Toplam doksan beş et çeşidinden söz edilir. Öne çıkan unsur, deniz mahsulleridir. Uskumru, kalkan, istiridy, kırlangıç balığı, tekir, gümüş, hamsi, kefal, levrek, lüfer, palamut, sardalya, sazan, alabalık, çiroz, iç midye, iskorbit, kılıç balığı, lakerda, pisi balığı ve torik, tariflerde adı geçen deniz mahsulleridir. İşkembe, dil, kelle, böbrek ve ciğer gibi sakatatların tüketimi, son dönem Osmanlı mutfağında azalsa da sürmüştür.

Şekil 5. Et çeşitlerinin dağılımını gösteren grafik

Eserde yer alan et dışındaki hayvansal gıdalara bakıldığında ilk sırada yumurtanın (%21,1) yer aldığı görülmektedir. Et dışındaki hayvansal gıdaların kullanım sıklığına göre hazırlanmış grafik Şekil 6’da sunulmuştur.

Şekil 6. Et dışındaki protein kaynaklarının dağılımını gösteren grafik

Et dışındaki hayvansal gıdalar kategorisinde öne çıkan unsur, kuyruk yağı kullanımının azlığıdır (%0,5). Yumurta sarısı genellikle unlu mamullerde kullanılır. Balık tutkalı, parmesan, krema ve Flaman peyniri gibi ithal gıdalar da tariflerde yer alır. Tavuk suyu, et suyu, beyin suyu ve işkembe suyu, yemeklerin hazırlanmasında kullanılır.

Fenn-i Tabâhat’taki tariflerde kuruyemiş olarak en çok çam fıstığı, badem, ceviz, fıstık ve fındık kullanılır. Kuruyemişler yemek ve tatlılarda yer aldığı gibi, yağları da tüketilir. Yağ türleri arasında ağırlıklı olarak tereyağı ve sadeyağ tercih edilse de badem yağı, ceviz yağı, böbrek yağı, kuyruk yağı, susam yağı ve zeytinyağı gibi çeşitler de yemeklerin hazırlanmasında kullanılır.

Yemeklerin hazırlanmasında genellikle kaynatma, haşlama, kızartma ve fırınlama teknikleri kullanılır. Klasik yöntemlere ek olarak benmari, tutsüleme ve buharda pişirme gibi sofistike teknikler de uygulanır. Bir reçetede pişirme tekniği “kendi makinesinde” olarak belirtilmiştir. Dolmalar genellikle haşlama, fırınlama veya tencerede geleneksel yöntemlerle,

balık dolmaları ise kızartılarak pişirilir. Kıyma ve börek içleri kavurma tekniğiyle hazırlanır; pilavlar ise haşlama, demleme veya salma yöntemiyle yapılır. Unlu mamullerde kızartma ve fırınlama sıkça tercih edilirken, pastalar, gatolar ve bisküviler genellikle fırınlanır. Çorbalar çoğunlukla haşlama ve kaynatma teknikleriyle hazırlanır. Et yemekleri kızartma, haşlama, sote, ızgara ve kavurma gibi çeşitli yöntemlerle pişirilir. Yumurta yemeklerinde haşlama ve kızartma, deniz mahsullerinde ise haşlama veya kızartma öne çıkar. Sebze yemekleri, et yemeklerine benzer şekilde haşlama, kızartma ve fırınlama teknikleriyle hazırlanır. Reçetelerin %94,9'unda pişirme süresi belirtilmez.

Fenn-i Tabâhat'ta ananas, ananas konservesi, ananas şurubu, ararot, sodyum bikarbonat, galantin, krem tartar, tapiyoka, makarna, parmesan, trüf ve kabartma tozu gibi ithal gıdalar kullanılır. Mutfaklarda yalnızca gıdalar değil, Avrupa tipi makineler, briyoş kalıbı, dariole kalıbı, madlen kabı ve şarlot kalıbı gibi yabancı ekipmanlar da yer alır. Klasik tek tip pişirme yöntemlerine ek olarak farklı teknikler bir arada kullanılmış, bazı ürünler iki kez pişirilmiştir.

Sonuç

Bu çalışma, *Fenn-i Tabâhat*'ı temel alarak Osmanlı İmparatorluğu'nun geç dönem mutfak kültüründeki değişimleri ayrıntılı bir şekilde analiz etmiştir. Bulgular, Türk mutfak tarihine akademik ve uygulamalı alanlarda önemli katkılar sunar.

Fenn-i Tabâhat'taki sebze yemekleri, savaş koşullarında ekonomik sınırlamaların mutfak nasıl etkilendiğini gösterir. Saray mutfaklarında ise estetik, sağlık ve modernleşme anlayışı öne çıkar. İthal malzemeler ve Batı mutfaklarından alınan pişirme teknikleri, kültürel değişimlerin mutfaktaki yansımalarını açıkça ortaya koyar. Et yemeklerinin sınırlı sayısı, dönemin lojistik ve ekonomik kısıtlamalar nedeniyle mutfakın sadeleştiğini ifade eder. Deniz ürünleri ve sebzeler gibi çeşitli yemek kategorileri, Osmanlı mutfakının çok kültürlü yapısını ve farklı coğrafi kaynaklardan beslenen esnekliğini vurgular. Bunun yanı sıra, Rum mutfakı başta olmak üzere farklı etnik topluluklarla etkileşimler, mutfakı çeşitlendirmiş ve zenginleştirmiştir.

Bu çalışma, *Fenn-i Tabâhat*'ın yalnızca bir yemek kitabı değil, Osmanlı toplumunun sosyoekonomik ve kültürel değişimlerini anlamada bir araç olduğunu göstermiştir. Eserdeki tariflerin analizi, Osmanlı mutfakının geleneksel ve modern unsurları nasıl harmanladığını ortaya koymaktadır. Bunun yanı sıra, dönemin global gastronomi literatüründeki yerini aydınlatır. Batılılaşma etkilerinin toplumsal sınıflar üzerindeki yansımaları, modernleşmenin yalnızca mutfak alışkanlıklarını değil, kadınların mutfaktaki rollerini de dönüştürdüğünü ifade eder. Örneğin, modern mutfak araçlarının yaygın kullanımı ve pratik tarif bilgileri, kadınların mutfakta daha aktif bir rol üstlenmesini destekler.

Osmanlı mutfakındaki Batılılaşma etkileri, dünya gastronomisindeki globalleşme süreçleriyle doğrudan ilişkilendirilir. Örneğin, Batı'dan ithal edilen malzemeler ve tekniklerin geleneksel tariflere uyarlanması, Fransız mutfakındaki Nouvelle Cuisine hareketi ve İtalyan mutfakındaki modernleşme süreçleriyle benzerlik gösterir. *Fenn-i Tabâhat*, Nouvelle Cuisine'de görülen sadeleşme, karmaşık tekniklerin terk edilmesi, sağlıklı tariflere yönelim, taze baharatların kullanımı ve hafif sosların tercih edilmesi gibi unsurları içerir.

Çalışma, gastronomi eğitimi, kültürel diplomasi ve Türk mutfakının küresel tanıtımı açısından uygulanabilir sonuçlar sunar. Örneğin, *Fenn-i Tabâhat*'taki modern tekniklerle hazırlanan tariflerin gastronomi müfredatlarına eklenmesi, öğrencilerin tarihsel ve uygulamalı bilgi edinmesini sağlayabilir. Ayrıca, eser, Türk mutfakının uluslararası tanıtımı için zengin bir kaynak olarak kullanılabilir. Gelecek araştırmalar, Osmanlı mutfakının farklı dönemlerini karşılaştırmalı olarak ele alarak mutfak kültüründeki değişimlerin daha kapsamlı değerlendirilmesine katkı sağlayabilir. Özellikle modern Türk mutfakının bazı unsurlarının *Fenn-i Tabâhat* gibi eserlerdeki tariflerle bağlantısı detaylı bir şekilde incelenebilir. Ayrıca,

Batılılaşma sürecinin toplumsal sınıflar üzerindeki etkileri, mutfaktaki değişimlerin toplumsal eşitlik ve kadınların rolleriyle ilişkisini araştırmak için değerli bir alan sunar.

Fenn-i Tabâhat, Osmanlı mutfağının yalnızca gastronomik bir rehberi değil, dönemin sosyal, ekonomik ve kültürel dinamiklerini belgeleyen tarihsel bir belgedir. Bu çalışmanın bulguları, Türk mutfak tarihinin modernleşme sürecindeki değişimlerini anlamak için bir çerçeve sunar. Osmanlı mutfağındaki çeşitlilik, modern Türk mutfağının köklerini anlamada yeni perspektifler sağlar. Bunun yanı sıra, bu mutfağın global gastronomi literatürüne entegrasyonu için önemli bir zemin hazırlar. Bu bağlamda, *Fenn-i Tabâhat* akademik ve uygulamalı çalışmalar için değerli bir kaynak niteliği taşır.

Kaynakça

- Aksoy, M., Üner, E. H. (2021). Rafine mutfağın doğuşu ve rafine mutfağı şekillendiren yenilikçi mutfak akımlarının yiyecek içecek işletmelerine etkileri. *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3 (6), 1-17.
- Aydın, R. (2023). Osmanlı'dan Cumhuriyete değişen sofralar: yemek ve âdab-ı muâşeret. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 25 (4), 1583-1594.
- Badem, A. (2024). Türk mutfağında besin işleme yöntemleri ve muhafazası. *Anatolia Social Research Journal*, 3 (1), 17-46.
- Bilgin, A., Can, Ö. F., (2024). Osmanlı mutfak kültürü: saraydan halka, klasikten moderne. Vakıfbank Kültür Yayınları.
- Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2), 77-101. <https://doi.org/10.1191/1478088706qp063oa>
- Cankurt, H. (2024). Studies on Ottoman Sherbets from the Past to Present. *Journal of Ottoman Civilization Studies*, 22, 350-371.
- Creswell, J. W., & Plano Clark, V. L. (2018). *Designing and conducting mixed methods research* (3rd ed.). SAGE.
- Faroqi, S. (2000). *Osmanlı kültürü ve gündelik yaşam* (Çev. E. Kılıç), 2. Baskı. Tarih Vakfı.
- Hatipoğlu, A., Batman, O. (2014). Osmanlı saray mutfağına ait gastronomik unsurların günümüz Türk mutfağı ile kıyaslanması. *Seyahat ve Otel İşletmeciliği Dergisi*, 11 (2), 62-74.
- Güler, S. (2010). Türk mutfak kültürü ve yeme içme alışkanlıkları. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 26, 24-30.
- Işın, M. P. (2018). Sunuş. *Fenn-i Tabâhat* (İçinde, 1-4). Kitap Yayınevi.
- İlban, M. O., Güleç, E., Çolakoğlu, F., Karabıyık, Ş. N. (2021). Türkistan'dan günümüze Türk mutfak kültürünün gelişimi: Geleneksel Türk mutfağının günümüz yeme içme alışkanlıklarındaki yeri. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 127 (251), 269-288.
- Kapsal, S. (2022). XIX. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda yemek kültürünün değişimi [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi]. Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi.
- Kasar, H. (2021). Türk mutfak kültürü evreleri ve mutfak sentezinin incelenmesi. *Journal of Humanities and Tourism Research*, 11 (2), 359-378.
- Mehmet REŞAD, (2018). *Fenn-i Tabâhat*. Kitap Yayınevi.
- Sabbağ, Ç., Boğan, E. (2019). Türk mutfağının gelişim sürecine genel bakış. *Ulusal gastronomi ve Türk mutfağı tarihçe hammadde ritüeller, özgün yemekler ve reçeteler* (İçinde, Ed. M. Sarıışık, G. Özbay). Detay Yayıncılık.
- Samancı, Ö., Croxford, S. (2016). *XIX. Yüzyıl İstanbul Mutfağı*. PMP Basım Yayın.
- Samancı, Ö. (2018). Geç dönem Osmanlı saray mutfak kültüründe ziyafetler ve yemekler. *Osmanlı'da Mimari, Sanat ve Yemek Kültürü* (ss.339-357) içinde. Mahya Yayıncılık.

- Samancı, Ö. (2020). Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde yemek kitapları. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 31 (2), 205-210.
- Seçim, Y. (2018). Evaluation of Seljuk and Ottoman cuisine in terms of gastronomy. *Journal of Tourism Theory and Research*, 4 (2), 122-132.
- Solmaz, Y., Dülger Altınır, D. (2018). Türk mutfak kültürü ve beslenme alışkanlıkları üzerine bir değerlendirme. *Safran Kültür ve Turizm Araştırmaları Dergisi*, 1 (3), 108-124.
- Taş, M. A., Pekyaman, A. (2024). Osmanlı saray ve halk mutfağında kullanılan sunum araç gereçlerinin günümüz Türk mutfağı ile karşılaştırılması. *Motif Akademi Halk Bilimi Dergisi*, (46), 893-915.
- Uçan, L. (2023). Veliaht Abdülmecid Efendi'nin sofrasından son dönem Osmanlı saray mutfak kültürü. *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, (21), 307-337.

Extended Summary

The culinary history of Turkey, deeply rooted in centuries of cultural interactions and innovation, stands as a vital component of global gastronomy. Among its defining phases, the late Ottoman period represents a crucial transitional era. During this time, traditional culinary practices intertwined with the influences of modernization and Westernization, leading to notable transformations in food culture. Understanding this period provides invaluable insights into the roots of modern Turkish cuisine and its adaptive evolution. This study explores these changes by examining *Fenn-i Tabâhat*, a seminal work authored by Mehmet Reşad that offers a comprehensive perspective on the culinary landscape of the late Ottoman Empire.

Fenn-i Tabâhat is not merely a cookbook but also a historical document that reflects the social, economic, and cultural dynamics of its time. Published in the early 20th century, the work encapsulates the transitional nature of Ottoman cuisine, blending traditional elements with innovations influenced by global trends. The study aims to analyze the recipes, ingredients, and cooking techniques presented in the book to understand how the Ottoman culinary culture adapted to modernization and the challenges of its socio-economic context. By examining this text, the research sheds light on the interplay between culinary tradition and innovation and its implications for the broader narrative of Turkish culinary history.

The late Ottoman culinary culture, as depicted in *Fenn-i Tabâhat*, reflects the profound impact of political and economic transformations on food practices. The Tanzimat reforms, which marked a period of modernization, influenced not only the political and social structure of the empire but also its culinary traditions. While palace cuisine showcased the adoption of Western cooking techniques and imported ingredients, public cuisine remained grounded in simplicity, shaped by economic hardships and the scarcity of resources during wartime. The coexistence of these two culinary approaches highlights the adaptability and resilience of Ottoman cuisine during a period of significant change.

Palace cuisine, with its emphasis on luxury and innovation, integrated Western-inspired dishes and modern cooking methods. Recipes for cakes, biscuits, and creamy desserts demonstrate the influence of European culinary traditions, while traditional Ottoman dishes were reinterpreted with modern aesthetics and techniques. In contrast, public cuisine focused on economical and accessible ingredients such as vegetables, legumes, and grains, reflecting the challenges of war and economic constraints. This pragmatic approach underscores the socio-economic realities of the period and the necessity of adapting to limited resources.

The study employs both qualitative and quantitative methods to analyze the content of *Fenn-i Tabâhat*. Recipes were systematically categorized and transferred to an Excel database, where they were classified based on ingredients, cooking techniques, and presentation styles. Frequency analysis was conducted to identify the most commonly used ingredients, while cultural and social contexts were explored through qualitative interpretation. The results reveal a diverse culinary landscape that reflects both the traditions of Ottoman cuisine and the innovative elements introduced during the modernization process.

One of the study's key findings is the prominence of vegetable dishes in *Fenn-i Tabâhat*. This reflects both the economic hardships of the late Ottoman period and the growing emphasis on health and aesthetics in palace cuisine. Vegetables were often prepared using Western techniques such as baking and the addition of béchamel sauces, illustrating the integration of modern culinary practices into traditional recipes. The limited number of meat dishes, which comprised only 12.3% of the recipes, further highlights the economic challenges of the era and the shift toward a more simplified diet. However, the use of exotic spices and sophisticated techniques in palace recipes reveals the ongoing emphasis on luxury and refinement in elite culinary circles.

Desserts and pastries, which occupied a significant place in both palace and public cuisine, showcase the fusion of traditional and Western influences. Items such as cakes, biscuits, and gateaux reflect the adaptation of European culinary trends, while traditional desserts like rice pudding and muhallebi highlight the enduring appeal of Ottoman flavors. The inclusion of imported ingredients such as Parmesan cheese, tapioca, and pineapple demonstrates the globalization of Ottoman cuisine and its capacity to incorporate diverse influences.

The findings also highlight the role of cooking techniques in shaping the culinary identity of the period. Traditional methods such as boiling, frying, and roasting coexisted with more modern approaches like steaming and bain-marie cooking. The diversity of techniques reflects the hybrid nature of late Ottoman cuisine, where traditional practices were preserved while new methods were adopted to suit changing tastes and resources. The analysis also revealed the use of imported cooking tools, such as molds and kitchen machines, further illustrating the modernization of Ottoman culinary practices.

This study contributes significantly to the academic understanding of Turkish culinary history by offering a detailed analysis of *Fenn-i Tabâhat* as a primary source. The book not only documents the recipes and techniques of the time but also serves as a lens through which to examine the broader socio-cultural and economic transformations of the late Ottoman period. The findings underscore the adaptability of Ottoman cuisine, which blended traditional and modern elements to create a hybrid culinary identity that remains relevant to this day.

The implications of this research extend beyond academic inquiry. The study provides practical insights for gastronomy education, cultural diplomacy, and the international promotion of Turkish cuisine. For instance, the recipes and techniques documented in *Fenn-i Tabâhat* could be incorporated into modern culinary curricula to provide students with a historical perspective and practical knowledge. Furthermore, the book serves as a rich resource for promoting Turkish cuisine on a global scale, highlighting its unique blend of tradition and innovation.

In conclusion, *Fenn-i Tabâhat* stands as a testament to the richness and adaptability of Ottoman culinary culture. The work offers a comprehensive view of the transitional nature of late Ottoman cuisine, reflecting its ability to navigate the challenges of modernization and globalization. This study not only deepens our understanding of Turkish culinary history but also provides a framework for exploring the cultural and historical significance of food in shaping societal identities. By bridging the past with the present, *Fenn-i Tabâhat* continues to inspire both academic and practical endeavors in the field of gastronomy.

Nayir, A. E. (2025). Azerbaycan müziğinde senfonik muğam. *Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 8(2), 161-174.

AZERBAYCAN MÜZİĞİNDE SENFONİK MUĞAM

Aynur Elhan NAYİR*

Öz: Hibrit bir form olarak 1948 yılında Fikret Emirov tarafından orataya konulan Senfonik – Muğam formu, muğamla senfoninin birleşiminden ve sentezinden meydana çıkmış bir düşünce sonucudur. Bu tür, monodik (tek sesli) muğamın senfonikleştirilmesi, onun armonik ve polifonik yapılarla yeni hayat bulmasına yol açmıştır. Birçok Azerbaycan bestecisi tarafından devam ettirilen bu gelenek, çeşitli muğamların senfonikleştirilmesine de ışık tutmuştur. Bu eserlerden, Niyazi'nin “Rast”, S. Elesgerov'un “Bayatı - Şiraz”, T. Bakıhanov'un “Humayun”, “Neva”, “Rahab”, V. Adıgözelov'un “Segah” vb. eserleri örnek gösterilebilir. F. Emirov'un Azerbaycan müziğine senfonik muğam türünde üç eser bahsetmiştir: “Şur”, “Kürdovşarı” ve “Gülistan Bayatı – Şiraz”. Bu eserlerden ikisi halk müziği örnekleri üzerinde, son senfonik muğamı ise daha çok flaş şeklinde seslenerek, senfonik gelişim yolu geliştirilmiştir. Bu çalışmada, Azerbaycan bestecilik ekolünün en tanınmış simalarından olan Fikret Emirov'un müzik tarihine yeni bir tür olarak armağan ettiği “Senfonik Muğam” araştırılmıştır. Bu bağlamda, Azerbaycan'da Muğam Destgahı anlayışı, muğamlara bağlı ses sistemi incelenmiş ve Azerbaycan'da senfonik muğam türünün kurucusu Fikret Emirov'un “Şur”, “Kürdovşarı” ve “Gülistan Bayatı - Şiraz” senfonik muğamlarının analizi yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Muğam, Senfonik muğam, Şur, Kürd - Ovşarı, Gülistan - Bayatı Şiraz

SYMPHONY MUGHAM IN AZERBAIJANI MUSIC

Abstract: The symphonic mugham (or mugam) form, introduced by Fikret Emirov in 1948 as a hybrid form, is the result of thought that arose from the combination and synthesis of mugham and symphony. The symphonization of this type of monodic mugham has led to it taking on a new life with harmonic and polyphonic structures. This tradition, which was subsequently continued by many Azerbaijani composers, shed light on the symphonization of various mughams. Among them “Rast” by Niyazi, “Bayaty-Shiraz” by S. Elesgerov, “Humayun”, “Neva”, “Rahab” by T. Bakikhanov, “Segah” by V. Adygezelov, etc. can be shown as his work examples. F. Emirov bestowed three works in the symphonic mugham genre on Azerbaijani music: “Shur”, “Kurdovshari” and “Gulistan Bayati - Shiraz”. The symphonic development path was developed by performing two of these works on folk music samples, and the last symphonic mugham mostly in flash form. This study examined the genre “Symphonic mugham”, which was presented as a new genre in the history of music by Fikret Emirov, one of the most famous figures of the Azerbaijani school of composition. In this context, the understanding of Destgah mugham in Azerbaijan and the sound system associated with mughams, as well as symphonic mughams, were examined “Shur”, “Kurdovshary” and “Gulistan Bayati - Shiraz” by Fikret Emirov, the founder of the symphonic mugham genre in Azerbaijan.

Keywords: Mugham, Symphonic mugham, Shur, Kurd - Ovsary, Gulistan - Bayati Shiraz

* Prof. Dr. Necmettin Erbakan Üniversitesi, Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi, Güzel Sanatlar Eğitimi Bölümü Müzik Eğitimi ABD., aynur4272@hotmail.com

ORCID: 0000-0002-1964-3829

Azerbaycan geleneksel müziğinin en kapsamlı biçimi olan muğam (makam), müzikal yapı açısından Doğu dünyasının en büyük form türlerinden biridir. Bu form, Batı müziğindeki senfoni yapısıyla bazı yapısal benzerlikler göstermektedir. Çünkü tıpkı senfonide olan bölümler, muğam destgahlarındaki “şube”ler ve “guşe”ler gibi belirli hisselerle bölünmektedir. Tabi ki, bu benzetme senfoni gibi uzun bir tarihi gelişim gösteren müzik türünün sadece bölümleriyle ilgili olmamaktadır. Öte yandan, Azerbaycan muğam destgahı da asırlar süren bir tarihi gelişimden geçerek doğaçlamaya dayalı devasa bir müzik türüdür.

1948 yılında Fikret Emirov tarafından geliştirilen “senfonik muğam” formu, doğu ile batı müzik geleneklerinin sentezlendiği bir düşünsel ürün olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu yeni tür, Azerbaycan’ın geleneksel, doğaçlamaya dayalı muğam anlayışını senfonik biçimleme teknikleriyle birleştirmektedir. Emirov’un başlattığı bu akım, zamanla birçok Azerbaycanlı besteci tarafından da sürdürülmüş ve farklı muğamlar senfonik forma kavuşturulmuştur. Bu eserlerden, Niyazi’nin “Rast”, S. Elesgerov’un “Bayatı - Şiraz”, T. Bakıhanov’un “Humayun”, “Neva”, “Rahab”, V. Adıgözelov’un “Segah” vb. eserlerini örnek gösterebiliriz.

Bu çalışmada, Azerbaycan bestecilik ekolünün en tanınmış simalarından olan Fikret Emirov’un müzik tarihine yeni bir tür olarak armağan ettiği “Senfonik Muğam” araştırılmıştır. Bu bağlamda, aşağıdaki alt problemlere cevap aranmıştır:

1. Azerbaycan’da Muğam Destgahı anlayışı nedir?
2. Muğamlara bağlı ses sistemi nasıl kurulmaktadır? Üzeyir Hacıbeyli’nin Azerbaycan muğam sistemine etkisi.
3. Fikret Emirov’un “Şur” senfonik muğamının önemli özellikleri nelerdir?
4. Fikret Emirov’un “Kürdovşarı” senfonik muğamının önemli özellikleri nelerdir?
5. Fikret Emirov’un “Gülüstan Bayatı - Şiraz” senfonik muğamının önemli özellikleri nelerdir?

1. Azerbaycan’da Muğam Destgahı

Azerbaycan müziği uzun tarihi geçmişe dayanarak günümüze kadar kendine özgün ruhunu ve milliliğini koruyabilmiştir. Azerbaycan’ın geleneksel müziği 3 ana başlıkta değerlendirilebilir: Muğam sanatı, Halk Müziği ve Âşık sanatı. Bahsettiğimiz bu kollar yüzyıllar boyu egemenliğini sürdürerek Azerbaycan bestecilerinin eserlerinde de bariz bir şekilde kendini gösterebilmiştir.

Makam, Arap ve Türk monodik (tek sesli) müzik geleneklerinin temelini oluşturan bir kavram olmakla birlikte, müzikoloji alanında da geniş kapsamlı bir terim olarak değerlendirilmektedir. Bu kavram, sadece bu iki kültüre özgü olmayıp, Yakın Doğu’dan Orta Asya’ya, Kuzey Afrika’dan Güney Asya’ya kadar uzanan geniş bir coğrafyada, benzer yapılarla karşılık bulmaktadır. Bu bağlamda, Azerbaycan ve İran müziğinde muğam, Özbek ve Tacik geleneklerinde makom, Uygur müziğinde muqam ya da kyu, Hint müziğinde ise raga terimleri benzer melodik sistemleri ifade etmektedir (Babayev, 2018; Durrant, 1997; Nettl, 2005; Signell, 1977).

Bu farklı sistemler, her ne kadar terminolojik ve yapısal olarak farklılıklar taşısa da, belirli bir melodik iskelet çerçevesinde eser üretimi, doğaçlama ve icra pratikleri gibi ortak özellikler sergilemektedir. Örneğin, Hint raga sisteminde olduğu gibi, Türk makam geleneğinde de belirli perde dizileri, geçkiler ve karakteristik melodik kalıplar esastır (Nettl, 1985; Powers, 2001). Azerbaycan’da makam kavramı “muğam” olarak isim almakta ve buradaki müzik kültürünün temel taşıını oluşturmaktadır. Muğam, Azerbaycan’ın geleneksel müziğinin en büyük türünün genel adıdır. Bu türü temsil eden başlıca müzik formları “destgah” (vokal – enstrümantal veya tamamen enstrümantal türler), “enstrümantal muğam” ve “zerbi muğam” (veya “zerbli muğam” yani ritmik muğam) gibi bilinen türleri mevcuttur.

Bu formlar kendi içerisinde farklılık gösterse de onların hepsi muğamın bir parçasıdır (Babayev, 2018, s. 42).

“Muğam destgahı”, Azerbaycan klasik müziğinde hem vokal hem de enstrümantal bölümlerden oluşan büyük ölçekli bir müzik formudur. Bu yapı, geleneksel olarak bir hanende (şarkıcı) ve ona eşlik eden sazandelerden (çalgıcılar) oluşan bir topluluk tarafından icra edilir. Destgah, çeşitli şubelerden (bölümlerden) meydana gelir ve bu bölümler arasında Tesnif adı verilen, aynı makam temelinde bestelenmiş şarkılar ve Reng adı verilen enstrümantal oyun havaları yer alır. Bu öğeler, eserin anlatım gücünü artırmak ve dinleyiciyle duygusal bir bağ kurmak amacıyla yapı içerisine serpiştirilir.

Muğam destgahı, biçimsel ve anlatımsal zenginliği açısından Batı müziğindeki senfoni formuna benzetilebilir. Her iki form da birden çok bölümden oluşur, tematik gelişim gösterir ve duygusal bir yolculuk sunar. Batı senfonisinde besteci, temaları armonik ve kontrapuntal yollarla işlerken; muğam destgahında icracı, makamın melodik imkanlarını doğaçlama (improvizasyon) yoluyla keşfeder. Bu yönüyle muğam, hem bestelenmiş hem de doğaçlamaya açık olması bakımından senfoniden ayrılır; ancak hacmi, yapısal karmaşıklığı ve sanatçının anlatı gücünü ortaya koyması açısından benzerlik taşır.

Azerbaycan bestecilerinin muğam ve muğam üzerinde kurulan halk müziği örneklerini başarılı bir şekilde eserlerinde aksettirmelerinin en önemli nedeni, dahi besteci, nazariyatçı Üzeyir Hacıbeyli’nin ortaya koyduğu Muğam modlarının kendine özgün teorisi sayesinde ortaya çıkmıştır.

Soysala göre: “Sovyet döneminden sonra başlayan müzikde batılılaşma politikası, Batı Müsikişi merkezli yeni bir dönemi başlatmıştır. Azerbaycan’ın müzikde Batılılaştırılması projesi Türkiye’den daha başarılı şekilde gerçekleştirildiği görülmektedir. Bunun çeşitli nedenleri olmakla birlikte Sovyet işgaline uğramaları en başta sayılması gereken sebep olmalıdır... Bağımsızlıklarını kazandıktan sonra öz kültürlerini muhafazaya yöneldikleri ve bu alanda çalıştıkları görülmektedir. Sovyet işgaliyle başlayan Azerbaycan Müsikişinin batılılaşma çalışmaları içinde en önemli müzikologlardan birinin, nazariyatçı ve bestekâr Üzeyir Hacıbeyli’dir. Üzeyir Hacıbeyli bizim kanaatimize göre dönemin şartlarına göre Azerbaycan’ın öz müsikişinin tamamen yasaklatılması tehlikesini sezmiş, uzlaşmacı politika izleyerek memleketinin müsikî kültürünü çeşitli yollara başvurarak yaşatmaya çalışmıştır” (Soysal, 2012, s. 20).

2. Muğamlara Bağlı Ses Sistemi - Üzeyir Hacıbeyli’nin Azerbaycan Muğam Sistemine Etkisi

13. yüzyıl büyük Azerbaycan âlimi Safiyüddin Urmevi’nin risalelerinde “kısım”, Abdurrahman Cami’nin eserlerinde ise “cins” olarak isim alan tetrakordlar (dört sestten oluşan ses dizisi), onların “cemi” (toplamı) olan modların temelini oluşturmaktadır. Urmevi’nin “kısım”larının sadece tetrakord değil, aynı zamanda pentakordları (beş sestten oluşan ses dizisi) da oluşturması ilgi çekmektedir. Böyle ki, “cem”in temeli olan dörtlüler aşağı, beşliler ise yukarı “tabaka”nı oluşturmaktadırlar (Seferova, 1998, s. 17).

Orta çağ âlimleri gibi Azerbaycan musikisinin kurucusu Ü. Hacıbeyli de, Azerbaycan mod nazariyatını tampere edilmiş sisteme göre oluştururken Ortaçağ modlarının kuruluş özelliklerinden faydalanmıştır. Bununla ilgili olarak da kendi döneminde karşıt fikirlerde olanların eleştirilerine de maruz kalmıştır. Hacıbeyli, bu durumu şöyle yorumlamaktaydı: “Azerbaycan halk musikisinin temellerini öğrenmek, Azerbaycan musiki sanatının yücelmesi ve ülke sınırlarından çıkması açısından oldukça önemliydi... Ben Azerbaycan halk musikisinin temellerini 1925 yılından beri araştırmaktayım. Seçtiğim bu mevzuya dair daha önceden yazılmış kaynak ve araştırma işleri olmadığından sadece kendi, şahsi gözlemlerimle, yaptığım araştırmalarla ve Azerbaycan halk musikisinin tüm örnek ve form analizlerini esas almaya mecbur kaldım. Yıllarca yaptığım araştırmalardan elde ettiğim sonuçların doğruluğu ve geçerliğini kontrol etme amacıyla müzikologlar ve Azerbaycan musikisinin bilicileriyle bilimsel tartışmalarda bulundum. Bu

tartışmalarda amacım, Azerbaycan musikisinin araştırılmasında elde ettiğim sonuçların esassız olduğunu karşı tarafın beni inandırmasını sağlamaktı. Azerbaycan modlarının ses dizilerinin ciddi konsekvantlık (dörtlü, beşli ve altılı aralık kuruluşu demektir) kuralına uymasını savunduğumda bazı musikişinaslara bu söylediklerim suni ve uydurma bir şey gibi gelirdi. Fakat ortaya koyduğum problemin doğruluğunu Azerbaycan halk musikisi örnekleriyle ispat etmekteydim. Azerbaycan modlarında müzik besteleme kurallarını oluşturan bu çalışmamın ikinci bölümünde, yaptığım araştırmayı kontrol etmek amacıyla bestecilere musiki eserleri yazmayı teklif ettim. Ortaya çıkan musiki eserleri benim teklif ettiğim tüm kurallarla örtüşmekte ve kuralların tüm teferruatına uymaktaydı. Dolayısıyla bu araştırmamda şerh edilen bütün kurallar yıllar boyu devam eden ve defalarca sınanmış derin tetkik ve tahlillerin sonucudur” (Hacıbeyli, 1985, s. 12).

Azerbaycan muğam modları 2 ve 3 tetrakordların birleşmesinden oluşmaktadır. Bu nedenle de Azerbaycan modlarında ses dizisi 8 ve daha fazla notadan da oluşabilmektedir.

Üzeyir Hacıbeyli’nin mod sisteminde ses dizilerinin oktav hacminden fazla olmasının sebebi, sadece eksik oktavı oluşturan sesleri aksettirmek amacıyla yapılmamıştır. Ses dizilerinde oluşan eksilmiş oktav aralığı bir taraftan alt yeden tonun mayeye (veya esas tona) meylini arttırarak, diğer taraftan da üst seste sınır ton (Rast, Şüşter) her hangi bir istinat perdesinin üst yeden tonu (Şur) fonksiyonu taşıması, bir sözle tiz maye tarafından çekmesi sonucundan ortaya çıkmaktaydı (Babaev, 2000, s. 72).

Ü. Hacıbeyli Azerbaycan modlarını oluşturmak için aşağıdaki tetrakordları kullanmıştır:

1. 1 + 1 + ½ esas tetrakord
2. 1 + ½ + 1 ilave tetrakord
3. ½ + 1 + 1 ilave tetrakord
4. ½ + 1 + ½ eksilmiş tetrakord
5. ½ + 1 ½ + ½ artırılmış ikili aralıklı tetrakord

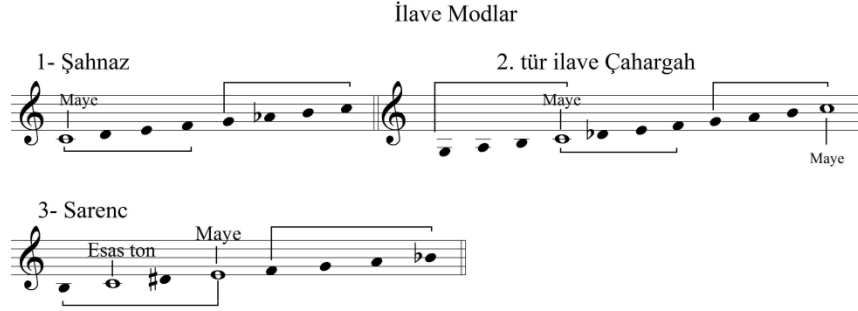
Bu 5 tetrakord 4 birleşme usulü ile bağlantı yapmakta, fakat bu birleşmelerden ortaya çıkan 20 ses dizisinin sadece belirli bir kısmı Azerbaycan modlarına uygun olmaktadır.

Ü. Hacıbeyli, 5 tetrakord 4 birleşme usulü ile bağlantı yaparak, 7 esas ve 3 ilave modu Azerbaycan musikisine uygun görmüştür. **Esas modlar:** Rast, Şur Segâh, Şüşter, Çahargah, Bayatı – Şiraz, Hümayun. **İlave modlar:** Şahnaz, 2. tür ilave Çahargah, Sarenc (Hacıbeyli, 1985, 35).

Azerbaycan Makamsal Modları

Esas Modlar

The image displays seven musical staves, each representing an 'Esas Mod' (Basic Mode) from Azerbaycan Makamsal Modları. The modes are numbered 1 through 7. Each staff shows a sequence of notes on a five-line staff, with a 'Maye' (flattened) note indicated by a flat symbol (b) and a bracket. The modes are: 1- Rast, 2- Şur, 3- Segâh, 4- Şüşter, 5- Çahargah, 6- Bayatı - Şiraz, and 7- Hümayun. The notation includes various accidentals (sharps, flats, naturals) and rests, showing the specific pitch relationships for each mode.

Nota 1. Azerbaycan modlarının kuruluş sistemi

Ü. Hacıbeyli'nin fikrine göre, Azerbaycan makam modları başladığı perdenin ismini değil, durak (maye) perdesinin ismini almaktadır. Örneğin, Rast modu sol perdesinden başlamasına rağmen ikinci tetrakordun ilk notası olan ve modun durak perdesi sayılan (maye) do perdesinden Do – Rast ismini almaktadır. Bu maye perdesi dışında Azerbaycan makamlarında “esas tonlar” (güçlü) perdeleri de bulunmaktadır ki, bu perdeler de her moda göre değişiklik göstermektedir. Ü. Hacıbeyli'nin oluşturmuş olduğu Azerbaycan müziğinin makam dizileri yazıldıkları seslerden (yerlerden) başka notalara transpoze edildiğinde modun veya makamın özelliği kaybolmamakta, sadece maye perdesinin ismi değişmektedir (Örneğin, Do – Rast, Re – Rast vs.).

20. yüzyılda tüm Azerbaycan müzikologları ve halk müzikçileri tarafından kabul edilen Ü. Hacıbeyli'nin makam modları sistemi günümüze kadar geçerliliğini kaybetmeden sürdürerek, Azerbaycan bestecilik ekolüne önemli katkılarda bulunmakta ve halen Azerbaycan müziğini uluslararası platformda layıgınca tanıtmaktadır.

1907 yılında Hacıbeyli “Leyli ve Mecnun” isimli operasını besteleyerek Doğu’da ilk opera türüne imzasını atmıştır. Bu eser, muğam operası olarak müzik tarihine girebilmiştir. “Leyli ve Mecnun” operasının 5. perdesinin girişinde Ü. Hacıbeyli “Arazbarı” zerbi – muğamı üzerinde orkestra “Antrakt”ı bestelemiştir. “Arazbarı” – Şur ailesine dahil olan zerbi – muğamdır. Ölçü sayısı $\frac{3}{4}$ ’lük, temposu ağırdır. Bu eser daha sonralar “Leyli ve Mecnun” operasından bağımsız bir şekilde icra edilerek orkestra eseri gibi hayat bulmuştur. Özellikle Hacıbeyli'nin “Arazbarı”sı Fikret Emirov’un senfonik muğamlarına zemin yaratarak ona bu müzik türünün ortaya çıkması için ilham vermiştir (Seferova, 2016, s.32).

3. Fikret Amirov ve Senfonik Muğamlar - “Şur” Senfonik Muğam

Azerbaycan müzik tarihinde Fikret Emirov, önemli yere sahip olan bestecilerdendir. 1922’de Azerbaycan’ın Gence şehrinde doğmuş F. Emirov, halk müziği çevresinde büyümüş ve bestecilik ruhu bu muhitten gıdalanmıştır. Babası Meşhedi Cemil Amirov, Karabağ’ın Şuşa şehrinin tanınmış muğam hanendesi (şarkıcısı) ve tarzeni (tar ustadı) olmuştur. Böylece Fikret, çocukluğundan beri babası tarzen Meşhedi Cemil Amirov’un eserlerini, özellikle de müziğini dinlemişti. Besteci olarak oluşumunda, o dönemin sanatçılarından ve yaşadığı ortamdan etkilenmiştir. Fikret Amirov anılarında “Azerbaycan tarı beni besteci yaptı” diyordu (Tehmirazkızı, 2012, s. 17).

Müzik eğitimi hayatını devam ettirmek için Bakü’ye taşınan F. Emirov, Ü. Hacıbeyli’nin sınıfında “Azerbaycan halk müziğinin temelleri” dersini alarak ilk eserlerini bu tarzda yazmaya başlar.

1930 yılından itibaren Ü. Hacıbeyli’nin ve Azerbaycan’ın ünlü tenoru Bülbül’ün öncülüğünde konservatuarda türkü ve halk oyunlarının toplanıp yazıya geçirilmesi amacıyla bir “Halk Müziği Kabinesi” düzenlenir. Bu kabineye başkanlık eden Bülbül, bu çalışmalara genç bestecileri ve müzikologları da dâhil eder. Bu kabinenin amacı Azerbaycan’ın farklı bölgelerine seferler yapılarak, oradaki folklor örneklerini toplayıp – derlemek, kayıt altına

almak ve bu örnekleri notaya dökmektir. Zamanın usta hanendeleri Jabbar Garyağdıoğlu, Seyid Şuşinski, Han Şuşinski ve diğerleri tarafından söylenen türküler bu şekilde notasyona alınmıştır. Fikret Amirov'un yanı sıra Asaf Zeynallı, Zakir Bağirov, Gara Garayev, Süleyman Alasgarov, Said Rustamov, Eşref Abbasov, Memmedsaleh İsmayilov gibi isimlerin bu çalışmalarda büyük hizmetleri olmuştur. Henüz öğrenciyken kabineye dâhil olan Fikret Emirov bu çalışmalarla daha da motive olmuş ve eserlerini halk müziği tarzında yazmaya başlamıştır.

Bestecinin hayatı boyunca en önemli gayesi, milli kökler zemininde profesyonel eserler bestelemektir. “Azerbaycan süiti”, “Azerbaycan kapriçyosu”, “Azerbaycan gravürleri” gibi eserleri bu milliliği ortaya koymaktaydı. Onun “Sevil” operası, “Nesimi destanı”, “1001 gece” balesi, “Nizami” vb. gibi eserleri sadece Azerbaycan’ı değil tüm Doğu kültürünü terennüm eden eserlerdendir. Büyük Türk şairi Nazım Hikmet’e ithaf ettiği “Poem - monolog” eseri ise sevilen eserlerindendir. Bunun dışında bestecinin E. Nezirova’yla birlikte bestelediği “Arap mevsusunda” piyano konçertosu, “Şur”balesi, “Hazarı fethedenler” vokal karoeografik poem, oda müziği ve solo enstrümanlar için bestelediği eserleri, onlarca şarkı – romansları ve film müzikleri mevcuttur(Seferova, 1998, s. 32).

Üzeyir Hacıbeyli’nin öğrencisi olan F. Emirov hayatı boyunca hocasının yolunu devam ettirerek eserlerinde ulusalcı temalara büyük önem vermiştir. Bu yolda emin adımlar atan besteci müzik tarihine yeni tür olan “senfonik - muğam”ı getirmiştir. Müziğin bu türünde besteci, devasa muğam destgahını, Batı müziğinde kıyaslayabileceğimiz büyük formlardan olan senfoniye sentezlemiştir.

1948 yılında yazdığı “Şur” ve “Kürd - Ovşarı” senfonik muğamları Emirov’un bestecilik hayatında dönüm noktası oldu. Bu iki eser besteci tarafından “dulogiya” (ikili) şeklinde düşünülmüş ve tasarlanmıştır. Genel olarak senfonik – muğamlar, muğamın doğaçlama prensibine göre kuruldukları için çoğu bölümlerde net bir form anlayışı olmamaktadır. Tematik materyal sürekli değişmekte ve yeni ezgiler ortaya koymaktadır. Buna rağmen bazı bölümlerin klasik form yapısı da mevcuttur.

“Şur” senfonik muğamı 5 bölümden oluşmaktadır: “Şur”, “Şahnaz”, “Bayatı”, “Erag”, “Simai - Şems”. Geleneksel “Şur” destgahında ise: “Berdaşt”, “Maye”, “Zemin Hare”, “Şur - Şahnaz”, “Bayatı - Gacar”, “Şikesteyi - Fars”, “Simayi - Şems”, “Hicaz”, “Sarenc”, “Nişibi - Feraz” gibi şubeler ve guşeler mevcuttur (Babayev E. - 2018). Emirov bu şube ve guşelerden “Şur” muğamında yazılan sadece dördünü senfonik – muğamında aksettirmiş ve tıpkı senfonide olduğu gibi bölümlerle tasvir etmiştir. “Erag” bölümü ise “Şur” destgahında yer almamakta, “Rast” muğamının zil (tiz) kolunu oluşturmaktadır. Destgahtan farklı olarak Emirov’un kullandığı bu bölüm modülasyon amaçlı yazılarak esere renk katmaktadır. Her bölümden sonra besteci, aynı makamda yazılan küçük Tesnif ve Reng geçişleri seslendirmiştir. Bu geçişler, Azerbaycan halk müziği örnekleri üzerine yapılan orkestrasyonlarla şekillendirilmiştir. Bu özellik, besteci tarafından muğamın kurallarına göre yapılmıştır.

Eser, aynı ezgisel motif üzerinde başlayan giriş ve bitişle çevrelenmiştir. Ezgi, önce bas klarnet, ardından obua ve yaylılarla tekrarlanır. Girişin ezgisi “dur sen gel bize, zülfün dök yüze” sözleriyle başlayan “Şur Tesnifi” üzerinde, epik karakterdedir.

Nota 2. Şur Tesnifi

Bir sonraki “Mayeyi - Şur” bölümü makamın esas tonalitesi etrafında kurulmaktadır. Bu bölümde klarnetin solosu, tıpkı muğamı icra eden hanendenin sesini taklit edercesine seslenmektedir. Muğam icracıları hanendelerin girişte söyledikleri “Yar aman, aman, aman” kelimeleri duyar gibi, klarnet solosunun seslenmesi muğamın esas “maye” perdesi üzerinde kurulmuştur.

Nota 3.

Bu bölüm hareketli bir Tesnifle “Şur - Şahnaz” bölümüne bağlantı yapar. Bu Tesnif bölümler arası köprü görevini yapar.

“Şur - Şahnaz” bölümü makamın üst dörtlüsüne denk gelir. Bölüm kendi içinde üç bölüme ayrılır. Onun merkezinde küçük bir Tesnifin ezgisi saklanmıştır. Bu ezgi, oyu havası karakterinde pikolo flüt va bas klarbette icra edilir. Kenar bölümler ise muğamın emprovizasyon karakterine uyumlu bir şekilde daha geniş orkestra tınlarına sahiptir. “Şur - Şahnaz” bölümü “Ay gadası” isimli halk mahnısının Rengi üzerinde bitiş yapar. Tıpkı ikinci bölümde olduğu gibi burada da Reng üçüncü bölüme bağlayışı – köprü görevini üstlenmektedir.

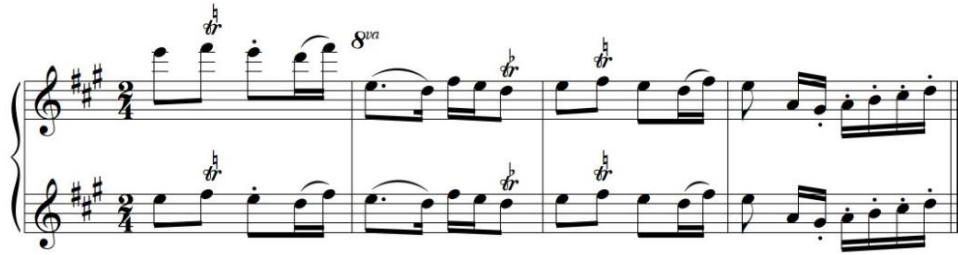
Nota 4. “Ay gadası”

Eserin üçüncü, büyük bölümü “Bayatı”dır. Besteci bu bölümde “Şur” muğamının “Bayatı - Kürd” şubesiyle “Çoban - Bayatı”nın ezgisel yapılarını birleştirmiştir. Önce geniş bir orkestra *Tutti*siyle başlayan giriş bölümün ardından makamın istinat derecesi olan “Re” etrafında bir kadans seslenir. Daha sonra melodi, sanki gittikçe yukarıya doğru tırmanarak kendini neşeli bir oyun havası içerisinde bulur. Burada yine “Şur” muğamında kurulan Reng seslenir.

Nota 5. Reng

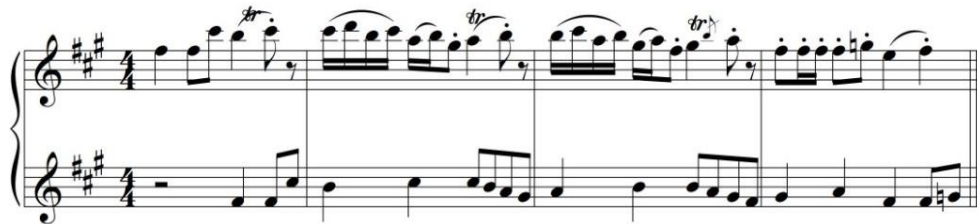
“Bayatı” bölümü, sıradaki “Çoban Bayatı” kısmı obua ve flütün icrasında başlayarak, çoban kavalını taklit edencesine seslenen ezgide devam etmektedir. Son olarak, diğer iki bölümde de olduğu gibi burada da “Evleri var hana - hana” mahnısı üzerinde kurulan ve bağlayıcı özellik taşıyan Reng seslenmektedir.

Nota 6. Evleri var hana hana

Eserin dördüncü bölümü olan “Erag”, daha önce de bahsettiğimiz gibi “Rast” muğamının şubesidir. Bu bölüm sanki orkestradaki yaylılarla nefesli enstrümanların diyalogu üzerinde kurulmuş bir resitatif gibi duyulmaktadır. Bu bölümde diğer bölümlerde olduğu gibi bağlayışı Tesnif veya Reng bölümü gelmeden diğer bölüme geçiş yapılmaktadır.

Final bölümü olan “Şimayi – Şems” eserin kulminasyonudur. Burada maye (esas ton) oktav yukarıda kendini kanıtlamaktadır. Bölümün esasını “Şimayi Şems” zerbi muğamı oluşturmaktadır. Orkestranın ostinato ritminde kurulan bölümün ezgisi ksilofonda icra edilir. Kanonik bir şekilde ana temanın tekrarından sonra trompete geçiş yapan ezgi aynı şekilde gelişme yapar. Daha sonra ostinato şeklinde seslenen ritmik yapı tüm orkestrada tutti şeklinde fortissimoya yükselir.

Nota 7. Simayi - Şems

Eserin sonu birinci bölümdeki başladığı ezgi üzerinde, yani “Şur” Tesnifi’inde bitiş yapar.

4. “Kürd - Ovşarı” Senfonik Muğam

“Kürd - Ovşarı” senfonik muğamı, aynı isimli zerbi muğamın özelliklerini taşıyan bir eserdir. Dulogiyanın (ikili) ikinci kısmını oluşturan bu eser, dört bölümden oluşmaktadır. Bölümler sırasıyla: “Ovşarı” (Tasnif), “Şahnaz”, “Kürdi”, “Mani”dir. “Şur” senfonik muğamından farklı olarak bu eser, daha küçük hacimli ve temposu daha hızlıdır. Eserler arasında daha bir farklı özellik de “Kürd - Ovşarı”da Renglerin olmamasındadır. Sadece Ovşarı bölümünden sonra Şahnaz bölümüne geçit için besteci bir Tasnif kullanmıştır. Tematik materyaline göre her iki senfonik muğam birbirine benzemektedir.

Eser, klarnetin solosuyla başlayan geniş bir ezgiyle giriş yapmaktadır. Üç bölümden oluşan giriş, solo klarnetle orkestra eşliğinden seslenmektedir.

Nota 8.

“Ovşarı” bölümü rondo formunda yazılmıştır. Refren bölümü burada dört tekrar yapmaktadır. Birinci epizod, F. Emirov’un “Şur” senfonik muğamında, “Simayı - Şems” bölümünde kullandığı ezgi üzerinde kurulmuştur. Bestecinin böyle bir tekrarı, eserlerarası bağlılığın ve her iki senfonik muğamın aynı makam üzerinde kurulmasından ileri geldiğini vurgulaması için yaptığı düşünülmektedir.

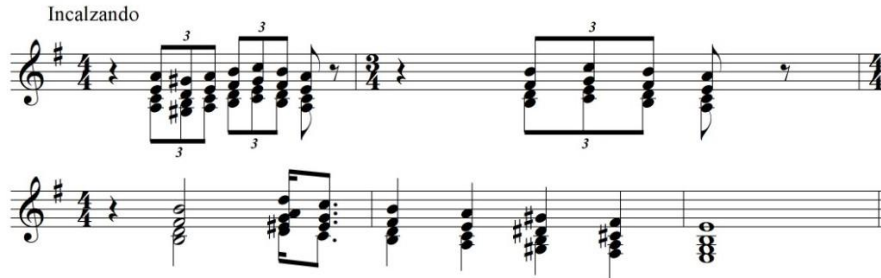

Nota 9.

“Ovşarı” ile “Şahnaz” bölümü arasında yerleşen “Tasnif” bölümü ¾’lük ölçü sayısında seslenen melodik üç bölümlü bir eserdir. A+B+A şematik şeklinde kurulan bu

bölümün kenar bölümleri flüt solosu orkestra eşliğinde seslendirilmektedir. Orta bölüm ise vals karakterli lirik bir şarkıdır.

“Şahnaz” bölümü tüm eserin kulminasyonunu oluşturmaktadır. Bu bölüm muğamın emprovizasyon gelişimini en çok ortaya koyan bölümdür. “Şahnaz” bölümü sanki yaylıların nefeslilerle diyalogu üzerinde kurulmuştur. Bölümün kulminasyon noktasını ise piyano solosu getirmektedir. Geniş akor faktörü üzerinde kurulan piyano partisi esere daha geniş soluklu bir nefes vermektedir. Bölüm, en yüksek noktaya çıktıktan sonra *pianissimo* üzerinde başladığı ezgi üzerinde bitiş yapmaktadır.

Nota 10.

“Kürdi”, eserin en küçük bölümüdür. Vurmalıların girişinde başlayan ritmik yapıdan sonra *Allegro grazioso* bölümü obuanın solosu ve orkestra yaylılarının eşliğinde seslenmektedir. Bu bölüm, hacmine ve karakterine göre son bölüm “Mani” ye geçiş gibi duyulmaktadır.

“Mani” bölümünde “Ovşarı”da olduğu gibi rondo formu kullanılmıştır. Bölüm boyunca ana tema üç defa seslenmektedir. Burada seslenen ikinci epizodda yine “Simayi - Şems”in ezgisi duyulmaktadır.

Nota 11. Mani

Eser, geniş bir *Coda* bölümüyle bitiş yaparak, her iki senfonik – muğamın sonucu gibi seslenmekte ve orkestranın geniş akorlarıyla *fortissimoda* tamamlanmaktadır.

5. “Gülüstan Bayatı - Şiraz” Senfonik Muğam

“Şur” ve “Kürd - Ovşarı” senfonik – muğamlarından 23 yıl sonra, yani 1971 yılında F. Emirov yeniden senfonik muğam türünde eser yazmaya karar verir. Ama bu sefer bestecinin tasarladığı senfonik muğam konsepti daha farklı yöndeydi. Üçüncü senfonik muğamı olan “Gülüstan Bayatı - Şiraz”da Emirov, önceki iki eserden farklı olarak muğamın orijinal bölümlerini değil, senfonik gelişimi ön plana çekmeyi hedeflemiştir. Eserde halk müziği örnekleri mevcut olsa da, bu örnekler daha çok flaş şeklinde seslenerek, senfonik gelişim yolu geçmektedirler (Tehmirazgızı, 2012, s. 85).

Besteci bu eseri önce oda orkestrası ve ses için bestelemiş, daha sonra ise senfonik orkestraya uyarlamıştır. Diğer iki eserde olduğu gibi burada bölümler mevcut değildir. Orkestraya yeni tını olarak Emirov, saksofon ve mezzo soprano (kadın sesi) ilave etmiştir.

“Gülüstan Bayatı – Şiraz” senfonik muğamını Emirov, 13 ve 14. yy. yaşamış Fars şairleri Şirazi (Hafız-ı Şirazi), ve Sadi’ye (Şeyh Sa-di Şirazi) ithaf etmiştir. Her iki şair de Şiraz şehrinde yaşamış ve İran edebiyatının tanınmış sanatçılarıdır. Sadi Şirazi’nin en meşhur eseri ise “Gülüstan” şiiri idi. Emirov eseri yazmadan önce şairlerin vatanına gitmiş ve mezarlarını ziyaret etmişti. Bu ziyaret onu fazlasıyla etkilemiş ve besteci üçüncü senfonik muğam üzerinde çalışmaya başlamıştır (Tehmirazgızı, 2012, s. 86).

Bu senfonik muğamda besteci sadece Bayatı – Şiraz muğamını değil, Humayun, Segah, Şur ve Çahargah muğamlarını da eser içerisinde kullanmıştır. Eser mistik bir şekilde, Andante sostenuto temposunda, viyolonsel ve kontrobasslarla giriş yapar. *Pianissimo* şeklinde başlayan giriş gittikçe genişleyerek orkestranın tümüne hâkim olup, *Allegro brillante* temposuna ve fortissimoya hızlı bir geçiş yapıyor. Burada besteci “Üzzal” Renginin ezgisini kullanmıştır.

Nota 12.

Moderato Moestoso bölümünde “Bayatı - Şiraz” muğamının esas teması orkestranın ostinato ritmi üzerinde seslenir.

Eserin orta bölümünü “Cengi” ezgisi üzerinde kurulan motif oluşturuyor. Arkasından seslenen piyano solosu, makamın doğaçlama kompozisyonuna uyarak geniş akor faktörü ile lirik bir bölümdür.

Diğer iki muğamdan farklı olarak bu eserde ritmik yapı çok karma şekilde verilmiştir. 5/8, 7/8, 8/8 ölçü sayıları eserin karakterini daha gergin bir şekle sokarak eseri daha modern bir müzik tarzında sürüklemektedir.

Senfonik - muğamın sonuna doğru, röpriz bölümünden önce, besteci “Vağzalı” havasını esere dâhil etmiştir. Bu bölüm Segâh muğamı üzerinde kurulmuştur. “Vağzalı” havası Azerbaycan’da, gelin uğurlanması zaman çalınan müziktir. Bu yüzden de halk tarafından bilinir ve sevilir. Piccolo flütle seslenen bu tema esere farklı bir renk getirmektedir.

Nota 13.

Bu bölümden sonra eser geniş bir röpriz bölümüne geçiş yapıyor. Başta seslenen *fortissimo* kısmı aynı ihtirash bir şekilde tekrarlanır. Son olarak, eser başladığı gibi mistik bir hava içerisinde bitiş yapar. Eserde kuruluş kompozisyonuna göre sonat formunun da elementleri mevcuttur.

Sonuç

Fikret Amirov'un Şur, Kürd-Ovşarı ve Gülüstan Bayatı-Şiraz senfonik muğamları, Azerbaycan müziğinde sadece yeni bir formun değil, aynı zamanda kültürel bir yaklaşımın da başlangıcını temsil etmektedir. Bu eserler, Doğu'nun makam temelli müzik geleneği ile Batı'nın çok sesli senfonik yapısını bir araya getirerek, hibrit bir müzik dili oluşturmuştur. Amirov'un bu üç yapıtı, onun yaratıcı evrimiyle birlikte ele alındığında, hem bireysel üslup gelişimini hem de senfonik muğam türünün biçimsel ve içeriksel olgunlaşma sürecini gözler önüne sermektedir.

Şur ve Kürd-Ovşarı, bestecinin halk müziği malzemesine dayalı, daha yalın ve deneysel nitelikteki ilk senfonik muğam denemeleri olarak değerlendirilebilirken; Gülüstan Bayatı-Şiraz, Amirov'un senfonik yazımında ulaştığı teknik ve estetik zirveyi temsil etmektedir. Bu doğrultuda, eserler arasındaki biçimsel farklılıklar yalnızca bestecinin dönemsel yaratım anlayışını değil, aynı zamanda senfonik muğam türünün gelişim çizgisini de ortaya koymaktadır.

Çalışmada ulaşılan sonuçlardan biri de, senfonik muğamın yalnızca bir tür sentezi değil, aynı zamanda bir kültürel temsil biçimi olduğudur. Amirov, bu eserler aracılığıyla Azerbaycan'ın geleneksel müzik hafızasını modern orkestra diliyle evrensel düzleme taşımayı başarmıştır. Bu yönüyle Şur, Kürd-Ovşarı ve Gülüstan Bayatı-Şiraz, hem ulusal hem de uluslararası müzik literatüründe özgün ve etkili eserler olarak konumlanmaktadır.

Sonuç olarak, Fikret Amirov'un bu üç senfonik muğamı, yalnızca bir müzikal yenilik değil, aynı zamanda Azerbaycan müziğinin evrenselleşme sürecinde önemli bir dönüm noktasıdır. Bu eserler, müzikte kültürel mirasın modernleşme ile nasıl harmanlanabileceğine dair güçlü bir örnek sunmakta ve çağdaş bestecilere ilham vermeye devam etmektedir.

Kaynakça

- Babayev, E. (2018) *Azerbaycan muğamının nezeri esasları*. Işıq
- During, J. (1997). *The Spirit of Sounds: The Unique Art of Ostad Elahi*.
- Emirov, F. (1948) "*Kürd - Ovşarı*" *senfonik muğam*. El yazması, Bakı.
- Emirov, F. (1966) "*Şur*" *senfonik muğam*. Piyano için 4 el. Musa Mirozeyev. Azerbaycan Devlet Neşriyyatı
- Emirov, F. (1974). *Gülüstan Bayatı - Şiraz. Partitür*. Soviet Composer.
- Hacıbeyli, Ü. (1985) *Azerbaycan halk musikisinin esasları*. Yazıcı.
- Nettl, B. (1985). *The Western Impact on World Music*.
- Powers, H. (2001). "*Raga*" in *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*.
- Seferova, Z. (1998) *Azerbaycan Musiqisi Tairxi*. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Memarlıq və İncəsənət İnstitutu
- Seferova, Z. (2016) *Türk dünyasının müzik yıldızı Üzeyir Hacıbeyli*. Ankara
- Signell, K. (1977). *Makams of Turkish Art Music*.
- Soysal, F. (2012) *Rast Muğamı çerçevesinde Azerbaycan Muğam kavramı*. Diyarbakır
- Tehmitazqızı S. (2012) *Fikret Emirov*. Aspoliqraf
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2013). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Seçkin Yayıncılık.

Extended Summary

Mugham (makam), the largest genre of Azerbaijani traditional music, is one of the largest genres as a form. This form can be compared to the symphonic form of Western music. Due to the sections in the symphony are divided into certain parts, like the "shube" and "gusha" in mugham dasgahs. Of course, this analogy applies not only to such parts of the musical genre as the symphony, which have a long historical development. On the other hand, Azerbaijani mugham dastgah is a huge musical genre based on improvisation, which has gone through centuries of historical development.

The symphonic mugham form, introduced by Fikret Emirov in 1948 as a hybrid form, is the result of thought that arose from the combination and synthesis of mugham and symphony. The symphonization of

mugham, which is a monodic genre, has led to the fact that it has found a new life with harmonic and polyphonic structures.

This tradition, which was subsequently continued by many Azerbaijani composers, shed light on the symphonization of various mughams. Among them "Rast" by Niyazi, "Bayaty-Shiraz" by S. Elesgerov, "Humayun", "Neva", "Rahab" by T. Bakikhanov, "Segah" by V. Adygezlov, etc. can be shown as his work examples.

This study examined the genre "Symphonic mugham", which was presented as a new genre in the history of music by Fikret Emirov, one of the most famous figures of the Azerbaijani school of composition.

Thanks to its long historical past, Azerbaijani music has managed to preserve its unique spirit and nationality to this day. Traditional music of Azerbaijan can be evaluated under three main areas: the art of mugham, folk music and the art of ashig. These directions, which we mentioned, maintained their dominance for centuries and were able to clearly manifest themselves in the work of Azerbaijani composers.

Fikret Emirov is one of the composers who occupied an important place in the history of Azerbaijani music. F. Emirov was born in Ganja (Azerbaijan) in 1922 and grew up among folk music, and this environment nourished his spirit as a composer.

The symphonic mughams "Shur" and "Kurd-Ovsary", written by him in 1948, became a turning point in Emirov's life as a composer. These two works were conceived by the composer as a "dulogy" (double). In general, since symphonic mughams are built on the improvisational principle of mugham, in most sections there is no clear understanding of the form. Thematic material is constantly changing and new melodies are introduced. Despite this, some sections also have a classic form structure.

Symphonic mugham "Shur" consists of 5 parts: "Shur", "Shahnaz", "Bayaty", "Erag", "Simai-Shams". In the traditional dasgah "Shur": "Berdasht", "Maye", "Zemin Khare", "Shur-Shahnaz", "Bayaty-Gachar", "Shikesteyi-Fars", "Simayi-Shems", "Khijaz", "Sharents" » There are "gushe" and "shube" such as Nishibi Feraz.

The symphonic mugham "Kurd-Ovsary" is a work that carries the features of the Zerbli mugham of the same name. This work, which constitutes the second part of a dulogy (double), consists of four parts. Sections respectively: "Ovshara" (Tsnif), "Shahnaz", "Kurdi", "Mani". Unlike the symphonic mugham "Shur", this work is smaller in volume and faster in tempo. Another distinctive feature of the works is the lack of "Reng"s in "Kurd-Ovsary". Only to transition to the "Shahnaz" section after the "Ovsary" section did the composer use Tsnif. Both symphonic mughams are similar to each other in thematic material.

In 1971, 23 years after the symphonic mughams "Shur" and "Kurd-Ovsary", F. Emirov decided to again write works in the genre of symphonic mugham. But this time the concept of symphonic mugham conceived by the composer went in a different direction. In his third symphonic mugham "Gulustan Bayati - Shiraz", Emirov, unlike the two previous works, sought to emphasize symphonic development, rather than the original sections of mugham. Although the work contains examples of folk music, these examples sound more like flashes and go through the path of symphonic development.

The composer first composed this work for chamber orchestra and voice, and then adapted it for symphony orchestra. There are no chapters here, as in the other two works. Emirov added saxophone and mezzo-soprano (female voice) to the orchestra.

The symphonic mugham "Gülüstan Bayati – Shiraz" was composed by Emirov, 13th and 14th centuries. He dedicated it to the Persian poets Shirazi (Hafiz-i Shirazi) and Sadi (Sheikh Sa-di Shirazi). Both poets lived in the city of Shiraz and are well-known artists of Iranian literature. Sadi Shirazi's most famous work was the poem "Gülüstan". Before writing the work, Emirov went to the homeland of the poets and visited their graves. This visit impressed him greatly and the composer started working on the third symphonic mugham.

Fikret Emirov's symphonic mughams "Shur", "Kurd-Ovshary" and "Gulustan Bayati-Shiraz" are works that led to the emergence of a new musical genre in the history of Azerbaijani music. Symphonic mugham, a hybrid musical genre, also plays an important role in uniting Western and Eastern musical culture and presenting Azerbaijani traditional music on the world stage. All three works were repeatedly performed not only in Azerbaijan, but also on world stages and were met with great interest. The works have also been performed by the Boston Philharmonic Orchestra of America. American listeners wrote about the work: "We discovered a new world of sound. This work is for us the formation of a new "oriental symphonism" (Temitazgızı, 2012:214).

The works "Shur" and "Kürd - Ovşarı" reveal the first period of the composer's creativity, while "Gülüstan Bayatı - Şiraz" reveals his more mature period. For this reason, the differences in composition, orchestral style and approaches to folk music examples are very different between the three works. The musical language in "Shur" and "Kürd - Ovşarı" is the symphonized result of simple folk examples, while "Gülüstan Bayatı - Şiraz" is the perfect and mature product of Emirov's symphonism.

The first premieres of Fikret Emirov's symphonic mughams "Shur" and "Kürd - Ovsarı" were made in 1948 at the Azerbaijan State Philharmonic by Azerbaijan's well-known orchestra conductor, Niyazi.

The “Gülüstan Bayati - Shiraz” mugham was performed 23 years later, on October 8, 1971, at the Moscow State Conservatory. The singing part of the work was performed by Moscow State Philharmonic soloist Tamara Buşuyeva” (Temmirazgızı, 2012).

All three works have been able to gain great love, interest and demand from the public from their first performance until today.

Turgut, K., Yelten, M. (2025). Hamzaname 49. ciltte Eski Anadolu Türkçesinin zenginliği: Söz varlığı ve anlam.
Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, 8(2), 175-192.

HAMZANAME 49. CİLTTE ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİNİN ZENGİNLİĞİ: SÖZ VARLIĞI VE ANLAM*

Kasım TURGUT**

Muhammet YELTEN***

Öz: Hamzanameler 14. yy'den itibaren hem Anadolu'da hem de Babürlü yazmaları ile Türkistan'da Türk milletinin çoğunlukla dinlediği ve okuduğu Türkçeleştirilmiş ve Türkleştirilmiş destansı halk hikâyeleridir. Prof. Dr. Muhammet Yelten'in tespitlerine göre 72 ciltten oluşan Hamzaname külliyyatı Türk dili ve kültürü açısından oldukça dikkat çekicidir. Ele alınan çalışmada Hamzaname 49. ciltte Eski Anadolu Türkçesinin özelliklerini taşıyan metinde söz varlığı, anlam bilgisi, Türkçenin işleniş biçimi incelenmiştir. Buna göre Arap ve Fars edebiyatından Türk edebiyatına uyarlanan Hamzanamelerin 49. cildinde Türkçenin söz varlığı ve anlam zenginliğinin belirgin şekilde ön planda olduğu tespitler ve dil incelemeleri ile ortaya konmuştur. Söz varlığı açısından Türkiye Türkçesine göre eskicil kelimeler dilin tarihsel sürekliliğinin önemi bakımından etimolojik, morfolojik ve semantik olarak incelenmiştir. Bununla birlikte metindeki deyimler ve atasözlerinin tümü ve özgün ifadeler çalışmada ortaya konmuştur. Hamzanamelerde Türk töresine, kültürüne, devlet geleneği anlayışlarına ait detaylar Hamzanamelerin Türk kültürü açısından da önemini ortaya koymaktadır. Çalışmanın Türk dili ve edebiyatı çalışmalarına kaynaklık etmesi ve Hamzanamelerin Türk dili, edebiyatı, kültürü açısından öneminin ön plana çıkarılması amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hamzaname, Eski Anadolu Türkçesi, söz varlığı, etimoloji.

THE RICHNESS OF OLD ANATOLIAN TURKISH IN VOLUME 49 OF HAMZANAME: VOCABULARY AND MEANING

Abstract: Hamzanames are Turkicized and Turkified epic folk tales that the Turkish nation has mostly listened to and read both in Anatolia and Turkestan with Mughal manuscripts since the 14th century. According to Prof. Dr. Muhammet Yelten's findings, the Hamzaname corpus consisting of 72 volumes is quite remarkable in terms of Turkish language and culture. In the study, the vocabulary, meaning and the way of processing Turkish in the text, which has the characteristics of Old Anatolian Turkish in the 49th volume of Hamzaname, were analyzed. Accordingly, it has been revealed with the determinations and language analyzes that the vocabulary and meaning richness of Turkish is clearly at the forefront in the 49th volume of the Hamzanames adapted from Arabic and Persian literature to Turkish literature. In terms of vocabulary, words that are older than Turkey Turkish are analyzed etymologically, morphologically and semantically in terms of the importance

* Bu çalışma İstanbul Arel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Programı çerçevesinde Prof. Dr. Muhammet Yelten danışmanlığında hazırlanan "Hamzaname (49. Cilt) İnceleme-Metin- Sözlük-Dizin" adlı yüksek lisans tez çalışmasından üretilmiştir.

** Öğr. Gör., İstanbul Gelişim Üniversitesi, Türkçe ve Yabancı Dil Uygulama ve Araştırma Merkezi, kasimmturgutt@gmail.com

ORCID: 0000-0002-1510-8749

*** Prof. Dr., İstanbul Arel Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Türk Dili ve Edebiyatı Pr., muhammetyelten@arel.edu.tr

ORCID: 0000-0003-3939-9613

of the historical continuity of the language. In addition, all idioms and proverbs in the text and original expressions were revealed in the study. The details of Turkish tradition, culture and state tradition in the Hamzanames reveal the importance of the Hamzanames in terms of Turkish culture. It is aimed that the study will be a source of Turkish language and literature studies and to emphasize the importance of Hamzanames in terms of Turkish language, literature and culture.

Keywords: *Hamzaname, Old Anatolian Turkish, vocabulary, etymology.*

Hamzanameler (14. yy) Eski Anadolu Türkçesine ait şair Ahmedî'nin kardeşi olan Hamvazî'nin yazıya geçirdiği destansı halk hikâyeleridir. Arap ve Fars kaynaklı olan bu destansı halk hikâyeleri Türkçeleştirilmiştir. Türk kültüründe önemli yeri olan yiğitlik, devlet geleneği, misafirperverlik gibi unsurlara Hamzanamelerde rastlamak mümkündür.* Eski Anadolu Türkçesi'nin ilk nesir örneklerinden biri olan ve Türk halk edebiyatı motiflerini içeren Hamzaname; sade, anlaşılır ve akıcı bir dille kalem alınmıştır. Aynı zamanda bir cenkname özelliği taşıyan bu eser, Türk dili açısından hem dilin tarihî gelişimi hem de söz varlığı ve halk deyişleri noktasında çok önemli bilgiler barındırmasının yanında kahramanlık ve halk kültürü gibi birçok konuyla da ilgilidir. *Hamza-nâme* anlatısının başkışisi Hz. Hamza, doğumuyla birlikte olağanüstü donanımıyla yetiştirilir. Sadece bu olağanüstü fantastik unsurlar, Fars ve Arap kültüründen *Hamza-nâme*'ye geçmiş olmalıdır. Ayrıca bu anlatılarda eski Türk kültüründen gelen özelliklerle yeni özelliklerin harmanlandığı görülmüştür (Türk, 2017, s.15). Ele alınan ciltte Türk düşüncesini yansıtan “Ya devlet başa ya kuzdun leşe” atasözünün geçmesi dikkat çekicidir. Aynı zamanda birçok Türkçe deyim, atasözü, argo ifadeler ve Türkçe kökenli hayvan, silah adları Hamzanamelerde tanıklanmaktadır. Öyle ki tanıklanan deyim, atasözü ve özgün ifadeler Türkçenin söyleyiş güzelliğini ve gücünü de yansıtmaktadır. Hamvazî, yalın bir Oğuz Türkçesi ile bu zengin anlatıyı kaleme almış ve Türk yazı diline Hamzanameleri kazandırmıştır. Prof. Dr. Muhammet Yelten tarafından 72 cilt olarak tespit edilen Hamzanamelerin bazı ciltlerinin farklı nüshaları da mevcuttur. Çalışmada doküman analizi yöntemiyle metnin söz varlığındaki Türkçe kelimeler etimolojik ve anlamsal olarak ele alınmıştır. Bununla birlikte Hamzaname 49. Cilt üzerinden Hamzanamelerde Türkçenin anlam ve söz varlığı zenginliğinin, gücünün ortaya konulması ve dikkatlere sunulması amaçlanmaktadır.

1. Hamzaname 49. Cilt

49. cilt (1 nüsha) İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Nadir Eserler Kütüphanesi, Nd. 2496. şeklinde kayıtlıdır (Yelten, 2013, s. 157). Bu ciltte olaylar Hz. Hamza'nın ve tâbi kahramanların kâfirlere karşı verdiği mücadeleler etrafında şekillenmektedir. Eserdeki Müslümanlar İslâm uğruna ve “*İl'â-yı kelimetullah*” için savaşan alperen-gâzî tipi olarak karşımıza çıkar. Müslümanlar dürüst, kahraman olarak kâfirler ise birçok hileye başvuran, yalan konuşan tiplerdir. Metin boyunca kâfirler ve Müslümanlar zıtlık içerisinde verilmiş ve olayın sonuna kadar cenk etmişlerdir. Metnin sonunda kâfir olan kahramanlar da hak din İslâm'a inanarak Müslüman olmuşlardır (Turgut, 2022, s. 3).

Hamzaname'nin 49. cildindeki olaylar Anadolu, Orta Doğu, İran, Türkistan coğrafyalarında geçmektedir. Eserde gerçekçi kahramanların yanı sıra birçok fantastik kahraman da mevcuttur. Çerçeve hikâye özelliği de taşıyan Hamzanameler edebi açıdan da incelenmek için oldukça zengin metinlerdir. Hikâyede Müslümanlarla Müslüman olmayanların mücadeleleri, metafizik varlıklarla mücadeleler yer almaktadır. Hikâyede yer yer nazım parçaları bulunmaktadır.

*Hamzanamelerin halk edebiyatı açısından önemi için bakınız: Halk Edebiyatında Hamzanameler, Lütfi Sezen, Kültür Bakanlığı Yayınları.

1.1. Hamzaname 49. Ciltte Dillere Göre Kelimelerin Anlam Zenginliği

Ele alınan ciltte geçen Türkçe kelimelerin metinde kaç farklı bağlamsal anlamda geçtiği alt başlıkta ele alınmıştır.

1.2. Türkçe Kelimelerin Bağlamsal Anlam Zenginliği

2 anlam: agla-, arka, ata, atla-, bağ, birden, boş, böyle, bu, bükül-, çarp-, deli, dokın-, dolaş-, er, gibi, gözet-, güzel, il, ile, it-, kaç, kaldır-, kalk-, karın, kat, kır-, kış, kim, ko-, kol, kop-, koyun, o, ol, orta, oyna-, öğren-, sag, sar-, say-, söz, uç-, üzre, var-, yan-, yaş, yatur-, yetişdür, yık-, yir, yohsa, yok, yürü-.

“Dāvūd Şāh (2) bir timurdan kafes peydā idüp Zernāk nerre içine **kodı**.” (10b/2).

“Gör a! Sencileyin bir dil-āveri (17) bir gürz ile ne hāle **kodı**.” (20b/16-17).

3 anlam: alt, atıl-, biraz, büyük, çal-, çevir-, çok, dökül-, el, gerek, getir-, git-, iç, kul, ugra-, yalnız, yan, yıkıl-.

“Hay bre! Bu dīn ulusu ne? **Büyük** adam imiş. Uçdı.” didiler” (27b/16).

“Dāvūd-ı (3) Gürci bir **büyük** âteş yakdı.” (60b/3).

“**Büyük** (8) küçük Ömer’e tahsin itdiler.” (34b/8).

4 anlam: ara, baş, bir, iste-, karışu, sal-, yol.

“Etrāfa nāmeler **şaldı**: “İşidün, geldi Süleymān oğlu zuhūr eylemiş.” (4b/8).

“Amr bu cevābları işidüp bi-ihtiyār gülüp başın **şaldı**.” (32b/14).

“Nihāyet biraz qarın kaşıq **şalardı** diyüp giderken Şehper nezāket ile Ömer’ün yanından enbān-ı kirāmeyi çaldı.” (53b/3).

“Lendühā’yı dilerüm ki **şalviresin**.” (54b/16).

5 anlam: geçür-, kal-, yüz.

“Eger gelüp dāmenine yapışursañ seni tahta **geçürüp** ālemde şāhlık ve Süleymānlık idesin.” (12a/8).

“Yok dirseñüz cümleñüzi kılıçdan **geçürüp** soñra sāhib-kırāna arz iderüm.” didi. (30a/17).

“Server dahı ardınca geldükde yüzine gülüp, dārūdan **geçürüp** bende çekdi.” (39a/11).

“Tābi olup kulağına mengüş **geçürüp** soñra.” (72b/10).

“Ol gice anuñ da yigirmi biñ askeri haber-dār olup cümlesi çadırların birü cānibe **geçürdiler**. (77b/1).

6 anlam: gir-, gör-, ne.

“Dāvūd Şāh ve şehri **görüüp** suāl eylediler.” (4a/10).

“Tedārik **gör**.” diyü Esmā dahı otururken Şehnüvāz peri gelüp ağladı. (7b/6).

“Ömer de ol gice vāqıa **gördi**.” (23a/11).

“Bağ a Ayyār! Beni bir yār-ı vefa-dārdan ayırduñ ki bütün dünyāyı anuñla **görürdüm**.” (25a/4)

“Yā Kūmhūr! Ben bunu senden ummazdum ki ayyār **gönderüp** hile ile iş göresin.” (26a/1)

“Hürmüz maķūl **görüüp** başrāhibe dārū virüp Amr’uñ şeklin bildürdi.” (36a/18)

7 anlam: at-, çıkar-, dön-, tut-.

“Ol gün aḥşāma dek ceng idüp **döndiler**.” (12b/18).

“Beriden Kūmhūr ve Hürmüz ve Bahtegān bu haberi alduķda zehir yutmuşa **döndiler**.” (25b/7).

“**Döñe döñe** kapuyı gürz ile yıkup Kāmāpūr qarşu gelüp üç hamle eyledi.” (29b/4).

“Zāhir sen de bilürsin ki babanuñ malı oğlına **döñer**.” (52a/5).

“Hamza **dönüp** Ömer’e: “Eger.” (58a/19).

“Ben cengden **dönmem**.” (60a/18).

“Mideñüz bulandı gibi demin bayat poḥ yimekle şimdi gönliñüz **döñdi**.” (72a/9).

8 anlam: çık-, geç-.

“Bir orman arasından bir çiran **çıkup** Dāvūd Şāh’uñ öñinden sıçrayup bir cānibi tutup gitdi.” (14b/12)

“Kanı yaydan ok **çıkar** gibi Ömer havaya gidüp nā-bedīd oldı.” (23a/18).

“Bālūt havaya **çıkup** havadan hız inüp pāre pāre oldı.” (24b/16).

“Hele kaddlerine münāsib silāhlanup taşra **çıkup** her taraftan yürüyüp na’ralar urup kıl’a kumına kılıç koyup önlerine gelene amān virmeyüp urdılar.” (25a/16).

“Eger ol didügi **çıkamaz** ise āzār eylemek olur.” (36b/16).

“Biñ miqdārı askeriyle oğulları yanında idi ve kati (10) seherde şahrāya **çıkdı**.” (46a/9).

“Rahş boşa **çıkdı**.” (75a/16).

“Civān-baht dahı tahta **çıkup** Fercām’uñ şol yanında karar eyledi.” (76b/11).

10 anlam: çek-, düş-.

“Gelüp bende **çeküp** siyāset olunurdu.” (3a/9).

“Birkaç gün elemüñ **çeküp** hātırdan çıkup gitdi.” (3b/11).

“On dört yaşına varup Dāvūd Şāh yigirmi biş arış kadd **çekdi**.” (3b/17).

“Şehper duāyı okıyup dīv bī-tākāt olup Şehper bunı **çeküp** söyledi.” (5b/4).

“Yanında olanlar davrandurmayup yana **çekdiler**.” (7a/11).

“Bī-çāre āhūnuñ boğazından kavrayup cānı içinden **çeküp** başın kopardı.” (15a/15).

“Vāfir furtına **çeküp** niçe idecegi bilmezdi.” (40b/15-16)

“Cāriyeler şāf **çekmişler** bunların hüsnü ortaya ziyā şalmış.” (48a/7).

“Lendühā’yı kafesden çıkarup, hilat geydürüp özrin dileyüp altına bir fil **çekdiler**.” (58a/7).

“Hamza’ya tığ **çekdiler**.” (72a/12).

10 farklı anlama kadar ulaşan Türkçe kelimelerin bağlamsal farklı kullanımları 14. yy Türkçesinin ve genel itibarıyla Türkçenin gücünü, zenginliğini ortaya koymaktadır. 14. yy Beylikler Dönemi’nde artık Oğuz Türkçesinin Anadolu’da işlenmiş bir edebi dil haline geldiği Hamzanamelerde Türkçenin kullanımı örneği üzerinden dikkatlere sunulmaktadır.

10 farklı anlama kadar ulaşan Türkçe kelimelerin bağlamsal farklı kullanımları 14. yy Türkçesinin ve genel itibarıyla Türkçenin gücünü, zenginliğini ortaya koymaktadır. 14. yy Beylikler Dönemi’nde artık Oğuz Türkçesinin Anadolu’da işlenmiş bir edebi dil haline geldiği Hamzanamelerde Türkçenin kullanımı örneği üzerinden dikkatlere sunulmaktadır.

1.3. Arapça Kelimelerin Bağlamsal Anlam Zenginliği

2 anlam: acayib, asıl, cümle, devlet, etraf, fasıl, hava, hayır, kadar, kail, kat’, kirām, kubbe, lütuf, makam, meyl, muazzam, murad, özür, seyr, vücut, zahir, zemin, zevk.

3 anlam: hayvan, riayet, şekil.

5 anlam: amān.

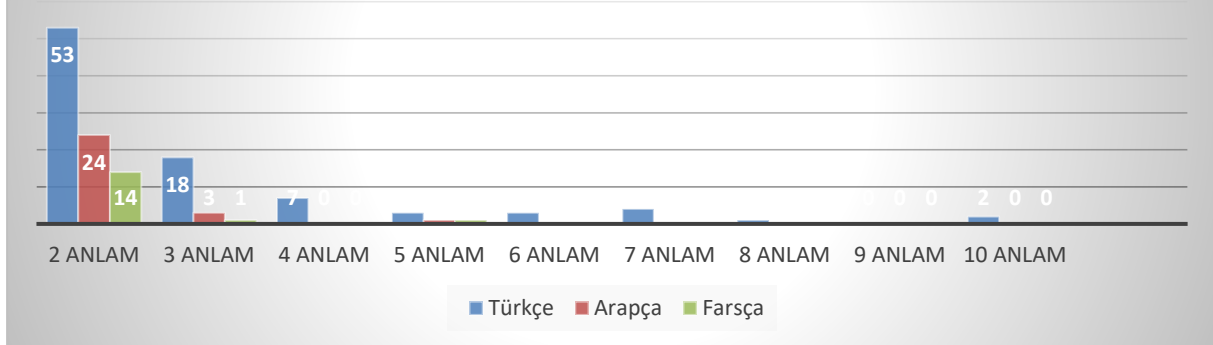
1.4. Farsça Kelimelerin Bağlamsal Anlam Zenginliği

2 anlam: divane, hoş, kemer, köşe, laf, nām, sīne, siper, siyāh, şeker, taht, taze, تنها.

3 anlam: cān.

5 anlam: ya

Hamzaname 49. Ciltte Dillere Göre Kelimelerin Bağlamsal Anlam Zenginliği

Tablo 1

Tablo1'deki veriler incelendiğinde Hamzaname'de söz varlığı ve anlam açısından Türkçenin gücünün ve etkisinin diğer dillerden geçen kelimelerin kullanımına göre çok daha belirgin olduğu görülmektedir. Metnin oluşumunda aynı Türkçe kelimelerle farklı anlamlar verilmesinin tercih edilmesi dönemin Oğuz Türkçesinin durumunu yansıtmaları açısından önemli verilerdir.

2. Deyimler ve Atasözleri

Hamzanameler deyim ve atasözü bakımından oldukça zengindir. Metinde geçen tüm deyim ve atasözleri aşağıda listelenmiştir. Türkçe deyimlerin zengin olarak kullanılması Arap ve Fars kaynaklı bu anlatının Türkleştirildiğinin bir göstergesidir. “Ya devlet başa ya kuzdun leşe” gibi günümüzde de bilinen bir atasözünün bu eserde tanıklanması Türk düşüncesinin ve Türk devlet ve millet geleneğinin bir yansımasıdır. Hamzanamelerde tespit edilen bazı deyimlerin, geçmişten günümüze dek canlılıklarını, dinamikliklerini yitirmeden varlıklarının sürdürdükleri gözlemlendi. Bunlar, günümüzde ya da yakın devirlerde kullanılan deyimleri hem biçim hem de anlam olarak aynen ihtiva etmekte veya anlamını koruyarak biçim ve kalıp olarak çok az bir değişime uğramışlardır (Adıgüzel, 2020, s. 128).

afakat bul- (29b/14)	aman virme- (25a/18)	bana düş- (20a/5)
ah it- (20b/15)	ardı arası yok (19a/5)	baş ko- (51b/15)
ah vah it- (13b/17)	at başına berâber ol- (13a/4)	bereket vir- (33b/6)
akıl yetiştir- (61b/18)	atup tut- (62b/2)	berhudar ol- (82a/13)
akılları gel- (28a/17)	ayaga tur- (46b/14)	ber-şaraf it- (23a/3)
aklı git- (5b/8)	ayagina düş- (26b/13, 30b/1)	birbirine karıl- (20b/14)
aklını başına götür- (23b/17)	azad it- (49b/19)	boşa çık- (75a/16)
altın üstine götür- (42a/19)		boynun ur- (42b/15)
		can başına sıçra- (38a/7)

* Metinde kuzgun kelimesi kuzdun olarak geçmektedir. “Ya devlet başa ya kuzgun leşe” atasözünün anlamı Türk töresinden izler taşıyan bir fikri arka plana sahiptir. “Sonunda büyük bir başarıya ulaşmak için yok olma tehlikesi bile göze alınır” (TDK, Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü)

canına kâr it- (29b/18)	göz açdurma- (19a/5)	imdad iste- (26b/8)
canumuza minnet (81a/11)	göz terâzûsına ur- (17b/9)	intikam almak (20a/4)
cefa çek- (52b/1)	göz ucıyla bak- (55a/11)	istikbal it- (27a/16)
ceng eyle- (21a/18)	günahun boynına (71b/4)	iş gör- (26a/1)
cin çarp- (48b/9)	haber al- (17b/3, 22a/19, 32b/7)	işret it- (49b/11)
çekilüp git- (29b/2)	haberler sal- (35b/18)	kan ağla- (51b/3)
davet eyledi (18b/8)	hak vir- (20b/5)	kan revane ol- (24a/2)
delalete düş- (71a/3)	hakkından gel- (17a/15, 31b/11)	kanına gir- (30b/1)
divan it- (47a/19)	haklarından gel- (24b/19)	kapu bagla- (27b/10)
el ur- (27b/13)	hal hatır sor- (21b/6)	karar eylediler (18b/1)
ele getir- (16b/3)	haline ko- (14a/10)	karar it- (24b/18)
elem çek- (17b/5)	hamle it- (46b/5)	karılup katıl- (25b/12)
eli altında ol- (35b/15)	hapse sal- (22b/5)	karşı çık- (35a/1)
elinden güç kurtul- (65a/19)	hayır dualar eyle- (80b/16)	karşı turama- (10a/11)
eline düş- (22a/15)	hayran ol- (34b/1)	kendü bil- (31a/15)
er taleb eyle- (23b/1)	hayrete var- (48a/10)	kendü halüne ko- (18b/16)
feragat it- (81a/5)	helak ol- (19b/11)	kendü halüne ko- (7b/1)
feryad kop- (22a/14)	hesaba gelme- (17a/10)	kendüsin taga ur- (27b/14)
fursat bul- (17a/19, 22a/12)	hesaba sayma- (12a/2)	kılıçdan geçür- (29b/16)
fursat vir- (23b/18)	hikâyet eyle- (78a/5)	kız al- (63b/18)
galebe it- (55b/11)	hizmetde kusur itme- (73b/10)	kolı kanadı kırıl- (57a/13)
gark it- (34b/9)	hoş tut- (45b/9)	kul ol- (41a/13)
ğayret it- (21a/5)	hoşına gel- (56b/15)	kulaguna gir- (55b/8)
gayrete gel- (46b/11)	hüküm galibündür (18b/9)	kusur itme- (32a/3)
gazaba gel- (19a/11)	[Atasözü]	laf ur- (27a/19)
gazan mübarek ol- (26a/13)	icazet vir- (23a/2)	men it- (20b/6)
geyinüp kuşan- (63a/14)	imana çağır- (29b/8)	mest ol- (17a/12)
göç it- (18a/4)	imdad gel- (26a/17)	meydana gir- (23b/1)
		muhalefet it- (57a/14)

mukayyed ol- (15b/17)	selamın degür- (27a/14)	vasfa gelme-(25a/9)
müjde it- (25a/6)	ser-nigun eyle- (21a/7)	velvele şal- (52a/2)
nam çıkar- (60b/19)	sevdaya düş- (12a/6)	Ya devlet başa ya guzdun leşe! (14b/4) [Atasözü]
nara ur- (12b/3)	sırrın aç- (29b/19)	yad it- (32b/10)
nara ur- (20a/2)	sille ur- (22b/9)	yaka yakaya ol- (47a/3)
nasihat eyle- (20a/13)	silüp süpür- (28a/16)	yemin vir- (42a/10)
ne hale ko- (20b/16)	söz tutma- (21b/11)	yire yıkıl- (47a/2)
olan ol- (26a/1)	süvar ol- (31b/6)	yirine götür- (74a/18)
ortaya ko- (17b/16)	şad ol- (21a/12)	yiye içe kona göçe çekilüp git- (16a/3)
önin al- (25b/18)	şikâr it- (22b/11)	yol vir- (27a/12)
önine kat- (25b/17)	tagdan taga düş- (28b/10)	yolların tut- (26b/19)
peyda eyle- (23a/7)	talib ol- (12a/6)	yollı yolınca kollı kolinca (18a/16)
peyda ol- (28b/19)	tamam ol- (82a/19)	yumruk yumruğa yaka yakaya ol- (19b/13)
ram ol- (39b/5)	taşra çık- (25a/17)	yüregi sogu- (23b/9)
rast gel- (25b/18)	tebdil-i suret it- (31a/16)	yüz virme- (65b/10)
revane ol- (15b/18, 27b/4)	tedarik gör- (25b/9)	yüzine gül- (39a/11)
rıza vir- (38b/7)	telef ol- (29b/13)	zararı dokın- (23a/5)
rica it- (81a/1)	terk-i diyar eyle- (78b/19)	zararı dokınma- (47a/17)
ruhsat vir- (68b/2)	timar eyle- (20a/14)	zehir yutmuşa dön- (25b/8)
rüsva ol- (59b/14)	ucuz kurtul- (35a/18)	zuhura gel- (11b/16)
saflar bağla- (12b/2)	üzerlerine yüri- (38b/17)	
selam eyle- (56a/10)	vakıf ol- (31a/16)	

2.1. Türkiye Türkçesine Göre Eskicil (Arkaik) Kelimeler

Eskicil veya Fransızca ifadeyle arkaik kelime ve eklerle ilgili olarak literatürdeki tanımlar şu şekildedir: Zeynep Korkmaz’a göre, “Eskiden kalma yazı ve konuşma dilinde artık kullanılıştan düşmüş olan, dilin daha eski veya tarihî dönemlerine ait kelime, deyim ve şekiller” (Korkmaz, 2007, s. 84); Günay Karaağaç ise, “Eski söz, ek veya yapı kullanma veya dil birimlerine eski veya unutulmuş anlamlar yükleme, eskicilik eğilimi olarak bilinir. Bu yol da bir bakıma yenicilik olduğu için, bazen yenicilik sözüyle eskicilik (archaism) de kastedilir. Kısacası eskicilik, artık kullanılıştan düşmüş olan eski sözleri veya sözlerin eski biçimlerini kullanmak, kalıntı sözleri kullanmak, eskiciliktir.” (Karaağaç, 2013, s. 372). Hamzaname’nin başka bir cildi olan 72. ciltte Osman Türk’ün araştırmalarına göre otuz üç tane isim ve on üç tane de fiil olmak üzere kırk altı adet arkaik sözcük tespit edilmiştir. (Türk, 2021, s. 146).

Hamzanamelerin Türkçenin arkaik kelime zenginliğini göstermesi bakımından bu sayısal değerler Türk dili tarihi ve çalışmaları açısından önem arz etmektedir.

Ele alınan ciltte geçen Türkiye Türkçesine göre eskicil kelimeler etimolojik bakımdan incelenmiştir. Bu incelemeye göre tercih edilen eserler Clauson'un Eski Türkçenin söz varlığını ve etimolojini ele alan sözlüğü; Karahanlı Türkçesinden Divanü Lügati't-Türk [DLT] ve Kutadgu Bilig'in Mısır nüshası [KB-M] sözlüğü; Oğuz Türkçesinin söz varlığını barından ve bu bakımdan önemli bir sözlük olan Bahşayış Lugati [BHL] tercih edilmiştir.

açuk <(aç+uk). Herhangi bir şeyin açık olması durumu. "açuk kapuğ" (Clauson, 1972, s. 22). [KB-M]'de; [DLT]'de "açuk" açık, açılmış; net (Ercilasun&Akkoyunlu 2015: 540); [BHL]'de "açuk" (Turan, 2001, s.113)

aķça: [KB-M]'de "açuk" (Eker, 2015, ss. 49-50); [DLT]'de tanıklanmamıştır. [BHL]'de "akça/agça" para, sikke (Turan, 2001, s. 114).

aña<(ol+ñ+a). Ol şahıs zamirinin yönelme eki almış hâli. [KB-M]'de "aņa" (Eker, 2015, s. 82); [DLT]'de tanıklanmamıştır; [BHL]'de "aņa" (Turan, 2001, s. 115).

anda<(ol+da). Ol şahıs zamirinin bulunma eki almış hâli. [KB-M] "anda" (Eker, 2015, s. 82); [DLT]'de "anda" orada, ondan (Ercilasun&Akkoyunlu, 2015, s. 550); [BHL]'de "anda" oradan, ondan (Turan, 2001, s. 115).

andan<(ol+dan). Ol şahıs zamirinin ayrılma eki almış hâli. "andın" [KB-M]'de "andın" (Eker, 2015, s. 82); [DLT] "andan/andın" Oğuzcada ondan sonra (Ercilasun&Akkoyunlu, 2015, ss. 550-551); [BHL] "andan" oradan, ondan (Turan, 2001, s. 115).

anı<(ol+nı). Ol şahıs zamirinin belirtme eki almış hâli. [KB-M] "anı" (Eker, 2015, s. 82); [DLT]'de tanıklanmamıştır; [BHL] "anı" onu, ol zamirinin akuzatifi (Turan, 2001, s. 115).

anuñ <(ol+nuñ). Ol zamirinin ilgi hâli. [KB-M] "anın" (Eker, 2015: 84); [DLT]'de "anıñ" onun (Ercilasun&Akkoyunlu, 2015, s. 551); [BHL]'de "anuñ" onun, oranın (Turan, 2001, s. 115).

artuk<(artok?/art-uk): Başlangıçta ilave bir miktar; esas olarak sayısal ifadelerde kullanılan en eski metinlerde; daha sonra genellikle büyük bir ek miktar, daha az sıklıkla, aşırı; sürekli olarak ara sıra, daha sonra anlamlarındadır. (Clauson, 1972, s. 205). [KB-M]'de tanıklanmamıştır; [DLT]'de "artuk" fazla, fazlalık (Ercilasun&Akkoyunlu, 2015, s. 558); [BHL]'de "artuk" artık, fazla, geriye kalan meblağ (Turan, 2001, s. 116).

ayur- (adır-<ad-*): [KB-M]'de "adır-" (Eker, 2015, s. 55); [DLT]'de tanıklanmamıştır; [BHL]'de tanıklanmamıştır.

azğış<[az-ğış]: [KB-M], [DLT], [BHL]'de tanıklanmamıştır. Hamzaname 49. ciltte kızmak, sinirlenmek anlamında kullanılmıştır.

azğun<[az-ğun]: Ahlaksız, vahşi, gaddar ve zayıf, bir deri bir kemik. (Clauson, 1972, s. 283). [KB-M]'de "azğır" (Eker, 2015, s. 135); [DLT]'de ise "azuk" (Ercilasun&Akkoyunlu, 2015, s. 568); [BHL]'de tanıklanmamıştır.

bellü<(belgü): Zaman zaman somut, ancak genellikle soyut bir anlamda: "ayırt edici özellik. (Clauson, 1972, s. 340). [KB-M] "bellü" görülen, ortada olan (Eker, 2015: 191); [DLT]'de "belgü" işaret ve alamet (2015, s. 582); [BHL]'de "bellü" 1. belli, açık, 2. seçkin (Turan, 2001, s. 120).

belür<(belgü-r): Uygur Türkçesi metinlerinde sıklıkla tanıklanmaktadır. Görünmek, tezahür etmek. (Clauson, 1972, s. 341). [KB-M] "belgür-" (Eker, 2015, s. 191); [DLT]'de "belgür-" belirlemek, belli olmak, ortaya çıkmak" (Ercilasun&Akkoyunlu, 2015, s. 582); [BHL]'de kelime tanıklanmamıştır.

berü: Eski Türkçeden beri Türk dili söz varlığında tanıklanan kelimedir. Hem zaman hem de mekan için kullanılır ve genel olarak "bu tarafa" anlamına gelir. Bu kelimenin fonetiği belirsizdir. İlk ünlü ses söz konusu olduğunda akraba kelimelerin Türkçe yazılışları e'-den ziyade -è-'ye daha yakındır ve daha sonra -è- ile tek tük yazımlar vardır; ancak -è- için kanıt

kesin değildir. (?bëri) (Clauson, 1972, s. 355). **[KB-M]**'de "berü" yakın durmak, beri (Eker, 2015, s. 212); **[DLT]**'de "berü" konuşana doğru (Ercilasun&Akkoyunlu, 2015, s. 583); **[BHL]**'de tanıklanmamıştır.

büri-<(bür-i). **[KB-M]**, **[DLT]**, **[BHL]**'de tanıklanmamıştır.

dahı-<(takı): Ve, daha fazlası, ayrıca anlamlarında; de/da bağlacı olarak Türkçenin erken dönemlerinden itibaren kullanılmaktadır. (Clauson, 1972, s. 466). **[KB-M]**'de; **[DLT]**'de, "takı" yine ve anlamında bağlama edatı (Ercilasun&Akkoyunlu, 2015, s. 848); **[BHL]**'de dahı/dagı dahi, de-da, bile, ve (Turan, 2001, s. 126).

degül-<(tegül) "değil". **[KB-M]**'de "tegil" (Eker, 2015, s. 953); **[DLT]**'de "emes", "yök" kelimeleri değil anlamındadır. **[BHL]**'de "degül" (Turan, 2001, s. 127).

denlü-<(teñlig<teñ+lig<teñ): "teñ" eşit; dengeli anlamlarındadır. "denlü, denli" kadar, ne kadar çok anlamlarında (Clauson, 1972, s. 520) Türk dilinde tanıklanmıştır. **[KB-M]**; **[DLT]**; **[BHL]**'de tanıklanmamıştır.

depme-<(tep-me): "Tekme". Osmanlı Türkçesinde "tep-/dep-". Diğer Türk lehçelerinde ağırlıklı olarak tēp- şeklindedir. (Clauson, 1972, s. 435). **[KB-M]**'de tanıklanmamıştır; **[DLT]**'de "tep-" tekme atmak, tekmelemek, tepmek ve "tepig" tekme (Ercilasun&Akkoyunlu, 2015, s. 869); **[BHL]**'de "dep-" tekme atmak (Turan, 2001, s. 127).

depül-<(dep-ül): "Tepil-". **[KB-M]**'de kelime tanıklanmamıştır; **[DLT]**'de "tepil- ~ tepül-" tepilmek (Ercilasun&Akkoyunlu, 2015, s. 869); **[BHL]**'de kelime tanıklanmamıştır.

di-<(tê-) Söylemek, ayt-, sözle- (Clauson, 1972, s. 433). **[KB-M]**'de "te-" (2015, s. 943); **[DLT]**'de "ti- ~ ti- ~ te-" demek, söylemek (Ercilasun&Akkoyunlu, 2015, s. 879); **[BHL]**'de "dê-" demek (Turan, 2001, s. 127).

divşür-<(têr-şür-): Bir araya getir-, topla- (Clauson, 1972, s. 529). **[KB-M]**; **[DLT]**; **[BHL]**'de kelime tanıklanmamıştır.

düken-<(tüke-n): Sona er-, tüken-. **[KB-M]**'de "tükä-" (Eker, 2015, s. 1059); **[DLT]**'de "tüke" yet-, kafi gel- (Ercilasun&Akkoyunlu, 2015: 908); **[BHL]**'de kelime tanıklanmamıştır.

dürlü-<(törlüg/?törlög). Çeşit, tür. Osm. "türlü" (daha önce EAT dürlü) Tkm. "dürlü". (Clauson, 1972: 546). **[KB-M]**; **[DLT]**'de tanıklanmamıştır; **[BHL]**'de "dürlü" (Turan, 2001, s. 131).

eyü-<(edgü): İyi. **[KB-M]**'de "edgü" (Eker, 2015, s. 355); **[DLT]**'de "edgü" (Ercilasun&Akkoyunlu, 2015, s. 632); **[BHL]**'de "eyü" (Turan, 2001, s. 134).

getür-<(kel-tür-<kel-ür-): kel-, daha önceki kelür- biçiminin yerini almıştır, normalde "birinin gelmesini sağlamak" yerine "bir şeyi getirmek" ketür- ve benzerleri Orta Çağ'da ortaya çıkmıştır. Normalde keltir-: Az. ketir-; Osm. getir-; Tkm. getir-; Oğuz keltür- (Clauson, 1972, s. 716). **[KB-M]**'de "keldür-" "getir-" [Eker, 2015, s. 577]; **[DLT]**'de "keltür-" (Ercilasun&Akkoyunlu, 2015, s. 702); **[BHL]**'de "getür-" (Turan, 2001, s. 135).

gey-<(ke:d-): Giy- veya tak- (Clauson, 1972, s. 700). **[KB-M]**'de "keç-" (Eker, 2015, s. 570); **[DLT]**'de "keç-" (Ercilasun&Akkoyunlu, 2015: 699); **[BHL]**'de "gëy-" (Turan, 2001, s. 135).

gice-<(kêce<ke:ç-). Akşamın geç saatlerinde, "tün"den önceki dönem, gece. (Clauson, 1972, s. 694). **[KB-M]**'de gece kelimesi anlamında "tün" kelimesi tanıklanmaktadır (Eker, 2015, s. 1061); **[DLT]** keçe ~kiçe gece (Ercilasun&Akkoyunlu, 2015: 697); **[BHL]** gëce (Turan, 2001, s. 134).

girü-<(kê:rü, *ke): Geri, geriye doğru, Batı'ya doğru (Clauson, 1972, s. 765). **[KB-M]**'de "kerü" (Eker, 2015, s. 580); **[DLT]**'de "kerü" (Ercilasun&Akkoyunlu, 2015, s. 705); **[BHL]**'de "gëri" ve "gërü" (Turan, 2001, s. 135).

göyde-<(kövtög): **[KB-M]**'de; **[DLT]**'de tanıklanmamıştır; **[BHL]**'de "gövde" (Turan, 2001, s. 137).

guzdun<(kuzğun): Kuzgun olarak bilinir ama diğer büyük sırt kuşları için de kullanılır. (Clauson, 1972: 682). **[KB-M]**'de “kuzğun” olarak tanıklanmıştır (Eker 2015, s. 685); **[DLT]**'de kuzgun -Corvus corone- (Ercilasun&Akkoyunlu, 2015, s. 753); **[BHL]**'de kelime tanıklanmamıştır.

içerü<(iç+gerü): İçeri, içeriye doğru (Clauson, 1972, s. 25). **[KB-M]**'de; **[DLT]**'de; **[BHL]**'de tanıklanmamıştır.

içre<(iç+re): İçinde, içeride (Clauson, 1972, s. 30). **[KB-M]**'de “içrä” (Eker, 2015, s. 474); **[DLT]**'de “içre” (Ercilasun&Akkoyunlu, 2015, s. 661); **[BHL]**'de (Turan, 2001, s. 142).

ilerü<(*ilk+gerü): İleri, doğruya doğru, zaman olarak ise önceki, önce anlamlarındadır. (Clauson, 1972, s. 157). **[KB-M]**'de ve **[DLT]**'de tanıklanmamıştır; **[BHL]**'de “ilerü” 1. İleri, 2. Daha büyük (Turan, 2001, s. 142).

imdi<(emdi<amti): Şimdi (Clauson, 1972, s. 254). Şimdi<şemdi<uş+emdi<uş+imdi<oş+imdi. **[KB-M]**'de “emdi” (Eker, 2015, s. 370); **[DLT]**'de “emdi” “imdi” Oğuzcada şimdi (Ercilasun&Akkoyunlu, 2015, s. 665); **[BHL]**'de “imdi” (Turan, 2001, s. 142).

incü<(yinçü): İnci. Çinceden alıntılanmıştır (Clauson, 1972, s. 173). **[KB-M]**'de “yinçü” (Eker, 2015, s. 1216); **[DLT]**'de “yinçü” (Ercilasun&Akkoyunlu, 2015, s. 976); **[BHL]**'de “incü” (Turan, 2001, s. 142).

iñüli- [KB-M]'de ve **[DLT]**'de tanıklanmamıştır; **[BHL]**'de “inile-” (Turan, 2001, s. 142).

ir-<(ër-): Ulaş-, var-, buluş- (Clauson, 1972, s. 194); **[KB-M]**'de “ir-” (Eker, 2015, s. 497); **[DLT]**'de “ir-” (Ercilasun&Akkoyunlu, 2015, s. 666); **[BHL]**'de “ër-” (Turan, 2001, s. 132).

kaçan: Ne zaman, her ne zaman? (Clauson, 1972, s. 592). **[KB-M]**'de “ne zaman”, (Eker, 2015, s. 521), **[DLT]**'de ne zaman, eğer, ne zaman ki (Ercilasun&Akkoyunlu, 2015, s. 673); **[BHL]**'de kelime tanıklanmamıştır.

kaķı-: Kız-, sinirlen-. (Clauson, 1972, s. 377). **[KB-M]**'de kelime tanıklanmamıştır. **[DLT]**'de “kaķı-”- “kız-, öfkelen-” (Ercilasun&Akkoyunlu, 2015, s. 677); **[BHL]**'de tanıklanmamıştır.

kanda: Nerede? (Clauson, 1972, s. 633). **[KB-M]**'de; **[DLT]**'de “kanda” yer için kullanılan soru kelimesi, nerede (Ercilasun&Akkoyunlu, 2015, s. 682); **[BHL]**'de tanıklanmamıştır.

kañı<(ka:ñu): Hangi, ne? Bu kelime kaç, kaçan, kalı, kaltı, kanı kelimeleri ile de aynı türdendir (Clauson, 1972, s. 632); **[KB-M]**'de kañı yerine aynı anlamda “kañu” kelimesi tanıklanmaktadır (Eker, 2015, s. 562-563); **[DLT]**'de “kanı” (Ercilasun&Akkoyunlu, 2015, s. 682); **[BHL]**'de tanıklanmamıştır.

kapu<(kapığ<kap-): Kapı. (Clauson, 1972, s. 583). **[KB-M]**'de “kapuğ ” (Eker, 2015, s. 540); **[DLT]**'de “kapug” (Ercilasun&Akkoyunlu, 2015, s. 684); **[BHL]**'de “kapu” (Turan, 2001, s. 144).

kañu<(kañıñu): Kara, karanlık anlamlarına gelir. Morfolojik olarak belirsizdir (Clauson, 1972, s. 662). **[KB-M]**'de “kañıñu” (Eker, 2015, s. 548); **[DLT]**'de kañıñu~kañıñu (Ercilasun&Akkoyunlu, 2015, s. 685); **[BHL]**'de “kañıñu” (Turan, 2001, s. 145).

kañdaş<(kañın+daş): Erkek veya kız kardeş (Clauson, 1972: 662). **[KB-M]**'de “kañdaş” (Eker, 2015, s. 55); **[DLT]**'de “kañdaş” (Ercilasun&Akkoyunlu, 2015, s. 687); **[BHL]**'de “kañdaş” (Turan, 2001, s. 145).

kañşu<(kañşı<kañış-Ig): Karşı, karşıt; karşıt, karşıt bir yer anlamına gelir; örneğin bir nehrin karşı kıyısı ve benzerleri ancak genellikle karşı ve benzeri bir zarf olarak kullanılır (Clauson, 1972, s. 663); **[KB-M]**'de “kañşu” (Eker, 2015, s. 553); **[DLT]**'de “kañşı” hakan sarayı; karşı olma, ihtilaf (Ercilasun&Akkoyunlu, 2015, s. 689); **[BHL]**'de tanıklanmamıştır.

kaşuk<(kaşı-k<kaşı-): Kaşı- “oymak, kazımak” eyleminden: Kazınarak oyulmuş şey (Clauson, 1972, s. 671). **[KB-M]**’de tanıklanmamıştır; **[DLT]**’de “kaşuk” (Ercilasun&Akkoyunlu, 2015: 691); **[BHL]**’de “kaşuk” (Turan, 2001, s. 146).

kemük<(kemür-ük<kemür-): Kemür- “çatlak, boşluk oluşturmak” (Clauson, 1972, s. 723). **[KB-M]**’de tanıklanmamıştır; **[DLT]**’de “sühük”. “Kemrük” kelimesi ise gedik anlamındadır. (Ercilasun&Akkoyunlu, 2015, s. 703); **[BHL]**’de “sühük” kemik (Turan, 2001, s. 165).

kendü<(kentü): Kendi, öz (Clauson, 1972, s. 728). **[KB-M]**’de “kendü” kendi zamiri (Eker, 2015, s. 579); **[DLT]**’de “kendü~kendi” (Ercilasun&Akkoyunlu, 2015, s. 703); **[BHL]**’de tanıklanmamıştır.

ko-(ko:d-<*ko-): Bırak-, terk et-, vazgeç-, koy- (Clauson, 1972, s. 595). **[KB-M]**’de “koğ-” (Eker, 2015, s. 628); **[DLT]**’de “koğ~kot-” (Ercilasun&Akkoyunlu, 2015, s. 724); **[BHL]**’de “ko, koy-” (Turan, 2001, s. 149).

koç-<(kuç-): Kucaklaşmak (Clauson, 1972, s. 590). **[KB-M]**’de “kuç-” (Eker, 2015, s. 671); **[DLT]**’de “kuç-” (Ercilasun&Akkoyunlu, 2015, s. 744); **[BHL]**’de tanıklanmamıştır.

koğ-<(kov-): Takip et-, peşinden git-, kovala- anlamlarındadır. (Clauson, 1972, s. 580). **[KB-M]**’de “kow-” (Eker, 2015, s. 642); **[DLT]**’de “kow-” (Ercilasun&Akkoyunlu, 2015, s. 732); **[BHL]**’de tanıklanmamıştır.

kulağuz<(kula:wuz): Rehber (Clauson, 1972, s. 618). **[KB-M]**’de “kulawuz” (Eker, 2015, s. 675); **[DLT]**’de “kulabuz” (Ercilasun&Akkoyunlu, 2015, s. 745); **[BHL]**’de “kulağuz/kılavuz” (Turan, 2001, s. 148).

kuzı<(kuzi): Kuzu. Moğolca kuzıgan, ET kuzıgan “kuzular?” biçimini düşündürmektedir. (Nişanyan, 2002); **[KB-M]**’de “kozi” (Eker, 2015, s. 643) ve “kuzı” (Eker, 2015, s. 685) “toklı” altı aylık kuzu (Eker, 2015, s. 998); **[DLT]**’de “kozi” (Ercilasun&Akkoyunlu, 2015, s. 733); **[BHL]**’de “kuzı” (Turan, 2001, s. 152).

niçe<(ne+çe): Ne kadar, ne, niçin, nasıl anlamlarında kullanılır. (Clauson, 1972, s. 775). **[KB-M]** “neçä” 1.ne kadar. 2.nasıl (Eker, 2015, s. 745); **[DLT]** “kaç, ne kadar” (Ercilasun&Akkoyunlu, 2015, s. 768); **[BHL]**’de kelime tanıklanmamıştır.

ohşa- “oxşa”- 1. benze- 2- okşa- (Clauson, 1972, s. 97). **[KB-M]**’de “ohşa-” benze- anlamında tanıklanmıştır (Eker, 2015, ss. 760-761); **[DLT]**’de “oxşa-” 1. benze- 2. Okşamak, okşayıp sevmek anlamlarında tanıklanmıştır (Ercilasun&Akkoyunlu, 2015, s. 780); **[BHL]**’de tanıklanmamıştır.

okı-: “okı-” yüksek sesle veya normal şekilde okumak. Clauson’a göre, Türkçede iki tane okı- vardır. Biri bir metni okumak, diğeri ise geçirmek, kusmak, öğürmek anlamlarındadır ve bu anlamda olan okı- eyleminin alternatif olarak ögi- biçimi de tanıklanmaktadır. (Clauson, 1972, s. 79). **[KB-M]**’de okı- eylemi iki farklı anlamda tanıklanmıştır. Okumak ve yüksek sesle okumak maddebaşları ayrı ayrı verilmiştir. (Eker, 2015, s. 762-763); **[DLT]**’de üç farklı “okı” eylemi tanıklanmaktadır. Birincisi metin oku- (Ercilasun&Akkoyunlu, 2015, s. 772), “okı-” eylemi çağır- anlamındadır (2015, s. 772) üçüncü “okı- ~ ögi-” (?) kus- (2015, s. 772). **[BHL]**’de “okı-” çağır-, davet et- (Turan, 2001, s. 156).

oñ-: “oñ-” solgunlaş- ve “oñ-” geliş-, zenginleş- anlamlarındadır. (Clauson, 1972, s. 168-169). **[KB-M]**’de “oñ-” sol- (Eker, 2015, s. 779); **[DLT]**’de “oñ-” rengi sol- (Ercilasun&Akkoyunlu, 2015, s. 776); **[BHL]**’de tanıklanmamıştır.

ota<(ota+ğ?; oda;ğ): Küçük bir geçici ev (Clauson, 1972, s. 46). Öt, ET “ateş” ve “ota-”tan ateş yan-, duman tüt-” eylemine +I(g) gelmesiyle oluşmuş bir kelimedir (Nişanyan, 2022). **[KB-M]**’de “otag” çadır ev (Eker, 2015: 787); **[DLT]**’de otag “çadır” (Ercilasun&Akkoyunlu, 2015, s. 779); **[BHL]**’de “otak” oda, çadır, ev (Turan, 2001, s. 157).

ög-<(ö-g): “öv-” ET ö- “düşünmek, anmak” fiilinden ET -lk ekiyle türetilmiş olabilir ancak bu kesin değildir. (Nişanyan, 2002). Clauson da kelimenin kökünü ö- (ö:g-) olarak

vermiştir. (Clauson, 1972: 100). **[KB-M]**'de ög- “öv-, methet-” (Eker, 2015, s. 794); **[DLT]**'de “ög-” öv, hamd et- (Ercilasun&Akkoyunlu, 2015, s. 784); **[BHL]**'de tanıklanmamıştır.

ötürü<(ötrü/ötürü): Zarf veya edat olarak kullanılır; sonra, bunun üzerine, nedeniyle anlamlarına gelir (Clauson, 1972, s. 64). **[KB-M]**'de “ötrü” (Ercilasun&Akkoyunlu, Eker, 2015, s. 815) **[DLT]**'de ve **[BHL]**'de tanıklanmamıştır.

paşdurma<(bas-dır-ma): Bastırılarak kurutulmuş et (Nişanyan, 2022). **[KB-M]**'de ve **[DLT]**'de kelime tanıklanmamıştır; **[BHL]**'de kelime tanıklanmamıştır.

sencileyin<(sen+cileyin): Senin gibi. **[KB-M]**'de, **[DLT]**'de ve **[BHL]**'de tanıklanmamıştır.

siñür<(siñir) “kas, sinir” (Clauson, 1972, s. 841). **[KB-M]**'de tanıklanmamıştır; **[DLT]**'de “siñir/siñür” (Ercilasun&Akkoyunlu, 2015, s. 825); **[BHL]**'de siñir (Turan, 2001, s. 163).

söyündir<(söyün-<sögün-): Söndürmek. **[KB-M]**'de ve **[DLT]**'de tanıklanmamıştır; **[BHL]**'de “söyün-” (Turan, 2001, s. 164).

şol<(uş+ol): Şu. **[KB-M]**'de; **[DLT]**'de; **[BHL]**'de tanıklanmamıştır.

Teñri “teñri” gökyüzü; Tanrı, Allah, Hüda. “tañri” ise muhtelemen eski bir Oğuz telaffuzudur. (Clauson, 1972, s. 523). **[KB-M]**'de “teñri” yaratıcı (Eker, 2015, s. 961); **[DLT]**'de “Teñri” yüce ve aziz Allah, Tanrı; **[DLT]**'de “teñri” kâfirlerin dilinde gök anlamındadır, yine **[DLT]**'de “teñri” kâfirlerin dilinde, gözlerine büyük görünen büyük dağ, ağaç gibi şeyler anlamında tanıklanmaktadır (Ercilasun&Akkoyunlu, 2015, ss. 868-869); **[BHL]**'de “Tañrı” Tanrı, Allah (Turan, 2001, s. 167).

timur<(temir): **[KB-M]**'de “temür” (Eker, 2015, s. 957); **[DLT]**'de “temür” (Ercilasun&Akkoyunlu, 2015, s. 868); **[BHL]**'de “temür” (Turan, 2001, s. 127).

tır- (tur-): Durmak, dik durmak; çeşitli genişletilmiş anlamlarıyla da hareketsiz durmak anlamlarına gelmektedir. (Clauson, 1972, s. 529). **[KB-M]**'de “tur-” (Eker, 2015, s. 1015); **[DLT]**'de “tur-” durmak, (bir yerde) kalmak (2015, s. 900); **[BHL]**'de “dur-” ayağa kaldur- (Turan, 2001, s. 30) “tır” (Turan, 2001, s. 169).

tağ (ta:ğ): Dağ. Genellikle “tağ” ya da “taw” (Clauson: 1972, s. 463). **[KB-M]**'de “tağ” (Eker, 2015, s. 918); **[DLT]**'de “täğ~tag” (Ercilasun&Akkoyunlu, 2015, s. 847); **[BHL]**'de “dağ/tağ” (Turan, 2001, s. 918).

tamar (tamar/tamır): Asıl biçimin Oğuzca tamar ile tamır olduğu anlaşılmaktadır ve “tamar”ın kullanımının tam-’dan olduğunu düşündürmektedir. (Clauson, 1972: 508). **[KB-M]**'de “tamur”; **[DLT]**'de “tamar” ve “tamur” Oğuzlarda damar; **[BHL]**'de “damar” ve “tamar” (Turan, 2001, s. 126).

tın-: Konuşmak, Az. din- konuşmak, söylemek ve Osm. tın- genellikle tınma- dikkat etmemek, görmüyor veya duymuyor gibi yapmak anlamında kullanılır. (Clauson, 1972, s. 514). **[KB-M]**'de “tın-” (Eker, 2015, s. 973); **[DLT]**'de “tın-” dinlenmek; (insan) nefes almak; (yağmur vb.) dinmek; durmak; mesken tutmak; Türklerde susmak; Oğuzlarda susmamak (Ercilasun&Akkoyunlu, 2015, s. 877); **[BHL]**'de kelime tanıklanmamıştır.

toğrı<(toguru<toğur-): Aslen (fiziksel olarak) düz anlamındadır, metafor anlamı ise “dürüst”tür. (Clauson, 1972, s. 473). **[KB-M]**'de “toğru” (Eker, 2015, s. 996); **[DLT]**'de toğrı kelimesi yerine aynı anlamda “köni” kelimesi verilmiştir (Ercilasun&Akkoyunlu 2015, s. 738); **[BHL]**'de “doğrı” (Turan, 2001, s. 129).

toğuz<(tokkuz): Dokuz. **[KB-M]**'de “toğuz” (Eker, 2015, s. 999); **[DLT]**'de “tokuz” (Ercilasun&Akkoyunlu, 2015, s. 890); **[BHL]**'de kelime tanıklanmamıştır.

tol-<(to-l): Dol-. **[KB-M]**'de “tol-” (Eker, 2015, s. 999); **[DLT]**'de “tol-” (Ercilasun&Akkoyunlu, 2015, s. 890); **[BHL]**'de kelime tanıklanmamıştır.

ton-<(toñ-): Soğuktan don-. **[KB-M]**'de “toñ-” donma (Eker, 2015, s. 1002); **[DLT]**'de “toñ” soğuktan donup ölmek (Ercilasun&Akkoyunlu, 2015, s. 892); **[BHL]**'de tanıklanmamıştır.

toñuz: “Domuz” [KB-M]’de “toñuz”; [DLT]’de “toñuz”; [BHL]’de toñuz.

tuy-: Algılamak, fark etmek, hissetmek (Clauson, 1972, s. 567). [KB-M]’de tanıklanmamıştır; [DLT]’de sezmek, hissetmek anlamlarında “tuy-” (Ercilasun&Akkoyunlu, 2015, s. 906); [BHL]’de “duy-” hissetmek (Turan, 2001, s. 130).

uyhu <(uğı-ğū<uğı-): uyku (Clauson, 1972, s. 46). [KB-M]’de uyku kelimesi “u” olarak tanıklanmıştır. “yana yattı ança usı kelmedi” (Eker, 2015, ss. 1074-1075); [DLT]’de “ū”²<uğı-” uyu-” şeklinde tanıklanmıştır (Ercilasun&Akkoyunlu, 2015, ss. 916). Aynı zamanda DLT’de (arukla-) “beg arukladı” bey, yorgunluktan sonra dinlendi. Bu da Hakaniye lehçelerinde “uyku” dan ibarettir. (Ercilasun&Akkoyunlu, 2015, s. 133). Yatıg kelimesi de uyku anlamında DLT’de geçmektedir. (Ercilasun&Akkoyunlu 2015, s. 959). [BHL]’de “uyku” şeklinde tanıklanmıştır (Turan, 2001, s. 170).

vir- <(bër-): Ver- (Clauson, 1972: 354). [KB-M]’de “ber-” (Eker, 2015, s. 192); [DLT]’de

“bër-/bir-/ber-” (Ercilasun&Akkoyunlu, 2015, s. 589); [BHL]’de “vër-” (Turan, 2001, s. 172).

yalaz <[OT yalawız <ET yalabı-z]: ET yal-, yanmak, parlamak anlamındadır. (Clauson, 1972, s. 918). [KB-M]; [DLT] ve [BHL]’de tanıklanmamıştır.

yalñuz-yalñu:s yalnız, sadece; tek başına; -s için kanıt, yabancı kökenli bir sözcüğün belirgin bir etimolojisi olmadığını varsayacak kadar nadir bir ek, 11. yy’a kadar çok azdır, ancak daha sonra genellikle -z’dir. (Clauson, 1972, s. 930). [KB-M] “yalñuz” (Eker, 2015, s. 1150); [DLT] “yalñus” (Ercilasun&Akkoyunlu, 2015, s. 946); [BHL] “yaluñuz” (Turan, 2001, s. 172).

yangulan- <(yañra-?/yañsa-?): yankılan-/yankulan- “eko yapmak” (Clauson 1972, s. 950); [KB-M]’de tanıklanmamıştır. [DLT] yañku- (Ercilasun&Akkoyunlu, 2015, s. 1158); [BHL]’de tanıklanmamıştır.

yaru: (yar-u): yar- “bölünmüş bir şey” kökünden gelmektedir. (Clauson, 1972, ss. 955-956); [KB-M]’de; [DLT]’de; [BHL]’de kelime tanıklanmamıştır.

yavuzlan- <(yavuz+la- <yavuz<yavız<yav- <yab-): “bir şeyin kötü olduğunu düşünmek” veya “bir hayvanın vahşi, tehlikeli olması” (Clauson, 1972, s. 882); [KB-M]’de “yavuz” kötü (Eker, 2015, s. 1181); [DLT]’de “yawuzlan-” bir şeyi kötü saymak (Ercilasun&Akkoyunlu, 2015, s. 961); [BHL]’de “yavuz” sert, haşin, gaddar, kalitesiz (Turan, 2001, s. 173).

yazu (yazıg<yaz-): ET biti-. Temel olarak Oğuz Türkçesinde “ol bitig yazdı: o belge yazdı” çok eski bir kelimedir. Moğolca ciru- “çiz, boya- anlamlarındadır. (Clauson, 1972, s. 985); [KB-M] Bu anlamda kelimenin kendisi veya eylem biçimi tanıklanmamıştır, bunun yerine “biti-” eylemi tanıklanmaktadır (Eker, 2015, s. 236). [DLT]’de Oğuzcada “yaz-” Oğuzcada yazmak (Ercilasun&Akkoyunlu, 2015, s. 963); [BHL]’de Oğuzların söz varlığını ele aldığı için kelimenin tanıklanmış olması oldukça önemlidir. Sözlükte yaz- fiili DLT’de verilen anlamla örtüşmektedir. Aynı zamanda kelime, yazı/yazu biçiminde de BHL’de “Yazmak, yazılmış olan” anlamlarında tanıklanmaktadır (Turan, 2001, s. 174).

yazuğ: ET “günah”. Daha geniş olarak başarısızlık, kusur anlamlarında da kullanılmaktadır. Osmanlı Türkçesinde yazık biçiminde “içler acısı” anlamındadır. (Clauson, 1972, s. 985); [KB-M]’de “yazuğ” günah anlamında tanıklanmaktadır (Eker, 2015, s. 1188); [DLT]’de “yāzuc~yazuc suç, günah” (Ercilasun&Akkoyunlu, 2015, s. 964); [BHL]’de tanıklanmamıştır.

yigirmi: yegirmi “yirmi” (Clauson, 1972, s. 915). [KB-M]’de tanıklanmamıştır. [DLT]’de yigirme~yigirmi (Ercilasun&Akkoyunlu, 2015, s. 974); [BHL]’de “yigirmi” (Turan, 2001, s. 175).

² “ū” uyku. “Uyudum” anlamında uğı.dı.m denir. Vav, ötre ile esre arasında kaldığı için düşürülmüştür. (Ercilasun&Akkoyunlu 2015, s. 18).

yohsa: **yoh+sa<(yod-uk<yod-<yo-*)** ET *yo:-, yod-. (Clauson, 1972, s. 895). **[KB-M]**'de "yoğ ersä (Eker, 2018, s. 1218); **[DLT]**'de tanıklanmamıştır; fakat yök~yok "yok, olmaz, değil" şekli tanıklanmıştır (Ercilasun&Akkoyunlu, 2015, s. 980); **[BHL]**'de yohsa kelimesi tanıklanmamıştır; fakat yoğ kelimesi tanıklanmıştır, (Turan, 2001, s. 175).

yuḡaru<(yokaru<yokḡaru): "yok" kelimesinin yön hâlidir. İlk ünlü seste bazı dalgalanmalar vardır: yokarı/yukarı. Lehçelerde ağırlıklı olarak ilk ünlü ses "o" şeklindedir. (Clauson, 1972, s. 906). **[KB-M]**'de "yoḡaru" (Eker, 2015, s. 1220); **[DLT]**'de "yokaru" yukarı, ayağa (kalkmak) ve "yokar" yukarı (Eker, 2018, s. 480); **[DLT]**'de değil anlamındaki yok kelimesinin ilk ünlüsü uzun ünlü değilken yön anlamındaki yök uzun ünlülüdür; (Ercilasun&Akkoyunlu, 2015, s. 980); **[BHL]**'de "yuḡarı/yuḡaru" yukarı, üst, yüksek anlamlarındadır (Turan, 2001, s. 176).

yüri-: (<yori-<yor-): "yori-" yürümek, daha belirsiz olarak gitmek anlamlarına gelmektedir. (Clauson, 1972, s. 957); **[KB-M]**'de "yori-" (Eker, 2015, s. 1224), aynı zamanda **[KB-M]**'de "yügür-" hızlı yürümek, yoldan çıkmak anlamlarında tanıklanmıştır. (Eker, 2015, s. 1241). **[DLT]**'de "yor-" ve "yori- ~ yoru-" (Ercilasun&Akkoyunlu, 2015, s. 981); **[BHL]**'de "yöri-" yürümek, hareket etmek anlamlarında tanıklanmıştır (Turan, 2001, s. 176).

3. Metinde Geçen Özgün İfadeler

Hamzanamelerde aynı zamanda özgün söyleyişler de sıklıkla tanıklanmaktadır. Bu özgün söyleyişler Türkçenin anlatım gücünü yansıtmaları bakımından önemlidir. Oğuz halkının yalın Türkçesi ile oluşturulmuş bu anlatılar halkın kullandığı dilin edebi gücünü de ortaya koymaktadır.

- Agzından burnından kan tüfenk-misal atılup (20b/10)
 Ah itdükte agzından burnından kan atılurdu (20b/15)
 Ahir, Sehab yine hamle idüp ta öyle zamanı olunca göte göt ceng eylediler. (79b/8)
 Allahu ekber ateş olup yıldırım gibi atılup deryaya kaçmak diledi (75a/19)
 Amma degme adam degül, cinni idi. (40a/1)
 Amma Ömer, ahu misali taşdan taş seküp bir gün Şemsiyye kal'ası'na geldi. (27b/16)
 Amr, Şehper'ün ensesine bir sille öyle urdu ki Şehper bir yol muallak yıkılup yiri öpdi. (56a/2)
 Ayine teni görenler hayran oldılar. Zira cümle vücudı ayine-misal par par yanardı. (62a/9)
 Ba'de tigun üryan idüp urdu. (25b/15)
 Bahtegan basdı, cühud şamatasın. (43a/3)
 Bahtegan ol hali görüp eleminden göti üzre oturadüşdi. (72a/7)
 Bahtegan'un katırının kuyruğu altına bir kara çalı kısdurdu. (59b/12)
 Bahtegan'un yüzi gözi pörs olmuş (57b/9)
 Balık Hân'un ve Hüzmüz'ün ve Bahtegan'un enselerine birer sille urup taşların koyup revan oldu. (43b/15)
 Bana biraz ayran vir yüregüm sogusun (23b/9)
 Banu'yı görüp bin can-ıla âşık oldu (29b/16)
 Ben kimün ışkına içeyüm, didi. Şems-peyker: "Lendüha ışkına iç." didi.
 Beni bir yar-ı vefa-dardan ayurdın ki bütün dünyayı anunla görürdüm. (25a/4)
 Ber-dar eyleyüp la'ini oka tutdılar (31b/14)
 Bir güher kodum ki anı alup Hamza'ya viresin kendünün ibadet hanesinün ortasına asa ve bizi hayır duadan unutmaya. (32b/10)
 Bu haberi aldıkda zehir yutmuşa döndiler (25b/7)
 Bunlar bu halde iken gerd ü gubar alemleri tutdı (26a/15)
 Bunları gördükde kulakların kalem kılup (75a/4)
 Cariyeler saf çekmişler bunların hüsnü ortaya ziya salmış (48a/7)

- Cihan velveleye geldi ve ayak zemine kakup alup yürüyüvirdi. (75a/14)
Civan Baht: “Server gönül beladur.” didi. (31b/13)
Çıkaradığım mal bana ölince kaşuk ile yisem dükenmez. (78b/14)
Dahhak da kendüni zemine atup muşt muştta yaka yakaya olup ahir kemer kemere oldılar. (79b/17).
Gül-endam Banu dirler bu şehzade anun vasfın işidüp kulakdan âşık oldu. (73a/12)
Halifeyi ala götürürsen ağırınca altun vireyüm, didi. (41b/10)
Hamza gördükde muhabbet tamarları coşa gelüp bir kez ah idüp eyitdi. (64b/6)
Hamza: “Hüküm Allah’un iy Banu!” didükde artuk tınmadı. (49b/17)
Hava yüzün zulmet kapladı ve toz içinden kösler sadası dünyayı tutdı. (63b/7)
İkisi de bar-gah kapusından taşra çıkup bunlar baba ogul erenler nazarında el tutuşup kapunun bir tarafına biri ve bir tarafına biri ok gibi gitdiler (55b/18)
İmdi haşa ki ben Lendüha’nun bir kılına hata idem (57b/2)
Kanı yaydan ok çıkar gibi Ömer havaya gidüp na-bedid oldu (23a/18)
Kendü yatup uyudu. Tonuz gibi horlamaga başladı. (41b/17)
Lakin senün malik olduğın devletlülere biz çokdan gördük, Kadir isen erlikle malik ol. (54a/5)
Mal ü ganayim taglar gibi yığılup kaldı (26a/11)
Meclisi bozmayup zevkine mukayyed oldu (50/14)
Mel’unı katırına kelb leşi gibi yükledüp Hürmüz çadırına getürdiler. (57b/7)
Meylin depesi boş içerü minare gibi neredübanı var. (32a/13)
Midenüz bulandı gibi. Demin bayat poh yimekle şimdi gönlinüz döndi. (72a/9)
Nihayet biraz karın kasık salardı (53b/3)
Ol nâbekârlar düşman iken öge öge arşa çıkarursız (68a/16)
Ol tuz, ekmek bilmez hayın edeb ile otursun yohsa oglum başı için başını keserüm. (30a/2)
Ömer heman agzından, burnından ateşler saçup eyitdi (27b/8)
Ömer’i şöyle fırlatdı ki bir ok atımı kadar yirde yine suya düşdi. (33a/10)
Ömer’i gördükde derunından bir muhabbet kopdı. (53a/5)
Sahraya düşüp ol kadar yıldurdu ki her kılından ter çeşme-sar oldu. (75b/2)
Şunu avratlar gibi döne döne meydandan kaçuralum. (60b/12)
Yüri pehlivan! Korkulu düş hayırlu olur, didi (70b/11)
Zira bu gice senün hakkında bir yaramaz vakıa gördüm. (70b/8)

Sonuç

Hamzaname 49. ciltte, Türkçenin dil ve anlam zenginliğinin gücü kelimelerin metindeki bağlamsal sözlük anlamlarıyla, deyim-atasözü söz varlığı bakımından ortaya konulmuştur. Buna göre bağlamsal anlam zenginliği Türkçe kelimelerde zenginliği açıkça görülmektedir ve 14. yy Hamzaname anlatılarında Türkçenin edebi dil olarak zengin işlendiği anlam geçişleri bakımından tespit edilmektedir. Deyim ve atasözleri dışında 49. ciltte halk diline ait tanıklanan orijinal ifadeler de dönemin halk dilini yansıtmaları ve Türkçenin o dönemki anlam zenginliğini ortaya koyması bakımından dikkat çekicidir. Ele alınan ciltte incelenmiş olan Türkiye Türkçesine göre eskicil (arkaik) kelimelerin zengin bir şekilde Türkçenin tarihsel sürekliliğini yansıttığı görülmektedir. Oğuz Türkçesi metni olan Hamzanamelerin ele alınan çalışma ile Türk dili çalışmalarına katkı sunması temenni edilmektedir.

Kaynakça

- Adıgüzel, A. (2020). Hamza-nâmenin 72. cildinde işlenen deyimler ve diğer halk deyişleri. *TURAN-SAM Uluslararası Bilimsel Hakemli Dergisi*, C. 12, S. 46.
Clauson, S. G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*. Oxford University Press.

- Eker, Ö. (2015). *Kutadgu Bilig dizini* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Niğde Üniversitesi.
- Ercilasun, A. B., Akkoyunlu, Z. (2015). *Divanu lugati't-Türk*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karaağaç, G. (2013). *Dil bilimi terimleri sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Korkmaz, Z. (2007). *Gramer terimleri sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Nişanyan, S. (2022). *Nişanyan sözlük çağdaş Türkçenin etimolojisi*. <https://www.nisanyansozluk.com> (Erişim: 01.02.2025).
- Turan, F. (2001). *Eski Oğuzca sözlük Bahşayış lügati*. Bay Yayınları.
- Turgut, K. (2022). *Hamza-nâme (49.cilt) inceleme-metin-sözlük-dizin* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. İstanbul Arel Üniversitesi.
- Türk Dil Kurumu (t.y.). *Atasözleri ve deyimler sözlüğü*. <https://sozluk.gov.tr>. (Erişim: 20.12.2024).
- Türk, O. (2017). Türk edebiyatında Hamza-name adlı eserin 72. cildinin nesir üslubunun incelenmesi. *International Journal of Languages' Education and Teaching*, C. 5, S. 2, 357-370.
- Türk, O. (2021). Hamzaname'nin 72. cildinde yer alan arkaik kelimeler. *Hikmet Akademik Edebiyat Dergisi*, S. 15, 135-148.
- Yelten, M. (2013). Hamzaname'nin yeni ciltleri ve okunma mekânları. *Turkish Studies*, C. 8, S. 9, 151-165.

Extended Summary

Hamzanames are Turkicized and Turkified epic folk tales that the Turkish nation has mostly listened to and read both in Anatolia and Turkestan with Mughal manuscripts since the 14th century. According to Prof. Dr. Muhammet Yelten's findings, the Hamzaname corpus consisting of 72 volumes is quite remarkable in terms of Turkish language and culture. In the study, the vocabulary, meaning and the way of processing Turkish in the text, which has the characteristics of Old Anatolian Turkish in the 49th volume of Hamzaname, were analyzed. Accordingly, it has been revealed with the determinations and language analyzes that the vocabulary and meaning richness of Turkish is clearly at the forefront in the 49th volume of the Hamzanames adapted from Arabic and Persian literature to Turkish literature. In terms of vocabulary, words that are older than Turkey Turkish are analyzed etymologically, morphologically and semantically in terms of the importance of the historical continuity of the language. In addition, all idioms and proverbs in the text and original expressions were revealed in the study. The details of Turkish tradition, culture and state tradition in the Hamzanames reveal the importance of the Hamzanames in terms of Turkish culture. It is aimed that the study will be a source of Turkish language and literature studies and to emphasize the importance of Hamzanames in terms of Turkish language, literature and culture. The events in the 49th volume of Hamzanamenin take place in Anatolia, the Middle East, Iran and Turkistan. In addition to realistic heroes, there are also many fantastic heroes in the work. Hamzanames, which also have the feature of a frame story, are texts that are very open to literary analysis. In the story, there are struggles between Muslims and non-Muslims and struggles with metaphysical beings. There are also verse fragments in the story. The contextual different uses of Turkish words, which reach up to 10 different meanings, reveal the power and richness of 14th century Turkish and Turkish in general. In the 14th century Principalities Period, the fact that Oghuz Turkish had become a literary language in Anatolia is brought to attention through the example of the use of Turkish in Hamza-namas. According to Turkey Turkish, the Turkish Old Turkic words in the volume in question were analyzed etymologically. According to this analysis, the preferred works are Clauson's dictionary dealing with the vocabulary and etymology of Old Turkish; *Divan ü Lügati't-Türk* [DLT] from Karakhanid Turkish and the Egyptian copy of *Kutadgu Bilig* [KB-M] dictionary; *Bahşayış Lügati* [BHL], which contains the vocabulary of Oghuz Turkish and is an important dictionary in this respect, was preferred. At the same time, original expressions are also frequently witnessed in Hamzanam. These original expressions are important in terms of reflecting the expressive power of Turkish. These narratives, created in the plain Turkish of the Oghuz people, also reveal the literary power of the language used by the people. In volume 49 of Hamzaname, the power of Turkish language and its richness of meaning is revealed in terms of the contextual dictionary meanings of the words in the text and the idiom-proverb vocabulary. Accordingly, the richness of contextual meaning in Turkish words is clearly seen and the richness of Turkish as a literary language in the 14th century Hamzaname narratives is determined in terms of meaning transitions. Apart from idioms and proverbs, the original expressions of the folk language witnessed in Volume 49 are also remarkable in terms of reflecting the folk language of the period and revealing the richness of Turkish meaning at that time. It is seen that the archaic words in the analyzed volume reflect the historical continuity of Turkish in a rich way compared to Turkey Turkish. It is hoped that Hamzanames, which are texts of Oghuz Turkish, will contribute to Turkish language studies with this study. *berü*: This word has been witnessed in Turkic vocabulary since Old Turkic. It is used for both time and space and generally means "this

side”. The phonetics of this word is ambiguous. As far as the first vowel is concerned, the Turkish spellings of related words are closer to -ê- than e-, and there are sporadic spellings with -ê- later; but the evidence for -ê- is not conclusive (?bêrû) (Clauson, 1972: 355). “berû” in [KB-M] means to stand close, beri (Eker, 2015: 212); ‘berû’ in [DLT] means towards the speaker (Ercilasun&Akkoyunlu, 2015, s. 583); not attested in [BHL]. At the same time, it is recommended for researchers to consider Hamzanameler in terms of listening skills in the field of Turkish education.

Kılıç, İ. (2025). Ekoeleştirel bir yaklaşımla Erol Toy'un *Doruktaki Öfke* romanını okumak. *Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 8(2), s. 193-204.

EKOELEŞTİREL BİR YAKLAŞIMLA EROL TOY'UN *DORUKTAKİ ÖFKE* ROMANINI OKUMAK

İpek KILIÇ*

Öz: 1990'lı yılların başında bir edebî eleştiri akımı olarak beliren ekoeleştirel yaklaşımda insanın çevreyle ilişkisi temel alınarak edebî metinler üzerinden insanlara bilinç kazandırmak oldukça öne çıkmıştır. Temel olarak çevreci bir bakışa dayanan ekoeleştirel edebiyat metinlerinde insan ve doğa ilişkisini inceler. Bozulan ekolojik düzenin sosyokültürel etkilerini incelerken doğadaki canlı ve cansız tüm varlıkların edebiyat metinlerinde ele alınması ekolojik bir okumayla ortaya çıkarılır. Bu yaklaşımın en iyi yansıtılabildiği disiplinlerden birisi de edebiyattır. Edebiyat eserlerinde çevre hassasiyeti güderek çevreci bir yaklaşımla bakış sağlamak ekoeleştirelinin temelini oluşturmaktadır. Metinlerde çevreci eleştiriyle ele alınan konular okurda ekolojik farkındalığın oluşmasına katkı sağlar. Günümüze gelene kadar yaşadığımız süreçte çevreye, doğaya gereken önemin yeterli ölçüde verilmemesine karşılık edebiyat ile doğa arasında bir ilişki kurulmaya çalışılarak bu eksikliğin giderilmesi amaçlanır. Bu açıdan ekoeleştirel çevre krizine yönelik tespitleri içeren, doğayı koruma bilinci aşılayan eserlerin bireyler üzerindeki etkisinden faydalanır. Bu çalışmada da edebî metin-çevre ilişkisi bağlamında öne çıkan Erol Toy'un *Doruktaki Öfke* romanı ekoeleştirel bir yaklaşımla değerlendirilmiştir. İlk baskısı 1977 yılında yapılan eserde bir orman köyünde yaşayan halkın yaşam alanları ve geçim kaynakları olan Çampınarı ormanı üzerinden çevre ve insan arasındaki ilişkilerin ekoeleştirel bir çözümlemesi yapılmıştır. Romanda çevre duyarlılığı, insanlarda ekolojik bilinç oluşturma süreci ve yıkımı, insan ilişkileri sonucu doğaya yansıyan olumsuz tutumlar tahlil ve tasnif yöntemleriyle çalışma içerisinde ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ekoeleştirel, Erol Toy, *Doruktaki Öfke*

READING EROL TOY'S NOVEL *DORUKTAKİ ÖFKE* FROM AN ECOCRITICAL APPROACH

Abstract: In the ecocritical approach, which emerged as a literary criticism movement in the early 1990s emphasizing the relationship between humans and the environment as a foundation for raising awareness through literary texts has gained prominence. Ecocriticism, fundamentally based on an environmental perspective, examines the relationship between humans and nature in literary texts. While examining the socio-cultural effects of the disrupted ecological order, the representation of all living and non-living entities in nature within literary texts is revealed through an ecological reading. One of the disciplines in which this approach can be best reflected is literature. Adopting an environmental perspective with an ecological approach in literary works forms the foundation of ecocriticism. The topics addressed through environmental criticism in texts contribute to the development of ecological awareness in the reader. Throughout the process leading up to the present, despite the insufficient attention given to the environment and nature, an effort has been made to establish a relationship between literature and nature to address this deficiency. In this context, ecocriticism benefits from works that identify environmental crises and instill a consciousness of nature conservation, influencing individuals. In this study, Erol Toy's novel *Doruktaki Öfke*, which

* Dr. Öğr. Üyesi, Cumhuriyet Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, ipekyildiz@cumhuriyet.edu.tr

ORCID: 0000-0002-7163-6634

stands out in the context of the relationship between literary texts and the environment is analyzed through an ecocritical approach. In the novel, first published in 1977, an ecocritical analysis of the relationship between the environment and humans is conducted through the Çampınarı Forest, which serves as both the living space and source of livelihood for the people of a forest village. In the novel, environmental awareness, the process of creating ecological awareness in individuals and the destruction, and the negative attitudes toward nature reflected through human relationships are examined in detail within the study using analysis and classification methods.

Keywords: Ecocriticism, Erol Toy, Doruktaki Öfke

Edebiyat ve çevre arasında bir ilişki kurarak edebiyat metinlerini bu doğrultuda incelemeye çalışan ekoeleştirin temelinde çevreci bir bakış yatmaktadır. İnsanlığın geçmişten günümüze kadar çevreye karşı olan tutumu ve yaklaşımları ihtiyaçları doğrultusunda değişiklikler göstermektedir. Edebî eserlerin içerisinde de insanların çevreye karşı yaklaşımı ve doğa kimi zaman açık kimi zaman da örtük bir biçimde işlenmektedir. “Ekoeleştiri, bozulan ekolojik dengelerin sosyal ve kültürel etkilerini sosyokültürel bağlamlarda incelemektedir. Canlıların ve cansız olarak tanımlanan inorganik maddelerin birbirleriyle ve çevreleriyle ilişkilerinin edebî metinlerde nasıl betimlendikleri, edebiyatın söz konusu ilişkiler ağına yaklaşımı, edebî ve kültürel anlatılarda dil kullanımı, ifade biçimleri ve yöntemleri, ekoeleştirin odaklandığı başlıca ilgi alanlarını oluşturmaktadır” (Oppermann, 2012, s. 9).

Ekoeleştiri kavramı 1978 yılında *Literature and Ecology [Edebiyat ve Ekoloji]* makalesinde William Rueckert’in öncülüğünde ortaya atılmıştır (Ergin-Dolcerocca, 2016, s. 299). Oppermann’ın belirttiğine göre Cheryll Glotfelty’nin Harold Fromm’la birlikte hazırladığı *The Ecocriticism Reader [Ekoeleştiri Derlemesi]* kitabı da bu konuyla ilgili ilk çalışmaları içermesi açısından oldukça önemlidir ve kitap içerisinde yer alan *Literary Studies in an Age of Environmental Crisis [Çevre Krizi Çağında Edebiyat Çalışmaları]* başlığını taşıyan giriş ekoeleştirin edebiyat eserlerine yönelmesini sağlamıştır (2012, s. 9-10). 1992 yılında ise The Association for the Study of Literature and Environment [Edebiyat ve Çevre Çalışmaları Derneği] isimli derneğin kurulmasıyla ekoeleştiri küresel boyutta tanınır ve işlenir. Edebiyat eserlerine çevreci bir bakışla yaklaşmayı önceleyen ekoeleştiri insan ve doğayı bir bütün olarak değerlendiren eko merkezli bir kuramdır (Oppermann, 2012, s. 14). Tüm canlıların yaşam haklarını savunan ekoeleştiri insanın doğaya olan katkısını ve zararını edebî metinler üzerinden de okuyarak çevre bilinci oluşturmaya katkı sağlamaktadır.

Ekoeleştirin gelişimi 1990’lı yıllardan itibaren üç evrede gerçekleşir. İlk evrede edebî metinlerde doğanın işleniş, doğayla ilgili yorumlar çevreci bir bakışla incelenir. Birinci dalga olarak nitelenen bu dönemde ekolojik bilinç oluşturmak hedeflenmiştir. Pek çok akım ve çalışmalardan etkilenen bu süreçte Arne Naess’in geliştirdiği “Derin ekoloji” akımı dikkat çekmektedir (Oppermann, 2012, s. 17-18-20). Derin ekoloji, çevre dostu bir anlayışla insanın kendi çıkarlarına hizmet etmek amacıyla doğanın tahribatına karşı çıkmaktadır. Doğadaki her canlının yaşam hakkını savunan derin ekolojide insanın kendisini doğadan üstün görmesi kabul edilemez. İnsanın doğadan üstün oluşunu kabul etmeyen ve doğayı bir sömürü aracı olarak algılamamaya odaklanan derin ekoloji insanlarda bu bilinci oluşturmak için edebiyat çalışmalarında da yer almalıdır. Bu çalışmalar aracılığıyla insanlar çevre bilinci kazanarak belirli bir farkındalığa ulaşacaklardır. “Naess’e göre, ekolojik benliği gelişmiş insan, yaşamını tüm önyargılardan ve ben-merkezcilikten arınmış bir kimlikle dengeli biçimde sürdüren insandır” (Oppermann, 2012, s. 21). Ekoeleştirin ikinci evresinde çevre anlayışına kültürel çevre anlayışı eklenerek geliştirilmiştir (Oppermann, 2012, s. 22). Kültürel ve toplumsal sorunlara neden olan farklı noktalar ekoeleştirin bu evresinde çevre yaklaşımına dâhil olur. Ekoeleştirin üçüncü evresi ise sömürgecilik dönemi sonrasını kapsamaktadır. “Kentsel ekolojileri ve kırsal doğayı küresel ölçekte nasıl ele alındığını araştıran üçüncü dalga ekoeleştiri ekolojik bir bakış açısıyla yerelden küresele olan geçişleri, bağlantıları, sınırları ve ağırları incelemektedir” (Yazgünoğlu, 2024, s. 346).

Gümüş'e göre insanlığın doğa ile geçirdiği aşamalardan ilki olan süreçte doğaya atfedilen kutsiyet öne çıkarken insanı doğa karşısında güçlendiren gelişmeler sonrasında bu durum yerini doğayla bütünleşmeye bırakır ve özellikle Aydınlanma çağından insanın doğaya hükmetme çabası hız kazanır. Sanayi Devriminden sonra insanın doğaya karşı üstün olduğu anlayışıyla yapılan her hamle aslında insanlığın kaybetmeye başladığı noktayı oluşturur (2024, s. 67). Günümüzde bu anlayışın neden olduğu çevre kirliliği, ozon tabakasının delinmesi, küresel ısınma, iklim değişikliği, kuraklık, yeşil alanların tahribatı, canlı türlerinin azalması gibi çevre sorunları ciddi boyutlara ulaşmaktadır. İnsanların günden güne çevre duyarlılığından uzaklaşarak doğayı kendi inisiyatifi doğrultusunda kullanma isteği ekolojik kaygıları doğurmaktadır. Doğa üzerinde kurulan ve dozu gittikçe şiddetlenen bu tahakküme ekoeleştirel edebî metinler aracılığıyla dikkati çekmek ister. Çevreye yönelik bu bilinçlendirmeyi edebiyat aracılığıyla sağlama gayesi güden ekoeleştirel metinler üzerinden insanlara farkındalık kazandırmaktadır.¹ Çünkü edebiyatın metinler aracılığıyla okuru bilinçlendiren, bilgilendiren yönünden faydalanmak gerekir. Doğada gün geçtikçe yaşanan tahribat, insanların bilinçsiz tüketimleri doğanın yok oluşunun yanında insanoğlunun da kendi yok oluşunu hazırlamaktadır. Bu süreçte insanlara farklı kanallardan çeşitli uyarılarla bilinç kazandırmak gerekliliği doğmaktadır. Bu noktada edebiyat da üzerine düşen görevi metinler aracılığıyla sağlar. Yazar-çevre, okur-çevre arasındaki ilişki bir bütün olarak düşünüldüğünde çevrenin edebî eser oluşturma sürecindeki önemi ve gerekliliği de ortaya çıkmaktadır. Tural edebiyat eserinde mekân kavramını tabii çevre ve düzenlenmiş çevre olmak üzere iki gruba ayırmaktadır ve bu her iki çevrede sosyokültürel yapının izlerinin görüldüğünü belirtir. Bu nedenle Tural'a göre her edebî eser yazarların doğal çevreye, düzenlenmiş mekâna ve eşyaya yaklaşımını da yansıtmaktadır (1993, s. 3). Özdağ ise bunun disiplinlerarası bir yazı geleneği olduğunu belirterek doğa yazarlarının insan ve doğa tarihine bir yakınlık duymasından dolayı konuşamayan doğanın sesi olduğu tespitinde bulunur (2017b, s. 15). Özellikle roman türünde de mekânın kurulumunda çevrenin işleniş, mekân üzerinden yapılan aktarımlar kurgunun bütünlüğünü tam olarak yansıtmaya açısından çok önemli olduğu kadar okura ekoeleştirel bir yaklaşımı da benimsetmeye olanak sağlar.

Roman türünde yaygın olmakla birlikte Türk edebiyatındaki metinler üzerinde ekoeleştirel incelemeler son dönemlerde artmıştır. Roman, şiir gibi farklı metin türlerine yönelik ekoeleştirel çözümlemelerin yapıldığı pek çok önemli makale çalışmaları mevcuttur. Ayrıca alandaki çalışmalara bakıldığında Erol Toy hakkında çok fazla incelemenin de bulunmadığı görülmektedir. Erol Toy'la ilgili iki yüksek lisans tezi yer almaktadır. Bunlardan ilki; Deniz İyison Uçar'ın 2002 yılında hazırladığı *Toplumcu Yazarlarımızdan Erol Toy'un Hayatı ve Eserleri* diğeri ise Gaye Küçükler'in 2005 yılında hazırladığı *Erol Toy'un Hayatı ve Eserleri Üzerine Bir İnceleme* başlıklı tezlerdir. Ali Algül'ün 2019 yılında yayınlanan *Erol Toy'un Doruktaki Öfke Romanında Toplumcu Gerçekçilik İzleri*, Hüseyin Cihad Karaali'nin 2024 yılında yayınlanan *Erol Toy'un Acı Para Romanında Yapı ve Tema* adlı makaleler de yazar ve eseri üzerine hazırlanmış önemli çalışmalardır. Bu çalışmada diğer çalışmalardan farklı olarak çevreyi önceleyen, insan-doğa arasındaki ilişkiyi ekoeleştirel bir tavırla işleyen Erol Toy'un kaleme aldığı Türk edebiyatı metinlerinden *Doruktaki Öfke* romanı ekoeleştirel bir yaklaşımla irdelenecektir.

¹Çevre ile ilgili yazılan her edebî metnin ekoeleştirel metin olup olmadığı noktasında da Lawrence Buell'in belirlediği kriterlere göre bir değerlendirme yapılmaktadır ve çevreci bir metinde şu özellikler aranmaktadır:

“1. İnsandışı çevre, sadece bir çerçeveleme aracı olarak değil, doğa tarihinin insanlık tarihini kapsadığını öneren bir mevcudiyet gösterir.

2. İnsanın çıkarı yegane meşru çıkar olarak görülmez.

3. İnsanlığın çevreye hesap verebilir olması etik yöneliminin parçasıdır.

4. Metinde çevrenin verili veya sabit kabul edilmeyip bir süreç olarak ele alındığına dair en azından bir ima vardır (Buell 1995ten aktaran Garrard, 2017, s. 85).

1. Yeşilin Büyülü Gücü Uğruna Verilen Mücadele: *Doruktaki Öfke*'de Ekoeleştirir

1936 yılında Manisa'nın Alaşehir ilçesinde dünyaya gelen Erol Toy öykü, inceleme ve makaleleriyle edebiyat dünyasında tanınmaya başlar (Necatigil, 2000, s. 372; Yalçın, 2003:2/s.1000-1001). Roman, tiyatro, hatıra, araştırma, deneme gibi farklı türlerde eser veren Erol Toy toplumcu gerçekçi bir bakışla edebî hayatını sürdürür. Halkı uyandıran, bilinçlendiren bir aydın rolünü üstlenerek yazma gereği duyar ve bu nedenle biçim ve teknik özelliklerden ziyade sosyal sorunları ideolojik bir yaklaşımla eserlerinde ele alır (Balık, 2019).

Erol Toy'un *Doruktaki Öfke* romanının ilk basımı 1977 yılına aittir.² Yazarın dokuzuncu eseri olan *Doruktaki Öfke* genel olarak geçimini ormancılıkla sağlayan bir orman köyündeki insanların yaşam mücadelelerini ve dönemin idari baskısı karşısında yaşadıkları sıkıntıları anlatır. Çevreye karşı oldukça duyarlı olan orman köylülerinin yaşam haklarını son haddine kadar zorlayan bir düzen karşısındaki başkaldırısı romanın temel odağını oluşturur. Erol Toy, toplumcu gerçekçi bir bakışla dönemin siyasi, idari yaptırımları altında ezilen, çile çeken, hakları gasp edilen ve söz hakkı tanınmayan halkın çaresizliğini ve sıkıntılarını anlatırken çevre, çevre duyarlılığı, orman halkının ekosisteme verdiği kıymet, doğa tahribatından kaçınmaya çalışan bir anlayış belirgin bir şekilde romana hâkim olur. Romanın sonlarına doğru insanın hayatta kalma mücadelesi ve zulüm karşısındaki çaresizliğiyle değişen çevre algısı da çarpıcı bir yaklaşımla işlenir.

Doruktaki Öfke romanının ilk baskısındaki kapak sayfasını oluşturan görsel okuru çevreye, doğaya karşı ilgi uyandıracak bir resimlemeyle karşılamaktadır. Elllerinde baltalarla bir orman köyünden başları öne eğik bir şekilde yürüyen insanların hüznü hikâyesine “yeşil, doğa, ağaç” görseli ile vurgu yapılmaktadır. Eserin 1981 yılındaki baskısında ise kitap kapağındaki görsel romanın içeriğiyle uyumlu bir şekilde güncellenmiştir. Kesik bir ağaç üzerine saplanan baltanın av tüfeğinin ucuyla bütünleştirilerek resmedilmesi eser içerisindeki mesajları yansıtır niteliktedir.

1.1. Çevre Duyarlılığı

Doruktaki Öfke'de ana mekân eserin ilk sayfalarında doğal güzelliğiyle betimlenen bir orman köyü olan Çampınarı'dır. Yöre halkı geçimini odunculuk yaparak ormandan kazanmaktadır. Çampınarı fiziksel avantajlarının yanında manevi yönden de öne çıkartılmaya çalışılan suyun hayat verdiği bir alandır. Bir pınar olan Çampınarı'nın romanın ilk sayfalarında huzur mekânı olarak hissettirdiği rahatlık sıklıkla dile getirilirken suyunun berraklığı, temizliği ile de coğrafi bir öge olmanın ötesindeki değeri vurgulanır. Roman kahramanının babasıyla ilk defa ormana giderek yetişkinliğin bir göstergesi olan odun kesme ritüelini gerçekleştirmesinden önce Çampınarı romanda kendisinden bu yiğitliğin beklendiği Mıstan karakterinin rahatlatma mekânı olarak öne çıkarılır. Romanda geçimini ormancılıkla sağlayan bir ailenin en yaşlı üyesi olan ninenin, torununun balta tutup ormana gidecek çağa gelmesinden duyduğu mutluluğun ve gururun anlatıldığı ilk kısımlarda ağaca, doğaya ve ekosisteme duyulan sevgiyi ve gösterilen özeni aktarışı şöyle sunulur:

“Hiç yaş dal kesilmeyecek! Hiç acı vermeyecek ağaçlara! Bir bir seçecek. Yalnız budamaları alacak genç ağaçtan. Ve ancak benim gibi, kurumuş ağaçların üstüne varacak. Sen gözeticisin Tanrım. Her şeyi gören bilensin. Eğer, yiğit torunum Mıstan, bir günden bir güne bu dediğimin dışına çıkar, orman yasasına aykırı gelirse, gayri hüküm senindir. En bir yüce ağacın, en bir yüksek yerinden töperleyiver. Eğer, bir genç ağaçtan ah alırsa, baltasının üstüne yıkıver bir yerlerde.” (Toy, 1977, s. 8-9). Bu sözlerle romanda ağacın, doğanın canlı bir varlık olduğuna dikkat çekilirken insanların ekolojik bir bakışla çevreye yaklaşımlarında beklenen tutuma da örnek verilir. Çevreci bir görüşle değerlendirildiğinde ninenin düşünceleri

² Çalışmada Erol Toy'un *Doruktaki Öfke* romanının ilk baskısı üzerinden inceleme yapılacaktır. Toy, E. (1977). *Doruktaki Öfke*. İstanbul: Tekin Yayınevi.

aracılığıyla doğaya atfedilen kutsiyet ve ekosistemi oluşturan her bir parçaya verilen kıymet eserde açıkça görülmektedir.

Doruktaki Öfke'de derin ekolojik açıdan bir okuma yapmak romanın ilk sayfalarında mümkündür. Romanda çevreye karşı gösterilen hassasiyetin bir sonucu olarak doğaya, ekosisteme duyarlı olan, zarar vermeyen tutumun insanlara kazanç olarak geri dönmesine de değinilmektedir. İnsanın ve çevrenin birbiriyle etkileşim içerisinde olduğu düşüncesinden hareketle insanın doğaya karşı sergilediği korumacı tavır sayesinde bu tutumun onlara bolluk, bereket, sağlık açısından fayda olarak geri döndüğü fikri aşılanır. Bu düşünce romanda ninenin torunundan ağaçlara karşı göstermesini beklediği özeni anlattığı satırlarda belirirken bu beklentinin tersi olması durumunda hem Mıstan'a hem de insanlara fayda sağlamamasının doğal bir sonuç olduğu da hissettirilir:

“-Yok eğer, yüz yılların yasasına uyar, dedesinden, babasından gördüğünü işlerse rızkını artır Tanrım. Kar göçüklerini, ölü ağaçları, budama dallarını daha baltasını kaldırır kaldırmaz önüne düşür. Bedenine peklik, koluna çeviklik ver. Hayvanlarını güçlü, malını pahalı kıl. Bereketini artır her bir şeyinin. Kısmetini Çampınarı suyu gibi bol, berrak ve de ölümsüz kıl...” (Toy, 1977, s. 9).

Sanayileşmeden sonra insanın gücünün teknolojiyle farklı bir boyuta taşınması bu gücün çevreye karşı olumsuz açılardan kullanılmasına da neden olmuştur. İnsanın çevre üzerinde kişisel hırslarını tatmin etmek adına uyguladığı değişim ve dönüşüm zaman içerisinde çok vahim boyutlara ulaşmıştır. Bireyin ait olduğu bir mekânı sosyokültürel ve ekonomik değişimler sonrasında kendi beklentisine göre dönüştürmeye çalışması insanın doğaya olan duyarlılığını azaltmıştır. İnsan ve çevre arasındaki bu etki tepkinin edebî ortama yansımalarının güzel bir örneği olan *Doruktaki Öfke*'de ninenin gençlik yıllarında insanların çevreye olan tutumunun ne kadar değerli olduğu özellikle belirtilerek okurun şimdi ve geçmiş arasında bir sorgulama yapmasına da imkân sağlanır. Bu açıdan çevreci bir bakışın kurgusal metinle olan ilişkisinin önemi bir kez daha ortaya çıkmaktadır.

“-O günler başkaydı kızım. Bet bereket vardı her şeyde. Ormanda ağaç çoktu. İnsanlarda insaf. Damlarda erzak çoktu. Erlerde masraf. Her bir fırsatta şölen, her şölende bir tören yapıldı. Şimdi dönemler değişti güzel gelinim. İnsanlar da...” (Toy, 1977, s. 11). Çevre ve insan arasındaki ilişkinin günden güne bozulması; insanların beklentisi ve doğanın buna tepkisi ekolojik bilince sahip ninenin sözlerinde insanın doğaya olan müdahalesinin sonuçları olarak sezdirilir.

Romanda nine, ben merkezci bir tavırdan uzak bir tutumla doğanın kıymetini bilen, ekolojik bilinci yüksek bir kişiyi temsil etmektedir. Ninenin, torunu Mıstan'ın ağaçlara, tabiata karşı hassas bir kişi olması için ettiği dua modernleşen dünyada çevre duyarlılığını yitiren zihniyete yönelik gösterilmesi gereken bir tepki gibidir. Ninenin, doğanın tahribatından duyduğu endişeyle geleceğe dair taşıdığı kaygıya umut olarak romanda gelininin ilettiği temenniler yazarın günümüzde çevre bilincini taşımayan bireylere yönelik beklentisine de işaret etmektedir.

Romanın ilerleyen kısımlarında Mıstan'ın, kendi yaptığı kömür ocağı için ormandan bulduğu çalı çırpıyı yakıp kömürleri kentlilere satarak düğün masraflarını karşılamaya çalışmasından bahsedilir. Çokça kömüre sahip olan Mıstan'ın bunu kente nasıl taşıyacağı merak edilirken buna dair bir planı olduğu anlaşılır ve bu kısımda ekoeleştirel bir yaklaşımla Mıstan'ın doğaya olan duyarlılığı okura tekrar aktarılır. Mıstan bir bildiği olduğu için büyük bir ocak yaktığını anlatırken Eşe'ye verdiği cevapla doğanın bireyin ihtiyacına yönelik kullanıldığının altını çizer. Burada bilinçli bir insanın tavrı da sezdirilir:

“-Elbet senin bir bildiğin vardır değil mi efem?

-Vardır ya. Olmasa kastım mı var ormanın ağacına. Neden kesip yakayım.” (Toy, 1977, s. 139).

Eserde orman sadece kurgunun ilerletildiği, olayların geçtiği bir mekân unsuru değildir. Bunun da ötesinde özellikle roman kahramanlarından Mıstan'ın iç dünyasının, psikolojisinin ve orman halkının da duygularının yansıtılacağı şekilde betimlenir. “Orman gibi yanarız, dağ gibi orman gibi yaman olur, güçlü ve yüce” gibi sık sık yer alan söylemler kahramanların mekânla ruhsal bir bağ içerisinde sunulduğunu göstermektedir. Özdağ'a göre doğa yazarı “bakir kalmış topraklara duyulan tutkuyu” (2017b, s.15) işler. Erol Toy da *Doruktaki Öfke*'de ormana ve ağaçlara beslenen sevgiyi ve bağlılığı tutku boyutunda kahramanların düşünceleriyle aktarır.

Romanda devletin orman arazisini özelleştirerek koruma altına almasındaki amaçlarından biri olarak ülkenin çölleşme tehlikesiyle karşı karşıya kalması gösterilir. Devlet memurlarının köylü halkı ormanlık alandan uzaklaştırmak için ikna etmeye çalışmasına derin ekolojik bakışla bir yorum yapılabilir. Fazla ağaç kesmenin tarihteki diğer örneklerde olduğu gibi ülkeyi çöle dönüştüreceği fikrine inandırmaya çalışan idareciler yaptırımlarını ekolojik kriz kılıfına bürüyerek halka göz dağı verirler. Her iki grubun çevre hassasiyeti üzerinden yaptıkları münakaşalarla çevre bilincini uyandıran uyarılar ve söylemler romanda sıkça yer almaktadır.

1.2. Gücün Sembolü: Balta

Doruktaki Öfke'yi ekoeleştirel bir yaklaşımla okurken “balta” dikkati çeken bir sembol olarak öne çıkmaktadır. Eserin başlarında balta babadan oğula geçen bir gücün, ustalığın sembolü olarak sunulur. Babanın oğlunu ormana ilk götürdüğünde dededen kalma baltayı ona teslim etmesi ve oğlunun usta bir ormancı olma beklentisi balta sembolüyle ilişkilendirilerek anlatılır. Dedesinin dedesi, belki de onun dedesinden kalma ata mirası olan balta Mıstan'ın yetişkinliğe geçişini ispatlamaya yarayan bir araç olmanın yanında insanın yaşananlar karşısında çevreye olan duyarlılığındaki değişimi yansıttığı bir güç aracıdır. Eserin girişinde ağacın damarına indirmeyecek, yaş ağacı kesmeyecek şekilde baltayı kullanma ehliyeti verilirken olay örgüsünün sonlarına doğru, balta yasaklara, otoriteye başkaldırının sembolüne dönüşmektedir. Romanda kahramanların çevre hassasiyeti güderek anlam yükledikleri ve işlevini o doğrultuda kullandıkları balta ezen-ezilen çatışması içerisinde gücün karşısında güçsüzün kullandığı bir silaha dönüşür.

1.3. Mesken-İnsan ilişkisi

İnsan sosyal bir varlık olduğu için bulunduğu mekândan ve mekânı anlamlandıran insanlardan ayrı düşünülemez. Birlikte anlaşılan bu varoluş bireyin yaşadığı mekânı şekillendirme çabasını pekiştirmektedir. Bu geniş mekânı düzenleyen insan bir sığınma ya da bir kaçış mekânı olan kendi meskeni için de aynı çabaya girer. Özel alanların ihlali ihtimalinde bile tedirginliğe düşen bireyin ister biricik mekânı (meskeni) olsun ister özel alanını inşa ettiği çevre olsun korunaklı ve güvenli olmalıdır. Bu sınırları rahatsız eden durumlara karşı tıpkı Mıstan gibi insanın gücünün yettiği kadar koruması için savaşması gereklidir. *Doruktaki Öfke*'de öfkenin temel sebebi doğayla bütünleşen mesken ve civarının orada yaşayanların kontrolünden çıkmasıdır. Romanda insanların yaşam alanlarına yapılan müdahale aslında ekolojik dengeyi bozmaya sebep olan bir adıma dönüşür. Bachelard'a göre kentlerde çevre düzeninin bozulmasıyla imar edilen evler köksüzdür. Bu yapıların sadece dış yükseklikleri dikkat çeker ve katlara sıkıştırılmış odaların basit bir yataylıktan başka bir anlamı yoktur (2018, s. 58). Ayrıca Bachelard kentlerdeki evlerin kozmiklikten uzaklaştığını belirterek “evler, bu kentlerde artık doğanın içinde değildir. Konutla mekân arasındaki ilişkiler yapaylaşmıştır. Her şeyin makine olduğu bu yerlerden içsel yaşam kaçıp gider” tespitinde bulunmaktadır (2018, s. 58-59).

Romanın başlarında ormana giden baba oğul arasındaki bir diyalogda kentleşmenin doğa üzerindeki olumsuz etkileri ev örneğiyle verilir. Baba odundan da kömürden de daha iyi para kazandırmaya yarayacak olan kerestenin ustalık ve ince iş gerektiren emek sonucunda ortaya çıkacağını oğluna öğütler. Çevre duyarlılığının bu kısımlarda sığ bir yaklaşıma

dönüştüğü görülmektedir. Doğa bu aşamada bir kazanç aracına evrilir. Mıstan'ın işin sonunda çok para kazanabileceğini öğrenince heveslenmesine karşılık baba, dağın etrafındaki düzenin bozulmamasına özellikle dikkat çeker ve dağ yöresinin tahrip olmasına karşı çıkar.

1.4. Kentleşmenin Yarattığı Tahribat ve Kapitalizmin Griye Çalan Rengi

Doruktaki Öfke romanında ekoeleştiri kaynaklı gelişen görüşlerden biri olan sığ yaklaşım kentleşmenin getirdiği sıkıntıların öne çıkarıldığı yerlerde dikkat çekmektedir. İnsanın mutluluğunu ve rahatını doğaya karşı önceleyen, bireyi merkeze alan bu yaklaşım *Doruktaki Öfke*'de kent insanının kamusal alanları özel mülkiyete dönüştürme çabası üzerinden okunabilir. Hasan Hüseyin, Cumali Dayı ve Mıstan, kente yaptıkları ziyaret esnasında doğanın, yeşil alanların tahribatına karşı insanların duyarsız kalmalarına şahit olur. Kentlerdeki bağ/bahçe ortamlarının kişilerin özel alanları oldukları ve bu alanların ihlal edilmesi hâlinde insanların savunmaya girdikleri anlatılır. Mıstan, tellerle sınırları belirlenmiş, aralarına setler çekilmiş bağların yanından geçerken asma yapraklarının arasında parlayan üzüm salkımlarını ilk defa görür. Bağın birine aceleyle izinsiz girip üzüm salkımlarını koparıırken Cumali dayısının uyarısıyla irkilir. Aslında Mıstan kentlerdeki yeşil alanları kendi yöresindeki ormanlık araziyle bir tutarak özgürce davranmaktadır. Oysaki kentlerdeki doğal alanlar Mıstan'ın ifadesiyle “sahipli”dir ve o mekânlara izinsiz girilemez. Eserde Mıstan'ın “demek kentlinin buraları” (Toy, 1977, s. 28) söylemiyle bireyin doğayı kendi isteği doğrultusunda kullandığının altı bir kez daha çizilmektedir. Orman, romanda kapitalist düzenin istekleri doğrultusunda adeta bir metaya dönüşür. Orman köylüye aittir ve geçimini ormandan sağlayan köylü burayı kazanç kapısı olarak görmenin ötesinde çevreye, ağaca oldukça duyarlıdır. Hatta kendi aralarında bir orman yasası oluşturacak kadar bilinçli bir yaklaşım da sergilerler. Ormana dair en önemli ilk kural yaş ağaçları kesmemektir. Kuru, yaşlı, devrilen dallar ve ağaçlar kesilebilirken fazla ağaç kesmek de yasaklar içerisinde yer alır. Halkın ortak malı gibi görülen alanların kapitalist düzen için özelleştirilmesi ekolojik bir krize sebebiyet verirken olumsuz farklı durumları da ortaya çıkarır. Şehire giden Mıstan'la babası arasında geçen diyalog da bütün hayatı ormana adanmış köylünün ormana ve özel mülkiyete bakışını şu şekilde yansıtır:

“-Orman ne iyi değil mi baba. Kimsenin değil. Tümümüzün. Ordan ahlat kopardın, ağaç indirdin diye kimse kimseyi dövmez.

-Burası kent. Burda toprakların her bir karışının sahibi vardır. Bizim oralar gibi değil Mıstanım. Sen sen ol, bir daha elin malına el uzatma. Haramdır. Onlar görmese, bilmeseyse bile çok bir haramdır. Günaha girersin.” (Toy, 1977, s. 28).

Hasan Hüseyin, Cumali Dayı ve Mıstan, bir sabah kente doğru yola çıkarlar. Hayatında ilk defa bulunduğu yerden dışarıya çıkan Mıstan kentin gri yapısını ve doğal çevredeki çıplaklığı görünce çok şaşırır. Şehir hayatının daha iyi bir yaşam merkezi ya da konfor alanı hâline getirilmesi için yapılan doğa tahribatına dikkat çekilen bu kısımlarda ekoeleştirel bir söylem görülmektedir:

“Mıstan, ağaçlar arasında hiç yitmez. Hiç yitirmez yönünü. Eliyle komuş gibi bulur her bir şeyi. Ama burada... Buraları başka. Yaban. Babasının, bir yaş dal kesince neden birden öfkeli olduğunu ta iliklerinde duydu. Kişi bu korkunç çıplaklığı görünce, ürküyordu. Bir gün kendi yörelerinin de böyle olabileceğini düşünmek bile istemedi.” (Toy, 1977, s. 25).

Bookchin insanın doğayı kendi menfaatleri için sömürmesinin nedenini insanın insan üzerinde kurduğu baskıya bağlar. Bir nesne konumunda görünmeye başlayan insanın toplumsal baskı sonucu ortaya çıkan sınıf farklarını ve devletin otoritesi karşısında yaşadığı çatışmayı doğayla olan ilişkisine aktardığını belirtir (1996, s. 45). Romanda da buna benzer bir durum gerçekleşir. Ormanın Çampınarı köylüsünün, vatandaşın malı iken devletin mülkiyetine geçirilmek istenmesiyle kara günler başlar. Bir gün devlet Çampınarı halkının elinden ormanı fazla ağaç kesilmesi bahanesiyle almaya çalışır ve köylüyle ciddi bir mücadeleye girer. Orman sayesinde hayatta kalan köylülerin ellerinden bütün haklar alınarak devlet tarafından ormana

girişleri yasaklanır ve köy halkı çaresizliğe mahkûm edilirler. Bu baskı Çampınarlıların doğaya bakışını çok farklı bir noktaya taşır. Günden güne ellerindeki birikimleri de biten köylü halk Mıstan önderliğinde kaçakçılık işine girilerek sermayedarların usulsüz engeline karşılık yaşam mücadelesine devam ederler. Geçim kaynakları gasp edilen açlığa, sefilliğe terk edilen halkın kolcularla, devletin amirleriyle yaşadıkları ağır çekişmeler sonucunda geldiği nokta çok vahim olur. Yazar, kapitalist düzenin yol açtığı adaletsizliğin sadece insanların canına, hayatına mâl olmadığını çevrenin de bu durumdan oldukça zarar gördüğünü romanın sonunda vurgular. Toplumcu gerçekçi bir ideolojiyle ezen-ezilen çatışmasını işleyen Erol Toy çevreye oldukça duyarlı olan bir halkın bu çatışma sonundaki acı dönüşümünü birey psikolojisi üzerinden aktarmaktadır. Açlıkla boğuşan, hayatta kalmak için tüm imkanlardan mahrum bırakılan orman köylüleri sermayedarlara boyun eğmemek için son çare olarak ellerine aldıkları baltalarla ormana gidip bilinçsizce bir kıyıma sebep olurlar.

Garrard “ekoeleştirici en geniş tanımıyla, insanla insandışı arasındaki ilişkinin insanlığın kültürel tarihi boyunca incelenmesi ve bizzat ‘insan’ kavramının eleştirel bir incelemesidir.” der (2017, s. 17). Romanda insanın insanla yani Çampınarı köylülerinin devletin amirleriyle geçirdikleri mücadeleler sonrasındaki tutumlarının ekolojik bir krize dönüşmesinde insan kavramı sorgulattır. Çevre hassasiyeti taşıyan, ormanı ve doğayı topyekûn bir koruma altına alan topluluğun adaletsiz yaptırımlar sonucu açlıkla sınanması bireyin temel ihtiyaçlarının her şeyden önce geldiğini göstermektedir. Çampınarı halkı devletin orman arazisine el koyduktan sonraki girişimlerine karşı bir tepki olsa da romanın sonlarına doğru bunu doğaya yansıtımlarından pişmanlık duyarlar. Sefaletle mücadele ettikleri bir dönemde devletin kendilerini görmezden gelmesine dayanamayarak ormandaki ağaçları hiç düşünmeden kestikleri günleri pişmanlıkla hatırlarlar. Siyasi parti kurmak isteyen bir grubun, köy halkına sizi düşünmeyen devletin malını siz de düşünmeyin diyerek bireysel çıkarları ön planda tutan zihniyetine köy halkı farklı bir yanıt verir:

“Bir gün bir ateş atıveririm. Yanar kül olur orman. Görsün bakalım devlet. Ormanı korumak mümkün müymüş.

-Yok bey. Bunu yapamayız biz. Bir keresinde, otuz ağaca yakın indirivermiştik de, yıllar boyu yanmıştık. Hâlâ varamayız oraya. İçimize bir ürküntü saplanır. Bunu biz mi yaptık diye, adım atamayız.

-Nedenmiş? Bırakın bu kuru sevgiyi. Sizi düşünmeyen devletin malı, düşünülmez.

-Belki haklısın. Ama, ondan değil. Kendimizden bir parça bellemişiz biz ağaçları. Biraz da onlar gibi saymışız. O yüzden üzüntümüz. Devletle, yasakla pek ilişkisi yok aklımın erdiğince.” (Toy, 1977, s. 261-262).

Devletin orman yasası gerekçesiyle köylünün geçimini, hayatta kalma mücadelesini göz ardı etmesinin sonucunda Mıstan’ın yaşadığı dönüşüm devlete ve yasalara karşı başkaldırmak olur ve genç adam baltasını aldığı gibi ormana koşar. Mıstan’ın ardından onu yalnız bırakmayan köylüler de gelir. Açlıktan ve sefaletten gözü dönen köylüler önceden genç, yaş ağaçlara dokunmazken devlet karşısında yok sayılmanın hırsıyla artık önemsedikleri ormanı, doğayı gelişigüzel kullanmaya başlarlar ve bu acı kıyım romanda şu şekilde betimlenir:

“Baltasını kapan koşuyordu ormana. Daha Çampınar’ını geçer geçmez saldırmıştı Mıstan. Artık ne kurusuna bakıyordu ağacın ne yaşına. Hırs, bir nöbet gibi sarmıştı hepsini. İndirdikleri her ağaçtan, açıklıklarının öcünü alır gibi kıvanç duyuyorlardı. Şimdiye değin gençlerin başında, bir yaş dal kesilecek diye kolculuk eden Cumali Dayı, gücünün yettiğince indiriyordu en sevdiği Köknara baltayı. Koca ağaçlar direnmiyordu baltaların çelik uçlarına. Önce, gövdelerinin topraktan yarım metre kadar yukarıları inceltiliyor, sonra usta vuruşlar, istedikleri yöne indiriyordu ağaçları.” (Toy, 1977, s. 165-166).

Geçimini ormancılıkla sağlayan köylülerin yaşam şartlarını düşünmeden yapılan uygulamalar Çampınarı köylülerinin intikamlarını çevreye aktarmasına neden olur. Halkın

Mıstan önderliğinde devletten almak istedikleri intikamı doğadan almalarının kötü sonucu romanda detaylı bir şekilde anlatılmaktadır:

“Mıstan, önderliğin sorumluluğunu bütünüyle yüklendiğini sandı. Omuzları göçtü. Kamburlaştı. Yüzü kırıştı. Çampınarının hemen arkasında en azından üç evleklik yerde kalın ağaç kökleri acılı acılı bakıyordu yüzlerine. Balta izlerinde, kendini korumak isteyen bir acıyla, reçineler belirmişti. Zavallı çamlar. İnsanoğlunun acısından sarı sarı ağlıyordu sanki. Dayanamadı Cumali Dayı. Kıyamadı Hüseyin. Gözlerini çevirdi tüm köy ağaçlardan. Olan olmuştu. İnsanlarla, ağaçların önemini tartışacak değillerdi. ‘Hun oldu içime’ dedi Cumali Dayı. Fısıltılı bir sesle. ‘Şuramdan bir şey koptu sanki...’ diye göğsünü gösterdi.” (Toy, 1977, s. 166-167).

Köylülerin gün sonunda tam otuz ağacı kesip ziyan etmesiyle tabiat üzerinden ortaya çıkarılan durum bastırılmışlığın, ihmal edilmişliğin, yok sayılmanın çılgılığı gibidir. Sesini devlete duyuramayan köylü halkın isyanı bir zamanlar gözünden sakındıkları ormanda acı bir biçimde yankılanır. Romanda bu korkunç öfkenin temelinde yıllar boyu süren yalvarışların duyulmaması, hapis tehdidiyle geri çevrilişin yatması olduğu anlatılır. (Toy, 1977, s. 166). Eser içerisinde yer alan “Eğer o ağaçları kezmezse, ağaçlar gibi devrilip düşecekti açlıktan.” (Toy, 1977, s.182). söylemiyle adaletsiz uygulamalar karşısında Mıstan gibi çevreci bir bireyin yaşadığı hazin durum vurgulanır.

Sonuç

Edebî eserlerin insanların duygu dünyalarını çok kısa sürede etkilediği göz önüne alınırsa ekoeleştirel bir bakışla kaleme alınan metinler çevre bilinci açısından oldukça etkili olacaktır. Özellikle sanayileşmeden sonra bireylerin çevreye bakışlarının değişmesinden ve kaybettikleri duyarlılık sonucu ortaya çıkan çevre sorunlarının gün geçtikçe kötüleşmesinden dolayı ekoeleştiri, metinler üzerinden bir mesaj vermek ister.

Çevreci eleştirmenlerin yöneldikleri konuları beş başlık altında toplayan Barry, çevreci metinlerde bulunan yöntemleri sıralayarak doğanın ciddi bir şekilde metinler içerisinde yer aldığını söyler. Bu kıstaslara göre değerlendirildiğinde *Doruktaki Öfke* romanı çevre perspektifi içeren bir bakışla ele alınmıştır.³ Romanın yeşil alanların korunmasına, ormanların ekolojik açıdan önemine, insanların doğa tahribatına karşı çıkmasına yönelik mesajlar temel alınarak bu bakışı yansıtacak ekoeleştirel kavramların ve çevreci görüşün yerleşmesine yönelik bir eser olduğu söylenebilir. Romanın başından sonuna kadar doğa merkezli insan-çevre ilişkisi ekoeleştirel bir okumayla ortaya çıkmaktadır. Yazarın eser üzerinden değindiği önemli başka bir nokta ise kolektif bilincin oluşmasıdır. Çampınarı halkının orman arazisine, ağaçlara yönelik duyarlı bakışı bu ortak bilinci yansıtmaktadır. Yazarın toplumcu gerçekçi söylemi de bu ortaklığı farklı boyutlara taşımaktadır. Erol Toy'un estetik kaygılardan ziyade toplumsal krizlere değinme çabası içerisinde yazdığı bu romanı da çevreci bir görüşle ekolojik sorunları gün yüzüne çıkarma noktasında önemli bir eserdir. Romanda Çampınarı ve arazisi, ormanlık alan sadece mekân unsuru olarak kullanımdan öte sosyokültürel bağlamda insan ilişkileriyle bütünleştirilerek işlenir. Okurda ekolojik bilinci oluşturmaya yönelik söylemler romanın bütününde ön plana çıkarken insan ve doğa arasında yaşanan sıkıntıların sebepleri de ideolojik bir bakış altında sunulmaktadır.

Romanın genelinde hâkim olan çevre duyarlılığı eserin izleklerinden olan ezen-ezilen çatışması içerisinde sarsıntıya uğrasa da yazar çevreyi önceleyen bakışını sonlara doğru belirgin bir şekilde işlemektedir. Çevre tahribatını ortaya çıkaran sorunlar içerisinde bireylerin çıkar çatışmaları zemini oluştururken ekolojik bilinçsizlik özellikle kentleşmedeki sıkıntılar üzerinden gösterilmektedir. Ayrıca eserde kurumların, insanların çıkar kaygılarının da nasıl bir boyuta taşındığı ortaya çıkar. Derin ve sığ ekolojik yönelimlerin örneklerinin de görüldüğü

³ Çevreci eleştirmen Peter Barry'nin çevreci eleştirmenlerin yöntemleriyle ilgili açıklamasına yönelik ayrıntılı bilgi için bkz: Özdağ, U. (2017a). *Çevreci eleştiriye giriş -doğa, kültür, edebiyat-*. Ürün Yayınları. 34-35.

Doruktaki Öfke romanı insanın doğaya olan yaklaşımlarının sosyal ve siyasal baskılardan kaynaklanan dönüşümünü işleyerek ekolojik bilince katkı sağlayan bir eser olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kaynakça

- Algül, A. (2019). Erol Toy'un doruktaki öfke romanında toplumcu gerçekçilik izleri. *Edebiyat Araştırmaları* (Ed. A. Oktay). İksad Yayınevi.
- Bachelard, G. (2018). *Mekânın poetikası* (Çev. A. Tümertekin). İthaki Yayınları.
- Balık, M. (2019). Erol Toy. *Türk edebiyatı isimler sözlüğü*. <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/toy-erol> (Erişim Tarihi: 18.02.2025)
- Bookchin, M. (1996). *Ekolojik bir topluma doğru*. (Çev. A. Yılmaz). Ayrıntı Yayınları.
- Ergin, M., Dolcerocca, Ö. N. (2016). Edebiyata ekoeleştirel yaklaşımlar: ekoşiir ve Elif Sofya. *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, (36), 297-314.
- Garrard, G. (2017). *Ekoeleştiri: ekoloji ve çevre üzerine kültürel tartışmalar*. (Çev. E. Genç). Kolektif Kitap.
- Gümüş, Ş. (2024). Türk dünyası efsanelerine ekoeleştirel bir bakış. *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 17, 65-80.
- Karaali, H. C. (2024). Erol Toy'un acı para romanında yapı ve tema. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, 27, 1, 45-60.
- Küçükler, G. (2005). Erol Toy'un hayatı ve eserleri üzerine bir inceleme [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi]. Ege Üniversitesi.
- Necatigil, B. (2000). Erol Toy. *Edebiyatımızda isimler sözlüğü*. Varlık Yayınları. 372.
- Oppermann, S. (2012). Ekoeleştiri: Çevre ve edebiyat çalışmalarının dünü bugünü. *Ekoeleştiri: Çevre ve edebiyat* (Ed. S. Oppermann). Phoenix Yayınevi.
- Özdağ, U. (2017a). *Çevreci eleştiriye giriş -doğa, kültür, edebiyat*. Ürün Yayınları.
- Özdağ, U. (2017b). *Edebiyat ve toprak etiği- Amerikan Doğa Yazınında Leopold'cu Düşünce*. Ürün Yayınları.
- Toy, E. (1977). *Doruktaki öfke*. Tekin Yayınevi.
- Tural, S. (1993). Edebiyat eseri ile çevre arasındaki bağlar. *Türk Edebiyatında Tabiat*. (Haz. Ş. Elçin). Atatürk Kültür Merkezi Yayınları. 3-6.
- Uçar, D.İ. (2002). *Toplumcu yazarlarımızdan Erol Toy'un hayatı ve eserleri* [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi]. Gazi Üniversitesi.
- Yalçın, M. (Ed.) (2003). *Tanzimat'tan bugüne edebiyatçıları ansiklopedisi, C. II*. Yapı Kredi Yayınları. 1000-1001.
- Yazgünoğlu, K. C. (2024). Ekoeleştiri nedir? Ekolojinin aynasından edebiyat eleştirisine bakmak. *Söylem Filoloji Dergisi* (Edebiyat Kuramları ve Eleştiri Özel Sayısı), 334-355.

Extended Summary

Ecocriticism, fundamentally based on an environmental perspective, examines the relationship between humans and nature in literary texts. While examining the socio-cultural effects of the disrupted ecological order, the representation of all living and non-living entities in nature within literary texts is revealed through an ecological reading. In the 1970s, the prioritization of environmental issues in the West became a significant step in raising environmental awareness. In the early 1990s, the emergence of environmental literary criticism enabled the recognition of the ecocritical approach through literary texts. The term "ecocriticism", coined from the combination of the words "ecology" and "criticism", first appears in 1978 in William Rueckert's essay *Literature and Ecology*. After the 1990s, the ecocritical approach developed in three phases, drawing on various perspectives such as "deep ecology", "feminist ecology", and "ecopsychology".

The ecocritical approach, which focuses on analyzing how literary works cultivate ecological awareness in individuals, has set criteria for texts written with environmental consciousness. Works that align with these criteria established for environmental literature are recognized as texts produced within the scope of ecocritical discourse. When examining the different periods and stages of human history, it is evident that the relationship between humans and nature has emerged in diverse ways. Particularly following the Industrial Revolution, the rise of machine-powered production prompted individuals to engage in various types of occupations. In this period,

several factors, including the growth of urban populations, the pressure to increase agricultural output, and the environmental pollution resulting from industrialization, have caused individuals to deprioritize emphasis on environmental sensitivity.

In the modern world, problems such as desertification, air pollution, climate change, and the loss of species, caused by human environmental destruction, have reached a level where they now jeopardize human existence. As a result, initiatives aimed at raising ecological awareness are frequently brought to the forefront. Literary texts, one of the ways that can be utilized to instill environmental sensitivity in individuals, provide a concise and effective means of achieving the impact that ecocriticism aims to create in people.

In this study, Erol Toy's *Doruktaki Öfke*, selected from Turkish literary texts, is analyzed through a reading based on an ecocritical approach. In the novel, examined from an environmental perspective, the transformation occurring in the Çampınarı land and forest, depicted for their unparalleled beauty, is conveyed with a striking narrative, highlighting the impact of human relationships on the landscape. Erol Toy, a writer with a socialist realist approach, advocates for the representation of social and political issues through his works. For this reason, in *Doruktaki Öfke*, a painful and exhausting process, which begins with the state's attempt to take the forest land from the villagers and privatize it, is narrated through the lens of the human-nature relationship. The villagers, who earn their livelihood through forestry, represent a community with high ecological awareness due to their sensitivity towards the environment before the privatization of the capitalists' means of livelihood. However, under the guise of privatization, the villagers of Çampınar, who are condemned to hunger and misery, reach a point where they can no longer withstand the full extent of capitalist ideology. At this point, individual struggles take precedence over all sensitivities, and the villagers, in actions they themselves can hardly believe, oppose the privatization. In this process, the reflection of the hardships faced by people on nature is easily discernible and clearly visible. At the beginning of the novel, the character Mistan, who appears as a hero with high ecological awareness, begins to drift away from this consciousness due to the unjust actions of the state and starts prioritizing human interests. Following Mistan, the entire village community progresses with the same mindset, which can be attributed to Bookchin's theory that the reason for humans exploiting nature is, in fact, humans themselves. In the novel, the concept of humanity is questioned as the attitudes of the Çampınarı villagers toward the state's authorities, following their struggles, evolve into an ecological crisis. The community, which embodies environmental sensitivity and seeks to protect the forest and nature as a whole, is subjected to hunger due to unjust sanctions, demonstrating that an individual's basic needs take precedence over all other concerns. Even though the people of Çampınar initially respond to the state's actions of confiscating the forest land, they ultimately feel regret for projecting their frustration onto nature as the novel progresses.

A deep ecological reading of *Doruktaki Öfke* is possible within the first pages of the novel. It also addresses how the sensitivity shown toward the environment leads to a conscious, non-damaging attitude toward nature and greenery, which ultimately returns as a benefit to humans. The notion that humans and nature are interconnected conveys the idea that a protective attitude toward nature ultimately brings benefits to humans in terms of abundance, prosperity, and health.

In the novel, the forest is not merely a setting where the plot unfolds and events take place. It goes beyond this by depicting the inner world and psychology of the protagonist, Mistan, as well as reflecting the emotions of the forest community. Phrases such as "We burn like the forest, become strong and majestic like the mountain and the forest," frequently used in the novel, illustrate that the characters share a profound spiritual connection with their surroundings.

When reading *Doruktaki Öfke* from an ecocritical perspective, the "axe" emerges as a prominent symbol. In the early passages, the axe is presented as a symbol of power and mastery passed down from father to son. When the father takes his son to the forest for the first time, he passes down the axe, which has been inherited from the grandfather, and the expectation that the son will become a skilled forester is conveyed through the axe symbol.

In a dialogue between the father and son at the beginning of the novel, the negative effects of urbanization on nature are illustrated through the example of a house. The father advises his son that timber, which can yield better financial returns than both firewood and coal, will emerge as a result of skilled labor and meticulous craftsmanship. It can be observed that environmental sensitivity in these passages transforms into a superficial approach. At this point, nature transforms into a tool for profit. When Mistan learns that he could earn a considerable amount of money in the end, he becomes eager, but his father, in contrast, emphasizes the importance of preserving the order around the mountain and opposes the destruction of the mountain region. In *Doruktaki Öfke*, environmental sensitivity, the process of raising ecological awareness in individuals, and the destruction caused by negative attitudes toward nature as a result of human relationships are thoroughly examined within the study.

Babaoğlu Yılmaz, B., Gülbahar, B. (2025). An investigation of the reasons of new teachers for choosing the teaching profession. *Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 8(2), 205-220.

AN INVESTIGATION OF THE REASONS OF NEW TEACHERS FOR CHOOSING THE TEACHING PROFESSION

Başak BABAOĞLU YILMAZ*

Bahadır GÜLBAHAR**

Abstract: Motivation is key for future teachers to choose and stay on this career path. Therefore, it is important to examine teachers' reasons for choosing the profession. Taking the views of new teachers and pre-service teachers can contribute to a better future for the education system. This study was conducted to determine the reasons why new teachers choose the teaching profession and their expectations before they start teaching. The study was conducted using a phenomenological design from qualitative research methods. The participants consisted of 13 teachers in different branches from different schools affiliated to Ankara Provincial Directorate of National Education in the 2024-2025 academic year. Semi-structured interviews were conducted with the teachers. Data were collected with an interview form. The interview form consists of research questions and demographic questions. The collected data were analyzed by content analysis technique and two themes were identified: "reasons for choosing the teaching profession" and "expectations from the teaching profession". The reasons for choosing the teaching profession were found to be "personal reasons" and "external reasons". Expectations from the teaching profession were found to be "professional expectations" and "individual expectations". Various suggestions were made in line with the results obtained.

Keywords: Teaching, reasons for choosing teaching, expectations from teaching profession, qualitative study

GÖREVE YENİ BAŞLAYAN ÖĞRETMENLERİN ÖĞRETMENLİK MESLEĞİNİ SEÇME NEDENLERİNİN İNCELENMESİ

Öz: Geleceğin öğretmenlerinin bu kariyer yolunu seçebilmeleri ve bu yolda kalabilmeleri için motivasyon kilit önem taşımaktadır. Bu nedenle öğretmenlerin mesleği seçme nedenlerinin incelenmesi önemlidir. Yeni öğretmenlerin ve öğretmen adaylarının görüşlerini almak, eğitim sisteminin daha iyi bir geleceğe doğru ilerlemesine katkıda bulunabilir. Bu araştırma, göreve yeni başlayan öğretmenlerin öğretmenlik mesleğini seçme nedenleri ile öğretmenliğe başlamadan önceki beklentilerini tespit etmek amacıyla yapılmıştır. Çalışma, nitel araştırma yöntemlerinden fenomenolojik desen kullanılarak yürütülmüştür. Katılımcılar, 2024-2025 Eğitim-Öğretim Yılı'nda Ankara İl Millî Eğitim Müdürlüğüne bağlı farklı okullardan farklı branşlarda toplam 13 öğretmenden oluşmaktadır. Öğretmenlerle yarı yapılandırılmış görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Veriler, bir görüşme formuyla toplanmıştır. Görüşme formu, araştırma soruları ve demografik sorulardan oluşmaktadır. Toplanan veriler içerik analizi tekniğiyle çözümlenmiş ve "öğretmenlik mesleğini seçme nedenleri" ve "öğretmenlik mesleğinden beklentiler" olmak üzere iki tema tespit

* Graduate School of Education, murbastek@gmail.com

ORCID: 0009-0006-7773-715X

** Doç. Dr., Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, bahadir.gulbahar@ahievran.edu.tr

ORCID: 0000-0002-7040-1593

edilmiştir. Öğretmenlik mesleğini seçme nedenlerinin “bireysel nedenler” ve “dışsal nedenler” olduğu saptanmıştır. Öğretmenlik mesleğinden beklentilerin ise “mesleki beklentiler” ve “bireysel beklentiler” olduğu belirlenmiştir. Ulaşılan sonuçlar doğrultusunda çeşitli önerilerde bulunulmuştur.
Anahtar Kelimeler: Öğretmenlik, öğretmenliği seçme nedenleri, öğretmenlik mesleğinden beklentiler, nitel çalışma

The aim of education is based on raising healthy, cultured and rich individuals and building an independent nation with these individuals. All changes depend on education. Therefore, renewal and development fall within the scope of education. Our economic, social, social, cultural and technological life develops and improves depending on the quality and continuity of education. The level of welfare and economic development in countries also increases depending on education. The education level of the society affects the whole life (Ergenekon, 2004). The most important factor in our change and development compared to other living beings in the world is the transfer of our culture from generation to generation through education. The development of societies, the provision of basic needs and the establishment of healthy relationships depend on education itself. Teachers are the main factor in achieving these goals through education.

Teachers are guides who accompany people of all age groups from all segments of the society to provide the development they need (Demirel et al., 2014). A teacher is a person who mediates the execution of educational activities in the education sector. According to Erdoğan (2003), the teaching profession includes economic, social, scientific and technical aspects arising from social demands. The author (2015) defines teaching as the profession of experts in the field who organize and carry out teaching activities in a planned and programmed manner in line with predetermined goals in educational institutions. The teaching profession can be defined as a profession in which the task of disseminating accurate and up-to-date information is fulfilled. In the light of changes and advances in the field of business and technology, the position of the teacher in society and business life has gained even greater importance. Today's society needs highly educated and motivated teachers. Fokkens-Bruinsma and Canrinus (2014) stated that what motivates the choice of a degree program is fundamental to teachers' commitment to their professional performance. Considering that motivation is one of the factors that best explain human behavior in different contexts (Burgueño et al., 2017), the motivation of student teachers is an important issue to be analyzed. An analysis focused on improving the selection and training of future teachers needs to be based on knowledge about teachers' motivations (Watt & Richardson, 2008; Gratacós & López-Jurado, 2016; Watt et al., 2017).

From past to present, occupational groups have diversified in line with inventions, the development of humanity and the needs arising as a result of these. The choice of profession varies depending on the family, gender, social stratum and the birth-family of the individual. On the other hand, there are also practices in which babies are surrounded by items belonging to occupational groups when they are born and the baby is directed to whichever occupation he/she chooses (Razon, 1983). When choosing a profession, individuals should act by taking into account their financial means, psychological and sociological effects, personal desires and skills. Choosing a profession that is compatible with one's own characteristics is very important for one's life. The occupational choice affects the psychological and physical health of the individual as well as his/her sociological and social position. According to Bordin (1994), an individual should choose a suitable profession by evaluating his/her personality traits. According to Super (1980), professions are the identity of individuals, the way they express themselves. For this reason, occupational choices are an expression of personality. According to Hoppock (1935), occupational choices also depend on the skills of individuals. These skills determine whether they will be successful or not and where they will end up in the future. According to research on career choice, in addition to personality traits, factors such as the environment in which the person lives, the social status of the family, the schools they attend,

their teachers and the encouragement of these factors can be effective in people's career choices (Dağ, 2010).

1.1. Personal and Social Motivations for Choosing the Teaching Profession

The teaching profession is an important career path that allows individuals to contribute not only to their personal development but also to society. Therefore, the motivation sources of individuals who prefer teaching profession are usually a combination of personal and social elements. Examining the motivations that influence individuals to choose the teaching profession is critical for understanding the attitudes and behaviors of those who choose this profession.

1.1.1. Personal Motivations

Personal motivations express the desire of individuals to choose a profession that suits their interests, skills and life values. Love for children, desire to be useful to society and interest in the field of education are among the main personal motivations of individuals who prefer teaching profession (Çeliköz & Çetin, 2004). Korkmaz, Saban, and Akbaşlı (2004) stated that the desire to interact with students is at the forefront of the professional motivation of new teachers. The desire to guide children and help them discover their potential is a motivation that is frequently seen in individuals who prefer the teaching profession. In addition, the individual's interest in the teaching profession and the meaning of this profession in his/her life play an important role in the preference process. Razon (1983) stated that the choice of profession reflects an individual's personality traits, abilities and interests. In this context, it is seen that individuals who choose the teaching profession are generally successful in human relations, patient and have strong empathy skills. Yüksel (2004) emphasized that individuals who prefer the teaching profession are motivated by the desire to contribute to the educational process and the satisfaction of the act of teaching.

Another personal motivator is the expectation of professional satisfaction. Teaching offers individuals the opportunity to continuously make a difference throughout their careers. Seeing the success of students, touching their lives in a positive way and the responsibility of shaping the individuals of the future increase the professional satisfaction levels of teachers (Kaçar, 2018). This situation increases teachers' commitment to their profession and job satisfaction, enabling them to practice their profession for a longer period.

1.1.2. Social Motivations

Social motivations refer to individuals' career choices in line with environmental and social influences. The influence of families on their children's education and career choices plays a significant role, especially for individuals who choose the teaching profession. Çeliköz and Çetin (2004) stated that families direct their children to this profession because they see the teaching profession as a source of security and prestige.

Social prestige is an important source of motivation for choosing the teaching profession. Teaching is generally seen as a sacred profession by society and teachers are attributed a high status. This may strengthen individuals' desire to have a respected position in society when choosing this profession. Ergenekon (2004) stated that teachers are aware of this prestige in society and this situation positively affects their professional motivation. In addition, the teaching profession offers individuals the opportunity to be a role model in society. Teachers are not only individuals who transfer knowledge but also guides who impart values to their students. This situation causes individuals who prefer the teaching profession to act with the desire to leave a positive impact on society (Sarı & Altun, 2015). Social responsibility awareness is a common source of motivation for individuals who prefer teaching profession.

Among social motivations, there is also the effect of the social environment in which individuals live on their career choices. Baltacı (2010) stated that individuals make career

choices in line with environmental factors and social support systems. In particular, individuals who choose the teaching profession tend to choose this profession with the support and encouragement from their social environment. This support increases individuals' self-confidence in choosing a profession and positively affects their decision-making processes.

1.1.3. Combination of Personal and Social Motivations

It is thought that personal and social motivations are effective together in choosing the teaching profession. While individuals' interests and abilities create an intrinsic motivation for the teaching profession, environmental and social factors play a supportive role in this preference. Super (1980) stated that both intrinsic and extrinsic factors should be evaluated together in individuals' choice of profession. In this context, there is a balance of personal satisfaction and social acceptance in the decisions of individuals who choose the teaching profession.

The teaching profession also responds to individuals' search for continuity and security in their careers. Bordin (1994) stated that individuals attach importance to factors such as career development and job security in their career choices. Since the teaching profession is considered as a public employment in Turkey, it is perceived as a secure career by individuals. This situation fulfills the search for economic security and social status of individuals who prefer teaching profession.

Personal and social motivations play a complementary role in individuals' career choice processes. While personal motivations such as love for children, desire to contribute to society and expectations of personal fulfillment create an intrinsic attachment to the teaching profession, extrinsic factors such as family guidance, social prestige and social support support this preference.

1.2. Economic and Career Related Factors in Preferring Teaching Profession

Teaching is a profession that fulfills not only the desire of individuals to contribute to society, but also their desire for economic security and the realization of their career goals. Teaching is considered as a profession where economic security is at the forefront, especially since it is located in the public sector. In this context, the economic expectations and career goals of individuals who prefer the teaching profession are among the important factors affecting their choice of profession.

1.2.1. Economic Factors

Economic factors often have a significant influence on individuals' choice of occupation. Hoppock (1935) stated that there is a strong relationship between job satisfaction and economic security. The teaching profession stands out as an attractive option for individuals because it offers a fixed salary and state security.

Among the economic motivations of individuals, the desire to earn a regular income has an important place. Naturally, this is also the case for individuals who choose the teaching profession. Kuzgun (2001) emphasized that individuals tend to prefer a job that can meet their economic needs when choosing a profession. Especially for individuals from low-income families, teaching offers a valuable opportunity to both earn a regular income and contribute to society.

Another economic factor is the social rights provided by the profession. Soydan (2019) stated that the reliable position of the teaching profession in the public sector plays an important role in individuals' preference for this profession. In addition, the teaching profession is seen as a means of achieving economic prosperity for many individuals. Razon (1983) stated that individuals prefer certain professions to increase their economic and social status. Teaching is one of the professions that offer economic security together with social status.

1.2.2. Career Related Factors

Career-related factors play as influential a role in individuals' career choice as economic motivations. The teaching profession is seen as a career path that offers career development, professional satisfaction and social prestige to individuals. Super (1980) stated that individuals consider lifelong career goals and personal development in their career choices. Teaching enables individuals to achieve these goals by providing them with opportunities for continuous learning and self-improvement.

The teaching profession has a structure that allows individuals to advance in their careers. Kaçar (2018) stated that teachers' professional satisfaction is directly proportional to the opportunities offered for their career development. This situation is an important source of motivation for individuals who prefer the teaching profession to realize their career goals.

Another important factor related to career is professional stability. Teaching is considered as a profession that allows individuals to make a long-term career plan. Especially being in the public sector makes teaching a more stable career option. Bordin (1994) stated that individuals consider long-term career goals when choosing a profession. Teaching stands out as a profession that enables individuals to achieve these goals.

Social prestige is another important factor that makes the teaching profession attractive in terms of career. Teachers are seen as role models in society and stand out with their social status. Ergenekon (2004) stated that teachers' social status positively affects their professional satisfaction and career goals. This situation is an important source of motivation for individuals who prefer teaching profession to realize their career goals.

The teaching profession offers opportunities for individuals to develop themselves and specialize in different fields at every stage of their careers. Gömleksiz et al. (2010) stated that various educational reforms and programs have been implemented to support teachers' career development. These reforms allow teachers to reach a higher level in their careers by increasing their professional satisfaction.

1.2.3. Combination of Economy and Career Factors

It is seen that economic and career-related factors together influence the decisions of individuals who prefer the teaching profession. While economic security is an important source of motivation for individuals to choose a profession, career development and social prestige are among the factors that increase the attractiveness of the teaching profession. Hoppock (1935) stated that individuals consider both economic and career-related motivations in their career choices.

The teaching profession stands out as a profession that both meets the economic needs of individuals and allows them to realize their career goals. This situation enables individuals who prefer the teaching profession to balance economic and career-related factors in their career choices. Individuals' achievement of this balance increases their commitment to the teaching profession and their professional satisfaction (Soydan, 2019).

1.3. Purpose of the Study

Motivation is key for future teachers to choose and stay on this career path (Fokkens-Bruinsma & Canrinus, 2012). It is therefore important to examine teachers' reasons for choosing the profession. This helps to understand why teachers choose this sacred profession (Yakar & Yelpaze, 2019). These findings are important for improving the education system, motivating prospective teachers and preparing them for the profession. A better understanding of preferences for the teaching profession is necessary both to understand individuals' career choice processes and to develop educational policies. Moreover, teachers' reasons for choosing this profession can help to understand how passionately they will perform their profession and

what kind of support they will need. Therefore, taking the views of new teachers and prospective teachers can contribute to the educational system moving towards a better future.

The aim of this study is to examine the reasons why new teachers choose the profession. In this context, answers to the following questions were sought:

- What are the reasons for choosing teaching profession?
- What are the expectations from the teaching profession before starting to work?

1.4. Importance of the Research

Understanding teachers' reasons for choosing their professions can make important contributions not only to the evaluation of their individual preferences but also to the development of educational policies and strategies. Teachers' motivations can directly determine their success in the profession, their retention and their impact on students. Therefore, a detailed examination of these motivations plays a critical role in improving the quality of both the education system and teacher training processes. Examining the reasons why new teachers choose their profession and evaluating the effects of these preferences on the education system can form the basis of a stronger educational structure. Increasing teachers' professional satisfaction, supporting their motivation and minimizing the challenges they face will provide a better learning environment for both teachers and students. In this context, it is important to determine the reasons for new teachers to choose the teaching profession in order to ensure that they perform their profession more consciously and willingly.

2. Method

2.1. Research Design

In this study, phenomenological design, one of the qualitative research methods, was used. Phenomenology is a design that aims to understand individuals' perceptions and meanings of a particular phenomenon through their experiences (Yıldırım & Şimşek, 2011). This method is particularly suitable for revealing the subjective experiences of individuals about the situations they live in. The study focused on the perspectives of teachers. Accordingly, the phenomenological design provided an in-depth look at the process of making sense of teachers' experiences.

2.2. Participants

The participant group of the study was selected from teachers working in different schools affiliated to Ankara Provincial Directorate of National Education. In the study, interviews were conducted with 13 teachers can be defined as newcomers to the profession. In this study, random sampling was used. In random sampling, every possible combination of items in the universe has an equal chance of being included in the sample (Kerlinger & Lee, 1999). In order to use this method, the information about the problems addressed must be homogeneous with respect to the population. In simple random sampling, a sampling frame that includes all the elements of the universe should be made first (Mertens, 2014). Accordingly, the researcher assigned a number to each item in the sampling frame created as a list. The researcher then generated random numbers equal to the number of items he/she wanted to include in the sample or used a random number list to randomly select items from the list (Neuman, 2014). The demographic characteristics of the participants are given in Table 1.

	Gender	Graduated University	Branch	Age	Term of Office	Education Status
P1	Female	Ankara University	Social Studies T.	27	1 year	Undergraduate
P2	Female	Giresun University	Classroom Teacher	28	1 year	Undergraduate
P3	Female	Kocaeli University	Turkish Teacher	25	6 months	Undergraduate
P4	Female	Gazi University	Classroom Teacher	24	1 year	Undergraduate
P5	Female	Istanbul University	Maths Teacher	23	8 months	Undergraduate

P6	Female	Necmettin Erbakan University	English Teacher	27	8 months	Undergraduate
P7	Female	Gazi University	Social Studies T.	27	8 months	Undergraduate
P8	Male	Mehmet Akif Ersoy University	Classroom Teacher	24	1 year	Undergraduate
P9	Female	Recep Tayyip Erdoğan University	Classroom Teacher	25	8 months	Undergraduate
P10	Female	Hacettepe University	Classroom Teacher	24	8 months	Undergraduate
P11	Female	Amasya University	Classroom Teacher	26	1 year	Undergraduate
P12	Female	Karadeniz Technical University	Preschool Teacher	24	6 months	Undergraduate
P13	Female	Harran University	Religious Culture and Ethics T.	30	1 year	Undergraduate

Table 1. Demographic Characteristics of the Participants

As can be seen in Table 1, there were 1 male and 12 female teachers in the study. Each teacher graduated from a different university. In terms of their branches, there were 6 classroom teachers, 2 social studies teachers, 1 maths teacher, 1 Turkish, 1 English, 1 preschool teacher and 1 religious culture and ethics teacher. In terms of age, the participant teachers were between 23-30 years old. In terms of tenure, teachers who have been working for at least 6 months and at most 1 year took part in the study. All 13 participant teachers were undergraduate graduates.

2.3. Data Collection

A semi-structured interview form was preferred as a data collection tool. This form was prepared to facilitate obtaining detailed information from the participants under the purpose of the research. The form was prepared in line with expert opinions. The interview form consists of two parts. In the first part, demographic information such as gender, age, marital status, education level, branch and professional seniority of the participants were obtained. The second part included open-ended questions aimed at understanding teachers' views on the reasons for starting their profession and the difficulties they face while practicing their profession. This approach allowed the participants to express their opinions freely.

The data were collected through face-to-face interviews with teachers in November and December of the 2024-2025 academic year. Before starting the interviews, the purpose of the study was explained to the participants and it was emphasized that the study was completely voluntary. It was also stated that the information collected during the interview would be kept confidential and would be used only for scientific research purposes. The interviews were conducted in a suitable environment so that the participants could share their thoughts comfortably and each interview lasted approximately twenty minutes.

2.4. Data Analysis

The data were analyzed through content analysis. Data analysis is part of the research process that systematically reviews and organizes collected data so that it can be meaningfully presented and understood by others (Bogdan & Biklen, 1992). Content analysis is an analysis technique used to make repeatable and valid inferences from texts or other meaningful items about their context of use (Krippendorff, 2004). Content analysis can reveal the facts hidden in the data (Gülbahar & Alper, 2009).

Thematic analysis was used in the study in which researchers identified and coded relevant statements, created themes, and assessed the reliability and credibility of the analysis. The participants' verbal responses were transcribed, and the transcripts were thoroughly reviewed and analyzed to identify codes and group codes into themes. Summaries of the responses were then prepared. In order to protect the confidentiality of the participants, each participant was assigned codes as P1, P2.

2.5. Validity and Reliability

In qualitative research, the concepts of internal and external reliability used in quantitative research are replaced by credibility, transferability, dependability and confirmability (Yıldırım & Şimşek, 2021). In this study, strategies such as in-depth data collection, triangulation, detailed descriptions and maximum variation sampling were used to ensure credibility and transferability. Consistency checks and confirmatory reviews were conducted to ensure reliability and confirmability. The data obtained for in-depth data collection were consistently compared and conceptualized to create identifiable patterns. Triangulation was achieved by using more than one researcher to compare findings from the data. Besides the primary researcher, another researcher reviewed the collected data and findings to enhance the robustness of the results. For detailed description, the raw data were reorganized according to the identified themes and categories. To ensure consistency, the raw data were first coded by the primary researcher. Then, these codes were reviewed by another researcher to assess the consistency and agreement rate between the coders. The degree of similarity between coders or inter-coder reliability is very important in qualitative research (Miles & Huberman, 2021). The formula “Reliability Coefficient = Number of Agreements / (Number of Agreements + Number of Disagreements) x 100” was used and a reliability rate of at least 90% is considered acceptable. In this study, the reliability of the data was calculated as 91%.

3. Findings

As a result of the analysis, the findings were grouped under two themes: “reasons for choosing the teaching profession” and “expectations from the teaching profession”.

3.1. Participants' reasons for choosing the teaching profession

In the interviews with the teachers, the question “*What is your reason for choosing the teaching profession?*” was asked to determine the reasons for choosing this profession. The findings obtained from the analysis of the data obtained from the participants are shown in Table 2.

Themes	Codes	f
<i>Individual reasons</i>	Interest in the profession	3
	Desire for leadership	1
	Love for children	1
	Suitability of personality	1
	Interest in learning/teaching	1
	Perception of the sanctity of the profession	1
<i>External causes</i>	University Entrance exam results	2
	Teacher influence	2
	Family influence	1

Table 2. Reasons for choosing teaching profession

Participants' reasons for choosing the teaching profession were categorized under two themes: individual and external reasons. Some of the participants stated that they chose teaching for individual reasons and some for external reasons. The individual reasons are “interest in the profession”, “desire for leadership”, “love for children”, “suitability for personality”, “interest in learning/teaching” and “perception of the sanctity of the profession”. Some participant statements about individual reasons are as follows:

“It was my dream to become a teacher. It has always been attractive for me to be a guide for people at some point in their lives. Touching a little heart and seeing a little improvement in it makes me feel happy.” (P3)

“I wanted to be a different kind of teacher in my own way. I wanted my students to see me as a leader and I wanted them to gain new ideas.” (P2)

“Although there are many reasons for choosing this profession, the most important and most valuable for me is the love of children.” (P12)

“First of all, I chose this profession because I thought that guidance counseling was the most suitable profession for my personal characteristics. Also, being able to touch people's lives in this way made this profession interesting for me.” (P5)

“I have always been interested in learning foreign languages. I chose this profession because I am as interested in teaching English as learning it.” (P6)

Under the theme of external reasons, three codings were made. These are “university entrance exam results”, “teacher effect” and “family effect”. Some of the participant views on external reasons are as follows:

“When choosing a profession, I could not make a conscious decision both because of age and because I had not yet discovered my interests. I made a choice by calculating where I could get the highest score.” (P1)

“The reason I chose this profession was primarily because I loved my own class teacher very much. I became a teacher after I realized that I liked to teach something like him.” (P9)

“First of all, my family guided me a lot when I chose this profession.” (P10)

3.2. Participants' Expectations from the Teaching Profession

In the interviews with the teachers, the question “What are your expectations from the teaching profession?” was asked to determine the expectations of the teachers before starting the profession. The findings regarding the expectations of the participants are given in Table 3.

Themes	Codes	f
Professional expectations	Being knowledgeable and equipped	2
	Development	1
	Ideal education	1
	Qualified students	1
	Ideal professional conditions	1
Individual expectations	Self-actualization	2
	Usefulness	1
	Economic freedom	1
	Respectability	1
	Happy life	1

Table 3. Expectations from the Teaching Profession

Participants' expectations from the teaching profession were divided into two themes: professional expectations and personal expectations. Professional expectations are “being knowledgeable and equipped”, “development”, “ideal education”, “qualified students” and “ideal professional conditions”. Individual expectations are “self-actualization”, “usefulness”, “economic freedom”, “respectability” and “happy life”. Some of the participants' views on the expectations of teachers before starting their profession are given below:

“Before I started my career, I thought that the ideal classroom example we had studied at the university existed in real life. I expected a classroom where children were eager to learn, inquisitive, or where behavioral disorders were at a minimum level. The most challenging thing for me in the classrooms was behavioral disorders.” (P7)

“The fact that the target group I want to work with is different from the students I am currently working with, the students' readiness, social economic status, indifferent families, violence in their families and environment. Unfortunately, it caused me to be unable to give my students the education and training I dreamed of.” (P2)

“Before I started my career, I aimed to teach English not as a subject but in line with children's wishes and abilities. However, the current situation did not allow for this.” (P11)

“Not lowering my morale and motivation level (emotional expectation), professional development expectations, economic expectations and social expectations.” (P13)

“I wanted to have a respectable profession, but when I started working, I realized that there was no respectability.” (P8)

“Before I started working, I hoped that I would work in the places I wanted and under better financial conditions, but the financial conditions are barely enough for a teacher to support himself/herself. Social activities, domestic vacation opportunities are limited; there are no vacation opportunities abroad. I used to see teaching as a sacred profession, but when I started working, I realized that I was seen as a babysitter.” (P3)

“I was aiming to conduct activities and practices in schools and to teach lessons according to students' readiness. But I did not fully achieve my goals because the classes were crowded.” (P5)

“My expectations from my profession are to be rewarded for my efforts, to be respected by my environment, to earn my own money and live a happy life. My financial expectations were not met.” (P4)

4. Conclusion, Discussion and Recommendations

4.1. Conclusion and Discussion

This study was conducted to determine the reasons why new teachers choose the teaching profession and their expectations before they start teaching. The study was conducted using phenomenological design, one of the qualitative research methods. The participants consisted of 13 teachers from different branches from different schools affiliated to Ankara Provincial Directorate of National Education in the 2024-2025 academic year. Semi-structured interviews were conducted with the teachers. The collected data were analyzed by content analysis technique and two themes were identified: “reasons for choosing the teaching profession” and “expectations from the teaching profession”.

Participants' reasons for choosing the teaching profession were categorized under two themes: individual and external reasons. Razon (1983) stated that career choice reflects an individual's personality traits, abilities and interests. When the individual reasons identified in the study are analyzed, it is possible to make inferences about the personality traits and interests of new teachers. The individual reasons identified are “interest in the profession”, “desire for leadership”, “love for children”, “suitability for personality”, “interest in learning/teaching” and “perception of the sanctity of the profession”. In the literature, there are claims and research results that support these findings. According to Çeliköz and Çetin (2004), love for children, desire to be useful to society and interest in education are among the main personal motivations of individuals who prefer teaching profession. Korkmaz, Saban, and Akbaşlı (2004) stated that the desire to interact with students is at the forefront in the professional motivation of new teachers. Yüksel (2004) emphasized that individuals who prefer the teaching profession are motivated by the desire to contribute to the educational process and the satisfaction of the act of teaching.

The extrinsic reasons identified in this study for choosing the teaching profession were found to be “university entrance exam results”, “teacher effect” and “family effect”. There is also information in the literature that supports these results. According to Kuzgun (2001), factors such as family guidance, environmental influence and prestige in society are important sources of motivation for individuals who prefer the teaching profession. Çeliköz and Çetin (2004) stated that families direct their children to this profession because they see the teaching profession as a source of security and prestige. Social motivations refer to individuals' choice of profession in line with environmental and social influences. The influence of families is especially decisive for individuals who choose the teaching profession.

When the studies on the reasons for choosing the teaching profession were examined, results that can be associated with the propositions of this study were found. In the study conducted by Şaban (2003), it was revealed that 68% of the prospective primary school teachers

stated that they turned to the faculty of education with the desire to be useful to children who are the future of society. In the study conducted by Çevik, Perkmen, and Alkan (2012), it was determined that the main reasons for the preference of prospective music teachers were the modeling of music teachers and the interest and love for the teaching profession and dealing with students. In the study conducted by ESKİCUMALI, Yaman, and Yaman (2001), reasons such as interest and love for children, the desire to give direction to the society and the low working hours of the teaching profession were determined. In the study conducted by Hacıömeroğlu and Şahin Taşkın (2010), the main reasons for pre-service teachers to prefer the teaching profession were interest and love for children and working conditions of the profession. In the study conducted by Kılıç (2022), it was found that the reasons for choosing the teaching profession were external reasons, altruistic reasons and internal reasons. Bergmark et al. (2018) determined that intrinsic, altruistic and extrinsic motives are effective in students' career choices. Çermik, Doğan, and Şahin (2010) stated that the reasons for choosing the teaching profession are influenced by altruistic, intrinsic, extrinsic and self-interested motives. In the study conducted by Low, Lim, Ch'ng, and Goh (2011), pre-service teachers' reasons for choosing teaching profession were categorized as altruistic, intrinsic, extrinsic and other reasons.

Individuals start to form expectations about a certain profession from the moment they choose to study that profession. As they get to know the profession, the levels of hope for the realization of these expectations also differ. Expectations formed during the student years and the level of hope for the realization of these expectations greatly affect the morale and motivation level of the individual, especially in the first years of the profession. It is thought that the unrealisation of expectations, which are of high importance and which the individual has a high level of hope that they will be realized, will decrease the level of morale and motivation, and this will negatively affect professional success and efficiency (Uras & Kunt, 2006). In this respect, it is of great importance to meet the expectations of new teachers from the profession. In this study, it was determined that the expectations of the participants from the teaching profession before they started teaching were professional expectations and personal expectations. Professional expectations are “being knowledgeable and equipped”, “development”, “ideal education”, “qualified students” and “ideal professional conditions”. Individual expectations are “self-actualization”, “usefulness”, “economic freedom”, “respectability” and “happy life”. When related studies were examined, results that can be related to the results of this study were found. In the study conducted by Kılıç (2022), it was determined that the expectations from the teaching profession were professional, social expectations and economic expectations. Koşar (2018) categorized prospective teachers' expectations as economic, social, task-related, individual and negative expectations. In the study conducted by Uras and Kunt (2006), prospective teachers' expectations of teaching were examined in four areas as social, economic, professional development and legal expectations. In the study conducted by İncikabı, Biber, and Mercimek (2016), prospective teachers' expectations were evaluated under the themes of professional development, academic development and social development.

4.2. Recommendations

4.2.1. Recommendations for Practitioners

Supportive Policies for Prospective Teachers' Professional Selection Process

- Professional introduction programs should be organized for prospective teachers so that they can make informed decisions in the process of choosing a profession.
- In faculties of education, prospective teachers should be provided with comprehensive information about the challenges and advantages of the profession.
- Career guidance services should be strengthened and teacher candidates should be guided in line with their individual interests and abilities.

Practices Supporting Teachers' Professional and Personal Development

- **Professional development:** Continuous professional development programs should be offered in line with teachers' expectations of being “knowledgeable and equipped”.
- **Ideal educational environment:** Class sizes should be reduced and material and technological infrastructure should be strengthened to meet teachers' expectations for quality in education.
- **Education appropriate for student diversity:** Teachers should be trained in differentiated instructional strategies for students from different socioeconomic backgrounds.
- **Behavior management:** Psychological counseling and classroom management trainings should be increased for teachers to deal with student behavior disorders.

Policies to Meet Teachers' Social and Economic Expectations

- **Economic improvements:** Improving teacher salaries, creating additional sources of income (benefits, incentives, scholarships, etc.).
- **Social status:** Media and state-sponsored awareness campaigns should be organized to increase the prestige of the teaching profession in society.
- **Working conditions:** Opportunities should be provided to support teachers' social lives (social facilities, educational vacations, etc.).

4.2. 2. Recommendations for Researchers

Investigation of the Relationship between Teachers' Choice of Profession and Occupational Satisfaction

- **First choice or compulsory choice?** It should be investigated whether there is a difference in occupational satisfaction between those who choose the teaching profession based on university exam results and those who consciously choose it.
- **The effect of role models:** The adaptation of individuals who turn to the profession due to the influence of their families or teachers should be examined.

Reasons for the Difference between Teachers' Expectations and Actual Situation

- **Why are expectations not met?** The root causes of the gap between teachers' expectations of the “ideal classroom environment” and reality should be investigated.
- **Managing prospective teachers' expectations:** The extent to which the teaching education given in faculties of education is in line with the realities of the profession should be examined.

The Effects of Education Policies on Teacher Satisfaction

- **Evaluation of education policies:** The effectiveness of existing education policies in meeting teachers' expectations should be investigated.
- **International comparisons:** Teacher expectations and their fulfillment in Turkey should be analyzed in comparison with other countries.

References

- Baltacı, Ö. (2010). *Examining the relationship between social anxiety, social support and problem solving approaches of university students* [Unpublished Master's Thesis], Selçuk University.
- Bergmark, U., Lundström, S., Manderstedt, L., & Palo, A. (2018). Why become a teacher? Student teachers' perceptions of the teaching profession and motives for career choice. *European Journal of Teacher Education*, 41(3), 266-281. doi: 10.1080/02619768.2018.1448784
- Bogdan, R. C. and Biklen, S. K. (1992). *Qualitative research for education: An introduction to theory and methods*. Allyn and Bacon.
- Bordin, E. S. (1994). The generalizability of the psychoanalytic concept of the working alliance. *Psychotherapy: Theory, Research, Practice, Training*, 16(3), 252-260.

- Burgueño, R., Sicilia, Á, Medina-Casabon, J., Alcaraz-Ibañez, M., and Lirola, M. (2017). Academic motivation scale revised. inclusion of integrated regulation to measure motivation in initial teacher education. *Anales de Psicología*, 33, 670-679. doi: 10.6018/analesps.33.3.249601
- Çeliköz, N., & Çetin, F. (2004). Factors affecting the attitudes of Anatolian teacher high school students towards teaching profession. *Millî Eğitim Dergisi*, 32(1), 136-145.
- Çermik, H., Dogan, B. & Sahin, A. (2010). The reasons for preference of pre-service primary school teachers for teaching profession. *Pamukkale University Journal of Faculty of Education*, 28(2), 201-212.
- Çevik, D. B., Perkmen, S., & Alkan, M. (2012). Music teacher candidates' expectations from their profession. *Journal of Research in Education and Teaching*, 1(1), 41-45.
- Dağ, E. (2010). *The relationship between classroom teacher candidates' attitudes towards the teaching profession and the factors that are effective in their preference for the teaching profession* (Thesis No. 263279) [Master's Thesis, Ege University]. YÖK National Thesis Center.
- Demirel, M., Kozikoğlu, İ., Özkan, İ. (2014). Investigation of university preparatory class students' approaches to learning according to various variables. *9th International Balkan Education and Science Congress*. Trakya University.
- Erdoğan, U. (2012). *The relationship between the bureaucratic structures of primary schools and teachers' organizational socialization levels (Malatya province example)*, [Unpublished Master's Thesis]. İnönü University Institute of Educational Sciences.
- Ergenekon, Y. (2004). *Determination of the occupational problems of newly started teachers of the mentally handicapped and development of solution proposals to overcome these problems*. [Published Doctoral Dissertation]. Anadolu University.
- Eskicumalı, A., Yaman, E., & Yaman, H. (2001). A research on the socio-economic status of the teaching profession and the transformation of this profession into a woman's profession. *Sakarya University Faculty of Education Journal*, 2, 53-68.
- Fokkens-Bruinsma, M., and Canrinus, E. T. (2012). The factors influencing teaching (FIT)-Choice Scale in a Dutch teacher education program. *Asia Pac. J. Teach. Educ.* 40, 249-269. doi: 10.1080/1359866X.2012.700043
- Fokkens-Bruinsma, M., and Canrinus, E. (2014). Motivation to become a teacher and engagement to the profession.: evidence from different contexts. *Int. J. Educ. Res.* 65, 65-74. doi: 10.1016/j.ijer.2013.09.012
- Gömlüksiz, N., Ülkü, A.K., Biçer, S., & Yetkiner, A. (2010). Comparison of the difficulties experienced by novice classroom teachers with the perceptions of prospective teachers about the difficulties they may experience. *e-Journal of New World Sciences Academy*, 5(3), 12 -23.
- Gratacós, G., and López-Jurado, M. (2016). Validación de la versión en español de la escala de los factores que influyen en la elección de los estudios de educación [Validation of the Spanish version of the Factors Influencing Teaching]. (FITchoice). *Revista de Educación* 372, 87-110.
- Gülbahar, Y. and Alper, A. (2009). A content analysis of the studies in instructional technologies area. *Ankara University Journal of Faculty of Educational Sciences*, 42(2), 93-111.
- Hacıömeroğlu, G. ve Şahin Taşkın, Ç. (2009). Öğretmen adaylarının öğretmenlik mesleğini tercih sebepleri. *I. Uluslararası Türkiye Eğitim Araştırmaları Kongresi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Çanakkale, 01-03 Mayıs*, <http://iconte.org/FileUpload/ks59689/File/176..pdf>
- Hoppock, R. (1935). *Job Satisfaction*. New York: Harper.

- İncikabı, L., Biber, A. Ç. & Mercimek, O. (2016). A study on the reasons for preference and expectations of prospective elementary mathematics teachers. *Adıyaman University Journal of Social Sciences Institute*, 8(22), 165-188. doi: /10.14520/adyusbd.67923
- Kaçar, R. (2018). *Social studies teacher candidates' attitudes towards teaching profession and self-efficacy perceptions* (Thesis No. 504509) [Master's Thesis, Fırat University]. YÖK National Thesis Center.
- Kerlinger, F. N., & Lee, H. B. (1999). *Foundations of Behavioral Research*. Harcourt College Publishers.
- Kılıç, M.Y. (2022). Öğretmen adaylarının öğretmenlik mesleğini seçme nedenleri, beklentileri ve öğretmenlik programının niteliğinin artırılmasına yönelik görüşleri. *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 56, 35-65. doi:10.9779.pauefd.1031456
- Krippendorff, K. (2004). Reliability in content analysis: some common misconceptions and recommendations. *Human Communication Research*, 30 (3), 411-433. <https://doi.org/10.1093/hcr/30.3.411>
- Korkmaz, İ., Saban, A., & Akbaşlı, S. (2004). The difficulties encountered by new classroom teachers. *Educational Administration in Theory and Practice*, 38, 266-277.
- Koşar, D. (2018). Examining the views of prospective teachers about their expectations from the profession: A qualitative research. *Journal of International Social Research*, 11(56), 575-585.
- Low, E. L., Lim, S. K., Ch'ng, A., & Goh, K. C. (2011). Pre-service teachers' reasons for choosing teaching as a career in Singapore. *Asia Pacific Journal of Education*, 31(2), 195-210. doi: 10.1080/02188791.2011.567441
- Mertens, D. M. (2014). *Research and evaluation in education and psychology: integrating diversity with quantitative, qualitative, and mixed methods*. Sage.
- Miles, M. B., & Huberman, A. M. (2021). Analizde ilk adımlar (Çev. A. Ersoy). *Nitel veri analizi: Genişletilmiş bir kaynak kitap* (Çev. Ed., S. Akbaba-Altun & A. Ersoy, 4. b.) içinde (s. 50-88). Pegem Akademi.
- Neuman, L. W. (2014). *Social Research Methods: Qualitative And Quantitative Approaches* (Ed. Seventh). Pearson Education Limited.
- Razon, N. (1983). Meslek seçimi ve mesleğe yöneltme. *Türk Eğitim Dergisi*, 1(8), 23- 31.
- Sarı, M. H., & Altun, Y. (2015). The problems encountered by new classroom teachers. *Hacettepe University Journal of Faculty of Education*, 30(1), 213-226.
- Soydan, T. (2019). A policy analysis on the preparation of teaching profession law, oral presentation. *VIth International Eurasian Educational Research Congress (EJERCongress 2019)*, June 19-22, Ankara.
- Super, D. E. (1980). A life-span, life-space approach to career development. *Journal of Vocational Behavior*, 16(3), 282-298.
- Şaban, A. (2003). Demographic characteristics and professional tendencies of classroom teacher candidates. *Educational Research*, 10, 91-101.
- Uras, M. & Kunt, M. (2006). Expectations of prospective teachers from teaching profession and their levels of expecting their expectations to be met. *Pamukkale University Journal of Faculty of Education*, 19(1), 71-83.
- Watt, H. M., and Richardson, P. W. (2008). Motivations, perceptions, and aspirations concerning teaching as a career for different types of beginning teachers. *Learn. Instr.* 18, 408-428. doi: 10.1016/j.learninstruc.2008.06.002
- Watt, H. M., Richardson, P. W., Klusmann, U., Kunter, M., Beyer, B., Trautwein, U., et al. (2012). Motivations for choosing teaching as a career: an international comparison using the FIT-choice scale. *Teach. Teach. Educ.* 28, 791-05. doi: 10.1016/j.tate.2012.03.003

- Yakar, L., & Yelpeze, G. (2019). Attitudes towards teaching profession and teacher self-efficacy perceptions of students enrolled in teacher training programs. *Pamukkale University Journal of Faculty of Education*, 47(1), 107-129.
- Yazar, T. (2015). Eğitim ve öğretim ile ilgili temel kavramlar (Ed. T. Y. Yelken ve C. Akay). *Öğretim ilke ve yöntemleri içinde* (s. 1-24). Anı Yayıncılık.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2021). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri* (11. baskı). Seçkin Yayıncılık.
- Yüksel, S. (2004). The effect of non-thesis master's program on students' attitudes towards teaching profession. *Journal of Uludağ University Faculty of Education*, XVII (2), 355-379.

Geniş Özet

Eğitim, bireylerin yalnızca bilgi ve beceri edinmelerini değil; aynı zamanda kültürel, sosyal ve ekonomik düzeyde bütüncül bir gelişim süreci yaşamalarını sağlayan temel bir araçtır. Bireylerin gelişimi desteklendikçe toplumların refah düzeyi artmakta, sosyal adalet ve ekonomik kalkınma sağlanabilmektedir (Ergenekon, 2004). Eğitim, aynı zamanda kültürün nesiller arasında aktarılmasını ve toplumların dinamik bir biçimde değişim ve dönüşümünü mümkün kılan en önemli mekanizmadır. Bu kapsamda, eğitim sisteminin başarısında belirleyici rol üstlenen temel aktörler öğretmenlerdir (Demirel, Kozikoğlu ve Özkan, 2014).

Öğretmenler, yalnızca bilgi aktaran bireyler değil; aynı zamanda değerler kazandıran, toplumsal bilinç oluşturan ve bireylerin kişilik gelişiminde önemli rol oynayan rehberlerdir. Dolayısıyla öğretmenlerin meslek seçim motivasyonlarının ve mesleki beklentilerinin anlaşılması, hem bireysel mesleki doyumlarının artırılması hem de eğitim sisteminin kalitesinin yükseltilmesi açısından kritik bir öneme sahiptir (Fokkens-Bruinsma & Canrinus, 2014; Watt & Richardson, 2008). Özellikle öğretmenlik mesleğini seçen bireylerin hangi etkenlerle bu kararı verdiklerinin ve mesleğe ilişkin hangi beklentilere sahip olduklarının ortaya konulması, eğitim politikalarının ve öğretmen yetiştirme programlarının daha etkin bir şekilde tasarlanmasına katkı sunacaktır. Bu bağlamda gerçekleştirilen bu çalışmada, göreve yeni başlayan öğretmenlerin öğretmenlik mesleğini seçme nedenleri ile meslekten beklentileri incelenmiştir. Çalışmada, bireysel ve dışsal faktörlerin meslek seçimindeki etkileri ile öğretmenlerin mesleğe başlamadan önce sahip oldukları profesyonel ve kişisel beklentiler detaylı bir şekilde analiz edilmiştir.

Araştırmada, bireylerin deneyimlerinden hareketle bir olguyu anlamayı amaçlayan nitel araştırma yöntemlerinden fenomenolojik desen kullanılmıştır (Yıldırım ve Şimşek, 2021). Çalışma grubunu, 2024-2025 Eğitim-Öğretim Yılı'nda Ankara İl Millî Eğitim Müdürlüğüne bağlı okullarda görev yapan ve meslekte 6 ay ile 1 yıl arasında kıdemi olan 13 yeni öğretmen oluşturmuştur. Katılımcılar basit rastgele örnekleme yöntemiyle seçilmiştir (Kerlinger & Lee, 1999). Veriler, uzman görüşü alınarak oluşturulan yarı yapılandırılmış görüşme formu ile toplanmıştır. Görüşmeler yüz yüze gerçekleştirilmiş ve her bir görüşme yaklaşık 20 dakika sürmüştür. Verilerin analizinde içerik analizi yöntemi kullanılmış, elde edilen veriler kodlanarak temalar oluşturulmuştur (Krippendorff, 2004). Araştırmanın güvenilirliği için iki araştırmacı tarafından kodlama yapılmış ve kodlayıcılar arası uyum oranı %91 olarak hesaplanmıştır (Miles & Huberman, 2021).

Veri analizi sonucunda iki ana tema belirlenmiştir: **Öğretmenlik Mesleğini Seçme Nedenleri** ve **Öğretmenlik Mesleğinden Beklentiler**.

1. Öğretmenlik Mesleğini Seçme Nedenleri

Katılımcıların öğretmenlik mesleğini seçme nedenleri bireysel ve dışsal olmak üzere iki gruba ayrılmıştır.

- **Bireysel nedenler:** Mesleğe ilgi, liderlik arzusu, çocuk sevgisi, kişilik özelliklerine uygunluk, öğrenme ve öğretme ilgisi ile mesleğin kutsallığı algısı olarak sıralanmıştır. Bu bulgular, bireysel faktörlerin kariyer seçiminde etkili olduğunu savunan literatürle uyumludur (Çeliköz & Çetin, 2004; Korkmaz, Saban & Akbaşlı, 2004; Razon, 1983).
- **Dışsal nedenler:** Üniversite sınavı sonuçları, öğretmenlerin rol modeli olması ve aile yönlendirmesi gibi faktörler olarak öne çıkmıştır. Ailenin ve öğretmenlerin meslek seçiminde yönlendirici rol oynadığına dair bulgular, daha önceki araştırmalarla da desteklenmektedir (Çeliköz & Çetin, 2004; Kuzgun, 2001).

2. Öğretmenlik Mesleğinden Beklentiler

Katılımcıların mesleğe başlamadan önceki beklentileri profesyonel ve bireysel beklentiler olmak üzere ikiye ayrılmıştır:

- **Profesyonel beklentiler:** Bilgi ve donanım kazanmak, mesleki gelişim sağlamak, ideal bir eğitim ortamında çalışmak, nitelikli öğrenci yetiştirmek ve uygun mesleki koşullara sahip olmak. Bu beklentiler, mesleki tatminin temel unsurları arasında yer almaktadır (Yüksel, 2004; Kaçar, 2018).
- **Bireysel beklentiler:** Kendini gerçekleştirme, topluma faydalı olma, ekonomik özgürlük, saygınlık kazanma ve mutlu bir hayat sürme gibi beklentileri kapsamaktadır (Bordin, 1994; Hoppock, 1935).

Ancak katılımcılar, sınıfların kalabalıklığı, ekonomik koşulların yetersizliği ve mesleki saygınlık beklentilerinin karşılanmaması gibi nedenlerle mesleki gerçeklikle beklentileri arasında önemli farklar

bulunduğunu ifade etmişlerdir. Bu durum literatürde de vurgulandığı gibi, öğretmenlerin mesleki motivasyonları üzerinde olumsuz etki yaratabilmektedir (Uras & Kunt, 2006; Koşar, 2018).

Araştırma sonuçları, öğretmenlerin meslek seçiminde hem bireysel motivasyonların hem de çevresel etkilerin önemli rol oynadığını göstermiştir. Bireysel motivasyonlar arasında çocuk sevgisi, liderlik arzusu ve eğitim sürecine olan ilgi ön plana çıkarken; dışsal etkiler olarak aile desteği ve sınav sonuçları öne çıkmıştır. Bu sonuçlar, önceki çalışmalarda elde edilen bulgularla örtüşmektedir (Şaban, 2003; Çermik, Doğan & Şahin, 2010; Bergmark vd., 2018).

Öğretmenlerin mesleğe yönelik beklentilerinin genellikle yüksek olduğu, ancak uygulamada bu beklentilerin önemli ölçüde karşılanmadığı görülmüştür. Bu durum, öğretmenlerin iş doyumu ve mesleki bağlılık düzeylerini olumsuz yönde etkileyebilir (Uras & Kunt, 2006; Kılıç, 2022). Eğitim politikalarının öğretmen adaylarının beklentileri doğrultusunda şekillendirilmesi, öğretmen motivasyonunun ve mesleki başarının artırılması açısından önem arz etmektedir.

Çalışmanın sonuçlarına bağlı olarak şu öneriler geliştirilmiştir:

Uygulayıcılara Öneriler

- Eğitim fakültelerinde öğretmen adaylarına mesleğin zorlukları ve gerçekleri hakkında daha kapsamlı bilgilendirme yapılmalıdır.
- Sınıf mevcutları azaltılmalı, eğitim ortamlarının fiziksel ve teknolojik altyapıları güçlendirilmelidir.
- Öğretmen maaşları iyileştirilmeli ve sosyal haklar artırılmalıdır.
- Öğretmenlik mesleğinin toplumsal prestiji artırılacak kampanyalar düzenlenmelidir.

Araştırmacılara Öneriler

- Bilinçli meslek seçimi ile zorunlu meslek seçimi yapan öğretmenlerin mesleki doyum düzeyleri karşılaştırılmalıdır.
- Öğretmenlerin meslek seçimi sürecinde rol model etkisi ve bu etkinin mesleğe uyum üzerindeki rolü derinlemesine incelenmelidir.
- Eğitim fakültelerinin sunduğu meslek eğitiminin iş yaşamındaki gerçeklikle uyumu araştırılmalıdır.
- Türkiye'deki öğretmenlerin beklentileri, uluslararası karşılaştırmalarla analiz edilmelidir.

Gören, C. (2025). Adana basınında antikomünizme dair haberler: 1946-1950. *Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 8(2), s. 221-236.

ADANA BASININDA ANTİKOMÜNİZME DAİR HABERLER: 1946-1950*

Cevdet GÖREN**

Öz: Komünizmin geçmişi Antik Yunan’a, Roma’ya, köleci toplumlara kadar dayanır. Başlangıçta ezilen sınıfların hak arayışını amaçlayan bir felsefe olarak ortaya çıkan komünizm, sanayi devrimiyle birlikte emek-sermaye çatışmasının yoğunluk kazanmasıyla bir felsefe olmaktan çıkarılıp ideoloji haline getirilmiştir. Das Kapital aslı eseriyle kapitalizmin eleştirisini yapıp komünizmi sistemleştiren Karl Marx, komünizmin öncelikle İngiltere gibi sanayileşmiş ve işçi sınıfının mevcut olduğu toplumlarda gerçekleşeceğini düşünürken, aksine komünizm ilk kez daha çok bir tarım toplumu olan Rusya’da 1917’de Ekim Devrimi ile gerçekleşmiştir. Komünizm, bir yaşam, üretim ve yönetim biçimi olarak alternatifini, antikomünizmi de beraberinde getirmiştir. Birbirinin zıddı bu iki düzen arasındaki savaş özellikle II. Dünya Savaşı’ndan sonra Soğuk Savaş da beraberinde getirmiştir. Türkiye’de Osmanlı Devleti zamanında başlayıp Cumhuriyetle devam eden antikomünizm politikalar mevcuttur. Bu çalışma Türkiye’de komünizmle mücadelenin sistemli olarak başlatıldığı Soğuk Savaş döneminin başlarında Adana basınında antikomünizme dair haberlerin nasıl verildiğini incelemektedir. O dönem Adana basınında etkili olan Yeni Adana, Türk Sözü ve Demokrat gazeteleri incelenerek, bu gazetelerde antikomünizme dair haberler derlenmiştir. Bu nedenle çalışmada kullanılan Adana basını ya da gazeteler tabirinden sadece bu üç gazete kastedilmektedir. Çalışmada öncelikle gazetelere yansıyan siyasi nitelikteki davalar incelenmiş, ardından bireysel davalara geçilmiş, daha sonra gerek ülke çapında gerekse Adana’da komünizmi kınamak amaçlı yapılan protestolara yer verilmiştir. Bu haberler vasıtasıyla da Adana halkının komünizme tepkisi ve bu tepkinin nedenleri analiz edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Adana, Yeni Adana, Demokratik, Türk Sözü, protesto mitingleri, dernekler

NEWS ON ANTI-COMMUNISM IN ADANA PRESS: 1946-1950

Abstract: The history of communism goes back to Ancient Greece, Rome and slave societies. Communism, which initially emerged as a philosophy aiming to seek the rights of the oppressed classes was transformed from a philosophy into an ideology with the intensification of the labour-capital conflict with the industrial revolution. While Karl Marx, who criticised capitalism and systematised communism with his work Das Kapital, thought that communism would be realised primarily in industrialised societies such as England where there was a working class, on the contrary of this thought, communism was first realised in Russia which was more of an agricultural society, with the October Revolution in 1917. Communism, as a way of life, production and administration brought along its alternative, anticommunism. The war between these two opposing orders brought about the Cold War, especially after World War II. In Turkey, there were anticommunism policies that started during the Ottoman Empire and continued with the Republic. This study analyses how

*Bu çalışma Niğde Ömer Halis Demir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı’nda, Prof. Dr. Nevzat Topal danışmanlığında yapılan “Demokrat Parti Dönemindeki Gelişmelerin Adana Basınına Yansıması (1946 Seçimlerinden 1954 Seçimlerine Kadar) adlı doktora tezinden üretilmiştir.

** Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, cevdetgoren@hotmail.com

ORCID: 0009-0005-0300-0422

news on anticommunism was reported in the Adana press at the beginning of the Cold War period when the fight against communism was systematically initiated in Turkey. The newspapers ‘Yeni Adana’, ‘Türk Sözü’ and ‘Demokrat’, which were influential in the Adana press at the time, were analysed and compiled news on anticommunism in these newspapers. For this reason, the term Adana press or newspapers used in this study refers only to these three newspapers. The study first analysed the political trials reported in the newspapers, then moved on to individual trials, and then included the protests held both nationwide and in Adana to condemn communism. Through these news items, the reaction of the people of Adana to communism and the reasons for this reaction were tried to be analysed.

Keywords: Adana, New Adana, Democrat, Turkish Word, protest rallies, societies

Komünizm köken olarak Latince “communist” kelimesinden gelmekte olup, ortak, evrensel anlamlarına gelmektedir. Günümüzde özel mülkiyetin olmadığı, üretim ve tüketim unsurlarının toplum tarafından ortaklaşa kullanıldığı, sınıfsız bir toplum düzeni anlamındadır. Kökeni antik Yunan’a, dayansa da sistemleştirilmesi ve ideoloji haline getirilmesi 19. yüzyılda gerçekleşmiştir. Sanayi devrimi ile ortaya çıkan emek sermaye çatışmasıyla bugünkü anlamını almıştır (Bahadır, 2025).

Türkiye’de Osmanlı’nın son zamanlarından başlatıp Cumhuriyetin kuruluşuyla da devam eden bir antikomünist politika mevcuttur. Zira Türkiye’de komünizm önce saltanat ve hilafeti, ardından da cumhuriyeti ortadan kaldıracak tehlikeli bir düşünce olarak algılanmış, bu nedenle de komünizm tehlikeli bir durumda gelmeden toplumdan sökülüp atılması gereken bir ur olarak görülmüştür. Bu düşünceyi savunanların da en ivedi şekilde toplumdan izole edilmesi gerektiğine inanılmıştır. Gerek Osmanlı Devleti gerekse Türkiye Cumhuriyeti döneminde anayasa, kanunlar, kararnameler, sansür ve yasaklar bu amaca yönelik devlet aygıtları olarak kullanılmıştır (Bulut, 2020, s. 62).

Komünizmi sistemleştiren Karl Marx, komünizmi işçi sınıfının mücadelesi olarak gördüğünden bu ideolojinin İngiltere gibi sanayi toplumlarında gerçekleşeceğine inansa da komünizmi ideoloji olmaktan çıkarıp devletin rejimi haline getiren Sovyet Rusya’dır. Bu nedenledir ki Türkiye’de antikomünizmin aynı zamanda Sovyet karşıtlığı olarak da kabul edilir. Geçmiş de hayli eskiye cumhuriyet öncesine dayanır. Buna rağmen Milli Mücadele içerisinde Sovyetler Birliği’nin Moskova Antlaşması ile Türkiye’yi tanıması, ardından başlattığı yardımlar ve diplomatik destek nedeniyle antikomünizm, 1940’lara kadar günlük siyasi söylemin ve propagandanın sürekli bir unsuru olmamıştır. Türkiye’nin II. Dünya Savaşı boyunca İngiltere’nin tüm baskılarına rağmen savaşa girmemesi de bu durumda etkili olmuştur. Fakat 7 Haziran 1945’te Rus Dışişleri Bakanı Molotof’un Türkiye’nin Moskova Büyükelçisi Selim Sarper’le yaptığı görüşmedeki söylemleri Türk dış politikasında köklü değişikliğin başlangıç noktalarından bir olmuştur. Görüşmede Molotof, Sarper’e hükümetinin, Türkiye ile Rusya arasından imzalanmış olan saldırmazlık antlaşmasını yenilemeyeceğini bildirdiği gibi Boğazların güvenliğinin kendi ülkesini de ilgilendirdiğini dile getirerek Boğazlardan üst istemiş, bununla yetinmemiş, Doğu Anadolu’daki bazı illerin Rus toprağı olduğunu iddia ederek ülkesine iadesini istemiştir (Armaoğlu, 1984, s. 426; Buldum, 2012, s. 20). Savaş sonrası yerini Batı’nın yanı olarak gören Türkiye, çok partili hayata geçmeyi ve ABD ile ittifak kurmayı amaçlamıştır. Bu zihniyet değişikliği Türkiye’de komünist ideoloji ile mücadelede de önemli bir dönüşümün başlangıcı olmuş, komünist hareketlere yönelik yoğun ve şiddetli takibat ve tahkikatlar başlatılmıştır. Özellikle 1940’lı yılların ikinci yarısından itibaren yoğunlaşan antikomünist mücadele Adana gazetelerinde de haber yapılmıştır. Bu haberlerin büyük bir kısmı siyasi nitelik taşıyan davalar iken az bir kısmı da kişisel nitelik taşımaktadır.

1. Siyasi Nitelik Taşıyan Davalar

Soğuk Savaş döneminin başlarında komünizmle mücadelede basına yansıyan en önemli davalardan biri Kenan Öner-Hasan Ali Yücel davasıdır. Dava 1944’teki İrkçılık-Turancılık davasının bir uzantısı olarak gelişmiştir. 1944’te milliyetçiliğin önde gelen isimleri yargılanmış,

1947’de de komünizm ve Köy Enstitüleri üzerinden dönemin Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel ile Demokrat Parti’nin İstanbul İl Başkanı Kenan Öner mahkemeleşmiştir. Dava konusuna gelince; Mareşal Fevzi Çakmak, Meclis’te yaşanan bir gerginlik üzerine Genelkurmay Başkanı olduğu dönemde komünizmle mücadele için yaptıklarını “Ben daha iş başında iken eski bir Milli Eğitim Bakanının bu faaliyetleri destekleyen hareketlerinden dolayı Hükümeti ikaz ettim. Kimse kulak asmadı” demiştir. Bu satırları okuyan Yücel, Çakmak’a bahsi geçen bakanın kendisi mi olduğunu ve hükümette kimi uyardığını sormuş fakat ondan cevap alamamıştır. Çakmak’ın suskunluğu devam ederken Kenan Öner, Yeni Sabah gazetesinde 11 Şubat 1947’de yayımladığı “Evet. O Maarif Vekili sizsiniz” başlıklı açık mektup yazmıştır (Gülmez-Yıldırım, 2021, s. 1422). Öner mektupta Hasan Ali Yücel’i Milli Eğitim Bakanlığı yaptığı dönemde bakanlık yetkisini kullanarak, bilerek ya da bilmeyerek komünistleri korumakla ve bakanlığı komünist yuvası haline getirmekle itham etmiştir. Bu suçlama üzerine Yücel, hem Öner, hem de mektubun yayımlandığı Yeni Sabah gazetesi hakkında Ankara 7. Asliye Ceza Mahkemesi’nde neşriyat yoluyla hakaret davası açmıştır. Yücel bu dava yoluyla hem icraatlarını savunmak hem de kamu vicdanında aklanmayı amaçlamıştır. Dava Adana’da en çok Demokrat gazetesinde haber olmuştur. Bunun nedeni de söz konusu gazetenin DP’nin Adana’daki yayın organı olmasıdır.

Demokrat, 11 Mayıs 1947’de dava ile ilgili “Bir şahit dedi ki” başlıklı haberinde söz konusu şahidin “H. Ali Yücel yalnız komünistleri korumamış, komünizmi de himaye etmiştir” dediğini yazmış, ardından da Yücel’in koruduğunu iddia ettiği isimleri sıralamıştır. Şahidin himaye edildiğini söylediği isimler arasında en fazla DTCF’de görev yapan hocaların adı geçmiştir. Mahkemede o zamanlar topçu yüzbaşı olan Alparslan Türkeş’ten Nihal Atsız’a kadar birçok isim tanık olarak dinlenmiş, ayrıca DTCF’li bazı öğrencilerin de tanıklığına başvurulmuştur (Öymen, 2002, s.568). Davayı takip eden gazete iki gün sonra “Öner-Yücel davasının üçüncü duruşması yapıldı” “Dinlenen bütün şahitler, Hasan Ali’nin komünistleri himaye ettiğini ifade ettiler” cümlesi ile gelişmeleri paylaşmıştır. “Yücel-Öner Davasına Dün Devam Olundu” başlığını atan 13 Mayıs tarihli Türk Sözü gazetesi de haberinde dinlenen tanıkların isimlerini vermiştir. Tanıklar ifadelerinde bazı sol görüşlü hocaların fakültelerde tutulmak suretiyle himaye edildiğini söylemiş ayrıca işkence yapıldığını görmediklerini fakat duyduklarını söylemişlerdir.

17 Nisan 1947’de başlayan davada on sekiz duruşma yapılmış ve dava 19 Kasım 1947’de karara bağlanmıştır. “Öner-Yücel Davası Karara Bağlandı” başlığını atan 20 Kasım tarihli Yeni Adana gazetesi haberin devamında “Kararda, Öner’in iddiaları ve isnatların doğruluğu kabul edildi” diye yazmıştır. Gazetenin yazdığına göre adliyenin bütün koridorlarını kararı dinlemek isteyen üniversite öğrencileri doldurmuş hatta adliyenin önü karşı kaldırıma kadar kalabalıkla dolmuştur. Mahkeme kararında Öner’in istinatlarının maddi delillerle sabit olduğuna karar verilmiş, başka bir ifade ile mahkeme Hasan Ali Yücel’in bakanlığı döneminde komünistleri koruduğuna ve komünist propagandası yaptığını hükmetmiştir. Yücel’in aleyhine olan kararı temziye getirmesinin ardından karar 22 Aralık 1949’da kesinleşmiştir. Çok sayıda hukuk fakültesi öğrencisinin de davayı takip etmesi duruşmanın toplumda uyandırdığı etkiyi göstermesi bakımından önemlidir. Çünkü yaklaşık üç yıl süren dava Yücel’in açtığı bir hakaret davası olmaktan çıkmış, davada sanık Öner ve tanıkları Yücel’e sanki sanıkmiş gibi saldırmışlar, Yücel ise bu ırkçı ve antikomünist saldırılara karşı bir siyasal, hukuksal ve kültürel savaşımı tek başına göğüslemiştir (Ertuğrul, 2000, s. 3). Başka bir ifade ile davacı olan Yücel adeta sanık durumuna düşürülmüş ve dava eski Milli Eğitim Bakan’ının tüm icraatlarının tartışıldığı siyasi kavgaya dönüştürülmüştür. Kavgaın taraflarına bakıldığında esas hesaplaşmanın sola meyilli Kemalistlerle milliyetçi-muhafazakârlar arasındaki olduğu anlaşılmaktadır.

1947 yılında basına yansıyan önemli bir dava da tarihe “Hayrabolu Hadisesi” ya da “Hayrabolu Davası” olarak geçmiştir. Dava adını söz konusu şikâyetin geçtiği yerden almıştır.

Davanın konusuna gelince; 1946'daki genel seçimlerden hemen önce Hayrabolu Jandarma Komutanı olan Yüzbaşı Ali Erten, ilçedeki belediye bahçesinde İlçe Askerlik Şubesi Başkanı, Şube Kâtibi ve Halk Partili bir mensubun bulunduğu sohbetle Demokrat Parti'yi, Celal Bayar'ı ve Mareşal Fevzi Çakmak'ı komünistlikle itham etmiştir. Ayrıca haklarında hakaret içeren sözler sarf etmiş, ayrıca onları Rus casusu olmakla ve ülkeye dört yüz Rus casusu sokmakla suçlamıştır (Cumhuriyet, 27 Şubat 1947). Bu suçlama üzerine de Bayar, adı geçen yüzbaşı hakkında hakaret davası açmıştır. Davanın ilk duruşması da 27 Şubat 1947'de görülmüştür. Ertesi günkü Demokrat, "Demokrat Partiyi komünistlikle itham edenler yargılanıyor" başlığını attığı haberde tanıkların ifadesine yer vermiştir. Tanıkların ifadesine göre Yüzbaşı Erten, Hayrabolu belediye bahçesinde birçok kimsenin bulunduğu bir ortamda "Bizimkiler devlet hazinesinden para alıyorlar, Demokrat Parti ise Rusların hazinesinden geçiniyor. Celal Bayar'ı ve Mareşali bugün elime geçirsem öldürürüm" demiştir. Demokrat, 17 Mayıs'ta suç isnat eden komutanın yargılanmasına devam edildiğini, dinlenen şahitlerin yüzbaşının ağır hakaretlerde bulunduğunu teyit ettiklerini yazmış, 27 Mayıs'ta ise "Hayrabolu Hadisesi" başlığı altında yüzbaşının yargılanmasına devam edildiğini yazmıştır. Gazete son olarak da 4 Haziran'da "DP'nin manevi şahsiyetine, Bayar ve Çakmak'a hakaret eden jandarma komutanı mahkûm oldu" başlığıyla haberi tamamlamıştır. Lüleburgaz Asliye Ceza Mahkemesi'nde tamamlanan yargılama sonucunda jandarma komutanı suçlu bulunmuş, toplamda 3 ay 11 gün hapis ve 30 lira para cezasına çarptırılmış fakat cezası ertelenmiştir. Ayrıca sanık davacılara 900 lira manevi tazminat ödemeye de mahkûm edilmiştir. Söz konusu dava ile ilgili olarak ne Yeni Adana'da ne de Türk Sözü gazetelerinde gerek yargılama, gerekse kararlar ilgili herhangi bir haber ya da yoruma rastlanılmamıştır. Bunun nedenini de bu gazetelerin yayın politikalarında aramak gerekir. Zira bu iki gazete CHP yanlısı yayın politikası izlediklerinden davayı haber konusu olacak kadar önemli görmemişlerdir.

Demokrat gazetesi Hayrabolu davasının yanında aynı yıl benzer bir davayı daha gündem ve haber yapmıştır. Kamuoyunda "Celal Bayar-Sabri Aka Davası" olarak bilinen bu dava da içerik yönünden Hayrabolu davasına çok benzemektedir. Davanın nedeni gelince; 1946 yılı genel seçimleri öncesinde o zamanlar Yozgat Valisi olan Sabri Aka, askeri mahfillerde yapılan bir toplantıda Celal Bayar'ı ve Demokrat Parti'yi komünistlikle itham etmiş, ayrıca bu partiyi kuranların namussuz olduğu şeklinde sözler sarf etmiştir. Bu suçlamalar üzerine Bayar, Aka'ya karşı hakaret dava açmış, dava da Kırşehir görülmeye başlanmıştır. 22 Eylül 1946 tarihli Demokrat, "D. Partiye hakarete bulunan Yozgat Valisi adalet huzurunda" başlığıyla duruşmadaki gelişmeleri okurlarına duyurmuştur. Duruşmada Aka'nın vekili davanın bir parti davası olmayıp şahsi bir hakaret davası olduğunu ileri sürmüştür. Mahkeme başkanı olayın tanıklarından olan Yozgat Ağır Ceza Mahkemesi Başkanı'nın tanıklığına başvurmuş, tanık başkan da valinin bu sözleri sarf ettiğini teyit etmiştir.

Davanın sonucunu Yeni Adana, 1 Ocak 1947'de "Celal Bayar-Sabri Aka davası bitti. Demokrat Parti'yi komünistlikle itham eden Yozgat Valisi mahkûm oldu" şeklinde vermiştir. Aynı tarihli Demokrat, "Demokrat Parti'yi komünistler ve kızılıkla itham eden Sabri Aka, mahkûm oldu" başlığını kullanmış, ardından da verilen cezayı açıklanmıştır. Gazeteye göre Sabri Aka'nın suçu sabit görülmüş, 3 günlük hapis cezasıyla, 100 lira ağır para cezasına çarptırılmış ayrıca mahkeme masraflarını da ödemeye mahkûm edilmiştir.

2. Kişisel Yargılamalar

Yukarıda bahsedilen siyasi nitelikteki bu davalardan başka, kişisel nitelikli davalar da Adana basında yer almıştır. 25 Temmuz 1947 tarihli Yeni Adana "Osmaniye'de cereyan eden mühim bir dava" başlığını atmıştır. Haberin ayrıntısında Kadirli'den Hacı Ali Gökçel adlı bir gencin komünist propagandası yaptığı iddiasıyla yargılanmaya başlandığı yazmaktadır. Gazete sanığın etrafında toplanan gençlere yabancı ideoloji propagandası yapmakla suçlandığını ve Kadirli Asliye Ceza Mahkemesi'nde gizli duruşmayla yargılandığını yazmaktadır. Gazete 30

Ağustos'ta da "Osmaniye'de Mühim Dava" şeklinde bir öncekine benzer başlık atmış sanık gencin gizli yargılanmasına devam edildiğini yazmıştır. Haberin ayrıntısında da gazete muhabirinin sanık gençle aralarında geçen konuşmayı yayımlamıştır. Yeni Adana 17 Eylül 1947'de yargılama sonucunu haber yapmıştır. Gazetede yazdığına göre sanığın suçu sabit görülmüş ve genç üç ay hapisle cezalandırılmıştır. Gazete ayrıca kararın ilçede umumi bir sevinç yarattığını da yazmıştır. Demokrat'ta gencin üç ay ağır hapse mahkûm olduğunu yazmış, ardından da "suçlu karardan sonra gözyaşlarını tutamadı" cümlesi ile haberi sonlandırmıştır (Demokrat, 18 Eylül 1947).

Demokrat, 29 Ağustos 1947'de bir başka davayı haber yapmıştır. "Komünistlik propagandası yapmaktan sanık öğretmen" başlığı ile verdiği haberde Mersin'de görev yapan Süleyman Şahin Tan adlı bir Türkçe öğretmenin köylerde komünizm propagandası yaptığı suçlamasıyla ağır ceza mahkemesinde yargıldığını yazmıştır. Haberin devamında tanıklardan hemen hepsinin öğretmenin propaganda yaptıklarından haberdar olmadıkları şeklinde ifade verdiğini, gelecek duruşmada başka tanıkların dinlenmesinin muhtemel olduğunu belirtmiştir. Davanın sonucuyla ilgili olarak gazetelerde herhangi bir habere rastlanılmamıştır.

Adana basınına yansıyan antikomünizmle ilgili en önemli davalardan biri de Ankara Üniversitesi bünyesinde yaşanmıştır. Davanın konusu ise DTCF'deki kimi öğretim üyelerinin komünist propagandası yaptıkları gerekçesi ile yargılanmasıdır. Dava süreci DTCF Dekanı Enver Ziya Karal'ın 13 Aralık 1945'te Milli Eğitim Bakanlığı'na yazdığı raporla başlamıştır. Raporda fakültede görev yapan Niyazi Berkes, Behice Boran ve Ali Naili Boratav'ın, Zekeriya Sertel tarafından çıkarılan ve komünizmi öven yayınlar yapan "Görüşler" adlı dergide yazdıkları, bu durumun da ilmi düşünce ile uzlaşma kabul etmediği ifade edilmiştir. Ayrıca benzer şikâyet daha önce Yükseköğrenim Genel Müdürlüğü tarafından da yapılmıştır. Her iki raporda da adı geçen hocaların üniversitede kalmalarının sakıncalı olduğu belirtilmiştir. Şikâyetler üzerine Milli Eğitim Bakanlığı da hocaları fakültedeki görevlerinden alıp bakanlık emrine atamış, başka bir ifade ile pasif göreve getirmiştir. Bakanlığın bu tavrı üzerine hocalar da Danıştay'a yürütmenin durdurulması davası açmış, davada Danıştay hocaları haklı bulmuş ve görevlerine iade etmiştir. Danıştay'ın göreve iade kararı üzerine de Milli Eğitim Bakanlığı kapsamlı bir dosya ile Danıştay'ın kararına itiraz etmiştir. Hocaların Danıştay kararı ile fakültedeki görevlerine dönmelerini Yeni Adana, 13 Mart 1948'de "Sol temayüllü hocalar meselesi tazelendi" başlığıyla vermiştir. Hocaların üniversiteye geri döndüğünü duyan milliyetçi görüşteki öğrenciler olaylar çıkarmış; Boratav'ın konferans vereceği salonu basmış, Üniversite Rektörü Şevket Aziz Kansu'yu tehditle istifaya zorlamış, solcu olarak tanınan Türkiye Gençler Derneği şubesini basarak tahrip etmişlerdir. Bu olaylar üzerine 26 Aralık 1947'de toplanan üniversite senatosu üç hocanın soruşturma bitene kadar derslere girmemesine ve öğrencilerle iletişime geçmesinin engellenmesine karar vermiştir. Ardından adı geçen hocalar hakkında Ankara 4. Asliye Ceza Mahkemesi'nde "görevi kötüye kullanma" suçlaması ile dava açılmıştır.

Şikâyet ve yargılama sürecine dair Adana basınındaki haberlere gelince; Türk Sözü, 7 Haziran 1947'deki "Üniversitede solculuk soruşturması" başlıklı haberinde, DTCF'de adı geçen hocalar hakkında üniversite senatosu tarafından yapılan soruşturmanın sona erdiğini, soruşturmaya dair hazırlanmakta olan raporun kısa zaman içinde Danıştay'a sunulacağını yazmıştır. Gazete 16 Haziran 1948'de ise hocaların yargılanmasını "Aşırı solcu hocaların duruşmasına başlandı. Sanıklar ithamları reddediyor" başlığı ile vermiştir. Dava iddianamesinde Niyazi Berkes, Behice Boran ve Pertev Naili Boratav'ın ders ve seminerlerinde komünizmi övmekle, sol görüşlü öğrencileri himaye ederken sağ görüşlü öğrencileri sınıfta bırakmakla, yine sağ görüşlü öğrencileri okulun sosyal etkinliklerine katılmaktan menetmekle suçlanmışlardır. Mahkemede hocalar bütün suçlamaları reddetmiştir. Türk Sözü, 22 Temmuz 1948'de "Aşırı Sol Temayüllü Hocaların Duruşması" başlıklı haberinde ise hocaların yargılanmasına bugün de devam edildiğini, dinlenen tanıkların sanıkların sol propagandası

yaptıklarını söylediklerini yazmıştır. Gazetede ki habere göre tanıklar, sanık hocaların gerek derslerinde gerekse konferanslarında kapitalizm, milliyetçilik ve mülkiyet hakkı konularında olumsuz konuşmalar yaptıklarını söylemişlerdir. Dinlenen tanıklardan olan Milli Eğitim Bakanlığı Müsteşarı Besim Kadırgan ise sanıklar için ellerinde komünizm propagandası yaptıklarına dair kesin delillerin bulunmadığını söylemiştir. Yargılama sonucunda Boratav aklanırken diğer iki hoca suçlu bulunmuş ve üç ay hapis cezasına mahkûm edildikleri gibi memuriyetten de men edilmişlerdir. Yapılan itiraz üzerine karar Yargıtay tarafından bozulmuş, sonuç olarak her üç hoca da beraat etmiştir. Buna rağmen Berkes kadro dışı bırakılmış, istifa etmek zorunda bırakılmıştır (Kutluer, 5, s. 507).

Yargıtay'ın bozma kararı sonrasında hocalardan kati olarak kurtulmak isteyen hükümet, konuyu yasa değişikliği yoluyla halletmeye karar vermiş ve 5 Temmuz 1948'de, TBMM'ye Ankara Üniversitesi'nin kuruluş ve kadrolarında değişiklik yapılmasını içeren bir kanun teklifi getirmiştir. Türk Sözü, hükümetin bu tavrı üzerine, "Dil fakültesindeki sol temayüllü üç hocanın kürsüleri kaldırılıyor" başlığıyla duyurduğu haberinde Meclis'in komünizmin gençlik ve millet arasında yayılma tehlikesi karşısında derin bir hassasiyet gösterdiğini yazmıştır (Türk Sözü, 7 Temmuz 1948). Gazete aynı haberinde Milli Eğitim Bakanı'nın "Milli duygularımızı sarsacak, cemiyetimizi tehlikeye sokacak muzir cereyanlara karşı hassas olacağım" şeklindeki demecine de yer vermiştir. TBMM'deki gelişmeleri Demokrat, 18 Mayıs 1947'de "Komünistler tasfiye edilecek" başlığı ile vermiş, haberin devamında "Milli Eğitim Komisyonu Dil-Tarih-Coğrafya fakültesindeki birkaç hocanın üniversite kadrosundan çıkarılması hususunda şiddetle ısrar ediyor" ifadesini kullanmıştır. Ayrıca memlekette, özellikle de devlet dairelerinde yürütülen komünist propagandalarını tahkik etmek amacıyla bir parlamento komitesinin kurulmasının olası olduğu da belirtilmiştir. Meclis'teki müzakereler sonucunda hocaların kürsülerinin kaldırılmasına karar verilmiştir. Kararın ardından Sertel Kanada'ya, Boratav Fransa'ya, giderken, Boran Türkiye'de kalarak siyasete atılmış, 1965'de Türkiye İşçi Partisi'nden Urfa Milletvekili seçilmiş, 1970'de de parti başkanlığına seçilmiştir.

Demokrat, DTCF'li hocaların yargılanmasından başka aynı fakülte de ki öğrencilerin de komünizm propagandasıyla yargılanmasını haber yapmıştır. Gazetenin 21 Ekim 1948 tarihli sayısında "Komünistler Mahkemede" başlığı atılmış, ardından da komünizm propagandası yapan DTCF'de Gençlik Derneği'ne mensup öğrencilerin duruşmasının yapıldığını yazmıştır.

3. Sıkıyönetimin Siyasete ve Basına Müdahalesi

Türkiye II. Dünya Savaşı'na girmemesine rağmen savaşın getirdiği olağanüstü koşullar nedeniyle 15 Mayıs 1940'da sıkıyönetim ilan etmiştir. İstanbul, Edirne, Kırklareli, Tekirdağ, Çanakkale ve Kocaeli'ni kapsayan sıkıyönetim başlangıçta bir ay süreyle ilan edilse de görülen lüzum üzerine uygulama altı aylık sürelerle uzun süre devam ettirilmiştir. Sıkıyönetim gerek savaş içerisinde gerekse savaş sonrasında basın üzerinde bir baskı aracı olarak kullanılmış, sıkıyönetim eliyle siyaset ve basın şekillendirilmeye, kontrol altında tutulmaya çalışılmıştır. 1946'nın son günlerinde İstanbul Sıkıyönetim Komutanlığı tarafından dönemin sol görüşlü basınına ve yine sol görüşlü partilerine yapılan müdahaleye dair haberler Adana basınında yer almıştır.

17 Aralık 1946 tarihli Demokrat, İstanbul Sıkıyönetim Komutanlığı'nın bazı siyasi partileri, gazete ve dergilerle, kimi sendika ve sivil toplu kuruluşlarının kapattığını yazmıştır. Gazete komutanlığın bu kararını "Sıkıyönetim Komutanlığı, Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi ile Türkiye Sosyalist Partisi, İstanbul Sendikalar Birliği ve İstanbul İşçi Kulübünün faaliyetlerine son verdi. Sendika, Ses, Nor Lor, Gün ve Dost gazete ve dergileri kapatıldı. Yarın gazetesi ile Büyük Doğu dergisi ve matbaaları dört ay müddetle kapatıldılar" şeklinde vermiştir. Demokrat bir gün sonra da kapatılan sendika, parti ve gazetelerin merkezleri ile çalışanlarının evlerinde yapılan aramalarda çok sayıda belgenin ele geçirildiğini, fakat ele geçirilen belgelerin içeriği hakkında bilgi edinilemediğini yazmıştır. Ayrıca gazeteye göre

aralarında Şefik Hüsnü Değmer, Aziz Nesin, Sabahattin Ali ve Yusuf Ahıskalı'nın bulunduğu 44 kişinin sorguya çekilmiştir (Çelik, 2020, s. 1403). “Solculara karşı takibat şiddetle devam ediyor” başlığı ile çıkan 20 Aralık 1946 tarihli Demokrat ise Sıkıyönetim Komutanlığı'nın solcu gazetelerin merkezlerini sıkıyönetim bölgesi dışına çıkararak faaliyetinde bulunmalarına izin vermediğini yazmıştır.

İstanbul Sıkıyönetim Komutanlığı'nın kapatma kararını Demokrat'la birlikte aynı günkü Yeni Adana gazetesi de haber yapmıştır. “Solcularla Mücadele” başlığıyla verilen haber “Sıkıyönetim Komutanlığı, Türkiye Sosyalist ve İşçi Emekçi Partilerinin faaliyetlerine son verdi” şeklinde devam ettirilmiştir. Haberin ayrıntısında ise kapatılan partilerin liderlerinin tutuklandığı, parti merkez binalarında yapılan aramalarda birçok belgenin bulunduğu yazılmıştır. Gazete 20 Aralık'ta “Tahrikçilerle Mücadele” başlığını attığı haberde kapatılma kararı verilen partilerden şehrimizde sadece Emekçi ve Köylü Partisi'nin şubesinin bulunduğunu ve onunda kapatıldığını, ayrıca vilayetimize sürgün edilen ve emniyetçe tespit edilen komünistlerinde ifadelerinin alındığını yazmıştır.

Sıkıyönetim Komutanlığı'nın müdahalesi Türk Sözü'nde de haber yapılmıştır. “Solculara Karşı Şiddetli Tedbirler Alındı” manşetiyle çıkan 17 Aralık tarihli gazete, diğer gazetelerde olduğu gibi komutanlıkça haklarında kapatılma kararı verilen parti, gazete ve dergilerin adlarını yazdıktan sonra, Yarın Gazetesi ile Büyük Doğu dergisinin de dört ay süreyle kapatıldığını duyurmuştur. Türk Sözü ertesi günde kapatılan parti binalarında yapılan araştırmalarda bulunan birçok belgeye el konduğunu, ayrıca komünizm soruşturmasında sanık olan 44 kişinin tutuklandığını yazmıştır. Gazetede yazılanlara göre CHP Grubu, komutanlığın solcular hakkındaki kararını tasvip etmiştir. Türk Sözü konuyla 20 Aralık'ta yaptığı haberde Yeni Adana gazetesinde de yazdığı gibi Emekçi ve Köylü Partisi'nin Adana şubesinin kapatıldığını, parti mensubu ve yöneticilerin evlerinde yapılan aramada bulunan belgelere el konduğunu yazmıştır. Gazete konuyla ilgili yaptığı son haberde “Komünistler Hakkında” başlığını kullanmış, devamında da sıkıyönetim komutanlığını tahkikata devam ettiğini, bazı kimselerin bilgisine yeniden müracaat edildiğini yazmıştır (Türk Sözü, 25 Aralık 1946).

4. Komünizmi Kınamak ve Engellemek Amacıyla Yapılan Gösteriler ve Örgütlenmeler

Adana gazetelerinde gerek yükseköğrenim gençliğinin gerekse Adana gençliğin komünizme karşı örgütlenmesi, ayrıca komünizmi kınamak amacıyla yaptıkları eylemlere dair çok sayıda haber bulunmaktadır. Bu haberlerin ilki Yeni Adana'da, “*Ankara Üniversitelerinin komünistlere karşı gösterileri*” başlığıyla yer almış, haberde gösterilere katılan gençlerin sol eğilimli tavırlarıyla bilinen “*Marko Paşa*” “*24 Saat*” ve “*Hür*” adlı gazeteleri satıcılardan toplayarak parçaladıkları yazılmıştır (Yeni Adana, 7 Mart 1947). Aynı günkü Türk Sözü ise öğrencilerin protestosunu “*Gençliğin solculara karşı yeni tepkisi*” manşetiyle vermiştir. Habere “*BineYakın Üniversiteli Komünist Tahriklere Karşı Dün Ankara'da Bir Gösteri Yaptı*” diye devam etmiştir. Daha sonrada DTCF'nin konferans salonunda toplanan bine yakın öğrencinin önce komünist propaganda yaptıklarını söyledikleri hocaların üniversiteden atılmasını istediklerini ardından Ulus meydanında toplanan gençlerin komünist yanlısı yayınları ile bilinen “*Marko Paşa*” ve “*24 Saat*” adlı yayınları toplayıp yırttıklarını yazmıştır. Benzer bir protesto haberi de 20 Nisan 1947 tarihli Demokrat'ta “*İzmir'de komünizm aleyhtarı nümayişler*” manşetiyle yer almıştır. Gazete haberinde lise ve ticaret okulu öğrencilerinin komünist propagandası yapan gazeteleri toplayarak yaktıklarını yazmıştır. Habere göre kolluk kuvvetleri olaya müdahale etmemiş, göstericiler eylemlerinin ardından küçük gruplar halinde dağılmıştır. İzmir'le ilgili Yeni Adana'da 2 Eylül 1947'de “*Gaflet uykusundan uyanalım*” başlığıyla verilen bir başka haberde İzmir Fuarı'nın bir kapısına Rus bayrağının çekildiği yazılmış, ayrıca gerek Halkevi sinemalarında gerekse diğer sinemalarda Rus filmlerinin oynatılmasına karşı çıkılmış, bu yanlışların sonu nereye varacak diye sorulmuştur. Gazete

İzmir’le ilgili 1 Ekim 1947 tarihli bir başka haberinde de “İzmir’de üç Komünist Uşağının Küstahlığı” başlığını kullanılmış, bir Polonya gemisinde çalışan üç tayfanın Türklüğe hakaretten dolayı gözaltına alındığını bildirilmiştir.

Türk Sözü gazetesi üniversite gençliğinin bu protestosundan sonra solcu partiler ve solcu yayımlarla ilgili bir değerlendirme yazısı kaleme almıştır. Gazetede 30 Ocak 1947’de “Yurttaki Kızıl Faaliyetlerin İçyüzü Açıldı” başlığıyla yayımlanan değerlendirmeye göre “Solcu partiler gerçekte, komünist fikirler yaymak için kurulmuşlardır.” Yine gazeteye göre; bu tarz partiler cemiyetimizin her köşesine girmeye çalışmış, memlekette huzursuzluk çıkartmak için gayret sarf etmişlerdir. Gazete ertesi günde başlığını “Gizli komünist tahrikleri her yerde nefret uyandırdı” diye atmış, İşçileri Bakanı Şükrü Sökmener’in komünist faaliyetler demokrasi adı altında yapılmaktadır şeklindeki demecine yer vermiştir.

Gazetelerde 1947 yılının son günlerinde yine komünizme karşı yapılan gösterilere dair haberler yer almıştır. 28 Aralık tarihli Türk Sözü, “Gençlik komünizmden nefret etmektedir” başlığıyla verdiği haberde Ankara’da 20 bin kişinin katılımıyla komünizmi lanetleyen büyük bir miting yapıldığını, mitinge katılan gençlerin ellerinde bayraklar, Atatürk’ün fotoğrafları ve “Kahrolsun komünistler” yazılı pankartların olduğunu, katılımcıların ayrıca komünizmi kınayan sloganlar attığını yazmaktadır. Gazetede yazdığına göre gençlik protestoyu Atatürk’ün Ankara’ya ayak basmasının yıl dönümüne denk getirerek protestoya özel bir anlam yüklemeye çalışmıştır. Ulus meydanından yola çıkan gençler protestolarını DTCF’nin salonlarına kadar taşımış, Üniversite Rektörü Şevket Aziz Kansu’nun odasını basarak rektörün istifaya zorlamışlardır. Ankara gençliğinin bu protestosu Yeni Adana’da da genişçe yer bulmuştur. Gazete “Ankara yüksek tahsil gençliği bu sabah komünizm aleyhine bir nümayiş yaptı” başlığıyla duyurduğu gösteride, binlerce gencin bir sel gibi akıp, DTCF’yi işgal ettiğini, gençlerin “Rektör istifa etsin, komünist öğretmen istemiyoruz, kahrolsun komünistler” sloganlarını attığını yazmıştır. Gazete gençlerin amaçlarına ulaştığını, mitingin ardından rektör ve solcu öğretmenlerin istifa ettiği, rektörün öğrenciler tarafından fakülte binasından çıkarıldığı yazmıştır. Türk Sözü ve Yeni Adana gazeteleri Ankara ve İstanbul’daki protestolardan sonra son olarak 30 Aralık 1947’de, Çukurova gençliğinin de komünizmi protesto etmek için miting düzenlemek istediği ve izin için vilayet makamına müracaat ettiği haberini vermiştir. Gazeteler Adana gençliğinin bu çabasını Türk gençliğinin bir bütün halinde komünizmle mücadeleye girmesi olarak değerlendirmişlerdir.

Adana gazetelerinde Türk gençliğinin komünizmi protestosuna dair haberler 1948 yılında devam etmiştir. 27 Ocak 1948’de Türk Sözü, “Komünizme karşı gençliğin nefreti” manşetiyle çıkmış, İzmir ve Urfa’da heyecanlı mitingler yapan gençlerin komünizmi lanetlediklerini, komünizm ne şekilde gözükürse gözüksün ezilmesinin vatan görevi olduğunu fikrinde ittifak ettiklerini yazmıştır. Demokrat gazetesi 26 Aralık 1948’de bir başka protestoyu haber yapmıştır. Gazete haberinde “Türk gençliği dün komünizmi telin etti, dün Ankara’da binlerce üniversiteli genç kızıl emperyalizmi lanetledi” ifadesine yer vermiştir. Aynı protestoyu Türk Sözü, “Türk gençliğinin asil heyecanı” başlığıyla vermiş, haberini “Atatürk gençliği komünizmi ve zulmü bir daha tel’in ve takbih ettiler. Miting büyük bir sükûn, intizam ve vekar içinde geçti” ifadesiyle tamamlamıştır (Türk Sözü, 26 Aralık 1948).

Yeni Adana, Türk Sözü ve Demokrat gazeteleri, 17 Şubat 1949 tarihli sayılarında Adana’da yapılan protestoyu haber yapmışlardır. Yeni Adana, “Gençliğin dünkü mitingi” başlığını taşıyan haberinde “Moskova radyosunun Erkek Lisesi hakkındaki maksatlı yayını gençlerin nefretiyle karşılandı” ifadesinden sonra gençlerin Atatürk büstü ve gazeteler önünde coşkun tezahürat yaptıkları bildirmiştir. Aynı günkü Demokrat ise protestoyu “Türk gençliği ayaktadır. Memleketimizden Moskova’ya yalan haberler yazan köpeklerle Türklük şerefini vermeyeceğiz” başlığıyla vermiştir. Haberde ayrıca gençlerin Adana’da yayın yapan tüm gazetelerin matbaalarını ziyaret ederek önlerinde komünizm aleyhine slogan attıkları yazılmıştır. “Adana gençliğinin heyecanı” başlığını atan Türk sözü ise, Çukurova gençliğinin

Moskova radyosunun saçmalıklarına cevap verdiğini, miting tertip eden gençlerin gazetenin bürosuna gelerek heyecanlı tezahüratta bulunduklarını yazmıştır.

Adana gazetelerinde adeta ortak olarak verilen haberinin nedenine gelince; Protestolardan yaklaşık bir hafta kadar önce Moskova radyosunda Adana Erkek Lisesi öğrencilerinin grev yaptıklarına dair bir haber yayınlanmıştır. Haberin amacı da komünist fikirlerin Türk gençliği arasında yayıldığı izlenimini uyandırmaktır. Bu yalan haber üzerine okul öğrencileri hem haberi yapan Moskova radyosunu hem de komünizmi protestoya karar vermiştir. Başlangıçta okul öğrencilerinin katılımıyla başlayan protesto kısa zamanda Adana gençlerinin katılımı ile devasa bir mitinge dönüşmüştür. Yukarıda ifade edildiği gibi protestoya katılan öğrenciler Adana’da yayın yapan gazetelerin idarehane ve matbaalarını ziyaret ederek önlerinde gösterilerini yapmış, slogan atmıştır.

Adana gazetelerinde komünizmi kınayan mitinglere dair haberler sadece öğrenci protestolarına ait iken 1949 yılının mart ayında bu kez komünizme karşı işçi mitinglerinin haberi yer almıştır. Antikomünizmin yükselişe geçtiği bu dönemde Çukurova Komünizmle Savaş Derneği, işçi sınıfı içerisinde de antikomünist propaganda yürütmeyi başarmıştır. Cemiyetin desteği ve organizasyonu sayesinde Sümerbank ve Milli Mensucat fabrikası çalışanlarının yoğun katılımıyla büyük bir komünizmi protesto mitingi düzenlenmiştir. 31 Mart 1949’da Yeni Adana, “*Adana işçisi dün bir miting yaptı*” başlığıyla duyurduğu haberde, işçilerden başka halkında katıldığı mitingde komünizmin nefretle kınandığını yazmıştır. Habere göre Sümerbank önünde başlayan yürüyüş belediye önünde bitirilmiş, gösteriye katılanlar ellerinde bayrak ve Atatürk posterleriyle komünizmi kınayan pankartlar taşımıştır. İşçiler adına konuşan Hüseyin Şallı adlı işçi “*Türk işçisinin komünizm karşısında sarsılmaz bir kale olduğunu*” belirtmiştir. İşçilerinin protestosunu aynı tarihte Türk Sözü, “*Adana işçileri dün komünizmi lanetleyen büyük bir miting yaptılar*” şeklinde vermiştir. Gazeteye göre baştan sona heyecanlı geçen mitingde işçiler Kemalizm’e olan inançlarını dile getirirken, komünizme olan nefretlerini bir kez daha tekrarlamıştır. İşçilerin komünizmi protestosunu “*Türk işçisi dün kükredi*” başlığıyla veren Demokrat ise, Türk işçisinin bölücü hezeyanlara karşı daima ayakta ve dimdik olduğunu yazdıktan sonra caddeleri dolduran binlerce işçinin komünizmi lanetlerken “*Yaşasın Kemalizm*” nidalarının caddeleri çınlattığını yazmıştır (Demokrat, 31 Mart 1949). Yeni Adana, Adana işçisinin mitinglerinden sonra, 29 Nisan 1949’da bu kez Adana’nın Kadirli ilçesinde bir mitingin düzenlendiği haberini vermiştir. “*Kadirli tarihi bir gün yaşadı*” başlığı ile duyurulan mitinge gazetenin yazdığına göre binlerce kişi katılmış, katılımcılar sloganlarla komünizmi protesto etmiştir. Gazetenin yazdığına göre CHP binası önünde toplanan kalabalığın heyecanı parti adına Dr. Hakkı Sayman’ın yaptığı konuşmayla daha da artmıştır.

Kadirli ve Adana’da cereyan eden bu son protestoların sebebine gelince; birinci sebep Düziçi Köy Enstitüsü’nde yaşanan bayrak skandalıdır. Okulun büyük bayraklarından biri yerinden alınıp parçalara ayrılmış, parçaların üzerine de Rus bayrağında yer alan ve komünizmin evrensel sembolü haline gelen orak çekiç işlenmiştir. Yapılan tahkikat, eylemi, okul idaresinden memnun olmayan bir grup öğrencinin idareyi zora sokmak amacıyla yaptığını ortaya çıkarsa da olay büyük tepkiye neden olmuştur. Tahkikatın sonucunda bazı öğretmenler işten atılmış, iki öğretmen, 9 öğrenci ve bir usta da hapis cezası almıştır.

Diğer sebebe gelince; o da Adana Ticaret Lisesi’nde yaşanmıştır. Olay, Yeni Adana’da 16 Nisan 1949’da “*Ticaret Lisesi’ne atılan beyannameler*” Demokrat’ın ertesi günkü sayısında ise “*Kızıl propaganda*” manşetleriyle duyulmuştur. Olayın mahiyetine gelince; aslen Giritli olan onuncu sınıf talebesi Ali Doğan adlı bir öğrenci yırttığı defter yapraklarının üzerine komünizmi öven sloganlar yazmış ve bunları okulun gözle görülür değişik yerlerine asmıştır. Olay Türk Sözü’nde “*Adana Ticaret Lisesinde ele geçen komünist beyannameleri*” başlığıyla verilmiştir. Gazeteye göre hadise delilleri ile birlikte savcılığa intikal etmiş, savcılık söz konusu öğrencinin evinde yaptığı aramada yasadışı birçok belge ve kitap bulmuştur. Gerek Adana Ticaret Lisesi’nde yaşanan bu olay, gerekse Düziçi Köy Enstitüsü’nde yaşanan bayrak skandalı

Adana halkının hassasiyetine dokunmuş, komünizmi lanetleme mitinglerine sebep olmuştur. Yeni Adana “*Alifakıllı köyünde bir komünist yakalandı*” başlıklı haberinde ise aslen Vanlı olan Aziz adlı bir gencin köydeki kütüphaneye giderek bozguncu propagandalarla gençleri ve köylüleri zehirlemeye çalıştığı, durumu fark eden gençlerin de şahsı yakalayıp adliyeye teslim ettiği yazmaktadır (Yeni Adana, 18 Temmuz 1949).

1950 yılına gelince Demokrat, tarafından yapılan ve 30 Ağustos tarihini taşıyan ilk haber “*Adana gençliği bugün komünizmi tel’in edecek*” başlığını taşımaktadır. Mitingin nedenine gelince; Türkiye’nin Birleşmiş Milletler barış gücü olarak Kore’ye asker göndermesi kararı, sol görüşlü cenahta tepkiyle karşılanınca Adana gençliği de hükümetin savaşa katılma kararını desteklemek için gösteri yapma kararı almıştır. Gazete diğer günde “*Adana gençliğinin dün yaptığı miting*” başlıklı haberinde, yapılan gösterinin Türk Milletine yakışır şekilde cereyan ettiğini, binlerce Adanalının katıldığı toplantıda komünizmin şiddetle tel’in edildiğini yazmıştır. Konuyla ilgili ve 9 Eylül 1950 tarihli haberinde Demokrat, “*Komünist hocalar vazifeden alındı*” başlıklı haberinde Milli Eğitim Bakanlığı tarafından komünist propaganda yaptıkları gerekçesiyle aralarında Köy Enstitüleri kurucusu İsmail Hakkı Tonguç’un da bulunduğu dokuz öğretmenin görevden alındığını bildirmiştir.

Türkiye’de antikomünizm hareketlerinde bir yandan miting ve protestolar yapılırken diğer yandan da mücadeleyi daha bilinçli ve sistemli hale getirmek amacıyla örgütlenmeye çalışılmıştır. Bu örgütlenmenin başını da özellikle Ankara ve İstanbul’daki yükseköğrenim öğrencileri çekmiştir. Komünizme karşı örgütlenme girişimleri bu şehirlerden sonra Adana’da devam etmiş ve yerel basının önemli haber konularından biri olmuştur. Türk Sözü’nün 28 Mayıs 1948 tarihli sayısında “*Komünizmle mücadele cemiyeti kuruldu*” haberi yer almıştır. Habere göre İstanbul’da kurulan cemiyet yayınladığı bir bildiriyle halkı komünizme karşı uyanık olmaya çağırmıştır. Türk Sözü bu habere kısa zaman sonra Adana’da da bir cemiyetin kurulduğunu yazmıştır. Gazetenin haberine göre cemiyet halkevinde yapılacak törenle açılacak, Remzi Oğuz Arık’ın yapacağı komünizm hakkındaki konuşmadan sonra katılımcılar Atatürk anıtına çelenk koyacaklardır (Türk Sözü, 13 Haziran 1948).

Bu haberlerden başka Türk Sözü, 1947 yılının aralık ayında gençliğin komünizmle mücadele amacıyla örgütlenmesini konu alan bir dizi haber yapmıştır. 12 Aralık’ta “*Gençlik komünizmler mücadele edecektir*” manşetiyle başlayan seride Türk Talebe Birliği Hukuk Derneği’nin yayınladığı tebliğe yer verilmiştir. Bir gün sonra “*Komünizmle savaş*” başlığıyla devam eden haberde Hukuk Derneği Başkanı’nın “*Bu yolda mücadeleye katılmak, artık Türk gençleri için bir zaruret olmuştur*” sözüne yer verilmiştir. Gazetenin yazdığına göre Talebe Birliği tarafından yayınlanan beyanname üniversite muhitinde büyük ilgiyle karşılanmış ve hemen bütün üniversiteli gençler tarafından tasvip edilmiştir. Gazete 14 Aralık’ta ise bu kez Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Öğrenci Derneği’nin “*Hedefimiz vatan için yaşamak, gerektiğinde ölmektir*” şeklindeki demecini “*Komünizm her belirlenen yerde derhal ezilmeli*” başlığı altında vermiştir. “*Komünizme karşı milli cephe kuruldu*” başlığını taşıyan haberde ise Milli Türk Talebe Birliği’nin yeni bir toplantı yaptığı ve basını komünizmle mücadelede yerini almaya davet ettiği yazmaktadır (Türk Sözü, 16 Aralık 1947). Ardından gelen haberde ise “*Kızıl faşizme karşı kurulan milli cephe*” başlığı kullanılmış, Ziraat Fakültesi ile Gazi Eğitim Enstitüsü öğrenci derneklerinin de komünizme karşı oluşturulan ulusal öğrenci ittifakına dâhil oldukları “*çok yerinde bir karar*” olarak değerlendirilmiştir. Türk Sözü, son olarak 23 Aralık’ta “*Gençliğin komünizmle savaşı tam bir iman halindedir*” başlığıyla komünizme karşı örgütlenme konusundaki haber serisini tamamlamıştır.

1950 yılına gelindiğinde Adana gazetelerinde bu kez Kore Harbi en önemli haber konularından biri olmuştur. Gazetelerin haberleri sunuşları incelendiğinde harbin Güney Kore’ye yardım etmekten çok komünist güçlere karşı yapılmakta olan mücadele olarak sunulduğu görülmektedir. Savaşta Kuzey Kore ve Çin kuvvetlerinden bahsedilirken genelde komünizm çağrıştıran “*kızıllar*” tabiri kullanılmış, dolayısıyla da savaş Türkler için komünizme

karşı yapılan bir savaş olarak yansıtılmıştır. Sadece Adana değil, genel olarak Türk basınında Kore Savaşı'nın genel vurgusu komünizmdir. Bu savaşla birlikte Türk basınında büyük bir komünist düşmanlığı kampanyasının başlatılmış, Türkiye'nin Kore topraklarında Kuzey Kore ve Çin'le değil de komünizmle savaştığı algısı yaratılmıştır (Aydınlı, 2021, s. 147). Adana gazetelerine bakıldığında 30 Ocak 1951 tarihli Demokrat, Kore Savaşı'nı anlatırken "*Komünistlere süngümüzü bir kez daha tattırmayı arzu etmekteyiz*" diye yazmış, 19 Kasım tarihli Demokrat da "*kızıl çeteler imha edildi*" başlığını kullanmıştır. Benzer şekilde Yeni Adana'da 2 Şubat 1951'de "*Şimşek gibi parlayan Türk süngüleri kızılların hücumlarını defetti*" derken 14 Kasım tarihli Yeni Adana ise "*komünist kuvvetler tamamen geri çekiliyor*" ifadesini kullanmıştır.

Türk tugayının Kore'de gösterdiği destansı direniş Adana halkı tarafından da takdirle karşılanmış, bu nedenle şehirde bir dizi anma ve kutlama etkinlikleri düzenlenmiştir. Yalnız gazetelerin satır araları dikkatlice okunduğunda yukarıda bahsedildiği gibi sevincin zaferden çok, zaferin komünistlere karşı kazanılmış olmasından kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Öyle ki Adana halkından bu savaşa katılmak isteyen çok sayıda gönüllü ilgili makamlara başvurmuştur. Yeni Adana, 1 Aralık'ta yer alan habere göre Adana Kuvâyi Milliye Cemiyeti önünde toplanan Adanalı gençler Kore'de kahramanlık gösteren tugayımız lehine tezahürat yapmış, 2800 Adanalı Kore'ye gönüllü gitmek için Meclise başvurmuştur. Dört gün sonrasında ise "*Şehrimizden Kore'ye gitmek isteyenler*" başlığını atan gazete, toplu müracaatlardan başka bazı vatandaşların bireysel olarak cepheye gitmek için Milli Savunma Bakanlığı'na başvurduğunu, başvuranlar arasında kadınların da olduğunu yazmıştır. Ayrıca Yeni Adana'da yer alan bir başka habere göre Kore'de şehit olan askerlerimiz için şehirdeki bütün camilerde mevlüt okutulmuş, dualar edilmiş olup, pazar günü de İnönü meydanında miting yapılacaktır (Yeni Adana, 7 Aralık 1950; 9 Aralık 1950). Miting haberine aynı günkü Demokrat gazetesi de yer vermiştir. Gazete 10 Aralık'ta "*Adanalı Gençler*" başlıklı haberinde Adana gençliğinin düzenlediği büyük mitingin öğleden sonra İnönü meydanında yapılacağını yazmaktadır. Yeni Adana ise tam sayfa olarak ve kırmızı harflerle verdiği "*Adanalılar da Kore kahramanlarını andı*" başlıklı haberinde pazar günü İnönü meydanında toplanan binlerce kişinin şehitlerimizi ve kahramanlarımızı andığını, komünizmi ise tel'in ettiğini yazmıştır. Dönemin gazetelerinde benzeri haberleri sıkça görmek mümkündür.

5. Antikomünizme Dair Meclis'teki Çalışmalar ve Uluslararası Haberler

Antikomünizm genel manada soğuk savaşla başladığı için bu mücadelenin liderliğini de doğal olarak ABD yapmıştır. Dönemin Adana gazetelerinde bu konuda ABD kaynaklı çok sayıda habere yer verilmiştir. Haberler genel mahiyette iken az bir kısmı da doğrudan Türkiye'yi ilgilendirmektedir.

5 Nisan 1947 tarihli Yeni Adana, "*Demokrasi için yegâne tehlike komünizm*" başlığını attığı haberde bütün Amerika'da komünizm aleyhtarı bir havanın esmeye başladığı yazmıştır. Gazete haberinin devamında Başkan Truman'ın "*Sovyetleri şimdi durduramazsak onların Avrupa, Asya ve belki de Güney Amerika üzerinde genişlemesi gayri kabili içtinaptır*" şeklindeki komünizmle neden mücadele edilmesi gerektiğine dair demecine yer vermiştir. Bu konuda Demokrat'ta yer alan habere ise "*Komünizmle ölüm kalım savaşı*" başlığı kullanılmış, ABD Dışişleri Bakanlığı'nın antikomünizmin esaslarını belirleyen gizli ve çok önemli bir rapor hazırladığı yazılmıştır. Habere göre, raporda komünizme karşı mukavemet edebilmek için yardıma muhtaç ülkeler sıralanmış, 14 ülkenin yer aldığı listede Türkiye'ye de yer verilmiştir (Demokrat 9 Eylül 1947). Demokrat, "*Moskova'nın hülyaları iflâs edecektir*" başlıklı ve 24 Mart 1948 tarihli haberinde ise "*Türkiye yardım yapılsın yapılmasın son ferdine kadar komünizmle savaşıacak*" diye yazarak Türk halkının bu konudaki kararlılığını ortaya koymuştur. Türk Sözü de bu kararlılığı "*Türkiye tek başında da olsa komünizmle mücadele edecek*" başlığıyla vurgulamıştır. Gazete bu başlığı bir ABD'li vekilin sözlerine istinaden atmıştır. (Türk

Sözü, 24 Mart 1948). Yeni Adana ise ABD’li vekilin bu sözlerinden sonra “*Türkiye son ferdine kadar komünizmle savaşıacaktır*” ifadesini kullanmıştır. Demokrat ise “*Türkiye’nin Mevkii*” başlığını attığı 3 Mart 1949 tarihli haberinde Türk halkının komünizme karşı sonsuz antipati beslediğini yazmıştır. Demokrat’ta yer alan bir başka haberde de “*Komünizmle mücadele*” başlığı kullanılmış, ABD yönetiminin komünizmle mücadele amacıyla sadece ülkelere değil, gizli teşekküllere de yardım edeceği yazılmıştır. Yardımın özellikle Rus hâkimiyeti altındaki Polonya, Romanya, Macaristan, gibi ülkelerde faaliyet gösteren komünist karşıtı örgütleri desteklemeyi amaçladığı da haberin ayrıntısında verilmiştir (Demokrat, 10 Nisan 1948). ABD yönetiminin bu kararı 9 Nisan tarihli Yeni Adana’da “*Amerika komünizmle geniş ölçüde mücadele edecek*” şeklinde verilmiştir. Gazetede yazdığına göre ABD gerekirse kominforma karşı gizli bir teşkilat kuracak, ayrıca komünizm aleyhtarı teşekküllere maddi yardım yapacaktır.

Dönemin devlet yöneticileri de komünizmin yayılmasını önlemek amacıyla gerek TBMM’de, gerekse kendi partileri içinde çalışmalar yapmıştır. 29 Ağustos 1947’de Yeni Adana yer alan Paris kaynaklı bir habere göre Türkiye komünizme karşı bir Akdeniz ittifakı kurulmasını teklif etmiştir. Bloğa şimdilik Türkiye, İtalya ve Yunanistan’ın katılmasının muhtemel olduğu, Fransa’nın katılmadığına yer verilmiştir. Bloğun kurulmasının Batılı devletler bloğundan daha faydalı olacağı da habere yorum olarak eklenmiştir. 23 Mart 1948 tarihli Yeni Adana, yardımla ilgili olarak, Amerikan yönetiminin Avrupa ve Türkiye’ye derhal yardıma başlaması gerektiğini, yardım olmasa bile Türkiye’nin son ferdine kadar komünizme karşı savaşıacağını yazmıştır.

Antikomünizm birçok kez iktidar partisi CHP’nin gündeminde de yer almış, bazen de Meclis kürsüsüne taşınmıştır. Türk Sözü 19 Mayıs 1948’de CHP Meclis grubunun milli birliği bozan yabancı propagandaları önlemek için tüm tedbirlerin alınmasını kararlaştırdığı ve bu amaçla on üç kişilik bir komisyon seçtiği haberi yer almaktadır. Yine parti meclisinin komünistlerin casus ve vatan haini suçlarından yargılanmasını amaçlayan bir tasarıyı hükümete sundukları haberi aynı gazetenin 23 Haziran 1948 tarihli sayısında yer almıştır. Yeni Adana ise “*Komünizm ve irtica ile mücadelenin esasları komisyonda tespit edildi*” başlığıyla verdiği haberde, memurlara dair kanuna eklenecek bir madde ile bu suçu işlediği sabit görülen memurların ilgili bakanın tasdiki ile meslekten çıkarılmasının mümkün olacağını yazmıştır. 15 Ocak 1948’de Yeni Adana “*Komünizme karşı hükümetin teminatı*” başlığını taşıyan haberinde başbakan yardımcısının Türkiye’de gizli komünist faaliyetlerin amansız bir şekilde takip edileceği kararlılığını teyit eden konuşmasına yer vermiştir. Aynı günkü Türk Sözü de başbakan yardımcısının bu teminatına dayanarak, “*Türkiye’de komünizm asla yer bulamaz*” başlığını atmıştır. Son olarak gazete bir milletvekilinin Veteriner Fakültesi’nde görüldüğünü iddia ettiği solculuk hareketi nedeniyle verdiği soru önergesi üzerine Tarım Bakanı’nın hadise üzerinde önemle durulduğu yanıtını haber yapmıştır.

Sonuç

Sanayi Devriminden sonra ortaya çıkan sosyalizm, kapitalizm, komünizm gibi ekonomik kavramlar zaman içerisinde siyasal rejimlere dönüşmüştür. Rusya’da 1917’de gerçekleşen Ekim Devrimi komünizmin dünyada yükselişinin ve popülerliğinin de başlangıcı olmuştur. Komünizmin popülerliğinin artması beraberinde antikomünizmin de yükselmeye başlamasına sebep olmuştur. Osmanlı’da bu fikirlerle ilk tanışanlar genelde gayrimüslimlerdir. Onlar Batı ile kurdukları ticari faaliyetler sayesinde Batı kaynaklı bu akımları daha erken ve daha yakından tanıma imkânına sahip olmuştur. Bu nedenle Osmanlı’da sosyalist örgütlenmeleri ilk başlatanlarda onlardır (Gök, 2022, s. 8).

Türkiye’de antikomünizm aynı zamanda Rus karşıtlığıdır. Fakat bu karşıtlık daha çok soğuk savaş döneminde başlayacaktır. Sovyetler Birliği’nin Ekim Devrimi’nden sonra savaştan çekilmesi, hatta savaş içerisinde Osmanlı’yı parçalamayı ve paylaşmayı amaçlayan gizli

antlaşmaları açıklaması Türkiye’de Sovyetlere karşı bir sempatinin uyanmaya başlamasına vesile olmuştur. Ardından Sovyetlerin Moskova Antlaşması ile TBMM’yi tanınması, Milli Mücadele’ye büyük miktarda silah, malzeme ve maddi yardım yapması bu sempatiyi daha da arttırmıştır. Dolayısıyla İkinci Dünya Savaşı’na, hatta savaşın sonlarına kadar Türkiye’de istisnalar dışında çok baskın bir antikomünizm politikası izlenmemiştir.

Türkiye’de antikomünizm daha çok İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra belirgin hale gelmiştir. Bunun en önemli nedenlerinden biri Türkiye’nin ABD’nin başını çektiği Batı bloğunda başka bir ifade ile kapitalist dünyada yer almak istemesidir. 1945 yılının yazında Rus Dışişleri Bakanı Molotof, Türkiye’nin Moskova Büyükelçisi Selim Sarper’le yaptığı görüşmede iki ülke arasında yapılmış olan bazı antlaşmaların gözden geçirilmesini istemiştir. Bu talep üzerine Rusların Türkiye’den toprak ve üst istediği iddiaları ortaya atılmış, bu iddialarla toplumda komünizmin Türkiye için gerçek bir tehdit olduğu algısı yaratılmaya çalışılmıştır. Bu anlayış Türkiye’de komünistlere karşı ağır bir baskı ve yıldırma politikası izlenmesine vesile edilmiştir (Örnek, 2022, s. 150). Bir diğer neden ise sınıf algısıdır. Halkçılık ilkesiyle Türkiye’de kaynaşmış bir toplum amaçlanmış, farklı kültürlerin, dinlerin, ırkların varlığı kabul edilse de Kemalist ideoloji her zaman sınıfların varlığına karşı çıkmıştır. Dolayısıyla komünizmin doğasında var olan sınıflar mücadelesi Türkiye’de komünizm karşıtlığının çıkış noktalarından biri olmuştur (Örnek, 2010, s. 21). Türkiye’de soğuk savaşın başlarından itibaren komünizm karşıtlığı partiler üstü bir devlet politikası haline getirilmiştir. İktidarlar değişse de bu politika değişmemiştir. Komünizm, çoğunluğu milliyetçi ve muhafazakâr olan dolayısıyla dini ve milli duyguları yüksek olan birey ve çevrelerde en büyük düşman olarak algılanmıştır (Çelik, 2020, s. 400). Bu nedenle Sovyetlere karşı Amerika’nın desteğini kazanmak için sola karşı başlatılan sert hareketler ülkemizde “*Komünizmle Savaş*” olarak isimlendirilmiştir.

Bu savaşın en önemli silahlarından biri tüm Türkiye’de olduğu gibi Adana’da basın olmuştur. Adana basını komünizmi “*milli birlik ve beraberliğimize sinsice taarruzda bulanan*” tehlike olarak yansıtmıştır (Türk Sözü, 30 Aralık 1947). Örneğin Türk Sözü gazetesi 13 Aralık 1947 tarihli sayısında, dünyada iki nizamın birbiriyle savaş halinde olduğunu, demokrasinin galip gelmesi durumunda dünyanın saadet ve feraha kavuşacağını, komünizmin galip gelmesi durumunda ise dünyayı açlık, sefalet ve ölümün beklediğini yazmıştır. Bir diğer gazete olan Yeni Adana ise komünizmi toprak bütünlüğümüze, milli ve manevi değerlerimize dışarıdan yapılan saldırı olarak tanımlamış, bu düşüncede olanları da “*uşak seviyesinde*” kimseler olarak tanımlamıştır (Yeni Adana, 30 Aralık 1947). Demokrat gazetesi ise Amerikan yardımı olsun olmasın Türkiye’nin son ferdine kadar komünizmle savaşacağını yazmıştır (Demokrat, 28 Mart 1948). Bu ve benzeri birçok haber ve yorumla basın toplumda komünist karşıtlığını tahrik etmiştir. Bu tahrikler daha çok gençler üzerinde etkili olmuş, Ankara ve İstanbul’daki yükseköğrenim gençliği ile onlardan etkilenen Adana gençliği bir yandan komünizmle mücadele amacıyla dernekler kurarken, diğer yandan da her fırsat ve sebepte komünizmi kınayan gösteri ve mitingler yapmıştır.

Kaynakça

- Armaoğlu, F. (1984). *20. yüzyılın siyasi tarihi 1914-1980* (2. Baskı). Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Aydınlı, E. (2021). *Türkiye’de Rus düşmanlığının Amerika ekseninde anti-komünizme evrimi ve komünizmle mücadele dernekleri* [Yayımlanmamış Doktora Tezi], Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Buldum, A. (2012). *Türkiye’nin Filistin politikası (1946-1974)* [Yayımlanmamış yüksek lisan Tezi]. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi.
- Bulut, E. Ç. (2020). İdeolojinin türk hukukuna yansımaları: Komünizm örneği (1923-1960). *Akademik Bakış Dergisi*, 14 (27), 61-82.

- Çelik, A. (2020). *Soğuk Savaş başlarında Türkiye’de anti-komünizm etkisinde milliyetçilik ve din*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 30 (1), 399-411.
- Ertuğrul, F. (2000). *Hasan Ali Yücel Kenan Öner davası özgürleşme yolunda unutulmuş bir durak* (2. Baskı). Güldiken Yayınları.
- Gök, E. (2022). *Türkiye’de Anti-Komünizm Pratiği ve McCarthycilik* [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi]. Pamukkale Üniversitesi.
- Gülmez, N., Yıldırım, A.C. (2021). Hasan Ali Yücel-Kenan Öner davasının Türk basınına yansımaları. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 8(4), 1422-1455.
- Kaynak, B. “Komünizm” ansiklopedi.tubitak.gov.tr (Erişim tarihi: 25 Şubat 2025).
- Kutluer, İ. “Niyazi Berkes” *DİA*, 5, 507-509.
- Merih, T. (2006). *Soğuk Savaş ve Türkiye*. Ebabil Yayınları.
- Örnek, C. (2010). *1950’li yıllarda ABD ile buluşma: antikomünizm, modernleşme ve maneviyatçılık* [Yayınlanmamış Doktora Tezi]. Marmara Üniversitesi.
- Örnek, C. (2020). Türk Siyasi Tarihinde Antikomünizm. *Gelenek Dergisi*, 150.
- Öymen, A. (2002). *Bir dönem bir çocuk* (3. Baskı). Doğan Kitap.
- Sayar, A. G. “Hasan Ali Yücel” *DİA*, 44, 45-46.

Gazeteler

Cumhuriyet
Demokrat
Türk Sözü
Yeni Adana

Extended Summary

When considered as an economic system, communism is a system that is against private property and based on the commonality of all production and consumption elements. Communism, which was initially considered as a philosophy, perhaps a utopia, took on flesh and bones with the industrial revolution, and after the fall of the Tsarist regime in Russia in 1917, it was transformed from an idea into a regime. Since communism was first implemented in Russia, anticommunism was also regarded as anti-Russianism and Russophobia. Since Turkey is a neighbour of Russia, it is one of the countries closest to this danger and at the same time most exposed to it. When Russian ambitions from history are added to this, Turkey has always felt this danger at its side.

In Turkey, anticommunism gained importance especially after World War II. In the last year of the war, the Russian Foreign Minister, in a meeting with the Turkish Ambassador to Moscow, stated that the terms of the old treaties would not be extended, and then, claiming that the security of the Straits was also of concern to his country, he demanded a superiority over the straits. The Russian Minister also demanded the return of some eastern provinces. These demands of Russia led to the open emergence of Russophobia and therefore anticommunism in our country. Trying to protect itself against these demands, Turkey followed a pro-American and pro-European policy since the beginning of the Cold War and even participated in the Korean War in order to join NATO. From this period onwards, anti-communism was launched and a witch hunt was launched against individuals, newspapers and associations with communist ideas. Many people were tried with this accusation and many newspapers, magazines and even political parties were easily shut down under martial law without being tried with this accusation. Even Celal Bayar, the President of the Democratic Party, was accused of being a communist, being a Russian spy and receiving money from this country. Even Hasan Ali Yücel, who served as the Minister of National Education between 1938 and 1946, was accused of patronising communists and turning the ministry into a communist nest, and was found guilty in the court of law. In other words, Yücel's protection of communists was recognised by a court decision. One of the most important cases on this issue took place at Ankara University. Some DTCF professors were also accused of defending communist thought. This dispute between the university, the Ministry and the professors turned into a judicial battle, and although the judiciary found the professors to be right, in the end the government could only get rid of them by abolishing their positions with a new law enacted by using the weapon of law. During the trial, the students of the university were also involved in the case, and the students demonstrating in Ankara went so far as to raid the lectures of the professors and force the rector to resign. The protests that started in Ankara spread to Istanbul as well, and while the higher education students in this city held demonstrations condemning communism, they also established societies and aimed to make the fight against communism more conscious and systematic. In addition, students participating in the demonstrations raided the printing houses and administrations of leftist newspapers and magazines and burned the magazines and newspapers they collected. In addition to these developments, many people were tried in courts on communist charges. In this

period, the judiciary was used as a tool to destroy communism and to silence and intimidate those who held this view.

The student organisation in Ankara and Istanbul started in Adana in time, and the youth of Adana also established societies and held demonstrations to condemn communism. In time, workers also took their place in this organisation and they were also involved in the struggle against communism. Some incidents in Adana further increased the anger and reaction of the people of the city against communism. The tearing down of the Turkish flag at the Düziçi Village Institute and the embroidering of the hammer and sickle on the Russian flag, a student at the Trade High School leaving writings praising communism in different parts of the school, and the news on Moscow radio that the students of Adana Boys' High School were on strike were events that mobilised the youth and workers of Adana. So much so that even the Korean War was seen as a struggle against communism rather than a struggle against North Korea and China. So much so that many people, including women, who wanted to voluntarily participate in this war applied to the relevant authorities.

One of the biggest contributors to this reaction of the people of Adana was the local press. The newspapers Demokrat, Yeni Adana and Türk Sözü, which were published in Adana at the time, provoked the people against communism. For example, in its issue dated 13 December 1947, Türk Sözü newspaper wrote that two systems were at war with each other in the world, and if democracy prevailed, the world would be blissful and prosperous, whereas if communism prevailed, hunger, misery and death awaited the world. Another newspaper, Yeni Adana, in its issue dated 30 December 1947, defined communism as an external attack on our territorial integrity, national and spiritual values, and considered those who held this view as 'servile'. Yeni Adana dated 5 April 1947 carried the headline 'The only danger for democracy is communism', while the news in Demokrat was titled 'The life and death struggle with communism'. In the news article titled 'Moscow's dreams will be bankrupt' and dated 24 March 1948, Demokrat wrote: 'Turkey will fight communism to the last man, with or without aid', thus demonstrating the determination of the Turkish people on this issue. Apart from all these efforts, Turkey also endeavoured to establish international alliances against anticommunism.

In Turkey, anticommunism has always been seen as a supra-political state policy. Even though the governments changed, the anti-communist state policy never changed. Communism has always been known as the enmity of religion, state and sacredness, and therefore those who advocated this idea were seen as a tumour that had to be removed from society as soon as possible. While socialist views generally found favour among students and intellectuals in Turkey, anticommunism, on the contrary, found favour among the nationalist and conservative masses. This difference of opinion and understanding led to internal conflicts that divided the society in two and brought Turkey to the coups. One of the most important reasons for both the 1960 and 1980 coups in our country is shown as these conflicts. This mentality and policy, which started at the end of World War II, continued until the end of the Cold War in the 1990s. With the collapse of the Soviet Union and the collapse of communism as a system, anticommunism in Turkey came to an end.

Demir, D., Yayar, R. (2025). Türkistan'da enerji çalışmalarının görsel haritalama tekniği ile analizi. *Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 8(2), 237-260.

TÜRKİSTAN'DA ENERJİ ÇALIŞMALARININ GÖRSEL HARİTALAMA TEKNİĞİ İLE ANALİZİ*

Derya DEMİR**

Rüştü YAYAR***

Öz: Günümüz dünyasının çözüm bekleyen en temel sorunu küresel iklim değişikliğidir. Küresel iklim değişikliğinin en önemli sebebi ise üretim ve tüketimde kullanılan fosil kaynaklı yakıtlar yoluyla çevreye verilen zarardır. Yenilenebilir enerji kaynakları bakımından yüksek potansiyele sahip olan Türkistan bölgesinde yer alan ülkelerden Kırgızistan, Tacikistan ve Özbekistan güneş ve rüzgâr enerjisiyle ilgilenmektedir. Bu doğrultuda Web of Science veri tabanında taranan Kırgızistan, Tacikistan ve Özbekistan adresli yenilenebilir enerji konulu uluslararası bilimsel yayınlar bibliyometrik analiz ve görsel haritalama tekniği ile incelenmiştir. Bu ülkelerde yenilenebilir enerji konusuna ne kadar ilgi gösterildiğini tespit etmek amacıyla 26.08.2024 tarihinde Web of Science veri tabanında konu olarak “renewable energy” yazılarak yapılan tarama neticesinde 163.383 çalışmaya ulaşılmıştır. Bu çalışmalardan 59.448’i erişime açık olup ülke filtrelemesi ile Kırgızistan, Tacikistan ve Özbekistan seçilmiş ve 103 yayın olduğu tespit edilmiştir. Kırgızistan, Tacikistan ve Özbekistan’da araştırmacılar yenilenebilir enerji konusuna özellikle 2022 yılından itibaren artan bir ilgi göstermektedirler.

Anahtar Kelimeler: Yenilenebilir enerji, Kırgızistan, Tacikistan, Özbekistan, bibliyometrik analiz

ANALYSIS OF ENERGY STUDIES IN TURKESTAN WITH VISUAL MAPPING TECHNIQUE

Abstract: The most fundamental problem of today's world awaiting a solution is global climate change. The most important reason for global climate change is the damage to the environment caused by fossil fuels used in production and consumption. Kyrgyzstan, Tajikistan and Uzbekistan, which are among the countries in the Turkestan region with high potential in terms of renewable energy resources, are interested in solar and wind energy. In this context, international scientific publications on renewable energy addressed to Kyrgyzstan, Tajikistan and Uzbekistan, scanned in the Web of Science database, were examined with bibliometric analysis and visual mapping techniques. In order to determine how much interest is shown in renewable energy in these countries, 163,383 studies were reached as a result of the search conducted on 26.08.2024 in the Web of Science database by typing "renewable energy" as the subject. 59,448 of these studies are open to access, and Kyrgyzstan, Tajikistan and Uzbekistan were selected with country filtering and 103 publications were found. Researchers in Kyrgyzstan, Tajikistan and Uzbekistan are showing increasing interest in renewable energy, especially after 2022.

Keywords: Renewable energy, Kyrgyzstan, Tajikistan, Uzbekistan, bibliyometric analysis

* 10-13 Eylül 2024 tarihinde Targoviste/Romanya’da yapılan 10. International Entrepreneurship Social Sciences Congress’de sunulan özet bildiriden yararlanılarak hazırlanmıştır.

** Dr. Öğr. Üyesi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, derya.demir@gop.edu.tr

 ORCID:000-0002-7355-1757

*** Prof. Dr., Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, rustu.yayar@gop.edu.tr

 ORCID: 0000-0001-6758-4715

Enerji, ekonomide üretimin önemli bir girdisi olarak 1970’li yıllarda yaşanan petrol krizlerine kadar ihmal edilmiştir. Dünya nüfusunun giderek artması ve teknolojik ilerleme ile sanayileşme sürecinin gelişmesi sonucunda enerji ihtiyacı artmıştır. Toplumların refah düzeyini yükseltmek için ekonomik büyüme çabaları enerji talebini artırarak aşırı enerji kullanımına yol açmıştır. Olumlu etkileri yanında aşırı enerji kullanımının çevreye de olumsuz etkileri ortaya çıkmıştır. Negatif dışsallığından dolayı da çevre odaklı sürdürülebilir büyüme ve kalkınma konusunun gündeme gelmesine neden olmuştur (Günel, 2019, s. 152). Dünya Enerji Görünümü Raporu’na göre 2040 yılında küresel ekonominin yüzde 150 oranında büyüyeceği ve enerji talebinin de yüzde 30 oranında artacağı tahmin edilmektedir. Fosil kaynaklı yakıtların kullanımı ile çevre kirliliğinin artması küresel iklim değişikliği gibi çevresel problemlerin ortaya çıkmasına yol açmaktadır. Uluslararası Enerji Ajansı (IEA-International Energy Agency) verilerine göre 2030’a kadar fosil kaynaklı enerji kullanımı sebebiyle karbon salınımının yüzde 50 artması beklenmektedir (IEA, 2015, s. 6-7). Üretim ve tüketimde doğanın ve doğal kaynakların bilinçsiz bir şekilde tahrip edilmesi çevresel sorunların sebepleri arasında sayılabilir. Fakat her ülkenin karşılaştığı çevre sorunlarının sebebi farklı olabilir. Gelişmiş ülkelerde sanayileşme ve hızlı kentleşme ile üretim ve tüketimin aşırı olması çevre sorunlarına yol açarken, gelişmekte olan ülkeler ise eski teknoloji kullanımı sebebiyle hava ve su kirliliğine maruz kalmaktadır (Sencar, 2007, s. 10-11). Dünya nüfusunun çoğunluğu az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde yaşamakta, bu ülkelerde nüfus artış oranının yüksek olması da enerji taleplerini artırarak enerjide dış ülkelere bağımlı olmalarına yol açmaktadır (Batmaz-Yürük, 2022, s. 493). Söz konusu ülkelerin enerjide dışa bağımlılıkları sahip oldukları fosil yakıtları kullanma zorunluğu getirmektedir. Bazı ülkeler ise fosil yakıt kaynaklarına alternatif teşkil edebilecek su, güneş, rüzgâr gibi yenilenebilir enerji kaynaklarına sahiptirler (Mulloev, 2009).

Örneğin, coğrafi olarak Orta Asya’da bulunan Türk Cumhuriyetleri’nin bir bölümü hem kömür, petrol ve doğalgazdan oluşan fosil yakıt kaynaklarına ve maden rezervlerine hem de güneş, rüzgâr, hidroelektrik ve jeotermal gibi yenilenebilir enerji kaynaklarına sahiptirler (Koç-Saidmuradov, 2018, s. 321).

Yenilenebilir enerji kaynakları, sürekliliği olan doğal olarak mevcut enerji akışından elde edilen enerji anlamına gelmektedir (IRENA, 2018). Yenilenebilir enerji kaynakları, “Doğanın evrimi sürecinde bir sonraki gün mevcut olabilen enerji kaynakları” şeklinde tanımlanmaktadır. Bu kaynakların en belirgin özellikleri, karbondioksit salınımlarını azaltarak çevrenin korunmasına katkı sağlamaları, yerli kaynaklar olmaları nedeniyle enerji bağımlılığını azaltmaları ve istihdamı artırmalarıdır. Ayrıca, kamuoyundan geniş ve güçlü bir destek görmeleri de önemli bir faktördür. Başka bir deyişle, yenilenebilir enerji kaynakları, erişilebilirlik, mevcudiyet ve kabul edilebilirlik gibi özelliklerin tamamını barındırmaktadır. Bu kaynaklar arasında hidroelektrik, jeotermal, güneş, rüzgâr, odun, bitki atıkları, biyokütle, gelgit ve dalga enerjisi yer almaktadır (T.C. Dışişleri Bakanlığı).

Türkistan bölgesindeki yenilenebilir enerji kaynaklarından en önemlisi hidroelektrik enerjisidir (Koç-Saidmuradov, 2018, s. 321). Yenilenebilir enerji kaynaklarından hidrolik enerji yaygın kullanılan bir enerji türüdür. Hidrolik enerjide bir hammaddenin tüketimi söz konusu değildir. Dolayısıyla fosil yakıt kullanan termik santrallerden hem düşük maliyetlidir hem de zararlı atık bakımından nispeten daha temizdir (Çikolar, 2023, s. 150). Hidroelektrik santrallerinin çevredeki ekolojik dengeyi değiştirme, balık ölümleri, nehir bitkilerinin olumsuz etkilenmesi gibi birtakım olumsuzlukları olmasına rağmen temiz enerji olarak görülmektedir (IRENA, 2015). Hidroelektrik enerjinin kullanımı nehirlerle bağlıdır ve kaynağı fosil yakıtların tersine evrensel bir kaynak olmayıp dünyada az sayıda ülkenin sahip olduğu kaynaklardır. Bu boyutuyla önemli stratejik bir silah konumunda sayılabilir (Koç-Saidmuradov, 2018, s. 322).

Coğrafi olarak Orta Asya’da, tarihsel olarak da Türkistan bölgesindeki Türkmenistan, Kazakistan ve Özbekistan son yıllarda sahip oldukları enerji kaynağı potansiyeli bakımından öne çıkan ülkelerdendir. Kazakistan, dünyada kömür rezervi yüksek ülkeler içinde 10. sırada

yer alırken, petrol rezervi ile 12. sırada yer almaktadır. Türkmenistan ise gaz rezervi yüksek ülkelerden 6. sıradadır. Kazakistan ile Türkmenistan kömür ve petrol, Özbekistan doğal gaz açısından zengindir. Kırgızistan ile Tacikistan fosil yakıt açısından zayıf olsa da hidroelektrik potansiyeli açısından diğer ülkelere göre oldukça ileridedir. Orta Asya bölgesindeki su kaynaklarının yüzde 85'i bu iki ülkede bulunmaktadır. Kırgızistan, Tacikistan ve Özbekistan yenilenebilir enerji ile özellikle de güneş ve rüzgâr enerjisiyle de ilgilenmektedirler (Demir-Taşkın Kuveloğlu, 2023, s. 55; Orta Asya Enerji Raporu, 2022, s. 24).

Kırgızistan coğrafi özelliklerinden dolayı hidroenerji, güneş enerjisi, rüzgâr enerjisi, biyoenerji gibi alternatif enerji kaynaklarına sahiptir (Mehta vd. 2022a, s. 328). Kırgızistan'ın coğrafi konumu, yüksek güneş ışıınımı (tüm ülke genelinde mevcut), kuvvetli rüzgâr (belirli bir bölgeyle sınırlı), biyokütle ve jeotermal kaynaklardan yararlanmaktadır ve bunlar, spesifik yenilenebilir enerji teknolojisinin geliştirilmesi için avantajdır. Kırgızistan'ın güneş ışıınımı Avrupa ülkelerine göre yüzde 60 daha fazladır. (Mehta, 2022a, s. 341). Kırgızistan'daki Naryn Nehri boyunca uzanan taşkın ovası alanları, yakacak odun, mera ve rekreasyon ve erozyona karşı koruma alanları sağladıkları, kıyı (yerel) ekosistemlerini barındırdıkları için önemlidir. Yeterli, güvenilir ve sürdürülebilir enerji hizmetlerine sınırlı erişim nedeniyle, kırsal nüfusun genellikle enerji ihtiyaçlarını birden fazla doğal enerji kaynağından (yani yakacak odun, kömür, tarımsal artıklar, hayvan gübresi ve odun dalları) karşılaması kırsal Kırgızistan'da yaygın ve baskın bir uygulama olarak kabul edilmektedir. Katı yakıtlara bağımlılık, yerel ekosistemi tehdit eden iç ve dış hava kirliliğine yol açmaktadır (Mehta vd., 2021, s. 1).

Opitz-Stapleton vd. (2022), çalışmasında 2050 yılına kadar yenilenebilir enerjinin Kırgızistan'da 26 bini aşan ek iş ortaya çıkarabileceğini ve yüzde 100 yenilenebilir enerjiye geçerse 11,5 milyar dolar kadar karbon kaynaklı enerji maliyetini ortadan kaldıracabileceğini ifade etmektedir. Brovko ve Borbugulov (2021), yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımı ile ilgili yeşil bir kalkınma modelinin geliştirilmesinin önemine dikkat çekerek alternatif enerji kaynaklarına ilişkin olarak da güneş ve rüzgâr çiftliklerinin oluşturulması gerektiğini vurgulamaktadır.

Bölgede bulunan diğer bir ülke Tacikistan, dünyanın en dağlık ülkeleri arasında olup dağlık alan oranı bakımından dünyada ikinci sıradadır. Deniz seviyesinden yükseklik bakımından da dünyada üçüncü sıradaki ülkedir (World Population Review, 2023). Tahmini 527 terawatt-saat, işletilebilir 317 terawatt-saat hidroelektrik kapasitesi ile dünyada sekizinci sıradadır ve bu büyük potansiyelinin sadece yüzde 4-6'sını kullanmaktadır (MEWRT, 2023). Bu potansiyeli yanında bir taraftan da kış mevsiminde, ülke nüfusunun neredeyse yüzde 70'i elektrik kesintilerine maruz kalmaktadır. Bu durum hem ekonomik performansını düşürmekte hem de Tacikistan halkının odun ve kömür kullanımını artırarak hava kirliliği benzeri sonuçlara sebep olmaktadır (Koç ve Saidmuradov, 2018, s. 322).

Özbekistan, yılda ortalama 320 güneşli gün olması nedeniyle, özellikle güneş enerjisi olmak üzere yenilenebilir enerjiye geçiş konusunda yüksek bir potansiyele sahiptir. Yeşil ekonomiye geçiş yapmak ve elektrik sektöründe yıllık üretim kapasitesini artırmak için rüzgâr ve güneş enerjisine odaklanmıştır. Buhara Bölgesi'nde 1000 megawatt ve Karakalpakistan Özerk Cumhuriyeti'nde 1600 megawatt toplam kapasitesi 2600 megawatt olan dört rüzgâr santrali inşa edilmektedir. Ayrıca toplam kapasitesi yaklaşık 3000 megawatt olan ondan fazla güneş fotovoltaik santralinin inşa edilmesi planlanmıştır. Özbekistan, topraklarında yenilenebilir enerji üretimi için büyük bir potansiyele sahiptir. Örnek olarak Mevcut maksimum teknik potansiyel, güneş enerjisi yılda 2059 terawatt-saat enerji üretebilir. Bu değer, Özbekistan'daki enerji talebinden birkaç kat daha yüksektir. Rüzgâr, jeotermal enerji ve hidroelektrik için mevcut maksimum potansiyel sırasıyla 4,7, 3,6 ve 23,3 terawatt-saat'tir. Özbekistan'da yıl boyunca 320'den fazla güneş ışığı günü vardır ve ortalama yıllık güneş ışıınımı 1400 ila 1800 kilowatt-saat/m² arasındadır. Bu bol güneş kaynağı, ülkede güneş enerjisi kullanımına yönelik önemli potansiyeli göstermektedir. Rüzgâr enerjisine gelince,

Özbekistan’da rüzgâr türbini inşası için belirlenen arazilerdeki rüzgâr enerjisi potansiyeli mevcut rüzgâr çiftlikleri için küresel ortalamanın üstündedir. Başka bir deyişle, güç kullanım faktörlerini karşılaştırdığımızda, Özbekistan’ın göstergeleri dünya ortalamasından yüzde 50 daha yüksektir. Özbekistan’daki rüzgâr türbinleri maksimum kapasitede çalışabilir (Turakulov vd., 2024, s. 10-11).

Bu çalışmada “Kırgızistan, Tacikistan ve Özbekistan’da araştırmacılar yenilenebilir enerji konusuna ne kadar ilgi gösteriyor?” sorusunun cevabı ile “Kırgızistan, Tacikistan ve Özbekistan’ı kapsam olarak içeren yenilenebilir enerji konulu çalışmalar hangi sonuçlara ulaşmıştır?” sorusunun cevabını incelemek amaçlanmıştır. Çalışmada önce kısa bir literatür özetine yer verilmiş, sonra bu yayınların bibliyometrik analizi ve atıf analizi, daha sonra görsel haritalama tekniği ile WOSwiever programı kullanılarak anahtar kelime analizi ve bağlantılı yazar analizi yapılmıştır. Sonrasında Kırgızistan, Tacikistan ve Özbekistan’ı kapsam olarak içeren yenilenebilir enerji konulu çalışmalar içerik ve sonuçları açısından irdelenmiştir.

Bu çalışmanın yenilenebilir enerji konusuna odaklanma sebebi, akademik bir bakış açısından hem üretimde hem de tüketimde enerjinin temel bir kaynak olması, günümüzün en büyük sorununun da fosil yakıt kaynakları sebebiyle ekolojik dengenin bozularak küresel iklimin değişmesidir. Konuya ilişkin yayınların yenilenebilir enerji kaynakları bakımından önemli potansiyele sahip Kırgızistan, Tacikistan ve Özbekistan özelinde bibliyometrik açıdan inceleyen tek çalışma olması, bu çalışmanın özgünlüğünü ortaya koymaktadır. Çalışmanın sonraki bölümünde literatür özetine ve metodoloji kısmında kullanılan analiz yöntemine ilişkin temel bilgiler verilmiş, daha sonra bulgular kısmına geçilmiştir.

2. Literatür Özeti

Literatürde yenilenebilir enerji alanında yapılan bibliyometrik analiz çalışmaları son derece sınırlıdır. Az sayıdaki çalışmalardan biri Arık vd. (2023) tarafından yapılmış olup bu çalışmada yenilenebilir enerjinin ekonomi disiplininde içerik ve bibliyometrik haritalama analizi gerçekleştirilmiştir. WoS veri tabanında enerji alanında, başlığında “enerji” sözcüğü bulunan 726.894 yayın olduğu, bunlardan 14.311’inin ekonomi disiplininde yazıldığı tespit edilmiştir. Bu yayınlar içerisinde başlığında “yenilenebilir enerji” ifadesi bulunan makale türündeki 1373 yayın incelenerek bu yayınların bibliyometrik analizi gerçekleştirilmiştir. Çalışma sonuçlarında, yoğunluk ekonomik büyüme ve politika temelli çalışmalarda gözlenmiştir.

Durmuş Şenyapar (2023), Türkiye’de yenilenebilir enerji literatürünü saha analizi haritalama tekniği ile incelemiş ve gözden kaçan yenilenebilir enerji kaynakları ile ilgili 7161 çalışmanın ve yenilenebilir enerji kaynaklarının toplumsal açıdan değerlendirilmesinin yapıldığı ve Türkiye’den WoS veri tabanında yayınlanan 603 çalışmanın bibliyometrik ve tematik analizi, uluslararası ve ulusal ortak yazarların atıf ağını ortaya koymaktadır. Yenilenebilir enerji konusu akademik camia tarafından sıklıkla incelenen bir konu olmasına rağmen, araştırma bulgularıyla konunun toplumsal boyutunun düşük oranda ele alındığı ve bu çalışmaların yenilenebilir enerji kaynaklarının verimliliğinin artırılması ve ekonomik kalkınma ve finansal kalkınma bağlamında optimizasyonunun sağlanması çerçevesinde yürütüldüğü ortaya çıkmıştır. Toplumda yenilenebilir enerjinin kullanımını artırmak için uygulanacak politik tedbirler belirlenirken, sürdürülebilir bir çevre açısından konunun önemi ve toplumsal faydaları vurgulanmış ve bu konuda farkındalık düzeyinin artırılması, yenilenebilir enerji kullanımına yönelik ekonomik teşviklerin sağlanmasının önemine dikkat çekilmiştir.

Durmuş Şenyapar vd. (2024), yenilenebilir enerji kullanımı ile akademik üretim bağlantısını inceledikleri çalışmada Türkiye, Almanya, Fransa, İspanya ve İtalya’daki bilimsel yayınları, bibliyometrik açıdan analiz etmişlerdir. WoS veri tabanında yenilenebilir enerji ile ilgili politika ve önlemleri gösterebilecek anahtar sözcükler kullanılarak belirlenen akademik yayınlar incelendiğinde yenilenebilir enerji yatırımları arttıkça akademik yayınların sayısının

da arttığı sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca yenilenebilir enerji kullanımı geliştikçe bunun bilimsel araştırmalara da yansıdığı tespit edilmiştir.

Yiğit-Özel (2023), WoS veri tabanından yararlanarak verileri R programında analize tabi tutmuşlar ve çevre eğitimi alanındaki yenilenebilir enerji kaynakları konusunda yapılan araştırmaları bibliyometrik açıdan incelemişlerdir. Tüm alanlarda “renewable energy resources” and “environment education” kelimelerini taratarak 2000-2023 döneminde 352 yayına ulaşmışlardır. 171 kaynakta yayımlanan bu araştırmalar 2010 yılından sonra hızla artmaya başlamıştır. En fazla yayının 2022’de yapıldığı, 1299 yazarın bu konuda çalışma yaptığı ve en fazla yayın yapan yazarın Pavlovic, S. olduğu belirlenmiştir.

Yenilenebilir enerji alanında yapılan bilimsel araştırmalar, diğer araştırmacı ve politika yapıcılara kılavuzluk sağlaması noktasında önem taşımaktadır. Ayrıca akademik alanda yapılan çalışmalar yeniliği teşvik etmek için kamuoyu bilincini artırmada son derece önemlidir. Bu çalışmanın zengin enerji kaynaklarına sahip bir bölge olan Orta Asya’daki önemli yenilenebilir enerji potansiyeli olan Kırgızistan, Tacikistan ve Özbekistan’a odaklanması çalışmanın özgünlüğünü ortaya koymaktadır. Ayrıca çalışma bibliyometrik analiz ve görsel haritalama tekniği ile içerik analizini bir arada gerçekleştirmesi bakımından özgünlük taşımaktadır.

3. Materyal ve Metod

Bu çalışma, WoS veri tabanında Kırgızistan, Tacikistan ve Özbekistan kaynaklı ve yenilenebilir enerji konusu üzerine yazılmış olan çalışmaların bilim alanı, yayın yılı, kaynak ülke, yayıncı, kurum, tarandığı endeks türü, atıf sayısı vb. parametreler açısından ele alındığı bir bibliyometrik analiz çalışmasıdır.

Bibliyometri; akademik çıktıyı nicel araştırma değerlendirmesi amacıyla kullanmak (Henderson vd., 2009, s. 154) olarak tanımlandığı gibi, kitapların ve diğer bilimsel iletişim araçlarının matematiksel ve istatistiksel yöntemlerle incelenmesi (Pritchard, 1969, s. 348) veya belgelerin yayınlanması ve kullanılmasında ortaya çıkan örüntülerin matematiksel ve istatistiksel olarak analiz edilmesi şeklinde de tanımlanmaktadır (Damar-Aydın, 2023: 85).

Bibliyometrinin temel amacı bilimsel üretimi nicelleştirmek, kalitesini ve bilimsel etkisini ölçmektir (Cobo vd., 2011, s. 146). Akademisyenler, makale ve dergi performansını değerlendirmek, belirli bir alanın mevcut literatürdeki entelektüel yapısını ortaya koymak ve işbirliği modellerini incelemek gibi sebeplerle bibliyometriyi kullanmaktadır (Donthu vd., 2021, s. 285). Bibliyometrik analiz teknikleri, yayımlanmış bilimsel çalışmaları nicel olarak belirlemek, tanımlamak ve değerlendirmek için tasarlanmıştır (Agnusdei-Coluccia, 2022, s. 3).

Bibliyometrik yöntemler, seçilen bir bilimsel araştırmanın gelecekte yapılacak araştırmalara etkisini tahmin etmektedir (Cooper, 2015, s. 217). Bu yöntemler dört farklı boyutta ele alınabilir. Bazı bibliyografik analizler bireyler, kurumlar, ülkeler ve disiplinlere odaklanırken bazen de tek bir çalışma için atıf analizine odaklanmaktadır. Bazı çalışmalarda bireyleri, ülkeleri, düşünce okullarını ve fikir göçünü irdelemek amacıyla birlikte atıf (co-citation) analizi yapılmaktadır. Üçüncü grup çalışmalar yazarların, kurumların ve ülkelerin verimliliklerine ve etki analizine odaklanmaktadır. Diğer bir grup çalışmalarda ise patent, kitap, makale vb. çalışmaların yazar özellikleri ve atıf desenleri gibi boyutları ele alınmaktadır (Koehler, 2001, s. 120).

Bibliyometrik analizi gerçekleştirilen çalışmalar betimleyici veya değerlendirmeci olabilir. Betimleyici çalışmalarda bir alandaki bilimsel yayınların sayısı, yayın yılları, ülkeleri vb. boyutlarda karşılaştırılarak verimlilikleri ölçülmeye çalışılmaktadır (Ukşul, 2016, s. 14). Değerlendirmeci bibliyometri araştırmalarında ise belirli bir alanda araştırmacıların atıfları irdelenmektedir (Yılmaz, 1999, s. 5). Atıf analizinde, bir makale ile atıfta bulunan makalelerin birbirleriyle bağlantılı olduğu varsayılmaktadır. Bu doğrultuda atıf yapılan çalışmalar ile makaleler arasındaki bağlantı (Özköse, 2017, s. 11) bilim alanı, yazarlar, kurumlar ve ülkeler açısından (McBurney-Novak, 2002, s. 108) incelenmektedir. Atıf analizi

yapmak için bibliyometrik eşleştirme ve ortak atıf gibi farklı tekniklerden yararlanılır (Al, Soydan-Yalçın, 2010, s. 3). Bir ve birden fazla referansın aynı belgeye atıf yapması bibliyometrik eşleştirme olarak nitelendirilmektedir (Ukşul, 2016, s. 18). Bibliyometrik eşleştirmenin tam tersine de ortak atıf adı verilmekte olup bir kaynakta iki farklı çalışmaya atıf verilmesi anlamına gelmektedir (Polat vd., 2018, s. 47).

Atıf analizi yapılarak en yüksek atıf oranına sahip olan makaleler incelenebilir. Aynı zamanda bilim haritalama analizi yoluyla bibliyografik ağlar irdelenebilir (GutiérrezSalcedo vd., 2018, s. 1275). Bibliyografik ağlar aracılığıyla sosyal, entelektüel ve kavramsal yapının anlaşılması hedeflenmektedir (örneğin, ortak kelimeler, ortak atıflar veya ortak yazarlar) (Batagelj-Cerinšek, 2013, s. 845).

Bu çalışmada “Kırgızistan, Tacikistan ve Özbekistan’da araştırmacılar yenilenebilir enerji konusuna ne kadar ilgi gösteriyor?” sorusunun cevabı ile “Kırgızistan, Tacikistan ve Özbekistan’ı kapsam olarak içeren yenilenebilir enerji konulu çalışmalar hangi sonuçlara ulaşmıştır?” sorusunun cevabını incelemek amaçlanmıştır. 26.08.2024 tarihinde WoS veri tabanında konu olarak “renewable energy” yazılarak yapılan tarama sonucunda 163.383 çalışmaya ulaşılmıştır. Bu çalışmalardan 59.448’i erişime açık olup ülke filtrelemesi ile Kırgızistan, Tacikistan ve Özbekistan seçilmiş ve 103 yayın olduğu tespit edilmiştir. Çalışmada önce bu yayınların bibliyometrik analizi yapılmış, daha sonra WoSviewer programı kullanılarak anahtar kelime analizi, bağlantılı yazar analizi, ülkelerin bibliyografik eşleşme analizi ve atıf analizi de gerçekleştirilmiştir.

VOSviewer, bilimsel yayınlar, dergiler, yazarlar ve anahtar kelimeler gibi çeşitli ağları oluşturarak, bu ağlardaki öğelerin birbirleriyle olan bağlantılarını analiz etmektedir. Van Eck ve Waltman (2010) tarafından geliştirilmiştir. VOSviewer ile harita oluşturma araçlarına ilişkin bağlantılar Tablo 1’de gösterilmiştir (Dereli, 2024, s.1-5):

Araçlar	Açıklaması
Ortak yazarlık	Yazarların doğrudan veya dolaylı olarak aynı ağda içinde yazmasını ifade etmektedir. İki analiz birimi ilişkisinin ortak yazılan doküman sayısı üzerinden ölçülmesini sağlar.
Birlikte oluşum	Anahtar kelimenin bir arada bulunmasını ifade etmektedir. Belirli bir alandaki çalışmaların anahtar sözcükler veya özetinde kullanılan kavramların birlikte görülme sıklığından hareketle odak temaların belirlenmesi olarak ifade edilir.
Atıf	Hangi makalenin başka bir makaleden alıntı yaptığını göstermektedir.
Ortak atıf	Üçüncü bir yayın varsa iki yayına ortak atıf yapılması durumunu ifade etmektedir. İki dokümanın başka bir doküman tarafından birlikte alıntılanma sıklığı anlamına gelmektedir.
Bibliyografik bağlantı	Ortak alıntının tersini ifade etmektedir Her iki yayın tarafından da alıntı yapılan üçüncü bir yayın varsa, iki yayın bibliyografik olarak bağlanmaktadır. Başka bir ifade ile bibliyografik eşleştirme, yayınların referans listelerindeki örtüşmesiyle ilgilidir. İki çalışmanın ortak çalışmaya/çalışmalara atıfta bulunması ile atıfta bulunan iki belge arasındaki ilişkiyi ifade eder.

Tablo 1. VOSviewer ile Harita Oluşturma Araçlarına İlişkin Bağlantılar

WoS veritabanını seçilmesinin nedeni, dünyadaki önde gelen yayınları içeren ve bilimsel literatürde en çok kullanılan veri tabanı olmasıdır (Bozdemir-Çivi, 2019, s. 61). WoS veritabanında bilimsel alanlar, kurumlar, en çok yayın yapan yazarlar, en çok atıf alan çalışmalar, çalışma türleri, yayın yılları ve anahtar kelimeler analiz edilmiştir.

Bu çalışmada cevaplanmaya çalışılan temel sorular Kırgızistan, Tacikistan ve Özbekistan kaynaklı yenilenebilir enerji konusunda yapılan çalışmalara ilişkin olarak aşağıdaki sorulardır:

a. Yenilenebilir enerji üzerine yapılan uluslararası çalışmalar yayın yıllarına, WoS kategorilerine, bilimsel alanlarına ve Sürdürülebilir Kalkınma hedefleriyle (SDG-Sustainable Development Goals) ilişkisine göre nasıl dağılmıştır?

b. Yenilenebilir enerji üzerine yapılan uluslararası çalışmalar yayın başlıklarına, yazarlara ve destekleyen kurumlara göre nasıl dağılmıştır?

c. Yenilenebilir enerji üzerine yapılan uluslararası çalışmalar aldıkları atıf sayısına göre nasıl bir görünüm sergilemektedir?

d. Yenilenebilir enerji üzerine yapılan uluslararası çalışmalar anahtar kelimeler ve yazar işbirlikleri açısından nasıl bir görünüm sergilemektedir?

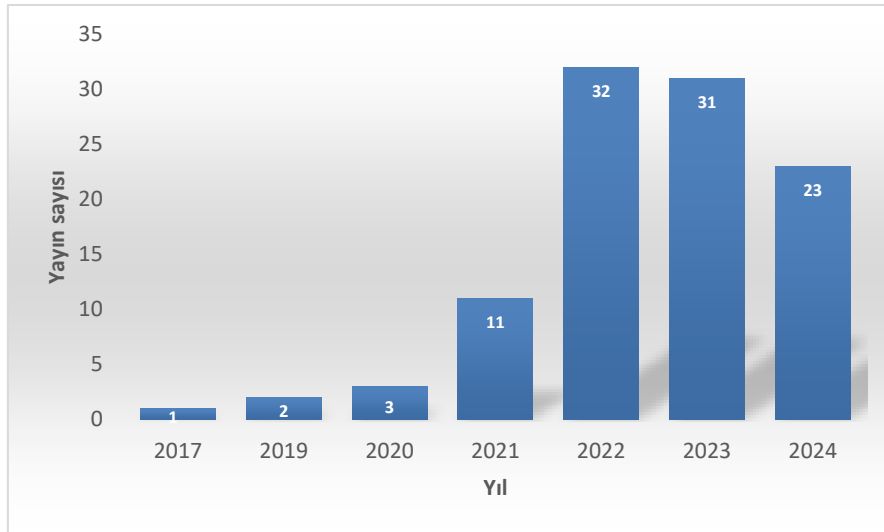
e. Yenilenebilir enerji üzerine yapılan uluslararası çalışmalar içerisinde kapsamı Kırgızistan, Tacikistan ve Özbekistan olanlar içerik ve sonuç olarak nasıl bir görünüm sergilemektedir?

4. Bulgular

Bu bölümde önce Kırgızistan, Tacikistan ve Özbekistan özelinde yenilenebilir enerji konusuna yönelik yapılan çalışmaların bibliyometrik analiz bulgularına yer verilmiştir. Bu kapsamda yenilenebilir enerji ile ilgili en çok yayın yapılan bilim alanları, yıllar, organizasyonlar ve yayıncılar ile endeks türleri, yazarlar, yayın başlıkları ve konu ile sürdürülebilir kalkınma hedefleri ilişkisi incelenmiştir. İkinci bölümde anahtar kelime analizi ve ortak yazar analizi bulgularına yer verilmiştir. Üçüncü bölümde de kapsamı Kırgızistan, Tacikistan ve Özbekistan olan çalışmalar içerik ve sonuç olarak irdelenmiştir.

4.1. Yenilenebilir Enerji Konusunda Kırgızistan, Tacikistan ve Özbekistan Özelinde Yapılan Uluslararası Yayınlarla İlişkin Bibliyometrik Analiz ve Atıf Analizi

Şekil 1'de yenilenebilir enerji konusunda Kırgızistan, Tacikistan ve Özbekistan kaynaklı araştırmaların yıllara göre dağılımı gösterilmiştir. Söz konusu ülkelere yapılan çalışmaların 2017 yılından başladığı görülmektedir, dolayısıyla konuya 2017 yılından itibaren ilgi duyulduğu, yıllar itibarıyla konuya ilginin arttığı ve önümüzdeki yıllarda da artacağı söylenebilir.

Şekil 1. Konu ile İlgili Yayınların Yıllara Göre Dağılımı

Kırgızistan, Tacikistan ve Özbekistan özelinde yenilenebilir enerji konusuna yönelik yapılan çalışmaların yıllara göre dağılımına bakıldığında ilk yayının 2017 yılına ait olduğu görülmektedir. Yayın sayısı giderek artmakta olup en fazla yayın sayısı 2022 (32 yayın) ve 2023 (31 yayın)'dır. Tablo 2'de konuya ilişkin yayınların doküman türlerine ve WoS endeks türüne göre dağılımı görülmektedir. 103 yayın içerisinde makale türündeki yayınların yaklaşık yüzde 93'ü makale türünde olup 96 yayındır.

Doküman türü	Yayın sayısı	% / 103 yayın	WoS Endeksi	Yayın sayısı	% / 103 yayın
Article	96	93.20	Science Citation Index Expanded (SCI-EXPANDED)	79	76.70
Correction	1	0.97	Social Sciences Citation Index (SSCI)	34	33.01

Early Access	9	8.74	Emerging Sources Citation Index (ESCI)	11	10.68
Proceeding Paper	4	3.88	Conference Proceedings Citation Index – Science (CPCI-S)	4	3.88
Retracted Publication	1	0.97	Conference Proceedings Citation Index – Social Science & Humanities (CPCI-SSH)	1	0.97
Review Article	2	1.94			

Tablo 2.Konu ile İlgili Yayınların Doküman Türüne ve WoS Endeks Türüne Göre Dağılımı

Tablodan çıkarılabilecek bulgulardan biri, yayınlar içerisinde en fazla katkıyı yüzde 76,70 oranıyla Science Citation Index Expanded (SCI-EXPANDED) endeksinde taranan 79 yayının sağladığıdır. 34 yayın Social Sciences Citation Index (SSCI)’te, 11 yayın ise Emerging Sources Citation Index (ESCI)’de taranmaktadır.

Tablo 3’te yenilenebilir enerji konusunda Kırgızistan, Tacikistan ve Özbekistan kaynaklı çalışmaların WoS kategorisine, bilim alanına ve SDG ile ilişkisine göre dağılımı gösterilmiştir. Yapılan çalışmaların birden fazla kategori, bilim alanı ve SDG ile bağlantılı olabileceğini belirtmekte fayda görülmektedir.

WoS kategorileri	Yayın sayısı	Araştırma alanları	Yayın sayısı	Sürdürülebilir kalkınma hedefi	Yayın sayısı
Energy Fuels	35	Energy Fuels	35	13 Climate Action	62
Environmental Sciences	31	Environmental Sciences Ecology	35	07 Affordable and Clean Energy	27
Green Sustainable Science Technology	18	Science Technology Other Topics	23	06 Clean Water and Sanitation	5
Environmental Studies	15	Engineering	14	08 Decent Work and Economic Growth	2
Engineering Environmental	9	Business Economics	11	09 Industry Innovation and Infrastructure	2
Economics	7	Thermodynamics	5	11 Sustainable Cities and Communities	2

Tablo 3. Konu ile ilgili Yayınların Kategori, Bilim alanı ve Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleriyle ilişkisine Göre Dağılımı

Tablo 3’te görüldüğü gibi yayınlar en fazla Energy Fuels kategorisinde yapılmıştır (35 yayın). 31 yayın ile Environmental kategorisi ikinci sırada, 18 yayın ile Green Sustainable Science Technology üçüncü sırada, 15 yayın ile Environmental Studies dördüncü sırada yer almaktadır. Engineering Environmental kategorisinde 9 yayın, Economics alanında da 7 yayın yapılmıştır.

Bilim alanları incelendiğinde ise 35 yayının Energy Fuels, 35 yayının Environmental Sciences Ecology, 23 yayının Sceince Technology Other Topics bilim alanlarında yayınlandığı görülmektedir. Engineering alanında 14, Business Economics alanında 11 ve Thermodynamics alanında da 5 yayın yapılmıştır.

SDG ile ilişkisine göre incelendiğinde ise yapılan araştırmaların 62’sinin 13-Climate Action hedefiyle ilişkili olduğu görülmektedir. 27 yayın 07-Affordable and Clean Energy hedefiyle, 5 yayın da 06-Clean Water and Sanitation hedefiyle bağlantılı çalışmalardır.

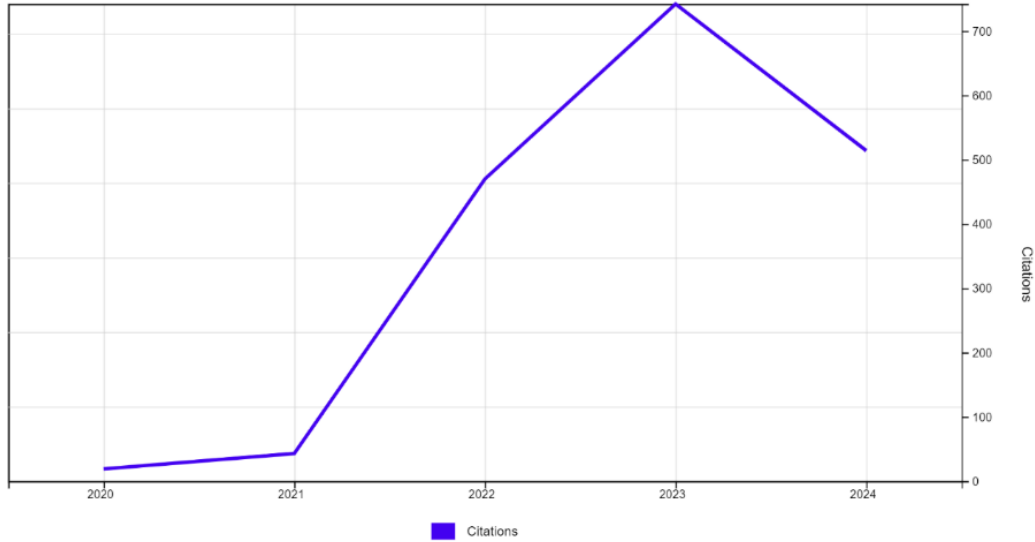
Yapılan çalışmaların yazarları incelendiğinde toplam 428 yazar kaydı, 63 dergi kaydı, 320 kurum kaydı bulunduğu tespit edilmiştir. Ancak yazarların bir kısmının birden fazla çalışmada yazar olarak yer aldığı göz önünde bulundurulmalıdır. Tablo 4’te konu ile ilgili en fazla sayıda yayını bulunan yazarlardan, en fazla yayının yapıldığı dergilerden ve en fazla araştırma yapan kurumlardan 10’una yer verilmiştir.

Yazarlar	Yayın sayısı	Dergi başlıkları	Yayın sayısı	Kurum adı	Yayın sayısı
Adebayo, T. S.	17	Energies	13	Tashkent State University of Economics	23
Salahodjaev, R.	12	Sustainability	8	Central Asian University	21
Ahmed, Z.	7	Frontiers in Energy Research	6	Cyprus International University	20
Agyekum, E. B.	5	Frontiers in Environmental Science	6	New Uzbekistan University	15

Ahmad, M.	5	Energy Reports	4	Ural Federal University	11
Alola, A. A.	5	E3s Web of Conferences	3	Istanbul Nisantasi University	8
Awosusi, A. A.	5	Environmental Science and Pollution Research	3	Univ Tashkent Appl SCI	8
Gyamfi, B. A	5	Heliyon	3	Egyptian Knowledge Bank EKB	7
Ibadullaev, E.	4	Natural Resources Forum	3	Lebanese American University	7
Saidmamatov, O.	4	International Journal of Low Carbon Technologies	2	Rzeszow University of Technology	7

Tablo 4. Konu ile ilgili Yayınların Yazar, Yayın Başlığı/Dergi ve Kurumlara Göre Dağılımı

Tablo 4'ten çıkarılabilecek başlıca bulgular şunlardır: Konuya en fazla ilgi gösteren yazarlar, Adebayo, T.S. (17 yayın), Salahodjaev, R. (12 yayın) ve Ahmed, Z. (7 yayın)'dır. Yapılan çalışmalar en fazla Energies (13 yayın), Sustainability (8 yayın) ve Frontiers in Energy Research (6 yayın) dergilerinde yayımlanmıştır. Konu ile ilgili araştırmalar 23 yayın ile Tashkent State University of Economics, 21 yayın ile Central Asian University, 20 yayın ile Cyprus International University, 15 yayın ile New Uzbekistan University ve 11 yayın ile Ural Federal University kurumları tarafından desteklenmiştir. Söz konusu yayınların atıf sayılarının yıllar itibariyle nasıl bir gelişme gösterdiği Şekil 2'deki grafikte gösterilmiştir.

Şekil 2. Konu ile ilgili Yayınların Yapılan Atıfların Yıllar İtibariyle Seyri

2020 yılından itibaren söz konusu ülkeler kaynaklı yenilenebilir enerji konulu çalışmalar atıf almaya başlamıştır. 2021 yılında atıflar bir miktar artmışsa da 2022 ve 2023 yılında hızlı bir artış olduğu gözlemlenmektedir. Bu atıfların hangi yayınlara yapıldığı ve yayınlara ait bilgiler Tablo 5'te gösterilmiştir.

Başlık	Yazarlar	Dergi adı	Yayın yılı	Toplam atıf
Examining the dynamics of ecological footprint in China with spectral Granger causality and quantile-on-quantile approaches	Alola, A. Adewale; Adebayo, T. S.; Onifade, S. T.	International Journal of Sustainable Development and World Ecology	2022	162
Load capacity factor and financial globalization in brazil: The role of renewable energy and urbanization	Xu, D.; Salem, S.; Awosusi, A. A.; Abdurakhmanova, G.; Altuntas, M.; Oluwajana, D.; Kirikkaleli, D.; Ojekemi, O.	Frontiers in Environmental Science	2022	112

Role of export diversification and renewable energy on the load capacity factor in indonesia: A fourier quantile causality approach	Fareed, Z.; Salem, S.; Adebayo, T. S.; Pata, U. K.; Shahzad, F.	Frontiers in Environmental Science	2021	107
Does it take international integration of natural resources to ascend the ladder of environmental quality in the newly industrialized countries?	Adebayo, T. S.; Onifade, S. T.; Alola, A. A.; Muoneke, O. B.	Resources Policy	2022	104
How do renewable energy, economic growth and natural resources rent affect environmental sustainability in a globalized economy? Evidence from colombia based on the gradual shift causality approach	Awosusi, A. A.; Mata, M. N.; Ahmed, Z.; Coelho, M. F.; Altuntas, M.; Martins, J. M.; Martins, J. N.; Onifade, S.T.	Frontiers in Energy Research	2022	98
Financial risk, renewable energy technology budgets, and environmental sustainability: Is going green possible?	Ahmad, M.; Ahmed, Z.; Gavurova, B.; Olah, J.	Frontiers in Environmental Science	2022	77
The influence of renewable energy usage on consumption-based carbon emissions in MINT economies	Adebayo, T. S.; Awosusi, A. A.; Rjoub, H.; Agyekum, E. B.; Kirikkaleli, D.	Heliyon	2022	75
Industrialization and Co2 emissions in Sub-Saharan Africa: the mitigating role of renewable electricity	Mentel, U.; Wolanin, E.; Eshov, M.; Salahodjaev, R.	Energies	2022	57
A comparative study of approaches towards energy efficiency and renewable energy use at higher education institutions	Leal Filho, W.; Salvia, A.L.; do Paco, A.; Anholon, R.; Goncalves Quelhas, O L.; Rampasso, I. S.; Ng, A.; Balogun, A.; Kondev, B.; Brandli, L. L.	Journal of Cleaner Production	2019	57
Effects of infrastructures on environmental quality contingent on trade openness and governance dynamics in Africa	Nchofoung, T. N.; Asongu, S. A.	Renewable Energy	2022	56

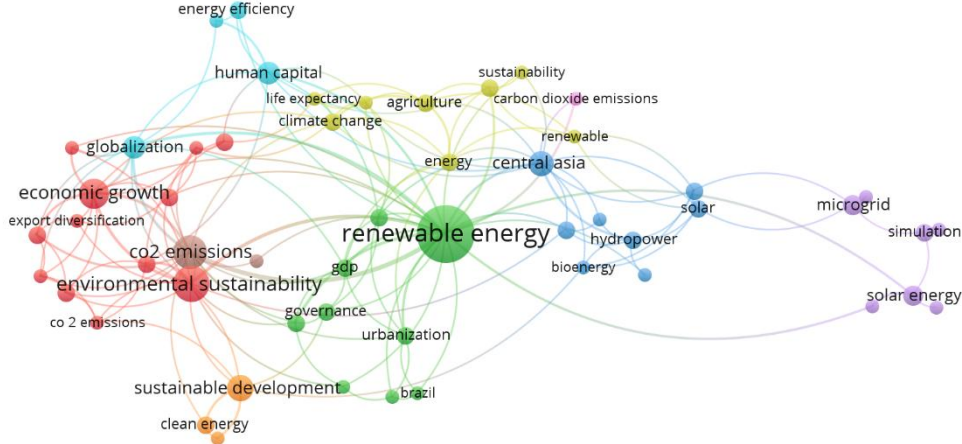
Tablo 5. Kırgızistan, Tacikistan ve Özbekistan Özelinde Yapılan Yenilenebilir Enerji Konulu Yayınların Atıf Bilgileri

Tablo 5'e göre en fazla atıf alan çalışma; Alola vd. (2022), olup International Journal of Sustainable Development and World Ecology dergisinde yayımlanmış ve 162 atıf almıştır. Xu vd. (2022)'nin çalışması ile Fareed vd (2021) Frontiers in Environmental Science dergisinde yayımlanmış, sırayla 112 ve 107 atıf almışlardır. Adebayo vd.(2022)' nin Resources Policy dergisinde yayımlanan çalışması 104 atıf almıştır. Yüksek atıf alan diğer yayınlar ise Awosusi vd. (2022), Ahmad vd. (2022), Adebayo vd. (2022), Mentel vd. (2022), Leal Filho vd. (2019) ile Nchofoung ve Asongu (2022)'dir.

4.2. Anahtar Kelime ve Ortak Yazar Analizi

Toplam 382 sözcük yazarlar tarafından anahtar kelime olarak kullanılmıştır. Bu sözcükler içinden tekrarlama sıklığı en az 2 olan 54 sözcük bulunmaktadır. Analiz sonucunda 54 sözcükten meydana gelen 9 küme ortaya çıkmıştır. Şekil 3'teki anahtar kelime ağ haritası incelendiğinde ilk küme kırmızı renkte görülmekte olup, Co2 emissions, consumption-based carbon emissions, ecological footprint, economic complexity, economic growth, energy consumption, environmental sustainability, export diversification, financial development, renewable energy consumption, technological innovation ve vecm sözcüklerinden oluşmaktadır.

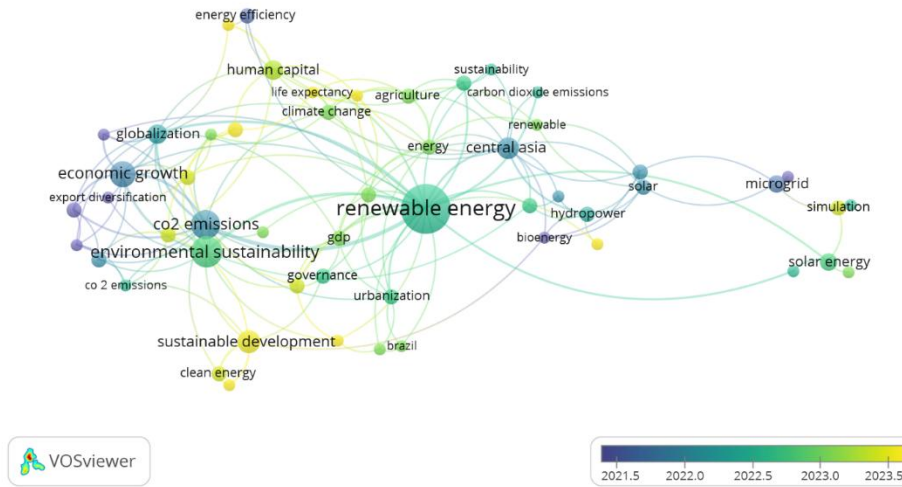
İkinci küme yeşil renkte görülmekte olup şu sözcükleri içermektedir: Brazil, Co2, energy efficiency r&d, financial globalization, gdp, governance, natural resources, renewable energy, urbanization. Üçüncü küme bioenergy, central asia, water management, electricity, hyrdopower, levelized cost of energy, solar, wind sözcüklerden oluşmakta ve mavi renkte görülmektedir.

Şekil 3. Anahtar Kelime Ağ Haritası

Dördüncü küme (sarı renkte) 8 sözcükten oluşmaktadır; agriculture, climate change, Co2 emissions, economic development, energy, life expantancy, renewable, sustainability. 7 sözcükten oluşan ve mor renkte görülen beşinci küme economic analysis, iot, microgrid, silicon, simulation, solar collectors, solar energy sözcüklerini içermektedir. Turkuaz renkte görülen altıncı kümede energy efficiency, globalization, human capital ve oecd economies sözcükler yer alırken, turuncu renkte görülen yedinci kümede clean energy, g7 ve sustainable development sözcükleri bulunmaktadır. Sekizinci küme co2 emissions ve sub-saharan africa, dokuzuncu ve son küme ise carbon dioxide emissions sözcüklerinden meydana gelmektedir.

Şekil 4'te anahtar kelime ağ haritası görülmektedir. Ağ haritasında sarı renk ile gösterilen sözcükler (sustainable development, clean energy, simulation, life expentancy) 2023 yılı mayıs ayına yakın zamanlarda daha çok kullanılırken, koyu mavi ile gösterilen sözcükler 2021 yılı mayıs ayına yakın zamanlarda daha çok kullanılmış anahtar sözcüklerdir.

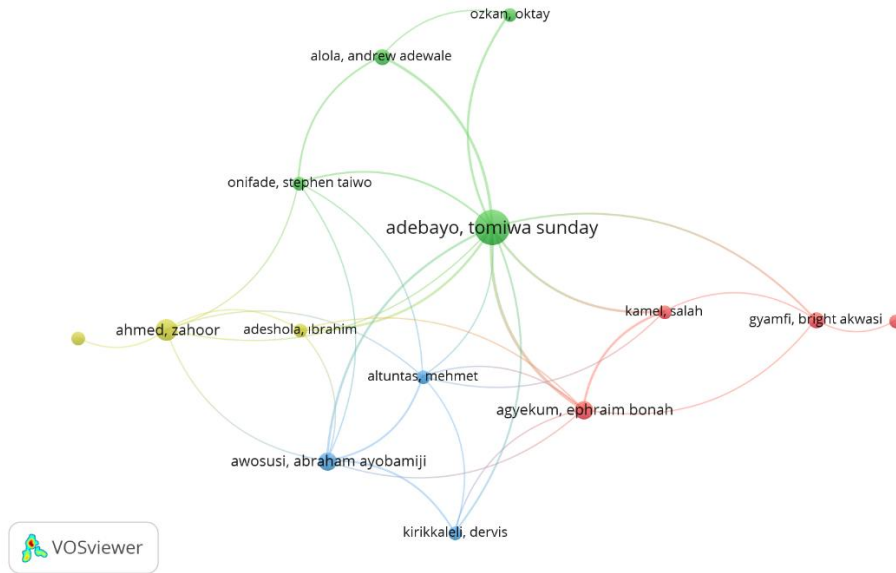

Şekil 4. Anahtar Kelime Örtüşme Haritası

Şekil 5'teki yoğunluk haritası yazarlar tarafından kullanılan anahtar kelimelerin ne sıklıkta ve yoğunlukta kullanıldığını göstermektedir. Sarı ile görülen kelimeler en yoğun kullanılan kelimelerdir. Kelimenin kullanım sıklığı azaldıkça haritadaki renk koyulaşmaktadır. Human capital 5, solar energy ve microgrid 4, agriculture, climate change, energy ve gdp 3 defa tekrar eden kelimeler olup orta yoğunlukta kullanıldıkları söylenebilir. Aynı şekilde co2, hydropower, natural resources, renewable energy consumption, solar, urbanization, wind, co2 emissions, ecological footprint, financial development, technological innovation, energy consumption, governance, water management, clean energy, energy efficiency, simulation sözcükleri de 3'er kez tekrar etmiştir.

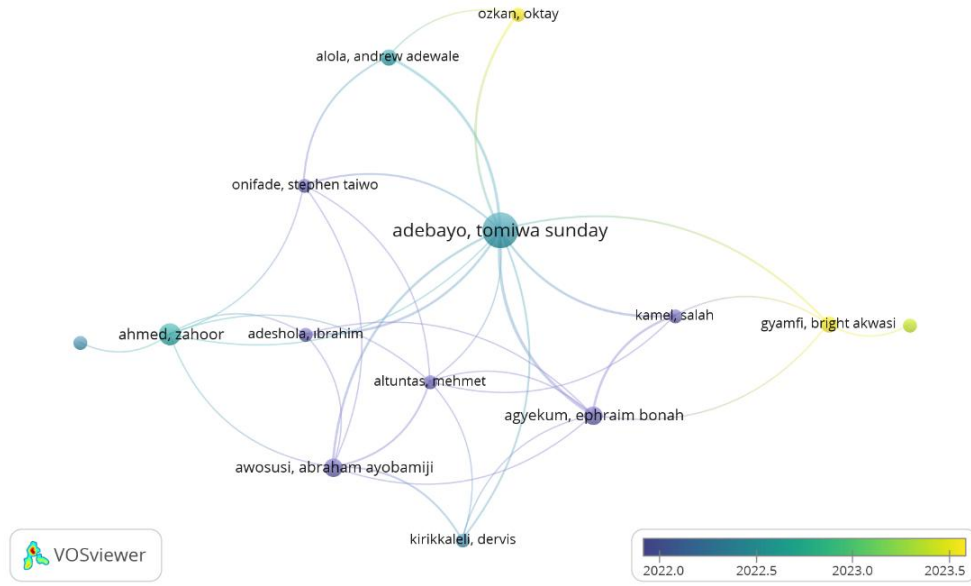
4.3. Ortak Yazar Analizi

103 çalışmada toplam 436 yazar kaydı ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte bir yazarın birden fazla çalışmada yazar olabildiğini belirtmekte fayda görülmektedir. Minimum atıf sayısının 2 ve minimum yazar sayısının 3 olduğu yayınlar dikkate alındığında bu şartları taşıyan 24 yazar tespit edilmiştir. Şekil 6'da ortak yazar ağ haritası gösterilmiştir. 14 yazardan oluşan 4 küme ortaya çıkmıştır.

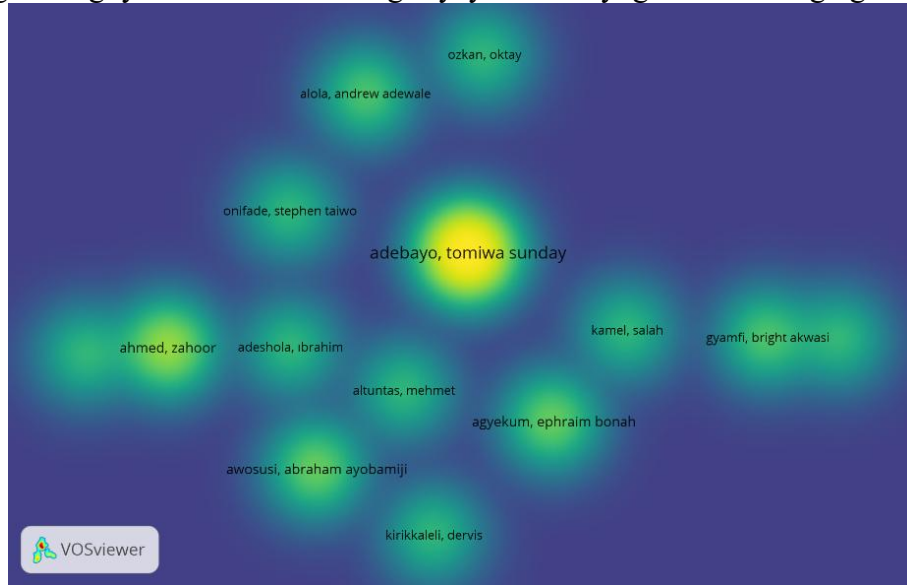
Şekil 6. Ortak Yazar Ağ Haritası

Kırmızı renkte görülen birinci kümede 4 yazar bulunmaktadır. Bu yazarlar; Agyekum, E. B., Asongu, S. A., Gyamfi, B. A. ve Kamel, s.'dir. İkinci küme de 4 yazardan oluşmaktadır ve yeşil renkte görülmektedir (Adebayo, T. S., Alola, A. D., Orifade, S. T. ve Özkan, O.). Altuntaş, M., Awassusi, A. A. ve Kırıkkaleli, D. 'nin oluşturduğu üçüncü küme mavi renkte görülmektedir. Sarı renkte görülen dördüncü kümede ise Adeshola, İ., Ahmed, Z. ve Murshed, M. bulunmaktadır. Şekil 7'de yazarların hangi yıllar öne çıktıkları görülmektedir. Sarı ile gösterilen yazarlar 2023 yılı mayıs ayına yakın zamanlarda yayınlarını yaparken, koyu mavi ile gösterilen yazarlar 2022 yılında yayınlarını yapmışlardır.

Şekil 7. Ortak Yazar Örtüşme Haritası

2023 yılı mayıs ayına yakın zamanlarda Gyamfi, B. A. ile Özkan, O. öne çıkarken, 2023 yılında Ahmed, Z. öne çıkmaktadır. Şekil 8'deki yoğunluk haritasında da sarı renkten koyu maviye doğru hangi yazarların konu ile ilgili yayınlarının yoğunlukta olduğu görülmektedir.

Şekil 8. Ortak Yazar Yoğunluk Haritası

Doküman sayısına göre en fazla çalışmada adı bulunan yazarlar Adebayo, T. S. (18 yayın), Salahadjaev, R. (12 yayın), Ahmed, Z. (7 yayın), Awosusi, A. A. (5 yayın), Agyekum, E. B., (5 yayın), Alola, A. A. (4 yayın), Kuldasheva, Z. (4 yayın), Ibadullaev, E. (4 yayın), Saidmamatov, O. (4 yayın) ve Gyamfi B. A. (4 yayın)'dır. Bağlantı çokluğuna bakıldığında ise en fazla bağlantısı olan yazarların 29 bağlantı ile Adebayo, T. S., 13 bağlantı ile Agyakum, E. B., 11 bağlantı ile Awosusi, A. A., 8'er bağlantı ile Altıntaş, M. ve Kamel, S. oldukları tespit edilmiştir.

4.4. İçerik Analizi

Tablo 6’da yenilenebilir enerji konulu ve Kırgızistan, Tacikistan ve Özbekistan kaynaklı araştırmalar içerisinde bu ülkeler kapsamı içerisinde olan yayınların bilgileri yer almaktadır. Söz konusu yayınlarla ilgili bilgilere yayın yılı esas alınarak kronolojik bir sıra takip edilmiştir.

Sıra	Başlık	Yazarlar	Kapsam	Dergi adı	Yıl
1	Analysis and forecast of ensuring the reliability of the Kyrgyz energy system in the draft of "concept for the development of energy in the long-term perspective	Kasymova, V.; Arkhangelskaya, A. ve Kurhumbaeva, R.	Kırgızistan	E3S Web of Conferences 25	2017
2	Renewable energy in Central Asia: An overview of potentials, deployment, outlook, and barriers	Laldjebaev, M.; Isaev, R. ve Saukhimov, A.	Orta Asya	Energy Reports	2021
3	Energy profiling of a high-altitude kyrgyz community: Challenges and motivations to preserve floodplain ecosystems based on household survey	Mehta, K.; Mathias, E.; Siegmund, M.; Nadira, D.; Kuban, A. ve Wilfried, Z.	Kırgızistan	Sustainability	2021
4	Renewable energy, agriculture and Co2 emissions: Empirical evidence from the Middle-Income countries	Majewski, S.; Mentel, G.; Dylewski, M. ve Salahodjaev, R.	Tacikistan-Özbekistan	Frontiers in Energy Research	2022
5	Are renewable energy sources more evenly distributed than fossil fuels?	Overland, I.; Juraev, J.; ve Vakulchuk, R.	Tacikistan-Kırgızistan	Renewable Energy	2022
6	Sustainable small-scale hydropower solutions in Central Asian countries for local and cross-border energy/water supply	Azimov, U. ve Avezova, N.	Orta Asya	Renewable and Sustainable Energy Reviews	2022
7	The role of renewable energy and human capital in reducing environmental degradation in Europe and Central Asia: Panel Quantile regression and GMM approach	Kuziboev, B.; Ibadullaev, E.; Saidmamatov, O.; Rajabov, A.; Marty, P.; Ruzmetov, S. ve Sherov, A.	Orta Asya	Energies	2023
8	The efficiency of petroleum and government health services to benefit life expectancy during the inefficiencies of hydroelectricity consumption	Fahlevi, M.; Ahmad, M.; Balbaa, M. E.; Wu, T. ve Aljuaid, M.	Tacikistan-özbekistan	Environmental and Sustainability Indicators	2023
9	The nexus between agriculture, water, energy and environmental degradation in Central Asia: Ampirical evidence using panel data models	Saidmamatov, O.; Tetreault, N.; Bekjanov, D.; Khodjaniyazov, E.; Ibadullaev, E.; Sobirov, Y. ve Adrianto, L. R.	Orta Asya	Energies	2023
10	The role of renewable energy, tax revenue and women governance in environmental degradation for developing Asian countries	Kuziboev, B., Rajabov, A., Ibadullaev, E., Matkarimov, F. ve Ataev, J.	Asya ülkeleri	Energy Nexus	2024
11	Exploring the macroeconomic effects of renewable energy in tajikistan: An empirical analysis	Sultonov, M.; Hasanov, B.; Valizoda, P. ve Inagaki, F.	Tacikistan	Economies	2024

12	Assessment of Co2 emission and decarbonization measures in Uzbekistan	Turakulov, Z.; Kamolov, A.; Norkobilov, A.; Variny, M. ve Fallanza, M.	Özbekistan	Internatonal Journal of Environmental Researchs	2024
13	New insights on the environmental Kuznets curve (ekc) for Central Asia	Caporin, M.; Cooray, A.; Kuziboev, B. ve Yusubov, I.	Orta Asya	Empirical Economics	2024
14	Nexus between life expectancy, Co2 emissions, economic development, water, and agriculture in Aral Sea basin: empirical assessment	Saidmamatov, O.; Saidmamatov, O.; Sobirov, Y.; Marty, P. ve Ruzmetov, D.; Berdiyrov, T.; Karimov, J.; Ibadullaev, E.; Matyakubov, U.; ve Day, J.	Orta Asya	Sustainability	2024
15	Investigating the impact of multiple factors on Co2 emissions: Insights from quantile analysis	Sobirov, Y.; Makhmudov, S.; Saibniyazov, M.; Tukhtamurodov, A.; Saidmamatov, O.; ve Marty, P.	Asya ülkeleri	Sustainability	2024

Tablo 6. Kapsamında Kırgızistan, Tacikistan ve Özbekistan Olan Yenilenebilir Enerji Konulu Yayınlar

4.5. Kapsamı Orta Asya Olan Çalışmalar

Tablo 6'daki çalışmalardan bazıları Kırgızistan, Tacikistan ve Özbekistan'ın da dahil olduğu kapsamı Orta Asya olan çalışmalardır. Bu çalışmalardan birinde Laldjebaev, Isaev ve Saukhimov (2021), Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan olmak üzere beş Orta Asya ülkesi için küçük ölçekli hidroelektrik, güneş, rüzgâr, jeotermal ve biyoenerji dahil olmak üzere yenilenebilir enerjinin potansiyeli, dağıtımı, görünümü ve engellerine odaklanmıştır. Çalışmada küçük ölçekli hidroelektrik potansiyeli tahminlerinin 275-30.000 MW arasında, güneş fotovoltaik potansiyelinin 195.000-3.760.000 MW arasında, rüzgâr potansiyelinin 1500-354.000 MW arasında, jeotermal potansiyelinin 2-54.000 MW arasında ve biyoenerji potansiyelinin 200-800 MW arasında değiştiği sonucuna ulaşılmıştır. Ancak beş ülkede ortalama olarak küçük ölçekli hidroelektrikte dağıtımın 5-225 MW ile çok küçük olduğu tespit edilmiştir. Oysa sadece Kazakistan 800 MW'tan fazla büyük ölçekli güneş fotovoltaik enerjisi ve 300 MW'tan fazla rüzgâr enerjisi dağıtmıştır. Diğer ülkelerde de dağıtımı artırmak için stratejiler ve programlar olmasına rağmen, çabalarında Kazakistan'a göre geride kalmaktadırlar. Yazarlara göre, düzenleyici çerçeve, altyapı, finans, uzmanlık, farkındalık ve destek ile veri ve bilgi gibi sorunlar da dahil olmak üzere, bölgede yenilenebilir enerjinin gelişimini engelleyen bir dizi engel bulunmaktadır. Bu engeller birbiriyle ilişkili olduğundan, bunların üstesinden gelmek için sektörler arası ve entegre bir yaklaşım gereklidir. Yenilenebilir enerji, Orta Asya ülkelerinin artan enerji talebini karşılamalarına ve fosil yakıt kullanımının olumsuz çevresel etkilerinden kaçınmalarına yardımcı olabilir.

Diğer bir çalışmada Azimov ve Avezova (2022), Orta Asya'da yeterince kullanılmayan mevcut kaynakların geniş ve verimli kullanımına odaklanmıştır. Küçük hidroelektrik potansiyelinin etkili bir şekilde işletilmesi amacıyla, çeşitli hidroelektrik ekipmanlarının enerji maliyetini iyileştirmek için kullanım ömrünü artırarak, verimliliği iyileştirerek ve yıllık güç çıkışı artırarak teknolojik ve finansal harcamalara ihtiyaç olduğunu, sorunların birçok küçük nehir ve sulama kanalına küçük ve mikro hidroelektrik santralleri kurularak çözülebileceğini ifade etmişlerdir.

Kuziboev vd. (2023) ise Avrupa ve Orta Asya'da çevresel bozulmayı azaltmada yenilenebilir enerji ve beşeri sermayenin rolünü iki aşamalı FOD-GMM (İleri-Ortogonal Sapmalar-Genelleştirilmiş Moment) yöntemi ile tahmin etmiştir. Çalışmanın bulguları, yenilenebilir enerji tüketiminin ve beşeri sermayenin AB ve Orta Asya ülkelerinde karbon emisyonları üzerinde önemli bir olumsuz, hükümet verimliliğinin olumlu ve ekonomik kalkınmanın nötr bir etkiye sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Bu sonuçlar, yenilenebilir

enerjinin ve beşeri sermayenin AB ve Orta Asya ülkelerinde karbon emisyonlarını azaltmada güçlü rolü olduğunu göstermektedir.

Saidmamatov vd. (2023), Orta Asya'daki Kırgızistan, Tacikistan, Özbekistan, Kazakistan ve Türkmenistan'dan oluşan beş ülkede ekonomik büyüme, enerji tüketimi, tarım ve sulama suyu tüketimi ve tarımsal üretkenliğin çevre kirliliği üzerindeki etkilerini öğrenmek amacıyla, panel veri modelleri uygulamıştır. 1992-2020 dönemini kapsayan çalışmada sonuçlar, ekonomik büyümenin, su üretkenliğinin, enerji tüketiminin ve elektrik üretiminin karbon emisyonları üzerinde uzun vadede olumlu bir etkisi olduğunu, tarımın katma değerinin ve ticaret açıklığının ise olumsuz bir etkisi olduğunu göstermektedir.

Diğer bir çalışmada Caporin vd. (2024), Orta Asya için doğrusal, U şeklinde ve N şeklinde formların olasılığı göz önünde bulundurarak ve ekolojik ayak izi, iklim değişikliğine uyum ve enerji tüketiminin etkisini dikkate alarak çevresel Kuznets eğrisini tahmin etmiştir. Bu çalışmada GSYİH, ekolojik ayak izi, enerji tüketimi ve iklim değişikliğine uyumun uzun vadede karbon emisyonlarını olumlu etkilediği, GSYİH ve iklim değişikliğine uyumdan karbon emisyonlarına doğru çift yönlü nedensellik olduğu, emisyonlar ve enerji tüketimi arasında nedenselliğin tek yönlü olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Saidmamatov vd. (2024) ise dünyada çevresel açıdan felaket bölgesi olan, Kırgızistan, Tacikistan ve Özbekistan'ın da yer aldığı Aral Denizi havzasında bulunan ülkelerde yaşam beklentisinin karbon emisyonları, sağlık harcamaları, GSYİH, su kullanımı, tarımsal çıktı ve yenilenebilir ve yenilenemeyen enerji tüketiminden nasıl etkilendiğini araştırmıştır. 2002-2020 dönemi verileriyle FMOLS, DOLS ve Driscoll-Kraay gibi çeşitli ekonometrik yaklaşımlar kullanılarak sağlık harcamaları, GSYİH, su üretkenliği, tarımsal çıktı, enerji tüketimi ve insan sermayesinin yaşam beklentisi üzerinde olumlu bir etkiye sahip olduğunu, ancak karbon emisyonlarının yaşam beklentisi üzerinde olumsuz bir etkiye sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Bir başka çalışma Tacikistan ve Özbekistan'ın dahil olduğu orta gelirli ülkeler için yapılan Majewski vd. (2022)'nin çalışmasıdır. Bu çalışmada 2000-2015 yılları arasında Tacikistan ve Özbekistan'ın da dahil olduğu 94 orta gelirli ülkeden oluşan bir örneklemde yenilenebilir enerji ve tarımın karbon emisyonları üzerindeki etkisi araştırılmıştır. Çalışmada iki adımlı genelleştirilmiş momentler yöntemi (GMM) kullanılarak, yenilenebilir enerji üretimi, tarım katma değeri ve kişi başına karbon emisyonları arasında negatif bir ilişki olduğu bulunmuştur. Yenilenebilir elektrik üretiminde yüzde 1'lik bir artış karbon emisyonlarında yüzde 0,18'lik bir azalmaya yol açmaktadır.

Overland vd. (2022), enerji geçiş literatürünün, yenilenebilir enerji kaynaklarının küresel olarak fosil yakıtlardan daha eşit bir şekilde dağıldığını varsaydığını, bunun ithal enerji bağımlılığının sona erdirilebileceği anlamına geldiğini ve eğer varsayım yanlışsa, enerji geçişi sınır ötesi elektrik veya hidrojen ticaretine bağlı olacağını ve hem iş birliği hem de çatışma için yeni uluslararası ilişkiler ve fırsatlar yaratacağını vurgulamaktadır. Bu çalışma, yenilenebilir enerji kaynaklarının eşit dağılımı varsayımını niceliksel bir ampirik temelde test etmek amacıyla Lorenz eğrilerini karşılaştırmış, Tacikistan ve Kırgızistan'ın da dahil olduğu 161 ülkede üç tür fosil yakıt ve üç tür yenilenebilir enerji için Gini katsayıları hesaplamıştır. Çalışma, yenilenebilir enerjinin fosil yakıtlardan gerçekten daha eşit bir şekilde dağıldığı bulgusuna ulaşmıştır. Ancak yenilenebilir enerji kaynaklarının dağılımındaki eşitlik ile fosil yakıt rezervlerinin dağılımındaki eşitlik arasındaki farkın, literatürün varsaydığı kadar büyük olmadığı, enerjideki uluslararası ticaret ve dolayısıyla uluslararası enerji politikasının tamamen ortadan kalkmayacağı sonucuna varılmıştır.

Fahlevi vd. (2023), 2000'den 2018'e kadar Tacikistan ve Özbekistan'ın da dahil olduğu Asya ülkelerinde panel kantil regresyon modeli kullanarak ekonomik büyümenin, yenilenebilir ve yenilenemeyen enerji tüketiminin, karbon emisyonlarının ve devlet sağlık hizmetlerinin yaşam beklentisi üzerindeki etkisini araştırmıştır. Araştırma sonucunda yenilenebilir enerjinin

etkili kullanımı ve temiz enerji kaynaklarına yönelik çabaların, çevresel sürdürülebilirlik ve gelişen bir ekosistem için elzem olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Kuziboev vd. (2024), Özbekistan'ın da dahil olduğu gelişmekte olan 29 Asya ülkesinde 1996-2020 döneminde çevresel bozulmada yenilenebilir enerjinin, vergi gelirinin ve kadın yönetiminin rolünü incelemiştir. Çalışmada, GMM ve kantil regresyonu gibi dinamik ve statik panel veri modelleri kullanılmıştır. Bulgular yenilenebilir enerjinin bir politika değişkeni olarak kullanılabileceğini, vergi geliri ve kadın yönetiminin ise politika çıkarımları için güvenilir olmadığını ortaya koymaktadır. Yenilenebilir enerjinin Asya gelişmekte olan ekonomilerinde karbon emisyonlarıyla önemli ve olumsuz bir ilişkisi olduğundan, politika çıkarımları karbon emisyonlarını azaltmak için yenilenebilir enerji geçişini dikkate almalıdır.

Sobirov vd. (2024), Özbekistan'ın dahil olduğu, önde gelen 14 Asya ülkesinde yenilenebilir enerji kullanımı, kentleşme, GSYİH, tarım, eğitim-öğretimde teknoloji araçları kullanımını geliştirme ve doğrudan yabancı yatırımın karbon emisyonları üzerindeki etkilerini araştırmıştır. Bu araştırma, veri analizini 1996'dan 2020'ye kadar uzatmak için MMQR, FMOLS, DOLS ve Driscoll-Kraay dahil olmak üzere çeşitli ekonometrik teknikleri içermektedir. Bulgular, ekonomik genişleme ile çevresel bozulma arasında ters U şeklinde bir bağlantı olduğuna işaret etmekte olup çevresel Kuznets eğrisine önemli destek sağlamıştır. Çalışmada GSYİH, yenilenebilir enerji kullanımı ve tarımın kirliliği azaltmaya yardımcı olduğu doğrulanmıştır.

4.6. Kapsamı Kırgızistan, Tacikistan ve Özbekistan Olan Çalışmalar

Yapılan çalışmalardan bazıları ise Kırgızistan, Tacikistan ve Özbekistan'ı tek tek ele alan çalışmalardır. Bunlardan biri Sultonov vd.'nin (2024) çalışması olup, 1993-2021 döneminde Johansen eşbütünleşme testi, vektör otoregresyonu ve Granger nedensellik testi kullanılarak, Tacikistan'da elektrik üretimi ile GSYİH, kişi başına düşen GSYİH, ihracat, ithalat, nihai tüketim, sermaye yatırımı ve istihdam gibi temel makroekonomik değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisi incelenmiştir. Ampirik bulgular, elektrik üretiminden ihracat ve ithalata doğru pozitif tek yönlü bir nedensellik olduğunu ortaya koymaktadır. Elektrik üretimi ile GSYİH, kişi başına düşen GSYİH, nihai tüketim ve istihdam gibi değişkenler arasında pozitif çift yönlü bir nedensellik bulunmuştur. Elektrik üretimi ile ticaret açıklığı ve sermaye yatırımı gibi değişkenler arasında nedensellik ilişkisi gözlemlenmemiştir.

Kasymova, Arkhangelskaya ve Kurzumbaeva (2017), 2030'a kadar Kırgız Cumhuriyeti Yakıt ve Enerji Kompleksinin Geliştirilmesine Yönelik Konsept projesinin hazırlanması için yapılan çalışmalara dayanarak, ekonominin ve nüfusun ihtiyaçlarının geliştirilmesi için sürdürülebilir ve kesintisiz elektrik ve yakıt tedarikinin sağlanması, yenilenebilir enerji kaynakları kullanılarak yeni teknolojilerin tanıtılması, kurumsal reformlar, enerji şirketlerinin mali toparlanması vb. dahil olmak üzere ülkenin enerji sektörünün orta vadeli perspektifte geliştirilmesine yönelik ana yönleri belirlemiştir.

Kırgızistan kapsamında yapılan bir diğer çalışma Mehta vd. (2021), tarafından yapılan çalışmadır. Bu çalışmada yazarlar, yeterli, güvenilir ve sürdürülebilir enerji hizmetlerine sınırlı erişim nedeniyle, kırsal nüfusun genellikle enerji ihtiyaçlarını birden fazla doğal enerji kaynağından (yani yakacak odun, kömür, tarımsal artıklar, hayvan gübresi ve odun dalları) karşıladığını, bu durumun yerel ekosistem hizmetleri üzerinde olumsuz bir etkiye yol açtığını vurgulamaktadır. Kırgızistan'ın yerel ekosistemlerini korumak için yenilenebilir enerjilerin entegre edilmesi önerilmektedir.

Turakulov vd. (2024), Özbekistan'daki karbon emisyon eğilimlerini ve sektör bazında katkılarını tahmin etmeyi amaçlamıştır. Özbekistan'daki yıllık karbon emisyonunun 2021'de kişi başına 3,27 ton ile yaklaşık 116 megaton olduğu tespit edilmiştir. Yüzde 87'lik payla, enerji ve endüstriyel sektörler buna en çok katkıda bulunmaktadır. Ülkenin karbon emisyonlarının yüzde 80'inden fazlası, düşük konsantrasyonlu yakıt gazı üreten doğal gaz yanmasından

kaynaklanmaktadır. Çalışmada yenilenebilir enerji kaynaklarına geçiş ve karbon yakalama, depolama ve kullanım teknoloji entegrasyonunun potansiyeli vurgulanarak çeşitli karbon emisyonu azaltma yolları tartışılmıştır.

Tablo 6'dan çıkarılabilecek bulgular konu ile ilgili araştırmaların bir kısmının Orta Asya bölgesine odaklandığı bir kısmının ise kapsamının Kırgızistan, Tacikistan ve Özbekistan olduğudur. Yenilenebilir enerji ve beşeri sermayenin, söz konusu ülkelerde karbon emisyonlarını azaltmada güçlü rolü bulunmaktadır. Ekonomik büyüme ve GSYİH, su üretkenliği, yenilenebilir elektrik üretimi, enerji tüketimi ve iklim değişikliğine uyum uzun vadede karbon emisyonlarını azaltmaktadır. Bölgede yenilenebilir enerjinin gelişimini engelleyen birçok sorun bulunmaktadır. Bu sorunlar arasında düzenleyici çerçeve, altyapı, finans, uzmanlık, farkındalık ve destek gibi konular yer almaktadır.

5. Tartışma

Yenilenebilir enerji konusunda Orta Asya ile Kırgızistan, Tacikistan ve Özbekistan'ı kapsayan çalışmalar da son yıllarda hızla artmaktadır. Bu çalışmalar 3 grupta değerlendirilebilir. İlk grup çalışmaların kapsamı geniş olup bu üç ülkeyi veya birini kapsamaktadır. Örneğin, Kuziboev vd. (2023), yenilenebilir enerjinin ve beşeri sermayenin AB ve Orta Asya ülkelerinde karbon emisyonlarını azaltmada güçlü rolü olduğu bulgusuna ulaşmıştır. Diğer bir çalışmada Majewski vd. (2022) yenilenebilir elektrik üretiminde yüzde 1'lik bir artışın karbon emisyonlarında yüzde 0,18'lik bir azalmaya yol açtığı sonucuna ulaşmıştır. Overland vd. (2022), Tacikistan ve Kırgızistan'ın da dahil olduğu 161 ülkede yenilenebilir enerji kaynaklarının dağılımındaki eşitlik ile fosil yakıt rezervlerinin dağılımındaki eşitlik arasındaki farkın, literatürün varsaydığı kadar büyük olmadığı, enerjideki uluslararası ticaret ve dolayısıyla uluslararası enerji politikasının tamamen ortadan kalkmayacağı sonucuna varmıştır. Fahlevi vd. (2023), Tacikistan ve Özbekistan'ın da dahil olduğu Asya ülkelerinde yenilenebilir enerjinin etkili kullanımı ve temiz enerji kaynaklarına yönelik çabaların, çevresel sürdürülebilirlik ve gelişen bir ekosistem için elzem olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Kuziboev vd. (2024)'ın bulgularına göre Özbekistan'ın da dahil olduğu gelişmekte olan 29 Asya ülkesinde yenilenebilir enerjinin Asya gelişmekte olan ekonomilerinde karbon emisyonlarıyla önemli ve olumsuz bir ilişkisi olduğundan, politika çıkarımları karbon emisyonlarını azaltmak için yenilenebilir enerji geçişini dikkate almalıdır. Sobirov vd. (2024), Özbekistan'ın dahil olduğu, önde gelen 14 Asya ülkesinde GSYİH, yenilenebilir enerji kullanımı ve tarımın kirliliği azaltmaya yardımcı olduğu sonucuna ulaşmıştır. Saidmamatov vd. (2024) ise dünyada çevresel açıdan felaket bölgesi olan, Kırgızistan, Tacikistan ve Özbekistan'ın da yer aldığı Aral Denizi havzasında bulunan ülkelerde karbon emisyonlarının yaşam beklentisi üzerinde olumsuz bir etkiye sahip olduğu sonucuna ulaşmıştır.

İkinci grup çalışmaların kapsamı Kazakistan, Türkmenistan, Kırgızistan, Tacikistan ve Özbekistan olan yayınlardır. Örneğin, Laldjebaev, Isaev ve Saukhimov (2021), yenilenebilir enerjinin bu beş Orta Asya ülkesinin artan enerji talebini karşılamalarına ve fosil yakıt kullanımının olumsuz çevresel etkilerinden kaçınmalarına yardımcı olabileceğini ifade etmektedir. Saidmamatov vd. (2023), söz konusu beş ülkede ekonomik büyümenin, su üretkenliğinin, enerji tüketiminin ve elektrik üretiminin karbon emisyonları üzerinde uzun vadede olumlu bir etkisi, tarımın katma değerinin ve ticaret açıklığının ise olumsuz bir etkisi olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Üçüncü grup çalışmalar Kırgızistan veya Tacikistan ya da Özbekistan kapsamlı yayınlardır. Sultonov vd. (2024), Tacikistan'da elektrik tüketimi ile makroekonomik değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisini incelemiş, elektrik tüketiminin ithalat ve ihracatın sebebi olduğu, elektrik üretimi ile GSYİH, kişi başına düşen GSYİH, nihai tüketim ve istihdam gibi değişkenler arasında pozitif çift yönlü bir nedensellik olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Kasymova, Arkhangelskaya ve Kurzumbaeva (2017), kesintisiz elektrik ve yakıt tedariki ile yenilenebilir enerji kullanımı konusunda ülkenin enerji sektörünün geliştirilmesine yönelik ana yönleri belirlemiştir. Mehta vd. (2021), Kırgızistan’da kırsal nüfusun enerji ihtiyaçlarını yakacak odun, kömür, tarımsal artıklar, hayvan gübresi ve odun dalları ile karşıladığını, bu durumun yerel ekosistem hizmetleri üzerinde olumsuz bir etkiye yol açtığını vurgulamaktadır. Turakulov vd. (2024), Özbekistan’da karbon emisyonlarının yüzde 80’inden fazlasının, düşük konsantrasyonlu yakıt gazı üreten doğal gaz yanmasından kaynaklandığını ortaya koymaktadır.

Literatürde konuya ilişkin yapılan bibliyometrik analiz çalışmalarında ele alınan bölge ve ülkeler farklı olsa da yenilenebilir enerji yatırımları ve kullanımı arttıkça akademik araştırma ve yayınların da arttığı sonucu ile bu çalışmada elde edilen sonuçlar uyumludur. Bu çalışma, zengin enerji kaynaklarına sahip bir bölge olan Orta Asya’daki önemli yenilenebilir enerji potansiyeli olan Kırgızistan, Tacikistan ve Özbekistan’a odaklanmış bir alan taramasıdır. Ayrıca bibliyometrik analiz ve görsel haritalama tekniği ile içerik analizini bir arada gerçekleştirmesi bakımından özgünlük taşımaktadır.

Sonuç

Bu çalışma “Kırgızistan, Tacikistan ve Özbekistan’da araştırmacılar yenilenebilir enerji konusuna ne kadar ilgi gösteriyor?” sorusunun cevabı ile “Kırgızistan, Tacikistan ve Özbekistan’ı kapsam olarak içeren yenilenebilir enerji konulu çalışmalar hangi sonuçlara ulaşmıştır?” sorusunun cevabını incelemek amacıyla yapılmıştır. Bu doğrultuda 26.08.2024 tarihinde Web of Science veri tabanında konu olarak “*renewable energy*” yazılarak yapılan tarama neticesinde 163.383 çalışmaya ulaşılmıştır. Bu çalışmalardan 59.448’i erişime açık olup ülke filtrelemesi ile Kırgızistan, Tacikistan ve Özbekistan seçilmiş ve 103 yayın olduğu tespit edilmiştir. Kırgızistan, Tacikistan ve Özbekistan’da araştırmacılar yenilenebilir enerji konusuna özellikle 2022 yılından itibaren artan bir ilgi göstermektedirler. Bu ilginin önümüzdeki yıllarda artarak devam edeceği düşünülmektedir. Konuya ilişkin en fazla yayını olan yazar 17 yayın ile Adebayo, T. S.’dir. En fazla sayıda ortak yazarlığı olan yazar da yine Adebayo, T. S.’dir.

SDG hedefleriyle ilişkisi açısından 62 yayının 13-Climate Action hedefiyle ilişkili olduğu tespit edilmiştir. Yazarların kullandığı anahtar sözcükler içerisinde en büyük kümeyi oluşturan sözcükler arasında renewable energy, renewable energy consumption, Co2 emissions, consumption-based carbon emissions, environmental sustainability ve ecological footprint sözcükleri en fazla kullanılan sözcüklerdir. Üretim ve tüketimde fosil kaynaklı enerjilerin yoğun kullanımı sonucunda dünya küresel iklim değişikliği ve sonuçlarıyla karşılaşmış, BM’in SDG ile gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler karbon emisyonunu azaltacak önlemler alma ve yenilenebilir enerji kullanımı çabalarına odaklanmıştır. Söz konusu ülkelerde bir yandan ekonomik büyümelerini ve kişi başına düşen gelirlerini yükseltmek için bir yandan da özellikle kırsal kesimde hanelerin enerji ihtiyacı için fosil yakıtlar kullanılmaktadır. Yapılan yayınlar da bu doğrultuda karbon emisyonunun etkileri, ekolojik ayak izi, yenilenebilir enerji tüketimi ve çevresel sürdürülebilirlik konularını ele almıştır.

Söz konusu ülkelerde yenilenebilir enerji kullanımına ilişkin engeller birbirleriyle bağlantılı olduğundan, bunları aşmak için farklı sektörlerin birlikte çalışması ve entegre bir yaklaşım benimsemesi gerekmektedir. Ayrıca yenilenebilir enerji için teknolojik ve finansal yatırımlara ihtiyaç vardır. Yenilenebilir enerjiye dair sorunlar, birçok küçük nehir ve sulama kanalına küçük ve mikro hidroelektrik santralleri kurarak çözülebilir.

Katı yakıtlara bağımlılığı azaltmak için güneş enerjisi Kırgızistan’da uygun bir mevcut enerji kaynağı olarak değerlendirilebilir. Hidro kaynaklara göre çevresel yan etkilerinin daha az olması nedeniyle kurulum açısından daha sağlam bir teknoloji olacaktır. Karbon kaynaklı enerji maliyeti de ortadan kalkacaktır. Kırgızistan’da yenilenebilir enerji kaynaklarını

kullanımına ilişkin bir kalkınma modeli geliştirilip, güneş ve rüzgâr çiftlikleri oluşturulabilir (Brovko ve Borbugulov, 2021).

Tacikistan, yüksek dağlar, bol miktarda buzulları ve hızlı akan nehirleriyle büyük bir hidroelektrik potansiyeli bulunmakta ancak potansiyelinin sadece yüzde 4-6'sını kullanmaktadır (MEWRT, 2023). Tacikistan'ın potansiyelinin stratejik ve verimli kullanılması ülkenin kalkınması açısından son derece önemli olduğu gibi, bulunduğu bölgeyi de olumlu etkileyebilecektir. Böylece ekonomik refah ile birlikte çevresel sürdürülebilirliğe de ulaşabilecektir (Sultonov vd. 2024, s. 1). Kış mevisiminde yaşanan elektrik kesintilerinin ortadan kaldırılması için elektrik altyapısının güçlendirilmesi de odun ve kömür kullanımını azaltacaktır.

Özbekistan'ın ortalama yıllık güneş ışınımının yüksek olması sebebiyle güneş enerjisi potansiyeli enerji üretiminde kullanılabilir. Rüzgâr türbinleri de maksimum kapasitede çalışabilir. Buhara ve Karakalpakistan Özerk Cumhuriyetinde inşa edilen dört rüzgâr santralının inşası tamamlandığında ve planlanan güneş fotovoltaik santralının inşa planı uygulamaya konulduğunda sahip olduğu potansiyelden daha yüksek düzeyde yararlanması mümkün olacaktır.

Yabancı yatırımcıları çekmek için uygun hukuki ve ekonomik ortam sağlanmalıdır. Enerji iletim hatlarının modernizasyonu ve dağıtım altyapısının güçlendirilmesi, enerji kayıplarını azaltarak güvenliği artıracaktır. Ayrıca, güneş, rüzgâr ve biyokütle gibi yenilenebilir enerji kaynaklarına yatırımlar teşvik edilmeli ve belirli hedefler konulmalıdır. Enerji sektöründe şeffaflık ve yönetsel reformlar, yatırımcılar için güvenli bir ortam yaratacak, komşu ülkelerle işbirlikleri ise enerji ticaretini kolaylaştıracaktır. Uluslararası kuruluşlarla işbirliği, enerji projelerine finansman sağlamada yardımcı olabilir. Bu stratejiler, her üç ülkede enerji bağımsızlığını artırarak ekonomik kalkınmayı destekleyecektir.

Kaynakça

- Agnusdei, G. P. & Coluccia, B. (2022). Sustainable agri food supply chains: bibliometric, network and content analyses. *Science of the Total Environment*, 824 (153704), <https://doi.org/10.1016/j.scitotenv.2022.153704>.
- Al, U., Soydal, İ., & Yalçın, H. (2010). Bibliyometrik özellikleri açısından Bilig'in değerlendirilmesi. *Bilig*, (55), 1-20.
- Arık, M., Afşar, B. Kazak, H., & Akcan, A.T, (2023). Examination of renewable energy in the discipline of economics: Content and bibliometric mapping analysis. *Five Zero*, 3(2), 300-327. <https://doi.org/10.54486/fivezero.2023.30>
- Azimov, U. & Avezova, N. (2022). Sustainable small-scale hydropower solutions in Central Asian countries for local and cross-border energy/water supply. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 167 (112726), 1-14.
- Batagelj, V., & Cerinšek, M. (2013). On bibliographic networks. *Scientometrics*, 96(3), 845-864.
- Batmaz, T. & B. Yürük (2022), Avrasya Ekonomik Birliğine üye ülkeler ve Türkiye'de CO2 emisyonu belirleyicilerinin incelenmesi: 2000-2018. *Sosyoekonomi*, 30(52), 491-504.
- Brovko, N. & Borbugulov, M. (2021). Features of sustainable economic development in the Central Asian countries, *E3S Web of Conferences*, 296, 06001, <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202129606001>
- Caporin, M., Cooray, A., Kuziboev, B. & Yusubov, I. (2024). New insights on the environmental Kuznets curve (EKC) for Central Asia. *Empirical Economics*, 66, 2335–2354, <https://doi.org/10.1007/s00181-023-02520-9>
- Çikolar, E. (2023). Kırgızistan'da yeşil ekonomiye bakış. *Paradigma: İktisadi ve İdari Araştırmalar Dergisi*, 12 (Özel Sayı), 147-159.

- Cobo, M. J., López-Herrera, A. G., Herrera-Viedma, E., & Herrera, F. (2011). An approach for detecting, quantifying, and visualizing the evolution of a research field: A practical application to the Fuzzy Sets Theory field. *Journal of Informetrics*, 5(1), 146-166.
- Cooper, I. D. (2015). Bibliometrics Basics. *Journal of the Medical Library Association: JMLA*, 103(4), 217-218.
- Damar, M. & Aydın, Ö. (2023). Kavramsal olarak bibliyometri, bilimetri, bilimsel performans analizi – bilimsel haritalama ve bibliyometrik veri tabanları. In K. Tügen ve E. Kızıltaş Uzunali (Eds.), *Disiplinlerarası akademik araştırmalar III: Gıda üretimi, gıda güvenliği, işgücü piyasası, yönetim muhasebesi ve bilgi teknolojilerindeki gelişmeler* (s. 84-109). İksad Yayınevi.
- Demir, D. & Taşkın Kuveloğlu, D. (2023). Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde Enerji Yoksulluğu. *Uluslararası İktisadi ve İdari Çalışmalar Dergisi*, 1 (1), 50-70.
- Dereli, A. B. (2024). Bibliometric Analysis with Vosviewer. *Communicata*, 28, 1-7.
- Donthu, N., Kumar, S., Mukherjee, D., Pandey, N. & Lim, W. M. (2021). How to conduct a bibliometric analysis: An overview and guidelines. *Journal of Business Research*, 133, 285-296. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2021.04.070>.
- Durmuş Şenyapar H.N., Çetinkaya Ü. & Bayındır R. (2024). Renewable energy incentives and future implications for Turkey: A comparative bibliometric analysis. *Politeknik Dergisi*, 27(1), 329-342.
- Durmuş Şenyapar, H.N. (2023). Renewable energy literature in Turkey: mapping analysis of the field and future study suggestions on overlooked issues, *International Journal Of Renewable Energy Research*, 13(1).
- Fahlevi, M., Ahmad, M., Balbaa, M. E., Wu, T. & Aljuaid, M. (2023). The efficiency of petroleum and government health services to benefit life expectancy during the inefficiencies of hydroelectricity consumption. *Environmental and Sustainability Indicators*, 19 (100289), 1-11.
- Günel, T. (2019). Türk Cumhuriyetleri'nde CO2 emisyonu ve ekonomik büyüme ilişkisi: Panel nedensellik analizi, *Sosyoekonomi*, 27 (40), 151-164.
- Gutiérrez-Salcedo, M., Martínez, M. Á., Moral-Munoz, J. A., Herrera-Viedma, E., & Cobo, M. J. (2018). Some bibliometric procedures for analyzing and evaluating research fields. *Applied intelligence*, (48), 1275-1287. <https://doi.org/10.1007/s10489-017-1105-y>.
- Henderson, M., Shurville, S., & Fernstrom, K. (2009). The quantitative crunch: The impact of bibliometric research quality assessment exercises on academic development at small conferences. *Campus-Wide Information Systems*, 26(3), 149-167. <https://doi.org/10.1108/10650740910967348>.
- IEA International Energy Agency. (2015). *Annual Energy Outlook 2015: With Projections on 2040*. https://www.google.com/url?sa=i&url=https%3A%2F%2Fwww.eia.gov%2Fpressroom%2Fpresentations%2Fsieminski_04142015.pdf&psig=AOvVaw1p4ef_K68zSj2n4WQmy41Z&ust=1727717719983000&source=images&cd=vfe&opi=89978449&ved=0CAQQn5wMahcKEwioIYOa2OiIAxUAAAAAHQAAAAAQcw (Erişim Tarihi: 16.06.2021).
- IRENA International Renewable Energy Agency. (2015). [Available online at: <http://www.irena.org/>], Retrieved from March 25, 2016.
- IRENA (Uluslararası Yenilenebilir Enerji Ajansı). (2018). *Global energy transformation*. https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/21898IRENA_Global_Energy_Transformation_2018_summary_EN.pdf (Erişim Tarihi: 20.1.2024).
- Kasymova, V., Arkhangelskaya, A. & Kurhumbaeva, R. (2017). Analysis and forecast of ensuring the reliability of the Kyrgyz energy system in the draft of Concept for the

- development of energy in the long-term perspective. *E3S Web of Conferences*, 25 (03007), 1-6. <https://doi.org/10.1051/e3sconf/20172503007>
- Koç, S. & Saidmuradov, s. (2018). Orta Asya ülkelerinde elektrik enerjisi, doğrudan yabancı yatırımı ve ekonomik büyüme ilişkisi. *Ege Akademik Bakış*, 18(2), 321-328. <https://doi.org/10.21121/eab.2018237358>
- Koehler, W. (2001). Information science as" little science": The Implications of a bibliometric analysis of the journal of the American society for information science. *Scientometrics*, 51(1), 117-132.
- Kuziboev, B., Rajabov, A., Ibadullaev, E., Matkarimov, F. & Ataev, J. (2024). The role of renewable energy, tax revenue and women governance in environmental degradation for developing Asian countries. *Energy Nexus*, 13 (100262), 1-9.
- Kuziboev, B., Ibadullaev, E., Saidmamatov, O., Rajabov, A., Marty, P., Ruzmetov, S. & Sherov, A. (2023). The role of renewable energy and human capital in reducing environmental degradation in Europe and Central Asia: panel quantile regression and GMM approach. *Energies*, 16, 7627, <https://doi.org/10.3390/en16227627>
- Laldjebaev, M., Isaev, R. & Saukhimov, A. (2021). Renewable energy in Central Asia: An overview of potentials, deployment, outlook, and barriers. *Energy Reports*, 7, 3125-3136. <https://doi.org/10.1016/j.egyr.2021.05.014>
- Majewski, S., Mentel, G., Dylewski, M. & Salahodjaev, R. (2022) Renewable energy, agriculture and CO2 emissions: Empirical evidence from the Middle-Income Countries. *Front. Energy Res.* 10, 921166. <https://doi.org/10.3389/fenrg.2022.921166>
- McBurney, M. K. & Novak, P. L. (2002). What is bibliometrics and why should you care? *Proceedings of the Professional Communication Conference*, 108-114, IEEE.
- Mehta, K., Ehrenwirth, M., Trinkl, C. & Zoerner, W. (2022a). Towards sustainable community development through renewable energies in Kyrgyzstan: A detailed assessment and outlook. *World*, 3, 327-343. <https://doi.org/10.3390/world3020018>
- Mehta, K., Ehrenwirth, M., Missall, S., Degembayeva, N., Akmatov, K. & Zörner, W. (2021). Energy profiling of a high-altitude Kyrgyz community: Challenges and motivations to preserve floodplain ecosystems based on household survey. *Sustainability*, 13, 13086. <https://doi.org/10.3390/su132313086>
- Mehta, K., Ehrenwirth, M., Trinkl, C. & Zörner, W. (2022b). Mapping potential for improving rural energy services in Kyrgyzstan: Factors for achieving sustainable development goals in the community context. *World*, 3, 586-606. <https://doi.org/10.3390/world3030032>
- MEWRT. (2023). *Hydropower resources of Tajikistan. Ministry of energy and water resources of the republic of Tajikistan.* https://www.mewr.tj/?page_id=614&lang=tj (Erişim Tarihi: 04.11.2023).
- Mulloev, D. M. (2009) Hidroelektricheskiye proekti Tadjikistana v kontekste integratsii tsentralno aziatskikh Stran SHOS” Vestnik, Strategic Research Center Under the President of Tajikistan, *Tajikistan and Contemporary World*, 2(21), 78-79.
- Opitz-Stapleton, S., Panwar, V., Borodyna, O. & Nijhar, I. (2022). Understanding the climate and net zero transition risks and opportunities in Kyrgyzstan. *ODI Policy Brief*.
- Orta Asya Enerji Raporu. (2022). ORASAM Orta Asya Araştırmaları Merkezi Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi: Bişkek. <https://orasam.manas.edu.kg/index.php/en/yayinlar-2/reports/5935-ortaasya-enerji-raporu-biskek-mayis-2022> (Erişim tarihi: 10.07.2023).
- Overland, I., Juraev, J. & Vakulchuk, R. (2022). Are renewable energy sources more evenly distributed than fossil fuels? *Renewable Energy*. 200, 379-386.

- Özköse, H. (2017). *Yönetim bilişim sistemleri alanının Türkiye ve Dünya'daki bibliyometrik analizi ve haritası*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Gazi Üniversitesi Bilişim Enstitüsü, Ankara.
- Polat, Z.A., Saraçoğlu, A. & Duman, H. (2019). Harita Dergisi'nin Bibliyometrik Analizi. *Harita Dergisi*, 161, 46- 56.
- Saidmamatov, O., Saidmamatov, O., Sobirov, Y., Marty, P., Ruzmetov, D., Berdiyev, T., Karimov, J., Ibadullaev, E., Matyakubov, U. & Day, J. (2024). Nexus between life expectancy, CO2 emissions, economic development, water, and agriculture in Aral Sea basin: Empirical assessment. *Sustainability*, 16 (2647). <https://doi.org/10.3390/su16072647>
- Saidmamatov, O., Tetreault, N., Bekjanov, D., Khodjanizayev, E., Ibadullaev, E., Sobirov, Y. & Adrianto, L.R. (2023). The nexus between agriculture, water, energy and environmental degradation in Central Asia-Empirical evidence using panel data models. *Energies*. 16 (3206). <https://doi.org/10.3390/en16073206>.
- Sencar, P. (2007). *Türkiye'de çevre koruma ve ekonomik büyüme ilişkisi* [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Trakya Üniversitesi.
- Sobirov, Y., Makhmudov, S., Saibniyazov, M., Tukhtamurodov, A., Saidmamatov, O., Marty, P. (2024). Investigating the Impact of Multiple Factors on CO2 Emissions: Insights from Quantile Analysis. *Sustainability*, 16 (2243). <https://doi.org/10.3390/su16062243>
- Sultonov, M., Behruz, H., Pirumsho, V., & Fumiaki, I. (2024). Exploring the macroeconomic effects of renewable energy in Tajikistan: An empirical analysis. *Economies*, 12, 99. <https://doi.org/10.3390/economies12050099>
- T. C. Dışişleri Bakanlığı, <https://www.mfa.gov.tr/yenilenebilir-enerji-kaynaklari.tr.mfa> (Erişim Tarihi: 23.04.2025).
- Turakulov, Z., Kamolov, A., Norkobilov, A., Variny, M. & Fallanza, M. (2024). Assessment of CO2 emission and decarbonization measures in Uzbekistan. *International Journal of Environmental Research*, 18, 28, <https://doi.org/10.1007/s41742-024-00578-6>
- Ukşul, E. (2016). *Türkiye'de eğitimde ölçme ve değerlendirme alanında yapılmış bilimsel yayınların sosyal ağ analizi ile değerlendirilmesi: Bir bibliyometrik çalışma*. [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Akdeniz Üniversitesi.
- Web of Science database. *Renewable energy*. <https://a8f59890210bb2a36cc265c34c80a801c14e01d5.vetisonline.com/wos/woscc/summary/ab26e394-8708-4f26-8087-06f939418ee1-0104078405/relevance/1> (Erişim Tarihi: 26.08.2024).
- World Population Review. (2023). *Most Mountainous Countries*. <https://worldpopulationreview.com/> (Erişim Tarihi: 29.09.2024).
- Yiğit, M. & Özel, Ç. A. (2023). Bibliometric analysis of research on renewable energy sources in environmental. *Education Journal of Individual Differences in Education*, 5(2), 134-148, <https://doi.org/10.47156/jide.1405928>
- Yılmaz, M. (1999). *Kütüphane ve bilgilimi açısından bibliyometrinin önemi*. [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Üniversitesi.

Extended Summary

This study aims to examine the answer to the question “How much interest do researchers in Kyrgyzstan, Tajikistan and Uzbekistan show in renewable energy?” and the answer to the question “What results have renewable energy studies covering Kyrgyzstan, Tajikistan and Uzbekistan reached?”. The basic questions that are tried to be answered in this study regarding the studies conducted on renewable energy originating from Kyrgyzstan, Tajikistan and Uzbekistan are: “How are international studies conducted on renewable energy distributed according to publication years, WoS categories, scientific fields and their relationship with Sustainable Development Goals (SDGs)?”, “How are international studies conducted on renewable energy distributed according to publication titles, authors and supporting institutions?”. In addition “What is the appearance of international studies conducted on renewable energy in terms of the number of citations they receive?” and “What

is the appearance of international studies conducted on renewable energy in terms of keywords and author collaborations?”

The fact that fossil energy sources used to date are at risk of depletion and the environmental problems they cause have made it necessary for all of humanity to turn to renewable energy sources. Scientific research conducted in this field is also important in terms of providing guidance to other researchers and policy makers. In addition, studies conducted in the academic field are extremely important in increasing public awareness to encourage innovation. Bibliometric analysis studies conducted in the literature on renewable energy are studies conducted in Turkey, Germany, France, Spain and Italy and only include the discipline of economics. The fact that this study focuses on Kyrgyzstan, Tajikistan and Uzbekistan, which have significant renewable energy potential in Central Asia, a region with rich energy resources, reveals its originality. In addition, the study is original in terms of performing bibliometric analysis and visual mapping techniques together.

This study is a bibliometric analysis study in which the studies on renewable energy originating from Kyrgyzstan, Tajikistan and Uzbekistan in the WoS database are examined in terms of parameters such as scientific field, publication year, source country, publisher, institution, index type scanned, number of citations, etc. As a result of the search conducted on 26.08.2024 in the WoS database by typing “renewable energy” as the subject, 163,383 studies were reached. 59,448 of these studies are open to access, and Kyrgyzstan, Tajikistan and Uzbekistan were selected with country filtering and 103 publications were determined. In the study, first the bibliometric analysis of these publications was performed, then keyword analysis, linked author analysis, bibliographic match analysis of countries and citation analysis were also performed using the WoSviewer program.

Researchers in Kyrgyzstan, Tajikistan and Uzbekistan have shown increasing interest in renewable energy, especially since 2022. It is thought that this interest will continue to increase in the coming years. The author with the most publications on the subject is Adebayo, T. S. with 17 publications, and it was seen that Tashkent State University of Economics stands out among the institutions where the research was conducted with 23 publications. It was determined that the most publications were published in the journal *Energies*, and the most cited publication was the study of Alola et al. (2022) with 162 citations. The author with the highest number of co-authorships is Adebayo, T. S. It was determined that 62 publications were related to the 13-Climate Action target in terms of their relationship with the SDG targets. Among the keywords used by the authors, the words that form the largest cluster are renewable energy, renewable energy consumption, Co2 emissions, consumption-based carbon emissions, environmental sustainability and ecological footprint. As a result of the intensive use of fossil-based energy in production and consumption, the world has encountered global climate change and its consequences, and with the UN's SDGs, developed and developing countries have focused on taking measures to reduce carbon emissions and using renewable energy. In these countries, fossil fuels are used to increase their economic growth and per capita income, and to meet the energy needs of households, especially in rural areas. In this context, the publications have addressed the effects of carbon emissions, ecological footprint, renewable energy consumption and environmental sustainability.

Нуртаева, А. (2025). Антонимия және сөзжасам. *Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 8(2), 261-268.

АНТОНИМИЯ ЖӘНЕ СӨЗЖАСАМ

Айсұлу НУРТАЕВА*

Аңдатпа: Мақалада тіл білімі саласындағы антонимия және сөзжасам мәселелері мен зерттелуі қарастырылады. Сөзжасам тілдің сөзжасам жүйесін, оның бірліктерін, заңдылықтарын, амал тәсілдерін, сөздердің жасалу жолдарын, туынды сөздерді, олардың түрлерін, сөзжасамдық үлгілер мен мағыналарды, сондай ақ сөзжасамға қатысты мәселелерді зерттейді. «Сөзжасам» термині екі негізгі мағынада қолданылады. Біріншіден, ол тілде жаңа сөздердің қалыптасу процесін білдіреді. Сөзжасамдық процестердің мәні жаңа атаулар мен екінші реттік бірліктердің жасалуы болып табылады. Екіншіден, «сөзжасам» термині лексикалық бірліктердің құрылу процесін зерттейтін ғылым саласын білдіреді. Антонимия - тілдің маңызды лингвистикалық әмбебаптарының бірі, тілдің лексикалық-семантикалық жүйесінің маңызды критерийлерінің бірі. Антонимия біртекті заттардың, құбылыстардың, әрекеттердің, қасиеттердің айтарлықтай айырмашылықтарын көрсететін қарама-қайшылықтардың жалпылығына негізделген. Антонимия әдеби сөз қолдану нормаларында берілген. Әдеби тілде сөйлейтіндерге ең маңызды және өз тіліне тән сөздердің максималды қарама-қайшылығы ретінде анықталады. Антонимдік сөзжасамдық мағына деп бір ұғымдар тізбегінде тұрып, қарам-қарсы мағына беретін сөзжасам типтерін айтуға болады. Қазақ тіліндегі антонимия мен сөзжасамның өзара әрекеттесуінің тағы бір түрі сөзжасам жүйесінің бірлігі деңгейінде, сөзжасам ұясы ретінде жүзеге асырылады. Қазақ тілінде сөзжасамның антонимдері көбінесе сөзжасамдық тұтас тізбектердер де көрініс табады. Бұл антонимдік жұптың мүшелері ретінде әрекет ететін антонимдік сөздерді біріктіретін сөзжасам ұясы. Тұтас сөзжасамдық ұя - бұл контекстің жалпылығымен сипатталатын туынды қатынастармен реттелген сөздер жиынтығы. Сөзжасамдық антонимиялық сөздер бастапқыда антонимдік қатынастарды білдірмейтін және антонимдік мағыналарға ие болатын құбылыс болады, өйткені оларда тек антонимдік мағыналары ғана бар. Антонимдік мағыналарды олардың семантикалық құрылымында ғана көрінеді. Бұл, мысалы, антонимдік зат есімдер кедей-бай, кедейлік-байлық лексикалық антонимдердің маңызды сөзжасамдық байланыстарын айқын көрсетеді.

Кілт сөздер: Антонимия, сөзжасам, бірліктер, айырмашылық, жұп, қарама-қарсы, мағына

ANTONYMY AND WORD FORMATION

Annotation: This article explores the issue and research related to antonymy and word formation within the field of linguistics. Word formation investigates the system of word creation in language, including word-forming units, the laws governing word formation, methods and ways of creating words, derivative words, their types, word-formation models, the meaning of word formation, and other related issues. The term word formation has two primary meanings. In its first sense, it refers to the ongoing process of creating new words in a language. The essence of word-formation processes lies in the generation of new names and secondary units. In its second sense, “word formation” refers to the branch of linguistics that studies the process of creating lexical units. Antonymy is an important linguistic universal and a key criterion in the lexical-semantic system of

* PhD, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, aikosh_72@mail.ru

ORCID: 0000-0001-5000-7874

a language. Antonyms are based on opposites that indicate essential differences between similar subjects, phenomena, actions, and properties. They are part of the norms of literary language usage and represent the greatest contrast between words that are most significant and characteristic for speakers of the language. Antonymic word formation can be defined as the creation of word-formation types that belong to the same conceptual domain but express opposite meanings. Another way antonymy and word formation interact in the Kazakh language is at the level of the word-formation unit, known as a word-formation cell. In Kazakh, word-formation antonyms often appear in entire word-formation chains, where antonymous words function together as part of an antonymic pair. A complete word-formation nest consists of words organized through word-formation, marked by a shared context. Word-forming antonymous words represent a phenomenon where initial meanings may not show antonymous relationships, but these meanings shift to express antonymy as the words acquire opposing meanings. The antonymous nature becomes apparent only within the semantic structure of these words. This is clearly illustrated by examples of antonymous noun pairs like “poor” and “rich”, where the lexical antonyms convey contrasting meaning within their word-formation relationships.

Keywords: *Antonymy, word formation, units, difference, pair, opposition, meaning*

Антонимия - тілдің маңызды лингвистикалық әмбебаптарының бірі, тілдің лексикалық-семантикалық жүйесінің маңызды критерийлерінің бірі. Антонимия біртекті заттардың, құбылыстардың, әрекеттердің, қасиеттердің айтарлықтай айырмашылықтарын көрсететін қарама-қайшылықтардың жалпылығына негізделген. Антонимия әдеби сөз қолдану нормаларында берілген. Әдеби тілде сөйлейтіндерге ең маңызды және өз тіліне тән сөздердің максималды қарама-қайшылығы ретінде анықталады

Қазақ тілінің антонимиясының өзегі, оның мағыналарының сапа белгісі қарама-қарсылық мағынада (жақсы, жаман) немесе (кіріңіз, сіз барасыз) сияқты қабылданатын сөздерді құрайды.

Сөзжасам - сөздің жаңа лексикалық бірліктерін жасайтын тіл механизмі.

Осы жүйелік құбылыстардың байланысы, ауысуы, антонимиясы және сөзжасамы тілдің қай нүктесінде жүреді? Олардың өзара байланысы нақты қай жерде көрінеді? Қазақ тілінің антонимдік жүйесі екі қабаттан тұрады: лексикалық және сөзжасам. Сонымен қатар, тілші-мамандардың пікірінше, антонимдердің таза лексикалық қабаты салыстырмалы түрде аз. Оның көп бөлігі сөзжасамдық антонимдерден тұрады. Қазақ антонимиясы негізінен сөзжасам Ол сөзбе-сөз сөйлеудің негізгі бөліктерін қамтиды: етістіктер, сын есімдер, зат есімдер.

Сөзжасамдық антонимдер - сөзжасамдық құралдардың көмегімен сөзжасамнан туындайтын антонимдер. Осылайша, қазақ тілінде сөзжасам антонимияның негізгі сөз қабатында өте маңызды рөл атқарады.

Қазақ тілінде сөзжасамдық антонимия қалай ұсынылған? Антонимия мен сөзжасамның байланысы қандай нақты формаларда және қандай құралдармен көрінеді?

Қазақ тілінде сөзжасамдық антонимияны білдірудің екі формасы, антонимия мен сөзжасамның өзара байланысының екі формасы бар. Олардың айырмашылығы сөзжасам бірліктерінің қайсысы (сөз немесе тұтас сөзжасам ұясы) антонимдік жұптың мүшесі ретінде әрекет ететініне негізделген. Қарым-қатынастың бірінші түрі лексикалық деңгейде жүзеге асырылады. Антонимиялық жұп екі негіз түбірден тұрады, бірақ мағыналық жағынан қарама-қарсы екі түбір сөзді құрайды.

Бір түбірлі сөздерде антонимдік мағына әдетте, біріншіден, антонимдік бір сөзбен қосымшасыз, таза қарма-қарсы мәнде қосарлану нәтижесінде пайда болады (алыс-жақын, кең-тар, жақсы-жаман, жоғары-төмен т.б.). Бұл жағдайда антонимдер - сөзжасамның бір сатысына тең туынды түбір сөздер.

Екіншіден, бір түбір сөздердегі антонимдік мағынасы сөзге қарама-қарсы мағына беретін сөз тудыратын жұрнақты қолдану нәтижесінде пайда болады (сауатты-сауатсыз,

бақытты-бақытсыз, тәрбиелі-тәрбиесіз т.б.). Бұл жағдайда антонимдер сөзжасамдық жұпты құрайды: біреуі өндіруші, екіншісі оның туындысы.

Қазақ тілінде қарама-қарсы мәндерде қолданылатын сөздердің басым көпшілігі етістіктердің тіркесуі немесе сын есімдердің қосарлануы арқылы жасалуы белсенді.

Қазақ тілінде зат есімдердің және үстеулердің де үлесі сөзжасамдық және рефлексиялық антонимияда аз емес.

Қазақ тіліндегі антонимия мен сөзжасамның өзара әрекеттесуінің тағы бір түрі сөзжасам жүйесінің бірлігі деңгейінде, сөзжасам ұясы ретінде жүзеге асырылады. Қазақ тілінде сөзжасамның антонимдері көбінесе сөзжасамдық тұтас тізбектердер де көрініс табады. Бұл антонимдік жұптың мүшелері ретінде әрекет ететін антонимдік сөздерді біріктіретін сөзжасам ұясы. Тұтас сөзжасамдық ұя - бұл контекстің жалпылығымен сипатталатын туынды қатынастармен реттелген сөздер жиынтығы.

Сөзжасамдық антонимиялық сөздер бастапқыда антонимдік қатынастарды білдірмейтін және антонимдік мағыналарға ие болатын құбылыс болады, өйткені оларда тек антонимдік мағыналары ғана бар. Антонимдік мағыналарды олардың семантикалық құрылымында ғана көрінеді. Бұл, мысалы, антонимдік зат есімдер кедей-бай, кедейлік-байлық лексикалық антонимдердің маңызды сөзжасамдық байланыстарын айқын көрсетеді.

Осылайша, антонимияның тілдік жүйесінде бастапқы лексикалық бірліктердің көрінуіне байланысты ол деректермен белгілі бір сөзжасамдық антонимиялық байланыста болатынын көрсетеді.

Сонымен, бастапқы антонимдері бар сөзжасамдық мағынада дәстүрлі зат есімдер келесі компоненттерді қамтитын тип болып табылады: бастапқы зат есімдер, олардан туындылар, сапалық сын есімдер, үстеулер, сондай-ақ сапалық өзгерістерді білдіретін етістіктер.

Осылайша, қазақ тіліндегі сөзжасамдық ұя - бұл семантикалық және сөзжасамдық тіл деңгейлерінің өзара байланысы мен өзара тәуелділігін орнатуға мүмкіндік беретін белгілі бір микрожүйе.

Біріне-бірі себепші болып табылатын сөздер белгілі бір дыбыстық ұқсастықтар арқылы ажырап, бірдей мағынада болғанымен дыбысталуы әртүрлі сөздерге айналуы мүмкін. Сонымен қатар, мағынасы да, дыбысталуы да өзгеше ұғымдар мен атаулар да қалыптасуы ықтимал. Зерттеу барысында осы екі аспект негізінде қарастырылғанымен, антонимия мен сөзжасам мәселелері өзара тығыз байланыста екені тіл білімі саласында зерттеу жүргізіліп жатқан мәселе (Шойбекова, 2006, б. 55).

Ендеше тіл ғылымында тек мағына жағынан ғана емес, форма тұрғысынан айырмашылығы бар антонимдермен қоса, бір концепт, бірақ екі ұғым негізінде жасалған сөзжасамдық антонимдер де бар. Сөзжасамдық антонимиялар лексикалық антонимиялар құрамына ене отырып, олардың құрамын толықтырады. Сөзжасам процесі арқылы қалыптасқан антонимдер дайын құрамдас бөліктер ретінде қолданылады. Олардың пайда болуында белгілі бір туыстық немесе мағыналық жақындық байқалады және сол мағыналық және тұлғалық тұтастық сақтала отырып, қарама-қарсы оппозицияда тұрған сөздер қарастырылады (Шойбекова, 2006, б. 35).

Антонимдік сөзжасамдық мағына деп бір ұғымдар тізбегінде тұрып, қарама-қарсы түсніктерді білдіретін сөзжасамдық типтердің мағынасын айтамыз. Лексикалық антонимдер арасында сөзжасамдық байланыс жоқ, ал сөзжасамдық антонимдер арасында сөзжасамдық уәждемелік байланыс болады. Мұндай процестерде мағына айырмашылығы кездеседі, бірақ олар туыстас, тығыз байланысты ұғымдардың бірлігінен тұрады. Сонымен қатар, оларға формалық өзгерістер тән, яғни сөздің сыртқы

құрылымында, фонетикалық ерекшеліктерінде өзгерістер болады (Шойбекова, 2006, б. 56).

Фонетикалық-семантикалық тәсіл арқылы жасалғандықтан, уәждемелі қатынас туралы айтқанда, біз «фонетика-семантикалық уәждемелік қатынас» деген терминді қолдануды жөн көреміз.

Сөзжасамдық антонимдер сөзжасам мен лексиканың нысаны ретінде қарастырылады. Себебі олардың қалыптасу процесі мен сипаты сөзжасам саласында және дайын компонент ретінде лексика саласында талданады. Сөзжасамдық антонимдер сөздердің уәждемуімен тығыз байланыста болады. Сөздердің уәждемуінде кездесетін негізгі макросемантикалық мағыналардың бірі ретінде энантиосемиялық мағынаны атап өтуге болады.

Семантикалық ерекшеліктері ретінде қарама-қарсы мәндес сөздердің ішкі мағыналық дамуы симметриялы жатқан екі қарама-қайшы ұғымдардың ортақтығынан туындайды.

Антонимдердің синтагматикалық ерекшеліктері туралы жазылған еңбектерде заттың ерекше белгісі арқылы бөлінген бірнеше мағына арасын біреуінің қарсы белгісі ұқсауы антонимдердің мағыналық бірлігін қарастырады (Шойбекова, 2006, б. 56).

Мұндай қарама қарсылықтың негізі адамзаттың танымының бірізділігінде және таңбаның, ұғымның белгілі бір зат немесе құбылысқа қатысты екендігінде жатыр. Сөзжасамның фонетика семантикалық тәсілі арқылы қалыптасқан антонимдік мағыналардың табиғаты қызықты әрі күрделі болып келеді.

Бір буынды сөздердің дамуында фонетика семантикалық ерекшеліктер айқын байқалады. Бұл сөздердің мағыналары дамып, жеке номинативті атау ретінде танылғаннан кейін, олар басқа екі, үш немесе төрт буынды сөздердің уәждемесіне себеп болады.

Осылайша, бір буынды сөздер мен көп буынды сөздер арасындағы уәждемелік жолдар мағыналық семантикалық және фонетикалық мағыналық бағыттар арқылы қарастырылады.

Сөз мағыналарының дамуында бір біріне қарам қарсы бағытта қолданылатын және симметриялы орналасқан сөздер тіл білімі саласында жиі кездеседі. Бұл сөздердің мағыналарының антонимдік негізде дамуының дәлелі болып табылады. Тілімізде тек тарихтың терең қабаттарында туыстас, мағыналас немесе шектес сөздер жиі кездеседі. Мұндай сөздер тарих барысында түрлі дыбыстық өзгерістерге ұшырап, жаңа тілдік бірліктерге айналған. Осылайша, адамзаттың қажеттігіне сәйкес жаңа атаулар қалыптасқан.

Бұл сөз мағыналарының антонимдік негізде дами алатындығының көрінісі. Тілімізде тек тарихтың қатпарларында туыстас, мағыналас, шектес болған сөздер жиі кездеседі. Ондай сөздер тарихтың терең қатпарларында түрлі дыбыстық өзгерістерге ұшырап, тілдік бірліктер жасалған. Сөйтіп адам қажетіне жарар атаулар пайда болған.

Шойбекова Ғ.Б. кандидаттық диссертациясында «Туынды сөздердің мағыналық ерекшелігі мен уәжділігі (семантикалық тәсіл)» «бас» сөзінің екіншілік сөзжасамдық тізбекте пайда болатын қарама-қарсылық мәніне талдау жасайды: «Бас» сөзінің алғашқы адам миына беретін сипаты адам және өзге жан-жануарлардың жоғарғы мүшесі деген мағына. Ал төмен қарай бағыттың жылжу мағынасы туынды сөз жасауға қатысқан туынды мағына. Демек, алғашқы мағынасында жоғарылық мағына болса, екіншілік мәнінде төмендік мағына қалыптасқан. Осы себептен де біз басу сөзін тасу сөзімен шектес ұғым деп қарастыруымызға толық негіз бар. Тасу сөзін тереңірек байыптап қарар болсақ, оның түп тамыры өте тереңде жатыр (Шойбекова, 2006, б. 59).

Бәлкім бұл сөздің арғы атасы *та* - түбірінен тараған болар. Себебі *т*-ға басталатын сөздің барлығы не төменгі шекті не жоғарғы шекті байқатады. Салыстырып қарап

көрсек, жоғарғы шекті көрсететін тілімізде мынадай сөздер бар екен: *төбе, тау, там, таң, тақ, тәж, тал, төр, тол, тырнақ, түйе*; мифтік атауларға байланысты тео – құдай мағынасында, *тәңір, тағала* - Құдай тағала, Алла тағала сөздерінде кездеседі (Шойбекова, 2006, б. 59). Төменгі шекті көрсететін *та-* этимон түбірінен тарайтын төмен, тамыр, тас, тар (кіші мағынасында), ағылшын тіліндегі *терра* – жер мағынасындағы сөз, төк – қимыл атауы: бағыттың төмен қарай жылжуы, төс – адамның жалпақ дене мүшесіне орай төсе, төсек, төскей, төсеніш сөздері қалыптасқан. Бұл сөздер зерттеуші А.Б. Салқынбайдың еңбегінде диахронды тұрғыдан талданғандықтан, тереңірек тілдік талдау жасамаймыз (Салқынбай, 1999, б. 309).

Біздің бұл сөздерді мысал ретінде келтіріп отырған себебіміз адамзат баласына ортақ, әлемнің тілдік бейнесінің әлем халықтарында ортақ мәнде жұмсалатындығын, сонымен қатар сөздің мағыналық дамуында бір-біріне қарама-қарсы жатқан ұғымдардың аталу сипатындағы ұқсастықты айқындау болып табылады.

Сөну – жану сөздерінің мағыналық дамуы: сөну – жану сөздері тіліміздегі концептілікке негіз болған сөздер деп тануымызға болады. Себебі адамзаттың ортақ ұғымында *жану, өсу, өрбу, даму, алға жылжу, адымдау, жарқырау, аспанға өрлеу* секілді мағыналарымен бірге сөну, өшу, өлу, жоқ болу сынды ұғымдар “ жоқ” концептісіне негіз болған. Сол себепті де бұл сөздер қазақ ұғымында шектес ұғымдар қатарынан орын алады.

Жан етістік. 1. От алып жалындау, қызулана тұтану. 2. Жарық беру, жалындау. 3. Ауыспалы мағынасы Жайнау, құлпыру. 4. Ауыспалы мағынасы Өсіп-өну, жетілу, адам болу. 5. Ауыспалы мағына Қайғыдан күйіп-жану. 6. Үміті жанды.

Жалын. 1. Жанған оттың лапылы, ыстық қызуы. 2. Ауыспалы мағынасы Күш-жігер, қайрат.

Жалында. 1. Қызулы от шарпу. 2. Ауыспалы мағынасы От боп жану, құмарту. Көне түркі тіліндегі сөну, солу сөздерінің тұлғалық ұқсастығымен қоса мағыналық жақындығы бар сөздер деп тануымызға негіз бар. Бұл екі тілдік бірлік көне түркі тілінде бірінің орнын бірі алмастырып, синонимдік қызмет атқарған. Сөну, солу тұлғаларындағы ортақ мағына бір нәрсенің төменгі шекке жетіп, әрі қарай өмір сүру мүмкіндігінің жоқтығы. Ортақ сема арқылы жеке-жеке айырушы семалар өзге мағыналардың туындауына себеп болған. Мысалы, жанып жатқан оттың сөнуі мағынасы арқылы тынышталу, тоқтау, жоқ болу, әлсіреу, өлу, өшу сынды мағыналар тарап, ашудың тоқтауы деген коннотациялық мағына да қалыптасқан. Мұндай мағыналар көне түркі тілінің өзінде мағыналық дамуға ие болған сөздерге мысал бола алады. Көптеген мағыналарға ие болған сөздер қазіргі тіліміздегі сему, сүмірею, сүмпию, сығылу семаларының туындауына себеп болған деп те айта аламыз. Ал сөңке, солпию, солғын сөздері де өздерінше солу мағынасынан тараған төмен қарай салбырау, яғни бағыттың төмен қарай жылжуынан жаңа сема туындатып тұр: сөңке – аласа боп өсетін бұта, яғни жерге, төменге жақын өсетін ағаш, солғын – көктің солуы мағынасы мен мағынаның ең жоғарғы шыңы адам жүзінің солғын тартуы деген коннотациялық мәнге ие болған. Ал солпи сөзінде де бағыт төмен қарап жылжып, белгілі бір нысанның солуы, сөлпиюі, құрауы деген мағыналық реңкке ие болған.

Ал *жалтырау, жалындау, жану* мағыналары кейін пайда болған деп тұжырымдаймыз. Себебі тарихтан белгілі адамзат баласы отты көп кейін, табиғаттың өзгеруіне байланысты қажеттілік туғаннан соң пайдаланған. Осыған қарап жану жалындау тілдік бірліктері тіл дамуының жемісі деп қараймыз. Жану мағынасынан тарайтын өсу, өркендеу, даму, от боп жану, құмарту сынды мағыналары адамзаттың санасының өсуімен байланысты болғандықтан, яғни жаңа сипатта дамығандықтан

коннотациялық мағыналар қатарына жатқызамыз. Осындағы көне түркі тіліндегі *jana* – қайтадан, тағы да деген мағыналары да тілдік бірліктің даму нәтижесінде пайда болған. Жану, жалындау, жарқырау сөздерінде қимылдың үдеуі, лапылдауы байқалады.

Осы негізде қайтадан, тағы да мағыналарында қимылдық мәннің үстін-үстін, дүркін-дүркін қайталану сипаты басымдық танытып тұр. Тіліміздегі сөздердің барлығы да адам ұғымымен астасып жатқандықтан, ешбір сөз одан тыс қарастылымайды, бәрі оймен, ұғыммен, сезіммен, түйсікпен, түсінікпен тығыз байланысты.

Дыбыстық сәйкестіктер арқылы жасалған антоним сөздермен қатар, тілімізде протезалар негізінде пайда болған туынды антонимдер мен тарихи тұрғыда зерттеу нәтижесінде ғана табиғатын ашуға болатын флексиялық құбылыстардың да мағыналық тұрғыдан сөздердің дамуына үлкен әсері бар:

- Қарама қарсы мағынадағы сөздерді жасауға қатысатын протезалық дыбыстар: ұласу-құлазу, ұзу-созу, ар-жағы (б)ер жағы, іш -(т)ыс;

- Тілімізде бұрын болған флексиялық құбылысты көрсететін префикстер: кері-(іл)кері;

- Тұрақсыз дыбыстардың көне түбірлердің арасында өзгеруі нәтижесінде де жаңа сөздер жасалады: өшу- ө(р)шу.

Тіліміздегі протезалық құбылыс туралы көптеген түркітанушы зерттеушілер өз еңбектерінде жазып кеткен (Бегалиева, 2010, б. 24).

Бұл ғалымдардың көзқарастары Б.Сағындықұлының еңбегінде жинақталып, жүйеленген (Сағындықұлы, 2003, б. 80). Ғалымның айтуынша, тілімізде қ мен к дыбыстарынан басталатын кейбір сөздер тарих барысында түсіп қалып, элизияға ұшыраған. Мысалы ретінде қадым адым, күлбіреу үлбіреу, қызу ысу, қарық арық сөздерін келтіреді. Сонымен қатар, ол бұрындары к мен қ дыбыстарынан басталатын сөздердің көп болғанын атап өтеді. Мұндай деректер тілімізде қ протезасының болғанын айқын дәлелдейді. Міне, тілімізде осындай қызықты фактілер көптеп кездеседі. Олай болса, құлазу-ұласу сөздерін генетикалық тұрғыдан туыстас деп санауға болады. Олардың мағыналары бір-бірінен ерекшеленгенімен, ұғымдық жағынан ортақтық бар. Мысалы, ұласу сөзінде ұзақтық пен алға жылжу мәні болса, құлазу сөзінде керісінше, артқа, төменге бағытталған қозғалыс басым. Ал «көз қарықтырады» деген тіркестегі қарықтырады сөзі жарық сөзімен тікелей байланысты, өйткені көз жарықтан, ауыспалы мағынада сұлулықтан қарығады.

Қорытынды

Міне, тілімізде осындай қызықты фактілер көптеп кездеседі. Антонимия – тілдің лексика-семантикалық жүйесінің маңызды өлшемдерінің бірі, маңызды лингвистикалық әмбебаптардың бірі. Антонимия табиғаты жағынан ұқсас заттар, құбылыстар, іс-әрекеттер мен сапалар арасындағы елеулі айырмашылықтарды бейнелейтін қарама-қарсылық арқылы ассоциацияға негізделген.

Антонимия әдеби сөздердің қолданыс нормаларында бекітілген сөздердің максималды қарама-қайшылығы болып табылатын тілдің барлық ана тілінде сөйлейтіндер үшін ең маңызды және сипаттама ретінде анықталады. Қазақ тіліндегі антонимияның өзегін мағыналары сапа (жақсы мен жаман) немесе бағыт белгілері ретінде қабылданатын сөздер құрайды.

Сөзжасам – сөздің жаңа лексикалық бірліктерін тудыратын тіл механизмі. Өйткені, қазақ тілінің антонимдік жүйесі екі қабаттан тұрады: лексикалық және сөзжасамдық. Оның үстіне, мамандардың пікірінше, антонимдердің таза лексикалық қабаты салыстырмалы түрде аз. Көпшілігі сөзжасамдық антонимдер. Қазақ антонимиясының басым бөлігі сөзжасам. Ол сөздің негізгі бөліктеріне: етістіктерге, сын есімдерге, зат есімдерге тікелей енеді.

Антонимдік сөзжасамдық мағына деп бір ұғымдар тізбегінде тұрып, қарама-қарсы мағына беретін сөзжасам типтерінің мағынасын айтамыз. Ал сөзжасамдық антонимдер арасында сөзжасамдық уәждемелік байланыс бар. Бұл процестерде мағыналық айырмашылық болса да, олар туыстас немесе шектес ұғымдардың бірлігінен құралады. Сонымен қатар, бұл сөздерге формалық өзгерістер тән.

Осылайша бір буынды сөздердің бірнеше буынды сөздердің уәждемелік жолдары мағыналық-семантикалық, фонетика-мағыналық/семантикалық жолдары қарастырылды. Сөзжасамның нысаны туынды сөздердің мағыналарын ашу үшін негізгі дереккөздер сөздіктер арқылы берілген.

Осылайша, тіл ғылымында тек мағына жағынан ғана емес, форма тұрғысынан да айырмашылығы бар антонимдер бірге, бір концептінің негізінде екі түрлі ұғым бойынша жасалған сөзжасамдық антонимдер де бар. Сөзжасамдық антонимиялар лексикалық антонимиялар құрамына кіріп, олардың аясын кеңейтеді. Сөзжасам процесі арқылы қалыптасқан антонимдер дайын компонент ретінде қолданылады. Олардың пайда болуында туыстас, мағыналық тұтастық сақтала отырып, бір-біріне қарама-қарсы, оппозициялық сөздер қарастырылады.

Әдебиеттер

- Şoybekova, Ğ. B. (2006). *Tuvındı sözderdiñ mağınalık yerekşeligi men üvejdiligi (semantikalık tesil)* [Filol. Ğıl. Kand. Diss.]. 10.02.02, Almatı, KazUU.
- Kazak tiliniñ tüsindirme sözdigi: 10 tomдық (1983). Ğılım, T. 7.
- Jumabekova, A. (2000). *Kazak tiliniñ antonimder sözdigi*. Sözdik-Slovar’.
- Salkınbay, A. B. (1999). *Tarihî sözjasam (semantikalık aspekt)*. Kazak Universiteti.
- Begaliyeva, L. B. (2010). *Sinonimdik katarlardıñ jasaluvı jane kognitivtik meni (zat atavları boyınşa)* [Filol. Ğıl. Kand. Diss.]. 10.02.02, Almatı, El-Farabi, KazUU.
- Sağındıkuılı, B. (2003). *Kazirgi Kazak tili (leksikologiya)*. Kazak Universiteti.

Extended Summary

Antonym is one of the important linguistic universals of the language, one of the important criteria of the lexical-semantic system of the language. Antonyms are based on the commonality of opposites indicating significant differences between homogeneous objects, phenomena, actions and properties.

Antonyms are given in the norms of literary word usage. It is defined as the maximum contrast of words that are most important for native speakers of the literary language and characteristic of their language.

The essence of word-formation processes lies in the creation of new names, new secondary units. In the second meaning, the term “word formation” refers to the section of science that studies the process of formation of lexical units. The essence of word-formation processes is the creation of new names.

Antonyms is a key linguistic universal, serving as one of the crucial criteria for the lexical-semantic system of a language. Antonyms arise from the shared nature of opposites, highlighting significant distinction between similar objects, phenomena, actions, and qualities.

Antonyms are found within the norms of standard language usage, defined as the most significant contrasts between words that are essential for native speakers of a language and characteristic of their speech.

Word-formation process involved the creation of new terms and secondary linguistic units. In this context, the term “word formation” also refers to the branch of linguistics that examines how lexical units are formed. The core of this process is the generation of new names.

Antonymous word formation refers to word-formation types that belong to the same conceptual group but express opposite meaning. In Kazakh word formation, there is a tendency to categorize words with opposite meaning into lexical antonyms and word-formation antonyms. When these are examined separately, their differences become apparent.

The core of antonymy in the Kazakh language, the qualitative feature of its meanings, is formed by words perceived in opposite meanings, for example (good, bad) or (enter, exit).

Word formation is a language mechanism that creates new lexical units of words.

The antonymic system of the Kazakh language consists of two layers: lexical and word formation. At the same time, according to expert journalists, the pure lexical layer of antonyms is relatively small. The majority are word formation antonyms. Kazakh antonymy is mainly word formation. It literally includes the main parts of speech: verbs, adjectives, nouns.

Word formation antonyms are antonyms that arise as a result of word formation using word formation means. Thus, in the Kazakh language, word formation plays a very important role in the main verbal layer of antonymy.

In the Kazakh language there are two forms of expression of word-formation antonymy, two forms of connection of antonymy and word-formation. Their difference is based on which of the word-formation units (a word or a whole word-formation unit) acts as a member of the antonymic pair. The first type of communication is carried out at the lexical level. The antonymic pair consists of two basic roots, but they form two root words that are opposite in meaning.

The vast majority of words used in the Kazakh language in opposite meanings are formed by combining verbs or combining adjectives.

In the Kazakh language, nouns and adverbs also play an important role in word formation and the creation of reflexive antonymy.

Another form of interaction between antonymy and word formation in the Kazakh language occurs at the level of a word-formation unit⁶ functioning as a word-formation cell. In the Kazakh language, word-formation antonyms are often found in entire word-formation chains. This is a word-formation unit that unites antonymous words that act as members of an antonymic pair. A complete word-formation nest is a set of words organized into word-formation links, characterized by a common context.

Word-formation antonymous words are a phenomenon that initially does not express antonymic relations and acquires antonymic meanings, since it has only antonymic meanings. Antonymous meanings are visible only in their semantic structure. This clearly demonstrates the important word-formation connections of antonymous nouns poor-rich, poverty-wealth lexical antonyms.

Thus, in the language system, antonymy, caused by the appearance of primary lexical units, indicates that they have a certain word-formation antonymic connection with the data. Thus, in the word-formation sense, traditional nouns with primary antonyms represent a type that includes the following components: primary nouns, derivatives from them, qualitative adjectives, adverbs, as well as verbs expressing qualitative changes. Therefore, the word-formation nest in the Kazakh language represents a specific microsystem that helps establish the relationship and interconnection between the semantic and word-formation levels of the language.

Words that serve as the foundation for one another may be distinguished by phonetic similarities, or words with identical meanings but different pronunciation may be formed.

Concepts, names, and words with different meanings and pronunciations appear. Although the objects of study are considered in two aspects, the problems of antonymy and word formation are interrelated. The fact that these two problems are interrelated is a question that is considered in linguistics.

Therefore, in linguistics, in addition to antonyms that differ not only in meaning but also in form, there are also word-formation antonyms, which are based not on one, but two concepts. Word-formation antonyms, being part of lexical antonyms, complement their composition. Antonyms formed through word formation are used as established components. In their creation, a certain kinship and semantic closeness is felt, words that are in opposition to each other are considered, while maintaining personal and semantic integrity (through correspondences).

Kazakh researchers point out that examining antonymy as a word-formation phenomenon, rather than a lexical one, continues to be a secondary issue in linguistics.

Antonymic word formation can be described as the creation of word-formation types that belong to the same conceptual group but have opposing meaning.

In works devoted to the syntagmatic features of antonyms, the similarity of one of several meanings, distinguished by a special feature of a thing, with the opposite feature of a certain thing leads to the unity of the meaning of antonyms.

In many works on antonyms, the following characteristics can be distinguished:

- a) exact contradiction // close contradiction;
- b) complete contradiction // partial contradiction;
- b) the number of antonymous meanings of two words;
- c) the morphological structure of antonyms (from the root or derivative word)
- d) the type of linguistic unit considered as an antonymous pair (grammatical or lexical antonymy) is an antonymy consisting of one word, or phraseological antonymy.

The general basis of such opposition is the consistency of human cognition, as well as the fact that a symbol or concept refers to a certain object or phenomenon. The nature of antonymous meanings created by means of the phonetic-semantic method of word formation turned out to be both interesting and complex.

Kara, B., Erol, İ. S. (2025). Kentleşmede karşılaşılan hukuki sorunlar: Niğde ili örneği. *Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 8(2), 269-278.

KENTLEŞMEDE KARŞILAŞILAN HUKUKİ SORUNLAR: NİĞDE İLİ ÖRNEĞİ

Bülent KARA*

İrem Sultan EROL**

Öz: Sanayileşme ile başlayan kentleşme olgusu, İkinci Dünya Savaşı ile bir ivme kazanarak toplumlar üzerinde kaçınılmaz bir değişime sebep olmuştur. Ancak her değişim de beraberinde sorunları doğurduğu gibi kentleşme sürecinde de özellikle hukuki sorunlar ortaya çıkmıştır. Bu araştırmanın konusu da, Türkiye'nin kentleşme sürecinde karşılaşılan hukuki sorunlarıdır. Bu çalışmanın temel amacı, Niğde İli örneği üzerinde kentleşmenin yarattığı hukuki sorunların Kent Mahkemeleri'nin kurulmasının bir ihtiyaç olduğunu ortaya çıkarmaktır. Bu çalışmada, kentleşme sürecinde karşılaşılan hukuki sorunları sosyolojik bir bakış açısıyla ele alarak bu sorunların toplum üzerindeki etkilerini ve çözüm önerilerini incelemeyi amaçlanmaktadır. Ayrıca, bu sorunların çözümünde etkin rol oynayabilecek özel Kent Mahkemeleri'nin kurulması gerekliliği tartışılmaktadır. Yeni kent olgusunun geçmişten gelen mekân düzenlemesini koşullara uygun olarak tanzim etmenin bir aracı olarak kentsel dönüşüm kentsel yenilenme ve kentsel yenileşme süreçleri gerçekleşirken toplum ve toplumun üyelerinin en çok karşılaştığı arizi durum hukuksal olmaktadır. Arazinin kullanımı, mekânın araziye uygunluğu, kentin üretilmiş mekânlarının (park, bahçe, yol, sokak vb.) oluşumunda kentte yaşayan insanların çıkarlarını maksimize etmekten uzak yerel yönetimlerin ve kamunun ön gördüğü zorlayıcılık üzerinden yapımının mümkünlüğü anlayışı hukuki sorunsal günümüzde en önemli bir olgu haline getirmiştir. Bu çalışmada Niğde özelinde karşı karşıya kalınan hukuki dava dosyaları esas alınarak bir içerik analizi yapılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kentleşme, kentleşmede hukuki sorunlar, kent mahkemeleri

PROBLEMS OF LAW IN URBANIZATION: THE CASE OF NİĞDE PROVINCE

Abstract: The phenomenon of urbanization, which began with industrialization, gained momentum with World War II, leading to an inevitable transformation in societies. However, as with all changes, urbanization also brought about problems, particularly problems of law. The subject of this research is the legal challenges encountered in Turkey's urbanization process. The primary aim of this study is to reveal that the legal problems arising from urbanization in the example of Niğde Province demonstrate the necessity of establishing Urban Courts. This study aims to address the legal issues encountered during the urbanization process from a sociological perspective, examining the effects of these issues on society and proposing potential solutions. Furthermore, the establishment of specialized "Urban Courts" that could play an active role in resolving these issues is discussed. While the processes of urban transformation, urban renewal, and urban regeneration are taking place as tools for adapting the spatial arrangement inherited from the past to current conditions, the most common legal issues faced by society and its members are related to legal matters. The use of land, the suitability of the space for the land, and the creation of urban spaces

* Prof. Dr., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, bkara@ohu.edu.tr

ORCID:0000-0001-6021-085X

** Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, iremsultanerol@gmail.com

ORCID: 0009-0009-9594-0284

(such as parks, gardens, streets, etc.) in a way that maximizes the interests of urban residents, based on the coercive principles determined by local governments and the public, have made the legal issue of urban construction an increasingly important phenomenon today. This study conducts a content analysis based on the legal case files encountered in Niğde to explore these legal challenges.

Keywords: Urbanization, problems of law in urbanization, municipal courts

Kentleşme, sanayileşme ve nüfus artışı gibi dinamiklerin etkisiyle hızla gelişen ve modern toplumların yapısını köklü bir şekilde değiştiren bir süreçtir. Şehirlerin büyümesi ve yoğun göç hareketleri kentlerin fiziksel sınırlarını genişletirken, aynı zamanda toplumsal ve hukuki yapılarında da karmaşık sorunların ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Bu süreç, şehirlerdeki sosyal dokuyu yeniden şekillendirirken hukuki altyapının bu hızlı değişime ayak uydurmasını zorlaştırmakta, mülkiyet haklarından çevre düzenlemelerine kadar birçok alanda yeni hukuki ihtilaflar doğurmaktadır.

Kentleşme sürecinde ortaya çıkan bu hukuki sorunlar, geleneksel hukuk sistemleri içinde çözülmesi zor ve zaman alıcı davalara yol açabilmektedir. Özellikle kentsel dönüşüm, imar planları ve çevre hukuku gibi konularda yaşanan sorunlar, yalnızca bireysel hakların ihlaline değil, aynı zamanda toplumsal adaletin zedelenmesine ve çevresel dengenin bozulmasına neden olabilmektedir. Bu nedenle, kentleşme sürecine özgü hukuki meselelerin daha etkin bir şekilde ele alınması ve bu süreçlerin yönetilmesinde hukuki güvenliğin sağlanması büyük önem taşımaktadır. Bu makalede, kentleşme sürecinde karşılaşılan hukuki sorunları inceleyerek bu sorunların çözümü için önerilen hukuki mekanizmaları ve politikalar ele alınmıştır. Özellikle, kentleşmenin getirdiği karmaşık hukuki ihtilafları çözmek için uzmanlaşmış Kent Mahkemeleri'nin kurulması gerekliliği üzerinde durulmuş ve bu önerinin toplumsal adalet ve sürdürülebilir kentleşme açısından potansiyel etkileri tartışılmıştır. Bu çalışma, kentleşme sürecinin hukuki boyutlarını sosyolojik bir perspektiften değerlendirerek mevcut hukuk sisteminin bu dinamik sürece nasıl daha iyi uyum sağlayabileceğine dair öneriler sunmayı hedeflemektedir.

1. Çalışmanın Önemi

Bu alanda yapılan çalışmalar şehirlerin yaşadıkları problemlerle ilgili alandaki farkındalığı artırıp Kent Mahkemeleri'nin kurulmasının önemini göstermektedir. Yapılacak olan bu çalışmanın bulguları ise ileride kurulabilecek olan Kent Mahkemeleri'ne öncülük edebilir bir nitelikte olacaktır.

2. Evren

Bu çalışmanın evrenini, Türkiye genelinde kentleşme süreciyle birlikte ortaya çıkan hukuki sorunlarla karşı karşıya kalan bireyler, kurumlar ve yerel yönetimler oluşturmaktadır. Türkiye'nin farklı bölgelerinde farklı sosyo-ekonomik ve demografik özelliklere sahip kentler bulunmakta olup bu çeşitlilik, kentleşme süreçlerinin ve bu süreçlerde ortaya çıkan hukuki sorunların farklılık göstermesine yol açmaktadır. Bu nedenle araştırmanın evreni Türkiye genelindeki tüm kentleşme süreçlerini ve bu süreçlerle ilgili hukuki sorunları kapsayacak şekilde geniş tutulmuştur.

3. Yöntem

Bu çalışmada nicel araştırma teknikleri kullanılacak olup betimsel tarama modeli kullanılacaktır. Betimsel tarama, geniş gruplar üzerinde yürütülen, gruptaki bireylerin bir olgu ve olayla ilgili görüşlerinin, tutumlarının alındığı, olgu ve olayların betimlenmeye çalışıldığı araştırmalardır (Karakaya, 2012, s. 59). Bu çalışmada kentleşmedeki hukuki sorunlar çeşitli değişkenler üzerinden inceleneceği için bu yöntem kullanılmıştır.

4. Örneklem

Çalışmanın örneklemini, Türkiye’deki genel kentleşme sorunlarını temsil etmek amacıyla seçilen Niğde ili üzerinde yoğunlaşmıştır. Niğde ili, Türkiye’nin İç Anadolu Bölgesi’nde yer alması, kentleşme sürecinde belirli bir gelişim aşamasına ulaşmış olması ve bu süreçte çeşitli hukuki sorunlarla karşılaşmış olması nedeniyle örneklem olarak tercih edilmiştir. Niğde ilinde kentleşme sürecinde yaşanan hukuki sorunlar, bu sorunların sosyo-ekonomik ve demografik yapılar üzerindeki etkileri ve yerel yönetimlerin bu sorunlara yönelik çözüm yaklaşımları, çalışmanın temel inceleme alanlarını oluşturmuştur.

5. Kavramsal Çerçeve

5.1. Hak ve Mülkiyet

Mekânların kullanımı üzerinde yaşanan sorunların tetkik edilebilmesi için öncelikle mekanlara aidiyetlik kazandıran “mülkiyet” kavramını incelemek gerekir. Mülkiyet kavramı, ne Anayasa’da ne de Türk Medeni Kanunu’nda tanımlanmış değildir. Türk Medeni Kanunu’nun 683. maddesi mülkiyet hakkının kapsamını ve içeriğini açıklamaktadır. Bu düzenlemeye göre, bir kişi sahip olduğu şey üzerinde hukukun belirlediği sınırlar içerisinde kullanma, yararlanma ve tasarrufta bulunma yetkilerine sahip olmaktadır. Bu madde, mülkiyet hakkının ne şekilde işlediğini ve sahibine sağladığı hakları dolaylı olarak tanımlamaktadır. Türk Medeni Kanunu’nun 683. maddesi ışığında mülkiyet hakkı, bir yandan aktif haklar diğer yandan ise koruyucu haklar olarak iki farklı yetki kategorisinde şekillenmektedir. Aktif yetki, bir kişinin hukuk düzeninin belirlediği sınırlar içinde, sahip olduğu şey üzerinde dilediği şekilde kullanma, yararlanma ve tasarrufta bulunma hakkıdır (Oğuzman vd., 2018, s. 274). Malikin, mal sahibi olarak malını haksız bir şekilde elinde bulundurana karşı hukuki yollara istihkak ve her türlü haksız el atmanın önlenmesi davası gibi çeşitli dava yollarına başvurabilmesi ise koruyucu yetki kapsamındadır.

Mülkiyetin bir alt başlığı olan bireylere tanınan özel mülkiyet ise hak sahibi olmanın bir getirisiidir. Hak sahibi olabilen kişilerin kazanabileceği bir haktır özel mülkiyet. Hak kavramı çeşitli açılardan tanımlanabilir; bunlar arasında “yaralanma hakkı hak sahibinin tasarrufuna bırakılmış ve hukuken koruma altına alınmış menfaatler” (Öztan, 1998, s. 45), “hukuki çerçevede kişilere tanınan yetki” (Köprülü, 1970-1971, s. 11) ve “idarece hukuki düzenlemelerle güvence altına alınan her türlü olay ve durum” (Çeçen, 1995, s. 24) ifadeleri yer almaktadır. Yasalarla güvence altına alınan bu durumun otoritelerce (devlet veya idare) bir hâkimiyet altına alınarak bireyin çıkarını gözetmesi hak sahipliği kavramını yansıtmaktadır. Bu durum aynı zamanda özel mülkiyetin güvencesini de ifade etmektedir.

Türk Medeni Kanunu’nun 683. maddesi, bireylerin mülkiyetinde bulunan taşınmazlarla ilgili olarak kamu kurumları arasında ortaya çıkan hukuki ihtilaflarda, bireylerin mülkiyet haklarını koruma ve savunma yollarını belirlemektedir. Anayasa’nın 36. maddesinde yer alan “Hak Arama Hürriyeti” ilkesi her bireyin yasal ve meşru yollarla yargı mercileri önünde dava açma, savunma yapma ve adil bir şekilde yargılanma hakkına sahip olduğunu güvence altına almaktadır. Bu bağlamda, mülkiyet hakkına ilişkin hukuki uyuşmazlıklarda bireylerin yasal yollarla haklarını araması anayasal teminat altına alınmış temel bir haktır.

Anayasa Mahkemesi, hak arama özgürlüğünü bireyin adalete erişim, haklarının korunması ve haksızlıkların giderilmesi sürecinde başvurabileceği medeni bir yöntem olarak tanımlamaktadır. Hukuk devleti, demokrasinin temel ölçütlerinden biri olup en çağdaş gerekliliklerinden ve vazgeçilmez şartlarından biridir (Aydın, 2015, s. 1).

5.2. Kent ve Kentleşme

Türkçedeki karşılığı şehir olan kent kelimesi Latince yurttaşlık kavramının bir karşılığı olarak dilimize geçmiştir. Kent kavramının birçok tanımı olsa da ele alabileceğimiz en kapsamlı tanım, “Kent, sanayi, ticaret, hizmet gibi ekonomik faaliyetlerin yoğun olarak gerçekleştirildiği,

tarım ürünleri dahil her türlü malın dağıtımının yapıldığı ve belirli sınırlarla çevrili bir alanda yoğunlaşmış nüfusun sosyal açıdan farklılaştığı; mesleklerin çeşitlenip farklılaştığı, dikey ve yatay hareketliliğin arttığı, çeşitli sosyal grupların bir arada yaşadığı, sivil toplum kuruluşlarının etkisinin giderek büyüdüğü, merkezi ve yerel yönetimi temsil eden yönetim organlarının bulunduğu, yerel, bölgesel ve uluslararası ilişkiler ağına sahip, heterojen bir toplumsal yapı olarak tanımlanabilir (Bal, 2008, s. 31).

Kent yalnızca sorunların yoğunlaştığı bir alan olmanın ötesinde, bireylerin yurttaşlık haklarını etkin bir şekilde kullanabildikleri, toplumsal sorunları tartışıp çözüm arayışları geliştirebildikleri dinamik bir mekân olarak da tanımlanabilir. (Yarım Altunay, 2020, s.503) Bu bağlamda kent, toplumsal ve siyasi etkileşimin merkezinde yer alır; bireylerin hak talepleriyle birlikte bu taleplerin müzakere edilip sonuçlandırılabilceği bir zemin sunar. Kentleşme süreci yalnızca mekânsal dönüşümleri değil, aynı zamanda sosyal yapının ve bireylerin katılım düzeylerinin de evrimleştiği bir süreçtir. Bu süreç yurttaşların kentli olma bilincini geliştirerek kentteki çeşitli sorunlara karşı kolektif çözüm önerileri geliştirilmesine olanak sağlar. Sonuç olarak kent, bireylerin sosyal hak ve sorumluluklarını yerine getirdiği, kamu hizmetlerine erişim sağladığı, toplumsal değişim ve dönüşümün içsel bir parçası olarak sürekli bir müzakere ve çözüm alanı oluşturur.

Sosyolojinin ana konusu olan toplumun yaşadığı bu kentler, topluma aidiyetlik kazandırdığı gibi bir yerleşim oluşturarak zamanla üzerinde çalışmalar yapılacak olan kentleşme olgusunu ortaya çıkarmıştır. “Ekonomik, toplumsal, siyasal ve kültürel faaliyetlerin bir mekâna yansması ve bu faaliyetlerin mekânı şekillendirme süreci” (Tolan, 1991, s. 161) olarak tanımlanabilen kentleşme bir sürecin kavramlaştırılmasıdır. Kırsal bir toplumun ekonomik, kültürel ve demografik etmenlerle kente geçişinin bir nevi resmedilmesidir. Ruşen Keleş, bu durumu sanayileşme ve ekonomik gelişmenin bir sonucu olarak şehir sayısındaki artış ve kentlerin büyümesiyle ortaya çıkan; toplumsal yapıda artan örgütlenme, iş bölümü ve uzmanlaşmayı beraberinde getiren, kişilerin davranışları ve ilişkilerinde şehirlere özgü değişimlere sebebiyet veren bir nüfus yoğunlaşma süreci olarak ifade edilmektedir (Keleş, 2020, s. 22-27).

5.3. Kentsel Dönüşüm ve Kentsel Yenilenme

Değişen zaman ve gelişen toplumla beraber kentleşmede de bir “dönüşüm” süreci başlamıştır. Kentler, sürekli devinim halinde olan dinamik yapılardır. Savaşlar, yangınlar, depremler gibi doğal afetler sonucunda olabilen ve politik figürlerin ya da ideolojik yapıların kent mekanına yansıyan müdahaleler ile kentlerde değişim ve dönüşüm süreci ortaya çıkmaktadır (Sadri, 2008, s. 13-14). Kentlerde yaşanan sosyal, kültürel, ekonomik ve politik uygulamalarla birlikte kentlerin yeniden yapılandırılması ihtiyacını doğurmuştur. Bu nedenle kentsel dönüşüm bozulmuş ve çöküntüye uğramış kentsel mekânın ekonomik, toplumsal, fiziksel ve çevresel koşullarını kapsamlı ve entegre bir yaklaşımla iyileştirmeyi amaçlayan strateji ve eylemlerin bir araya gelmesidir (Akkar, 2006, s. 29). Kentsel dönüşümün çeşitli uygulama biçimleri bulunmaktadır. Bu çalışmada üzerinde duracağım biçim, kentsel yenilemedir. Yenileme, yerleşim alanı düzeni ve mevcut yapıların durumuna bağlı olarak, yaşama ve sağlık koşullarının geliştirilmesi ve düzenlenmesine imkan sağlanamayan durumlardaki yapıların hepsinin ya da bir kısmının ortadan kaldırılması ve yeniden imar sürecine geçilmesi şeklinde tanımlanmaktadır (Keleş, 1998; Akt. Polat ve Dostoğlu, 2007, s. 63).

6. Kentleşen Niğde

Niğde ve çevresindeki yerleşim tarihinin Neolitik döneme (M.Ö. 8000-5500) kadar uzandığı bilinmektedir (Toroğlu, 2006, s. 91; Öztürk, 2012, s. 8). Bölgede sırasıyla Hattiler, Hititler, Asurlular, Frigler, Kimmerler, Medler ve Makedonyalıların etkisi ve izleri görülmektedir (Toroğlu, 2006, s. 97-108; Öztürk, 2012, s. 9-10). M.Ö. 612 yılından itibaren ise

Kimmerler, Medler, Persler ve Makedonyalılar bölgede hâkimiyet kurmuştur (Toroğlu, 2006, s. 106-108). M.S. 17 yılından itibaren ise bölge Roma İmparatorluğu'nun egemenliğine girmiştir (Toroğlu, 2006, s. 109; Öztürk, 2012, s. 10). Bu dönemin en değerli yerleşim merkezi ise günümüzde Kemerhisar olarak bilinen Tyana olmuştur (Toroğlu, 2006, s. 110; Öztürk, 2012, s. 11). XI. yüzyıldan itibaren Türk akınlarının ve fetihlerinin bölgede etkili olduğu görülmektedir. 1071 Malazgirt Zaferi'nden sonra Selçuklular, Anadolu'daki fetihlerini hızlandırmış ve yaklaşık olarak 1080 yılında Niğde ve çevresi Selçuklu hâkimiyetine girmiştir (Toroğlu, 2006, s. 117-118).

1243 Köseadağ Savaşı'ndan sonra ise bölge Moğolların (daha sonra İlhanlılar) kontrolüne geçmiştir. İlhanlıların yıkılmasının ardından Eretnalılar bölgede yönetimi ele almıştır. Ünlü seyyah İbn Battuta'nın 1332-1333 yıllarında bölgeyi ziyareti sırasında Niğde'nin İlhanlılar'a bağlı Eretnalıların kontrolünde olduğu belirtilmektedir (İbn Battûta, I, 2000, s. 414; Uzunçarşılı, 1997, s. 309-310; Göde, 1994, s. 38). Eretna Bey'in ölümünden sonra ortaya çıkan iç karışıklıklar sırasında Karamanoğlu Ali Bey, 1366-1367 yıllarında Niğde'yi hakimiyeti altına almıştır (Esterâbâdî, 1990, s. 430). Karamanoğulları'nın Niğde'deki hâkimiyeti ise II. Mehmet döneminde sona ermiştir. 1470-71 yıllarında İshak Paşa tarafından bölge Osmanlı topraklarına katılmıştır (Hoca Sadettin Efendi, 1979, s. 103; Öztürk, 2012, s. 26).

Niğde tarihsel olarak günümüze kadar çeşitli devlet ve milletlerin hâkimiyeti altında kalmış olduğu için mekânların işlenmesi, kullanılması da toplumların etkisiyle şekillenmiştir. Değişen süreç içerisinde yerleşim yerleri de değişikliğe uğramış günümüzde de bu durum birtakım sorun ve zorunluluklara vesile olmuştur. Günümüzde geçmiş toplumlardan kalan eser ve mekânların mevcudiyetinin devamı söz konusu olması ayrıca bu mekânların yerleşime uygun olup olmaması gibi sorunlar ortaya çıkmış olup şu anda var olan projeler de bu konular üzerinde yoğunlaşmaktadır.

7. Kentleşmede Karşılaşılan Hukuki Sorunlar

İdareler şehir hayatını düzenlemek, idare edebilmek ve kontrol altında tutabilmek için mekanların kullanımında ve tasarımında birtakım değişiklik ve yeniliğe gitmeyi uygun görmüşlerdir. Bunun için de hukuki çalışmalarla temellendirilerek faaliyete geçirilen yeni düzenlemeler getirilmiştir. Başta Anayasal düzenleme olmak üzere söz konusu kanunların bazıları şu şekildedir:

- 775 Sayılı Gecekondu Kanunu (Kabul Tarihi: 20.07.1966)
- 2981 Sayılı İmar ve Gecekondu Mevzuatına Aykırı Yapılara Uygulanacak Bazı İşlemler ve 6785 Sayılı İmar Kanunu'nun Bir Maddesinin Değiştirilmesi Hakkında Kanun (Kabul Tarihi: 24.02.1984)
- 2985 sayılı Toplu Konut Kanunu (Kabul Tarihi: 02.03.0984)
- 5104 Sayılı Kuzey Ankara Girişi Kentsel Dönüşüm Projesi Kanunu (Kabul tarihi: 11.03.2004)
- 5366 Sayılı Yıpranan Tarihi ve Kültürel Taşınmaz Varlıkların Yenilenerek Korunması ve Yaşatılarak Kullanılması Hakkında Kanun (RG. 05.07.2005)
- 5393 Sayılı Belediye Kanunu (RG 03.07.2005)
- 3194 Sayılı İmar Kanunu'nun 7181 Sayılı Kanun'la Değişik 18. maddesi (RG 04.07.2019, 09.05.1985)
- 5216 sayılı Büyükşehir Belediyesi Kanunu (RG 10.07.2004)
- Dönüşüm Alanları Hakkında Kanun Tasarısı (2005)
- 6306 sayılı Afet Riski Altındaki Alanların Dönüştürülmesi Hakkında Kanun (RG 15.12.2012) (İnam & Salalı, 2021, s. 86).

Her ne kadar bu çalışmalar hukuki bir boyutta işlenip mekanların işlenmesine verimlilik katmış olsa da birey ve kamu arasında muhtelif sorunları da beraberinde getirmiştir. Zira kentleşme süreciyle birlikte ortaya çıkan hukuki sorunlar, mevcut adli yapının sınırları içinde

çözölmeye çalışılmakta; ancak bu çaba çoğu zaman verimli olmamakla birlikte yeterli etkiyi yaratamamaktadır. Türkiye’de imar planlamaları, kentsel dönüşüm projeleri, mülkiyet ihtilafları ve kamulaştırma süreçlerine ilişkin davalar, genellikle Asliye Hukuk, Sulh Hukuk ve İdare Mahkemeleri gibi genel yetkili mahkemelerde görölmektedir. Genel yetkili olarak tanımladığımız bu mahkemeler, geniş görev alanlarının getirdiği yük ve ihtisaslaşmadan kentleşme sürecine özgü karmaşık ve teknik konuların ele alınmaya çalışılması mevcut sorunların çözümünü güçleştirmektedir. Mevcut mahkeme yapısı kentleşme süreciyle birlikte artan hukuki ihtilafları çözme konusunda önemli sınırlılıklar taşımaktadır. Özellikle imar uygulamaları, kentsel dönüşüm, kamulaştırma ve çevresel düzenlemeler gibi teknik uzmanlık gerektiren davalarda, şehircilik ilkeleri, kent sosyolojisi ve çevre hukuku gibi disiplinlerarası bilgi alanlarının yargı kararlarına yeterince yansıtılamaması, hukuki güvenliğin tesisi önünde ciddi bir engel oluşturmaktadır. Yerel yönetimlerle bireyler arasında artan uyuşmazlıklar, söz konusu alanda uzmanlaşmamış olan mahkemelerin bu karmaşık meseleleri bütöncöl bir çerçevede ele alamaması nedeniyle daha da derinleşmektedir. Bu durum yalnızca yargı süreçlerinin etkinliğini zayıflatmakla kalmamakta, aynı zamanda kentli bireylerin adalet duygusunu da zedelemektedir. Mevcut yargı düzeni, kentleşmenin doğurduğu özgün ve çok boyutlu sorunlara cevap vermekte yetersiz kalmakta, bu da kent temelli özel bir yargı mekanizmasına duyulan ihtiyacı açık biçimde ortaya koymaktadır.

Ayrıca kentleşme hız kazanmasıyla birlikte, özellikle çok partili siyasi hayata geçilmesinden sonra imar planları, yalnızca teknik düzenlemeler olmanın ötesine geçerek çeşitli toplumsal ve yönetsel dinamiklerin etkisinde şekillenmeye başlamıştır. Bu dönemde, yerel yönetimlerin ve merkezi idarenin imar planları aracılığıyla kent gelişimini yönlendirme ve toplumsal ihtiyaçlara cevap verme çabaları artmış; bu durum plan değişikliklerinin sayısında belirgin bir artışa yol açmıştır (Osmanoğlu, 2022, s. 982). Bu gelişmeler imar planlarına ilişkin kararların yalnızca idari bir işlem olarak değil, aynı zamanda hukuki denetime açık, sistematik ve öngörülebilir bir zeminde yürütölmesi gerekliliğini ortaya koymuştur.

Söz konusu hukuki sürecin uygulanabilir bir hale getirilebilmesi için kanuni bir zemine oturtularak bu çerçevede kanun ile sınırları çizilmiş ve tanımlanmış bir uygulama yönetimi ile birlikte, kentsel tasarım ve dönüşümün nasıl uygulanacağına ilişkin bir uygulama yönetmeliğine gerek duyulmaktadır (İnam & Salalı, 2021, s. 93). Buna ek olarak, bu çalışmalardan dolayı yaşanan sorunlar yasal yol takip edilerek ilgili mahkemelerde görölmektedir. Ancak Türkiye’deki hukuk sisteminde kent üzerine uzmanlaşmış bir mahkeme bulunmadığı için sorunların çözümünde de sorunlarla sıklıkla karşılaşmaktadır.

7. Kentleşmede Niğde’de Karşılaşılan Hukuki Sorunlar

Sağlıklı, verimli bir kent yaşamı için birçok ilde yapıldığı gibi Niğde’de de kentsel dönüşüm projeleri mevcut olup buna bağlı olarak kamulaştırma, devletleştirme gibi hukuki süreçler mevcuttur. Bunlardan biri, 2013 yılında Niğde Belediyesi ve Toplu Konut İdaresi (TOKİ) tarafından ortaklaşa yürütölen “Niğde Efendibey Kentsel Dönüşüm Proje Bölgesi”dir. Bu proje, Efendibey, Şahinalı ve Şehitler mahallelerini kapsayan yaklaşık 100 hektarlık bir alanı içine almaktadır. Daha önce yapılan bir araştırmada, katılımcılara “Kentsel dönüşüm projesinden memnun musunuz?” sorusu sorulmuş ve katılımcıların %33’ü memnun olduklarını, %77’si ise memnun olmadıklarını ifade etmiştir (Bulut ve Ceylan, 2013, s. 244). Böyle bir projede memnuniyet oranının düşük olması bu konuda ciddi sorunların yaşandığını göstermektedir. Ayrıca hukuki bir zemine dayandığı için bu sorunlar yasal yollarla giderilmeye çalışılmaktadır. Projeye dair süreçlerde kamulaştırma bedellerinin belirlenmesi, tahliye süreleri ve taşınma desteği gibi kritik konularda yaşanan belirsizlikler vatandaşların dava yoluna başvurmalarına neden olmuş, hukuki süreçlerin uzaması ise toplumsal güvensizlik yaratmıştır. Bu tür ihtilaflar, genellikle genel yetkili mahkemelerde görölmekte olup, söz konusu mahkemelerin kentsel planlama, toplu konut projeleri veya sosyal etki değerlendirmesi gibi uzmanlık gerektiren

alanlara ilişkin yeterli donanımına sahip olmamaları yargı süreçlerini geciktirmektedir.

Sosyolojik açıdan değerlendirildiğinde, dönüşüm sürecinin fiziksel boyutunun yanı sıra sosyal ilişkiler, mahalle kültürü ve aidiyet hissi gibi unsurları da etkilediği, bu durumun çeşitli toplumsal çatışmaları tetiklediği görülmektedir. Tüm bu nedenlerle, kentleşme süreçlerine özgü hukuki sorunların çözümünde daha uzmanlaşmış, katılımcı ve hızlı bir yargı sistemine olan ihtiyaç giderek belirginleşmektedir.

8. Kentleşme Üzerine Niğde Adliyesi Mahkemelerinde Görülen Davalar

Bu çalışmada üzerinde duracağımız konu Niğde’de kentleşme sürecinde karşılaşılan hukuki sorunlar, özellikle idare ve birey arasındaki ihtilaflardır. Bu sebeple elde ettiğimiz bulgular bireylerle idarenin (belediye ve özel idare) karşı karşıya kaldığı sorunları içermektedir. Kentleşmede hukuki çerçevede karşılaşılan sorunları birkaç başlık altında inceleyebiliriz.

İdarenin kamusal hizmet verme sürecinin bir parçası olan kamulaştırma, idareye kolaylıklar sağladığı gibi birtakım sorunlara da gebe olmaktadır. Bazen kamulaştırma sürecinde yaşanan arsanın değerinin yanlış hesaplanması, değer kaybı, takip edilecek hukuki yolların eksik ya da hatalı sonuçlanması gibi aksaklıklar, yaptığımız araştırmada bu konu özelinde; 2021-2024 yılları arasında Niğde Adliyesinde Asliye Hukuk, Sulh Hukuk Mahkemelerinde ve İcra Hukuk Mahkemelerinde açılan idarenin (özel idare ve belediye) ve bireyin taraf olduğu davalar incelenmiştir.

10. Niğde İl Özel İdaresi ve Bireyler Arasındaki Davalar

Bu bölümde, Niğde İl Özel İdaresine ait davalar ele alınmıştır ve bu davalar dört farklı türe ayrıldığı sonucuna varılmıştır.

Görülen Dava Türleri	Kamulaştırmасız El Atamadan Kaynaklanan Uyuşmazlıklar (Tazminat ve El Atmanın Önlenmesi)	Bedel Tespiti ve Tescil	Elbirliği Mülkiyeti (Sözleşmeden Doğan)	İtirazın Kaldırılması ve Tahliye	Paylı Mülkiyet (Sözleşmeden Doğan)
Niğde Asliye Hukuk Mahkemeleri (1,2 ve 3. Mahkemeleri)	16	201			
Niğde Sulh Hukuk Mahkemeleri			4		5
Niğde İcra Hukuk Mahkemeleri				5	

Tablo 1. 2021, 2022 ve 2023 Yıllarındaki Tarafları Bireyler ve İdare Olan Davalar

Tablo 1. Niğde ilindeki mahkemelerde 2021, 2022 ve 2023 yıllarında görülen davaların türlerine göre dağılımını göstermekte olup, özellikle “Kamulaştırmасız El Atamadan Kaynaklanan Uyuşmazlıklar” başlığı altında yoğun bir dava sayısının bulunması, mülkiyet haklarıyla ilgili toplumsal gerilimlerin arttığını ve bireylerin bu tür hak ihlallerine karşı hukuki yollara başvurduklarını göstermektedir. Hukuk sosyolojisi açısından, mülkiyet haklarının ihlali durumunda bireylerin adalet arayışının ve hukuk sistemine güveninin güçlü olduğu, tazminat ve el atmanın önlenmesi taleplerinin toplumsal bir hassasiyeti yansıttığı söylenebilir. Ayrıca, bedel tespiti ve tescil ile ilgili davalar, mülkiyetin paylaşımı ve elbirliği veya paylı mülkiyet

gibi durumlarda taraflar arasındaki anlaşmazlıkların sıkça hukuki çözümlerle sonuçlandığını ortaya koymaktadır. Dolayısıyla bu veriler kent sosyoloji kapsamında, mülkiyet hakları ve paylaşımı konusundaki toplumsal dinamiklerin hukuk yolu ile çözülmeye çalışıldığını göstermektedir.

11. Kent Mahkemeleri'nin Kurulması Gerekliliği

Kentleşme sürecinin beraberinde getirdiği hukuki sorunların çözümünde, mevcut yargı sisteminin bürokratik yapısı ve uzmanlık eksikliği önemli bir engel teşkil etmektedir. Bu sebeple, "Kent Mahkemeleri" adıyla yapılandırılacak yeni ve uzmanlaşmış bir yargı modelinin oluşturulması gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Bu mahkemelerin; imar uygulamaları, kentsel dönüşüm projeleri, kamulaştırma işlemleri, çevresel düzenlemeler ve mülkiyet sorunları gibi kentleşmeye özgü ihtilafları ele alabilecek, çok disiplinli bir yapıya sahip olması elzemdir. Söz konusu oluşacak yargılama sisteminde, bilirkişi sınırları içerisinde kalmak üzere; Belediye Meclisi veya İl Özel İdare Meclisi gibi yerel yönetim organlarının şehir planlama, kent sosyolojisi, çevre yönetimi gibi alanlarda uzman görüşleri alınarak değerlendirilmesi, daha bütüncül ve objektif bir adalet anlayışının gelişmesine katkı sağlayacaktır. Ancak kararların nihai aşamada, yargı bağımsızlığı ilkesi gereğince; bağımsız yargı mensuplarınca verilmesi temel bir gerekliliktir. Bu bağlamda görev yapacak hâkimlerin, kent hukuku, mülkiyet rejimleri, kentsel kamu düzeni gibi konularda özel bilgi ve deneyime sahip olmaları, mahkemelerin etkinliğini artıracaktır. Böyle bir yapılanma, yalnızca hukuki normlara değil, aynı zamanda sosyal adalet, çevresel sürdürülebilirlik ve mekânsal eşitlik gibi ilkelere de dayanan bir karar üretim sürecini mümkün kılacaktır.

Niğde gibi yapısal dönüşüme açık, gelişim potansiyeli yüksek kentler açısından düşünüldüğünde, Kent Mahkemeleri'nin kurulması yalnızca bireysel davaların çözümünü hızlandırmakla kalmayacak; aynı zamanda kent vizyonunun hukuki temeller üzerine inşa edilmesine de katkı sunacaktır. Bu mahkemeler, kentsel politikaların hukuki yönünü destekleyecek şekilde, toplumsal uzlaşmayı ve kentli bireylerin haklarını daha etkin biçimde koruyabilecek kapasitede olacaktır.

Sonuç

Kentin sosyolojik olarak analiz etmede mekânın ortaya koyduğu faktörlerin toplumsal olarak anlamlandırılabilmesi ve dönüşümün sağlıklı bir değerlendirmeye tutulabilmesi için normatif kuralların oluşturduğu hukukun birincil önemde belirleyici olması oldukça önemlidir. Çünkü kuralların ortaklaşmadığı kentlerde, toplumsal gelişmenin ve kentin dinamiklerinin varsayımsal olarak kabulü ancak hukuk sosyolojisi literatürü ile mümkün kılınmaktadır. Dolayısıyla kent sosyolojisi sosyolojik analizde en çok hukuk sosyolojisi literatürüne muhtaçtır. Niğde ili örneği üzerinden yapılan incelemeler, kentsel dönüşüm projelerinin yalnızca fiziksel yapıları değil, aynı zamanda bu yapıları kullanan ve etkileşimde bulunan toplumsal grupları da etkileyen bir süreç olduğunu ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, kentleşme sürecinin hukuki boyutları, kentteki farklı toplumsal gruplar arasındaki eşitsizlikleri derinleştirebilir ve toplumsal huzursuzluklara yol açabilir. Hukuk, kentleşme sürecinde bu eşitsizlikleri azaltma, toplumsal adaleti sağlama ve bireylerin haklarını koruma noktasında önemli bir araçtır.

Kent Mahkemeleri önerisi, hukuk sosyolojisi ve kent sosyolojisi perspektifinden değerlendirildiğinde, yalnızca hukuki sorunların çözülmesinde değil, aynı zamanda toplumsal yapının düzenlenmesi ve kentli bireylerin haklarının korunması açısından da kritik bir öneme sahiptir. Kent Mahkemeleri'nin kurulması, kentsel yaşamın dinamiklerine daha duyarlı bir yargı mekanizmasının oluşturulmasını sağlayarak, hukukun sosyal gerçeklikle daha uyumlu bir şekilde işlev görmesini mümkün kılabilir. Bu tür mahkemeler, kentleşmenin getirdiği sosyal ve kültürel sorunları da göz önünde bulundurarak, toplumsal adaletin sağlanmasına katkıda bulunabilir. Sonuç olarak, kentleşme sürecinin hukuki sorunları, yalnızca teknik ve idari meseleler olarak ele alınmamalıdır. Bu sorunlar, aynı zamanda toplumsal yapıların ve güç

ilişkilerinin yeniden şekillendiği bir bağlamda, hukuk sosyolojisi ve kent sosyolojisi perspektiflerinden de incelenmesi gereken derin toplumsal olgulardır. Kent Mahkemeleri gibi özel mahkeme türlerinin kurulması, kentleşme sürecinde hukukun toplumsal işlevini daha etkin bir şekilde yerine getirmesine ve kentlerin daha adil ve sürdürülebilir bir yapıya kavuşmasına katkı sağlayacaktır.

Kaynakça

- Akkar, Z. M. (2006). Kentsel dönüşüm üzerine Batı'daki kavramlar, tanımlar, süreçler ve Türkiye. *Planlama*, 29-37.
- Aydın, M. (2015). Anayasa Mahkemesi kararlarında hak arama özgürlüğü. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 61(3), 1-37.
- Aziz B. Erdeşir-İ Esterebâdi. (1990). *Bezm u Rezm* (Çev. M. Öztürk). Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Bal, H. (2008). *Kent sosyolojisi*. Fakülte Kitabevi.
- Bulut, İ. ve Ceylan, S. (2013). Kentsel dönüşüm yaklaşımlarına bir örnek: Efendibey (Niğde) kentsel dönüşüm uygulaması. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 239- 256.
- Çeçen, A. (1995). *İnsan hakları*. Gündoğan Yayınları.
- Göde, K. (1994). *Eratnahılar (1327-1381)*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Hoca Sadettin Efendi. (1979). *Tacü't-Tevarih, III* (Haz. İ. Parmaksızoğlu). Kültür Bakanlığı.
- İbn Battûta. (2000). *İbn Battûta seyahatnâmesi I-II* (Çev. A. Sait Aykut).
- İnam, Ş., Salalı, V. (2021). Türkiye'de kentsel dönüşüm. *Ankara Barosu Dergisi*, 79(1), 76-110.
- Karakaya, İ. (2012). *Bilimsel Araştırma Yöntemleri* (Ed. A. Tanrıöğen). Anı.
- Keleş, I., Polat, S. ve Dostoğlu, N. (2007). Kentsel dönüşüm kavramı üzerine: Bursa'da Kükürtlü ve Mudanya örnekleri. *Uludağ Üniversitesi Mühendislik-Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 12(1), 61-76.
- Keleş, R. (2020). *Kentleşme politikası*. İmge Yayınevi.
- Keleş, R. (1998). *Kentbilim terimleri sözlüğü*. İmge Yayınevi.
- Köprülü, B. (1970-1971). *Medeni hukuk*. Fakülteler Matbaası.
- Oğuzman, K., Seliçi, Ö. ve Oktay-Özdemir, S. (2018). *Eşya Hukuku*. Filiz Kitabevi.
- Öztan, B. (1998). *Medeni hukukun temel kavramları*. Turhan Yayınevi.
- Osmanoğlu, E. (2022). Prof. Dr. Ruşen Keleş ile kent üzerine. *İdealkent*, 13(37), 980-991.
- Öztürk, G. (2012). *Niğde Sancağı merkez kasabası Asar-I Atika defteri*. Kömen Yayınları.
- Sadri, S. Z. (2008). Kentsel dönüşüm ve kent hakkı: Fener-Balat rehabilitasyon programı ve santral İstanbul projesi.
- Tolan, B. (1991). *Toplumbilimine giriş*. Adım Yayınları.
- Topal, N. (2013). Unutulmuş bir mescidin varlığı üzerine: Niğde Kubbe Mescidi. *The Journal of Academic Social Science Studies*.
- Toroğlu, E. (2006). *Niğde ili yerleşmeleri ve lokasyon planlanması*. [Yayınlanmamış Doktora Tezi]. Ankara Üniversitesi.
- Yarım Altunay, U. S., (2020). Güncel kentsel sorunlar. *Şehir Araştırmaları Dergisi*, 502-505.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı. (1997). "Eretna". *İA*, IV, 309-310.

Extended Summary

Urbanization is a complex process shaped by industrialization, population growth, economic development, and the influence of modern societies. This process leads to significant transformations in social life, affecting various dimensions ranging from the physical growth of cities to changes in societal structures. Modern urbanization has resulted in the aggregation of people in large cities with the hope of achieving better living conditions, but it has also led to the emergence of infrastructural problems, legal issues, and social inequalities. Urbanization leaves deep marks not only in physical space but also in social, economic, and cultural aspects. The increasing expectations of people regarding urban living spaces impose significant responsibilities on governments

and urban planners, while the legal management of the urbanization process has become increasingly important. The urbanization process involves several factors that shape people's living spaces. The most prominent of these factors is the rapidly increasing population, along with industrialization and technological advancements, which accelerate this process. As cities expand, there is a growing need to improve the quality of life, upgrade infrastructure, and enhance social services. However, meeting these needs often requires legal regulations and changes in societal policies. The rapid advancement of urbanization brings with it legal issues such as property rights, environmental regulations, and urban transformation, which are often complex and take considerable time to resolve. Violations of property rights, incorrect zoning plans, environmental degradation, and infrastructure deficiencies infringe upon individuals' rights and undermine social justice. These legal issues arising during the urbanization process demonstrate the limited capacity of existing legal systems to effectively manage such a dynamic and rapidly changing phenomenon. Modern legal systems are typically built on traditional structures and often lack the flexibility and effectiveness required to handle rapidly evolving phenomena such as urbanization. When making legal regulations concerning urban transformation, zoning plans, environmental regulations, and social security, the needs and dynamics of society must also be taken into account. In this context, it is necessary for legal systems to adapt to the new conditions brought about by urbanization. In addition to existing legal frameworks, special solutions must be developed to manage these processes more effectively. With urbanization, particularly in cities with rapid population growth and industrialization, issues such as haphazard construction, inadequate infrastructure, and environmental degradation are becoming more pronounced. These issues raise significant legal questions related to property rights and environmental regulations. For instance, errors or improper planning in zoning plans can violate individuals' property rights, leading to serious legal problems for both individuals and communities. Furthermore, legal disputes related to urban transformation projects and environmental regulations can hinder the realization of social justice. Resolving these issues requires more rapid and effective legal regulations, with active participation from local governments playing a crucial role in this process. To address the legal dimensions of urbanization more effectively, the establishment of specialized legal mechanisms has frequently been proposed. In this regard, the establishment of specialized Urban Courts has been suggested. Urban Courts, as judicial bodies specializing in issues specific to urbanization, such as property, environmental concerns, zoning plans, and urban transformation, could facilitate the quicker and fairer resolution of legal disputes. These courts would possess deeper knowledge and experience in dealing with legal issues arising from urbanization, which would result in more efficient and just management of the process. The establishment of Urban Courts could be an important step in ensuring social justice. Such courts would help preserve social balance by protecting the rights of various societal groups, particularly in large-scale projects such as urban transformation. Ensuring legal security during the urbanization process is critical not only for maintaining social justice but also for promoting sustainable urbanization. Legal security ensures the protection of individuals' rights and the establishment of a just system. This also facilitates the more effective implementation of environmental controls, urban planning, and social services. To cope with the challenges posed by urbanization, legal regulations must be made with both the current situation and future projections in mind. In this context, the legal management of urbanization is a vital factor for the sustainable development of modern societies. In conclusion, to resolve the legal issues arising from urbanization, the development of new legal mechanisms is essential. Innovative proposals, such as the establishment of Urban Courts, could contribute to the more just and sustainable management of the urbanization process. This paper aims to deeply examine the legal aspects of urbanization and offer suggestions for how existing legal systems can better adapt to this dynamic process. As a result of these proposals, the dynamics of urban spaces will progress in a healthier manner.

Türk, O., Koç, F. (2025). Kıpçak Türkçesi Sözlüğünde kadın ve aile ile ilgili söz varlığının Derleme Sözlüğü'ndeki karşılıkları ile mukayesesi. *Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 8(2), 279-300.

KIPÇAK TÜRKÇESİ SÖZLÜĞÜNDE KADIN VE AİLE İLE İLGİLİ SÖZ VARLIĞININ DERLEME SÖZLÜĞÜ'NDEKİ KARŞILIKLARI İLE MUKAYESESİ

Osman TÜRK*

Fatma KOÇ**

Öz: Kadın ve aile, her daim birlikte anılacak olan ve birbirine sıkı bir şekilde bağlı olan iki temel kavramdır. İnsanlığın başladığı günden bu yana, kadın hem doğuştan getirdiği kimliğiyle hem de sonradan kazandığı kimliklerle toplumdaki yerini korumuştur. Kadının toplum içerisinde edindiği öncelikli statü ise aile kurumunu meydana getirmesiyle başlamaktadır. Zamanla değerlendirildiğinde kadına olan bakış açıları farklılık göstermiştir. Kadınlar; kimi zaman soyutlanmış, kimi zaman desteklenmiş ve kimi zaman da edindiği siyasi, sosyal ve kültürel kazanımlar sebebiyle desteklenmiştir. Kadın, kendi öz kimliğini sosyolojik potansiyel anne aday olma özelliğini ise biyolojik temelde var ederek dünyaya gelir ve aile kurumunun zeminin oluşturur. Dolayısıyla kadının bu görevi yanında toplumdaki ekonomik ve sosyal kimliğini kazanması, ona biraz daha fazla sorumluluk yüklemiştir. Dünyadaki gelişim sürecine bağlı olarak küreselleşme ve modernleşme aşamalarında kadın da cinsiyet olarak sadece annelik göreviyle durağan bir durum sergilememiştir. Bu süreç, kadına ait bazı sosyal sorumlulukları ve kazanımları da mecbur kılmıştır. Türk edebiyatında verilen eserlerde kadın unsuru konu olarak işlenmiş hem kadına hem de aileye değer verilmiştir. Bu nedenle ortaya koyulan eserlerde, kadın kavramını anlam bakımından karşılayacak olan birçok sözcük kullanılmıştır. Söz konusu çerçevede kadın ve aile ile ilgili söz varlığı geniş bir alanı kapsamıştır. Bu alan içerisinde kadının kazandığı kimliklere ilişkin ve aile fertlerini temsil etme noktasında birçok sözcük kullanılmıştır. Bu çalışmada *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*'nde kadın ve aile ile ilgili söz varlığı taranmak suretiyle tespit edilmiş, tespit edilen sözcükler bildirdiği anlamlara göre sınıflandırılarak değerlendirilmiştir. Tespit edilen söz varlığına ilişkin sözcüklerin *Derleme Sözlüğü*'ndeki karşılıkları ve her iki sözlükteki sözcüklerin mukayesesi üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: *Kıpçak Türkçesi, Derleme Sözlüğü, söz varlığı, kadın, aile*

IN THE KIPCHAK TURKISH DICTIONARY, THE COMPARISON OF THE VOCABULARY ABOUT WOMEN AND FAMILY IN THE DİALECTICAL DICTIONARY OF TURKISH

Abstract: Women and family are two basic concepts that will always be mentioned together and are tightly connected to each other. Since the beginning of humanity, women have maintained their place in society both with their innate identity and the identities they have acquired later. The primary status that women gain in society begins with the establishment of the family institution. When evaluated over time, perspectives on women have varied. Women have sometimes been isolated, sometimes supported, and sometimes supported due to the political, social, and cultural

* Doç. Dr., Harran Üniversitesi, osmanturkgau@gmail.com

ORCID: 0000-0002-9379-6225

** Dr. Öğr. Üyesi, Adıyaman Üniversitesi, fatma_koc_1991@hotmail.com

ORCID: 0000-0003-2736-5459

gains they have acquired. Women come into the world with their own identity and the biological basis of being a potential mother candidate and form the basis of the family institution. Therefore, in addition to this duty, women gaining their economic and social identity in society has given them a little more responsibility. Depending on the development process in the world, in the globalization and modernization stages, women have not only exhibited a static situation with the duty of motherhood. This process has also necessitated some social responsibilities and gains belonging to women. In the works given in Turkish literature, the female element has been treated as a subject and both women and family have been valued. For this reason, in the works presented, many words have been used that will correspond to the concept of woman in terms of meaning. In this framework, the vocabulary related to women and family covers a wide area. In this area, many words have been used in relation to the identities acquired by women and to represent family members. In this study, the vocabulary related to women and family in the Kipchak Turkish Dictionary has been scanned and the words detected have been classified and evaluated according to the meanings they convey. The equivalents of the words related to the detected vocabulary in the Compilation Dictionary and the comparison of the words in both dictionaries have been emphasized.

Keywords: Kipchak Turkish, The Dialectical Dicitonary of Turkish, vocabulary, woman, family

Türkler, aile ve soy bağlarına tarih boyunca önem veren bir millettir. İslamiyet'in kabulünden önceki dönemden bu yana kadın ve aile onlar için korunması gereken en önemli unsurlardan olmuştur. Geniş bir coğrafyaya hükmeden Türkler, aile kurumunun toplumdaki birliği ve dayanışmayı oluşturduğu düşüncesini bir bakış açısı olarak görmüştür. Hun Devleti'nde ailenin gücünü yitirmekle savaş gücünü yitirmek eş değer görülmüştür (Yuvalı-Demirci, 2021, s. 34). Söz konusu durum, Türk dilinin ilk yazılı belgelerinden itibaren belirgin bir şekilde görülmektedir. Orhun Kitabeleri'nde Türk sosyal hayatını ifade etmek için *oguş* (aile), *urug* (aileler birliği), *bod* (boy, kabile), *bodun* (boyalar birliği) ve *il* (devlet) yapılanması görülmektedir (Mandaloğlu, 2022, s. 483).

Aile bir bütün olmakla birlikte çocuk yetiştirmek, nesil devamını sağlamak Türklerde kutsal bir görev olarak görülmüştür. Türkler, ataerkil bir yapıya sahip olmasının yanında aile içerisinde kadın da söz sahibidir. Toplumun ilerlemesi ve gelişmesi, onun sağlam temeller üzerine inşa edilmesine bağlıdır. Aile kurumunun sağlam olması, toplumun ve milletin de sağlam bir yapıda olması demektir. Gökalp, iyi bir aileden iyi bir millet doğduğu görüşünü savunmaktadır (Gökalp, 1965, s. 414- 415).

Türklerde kadın, aileyi meydana getiren temel unsurdur. Kadınlar Türk toplumunda, sosyal yaşamın içerisinde olmuş ve annelik göreviyle aile kurumunun yapılanmasında etkin bir rol oynamıştır. Göçebe toplumun bir bireyi olarak Türk kadını ailesini, çocuklarını ihmal etmeden, yeri geldikçe siyasi ve sosyal yaşantının içinde yer almıştır (Ersoy, 2012, s. 56). İslamiyet'in kabulünden önce ve sonra kadın, Türkler tarafından koruma altına alınmış ve saygı gösterilen bir kimlik olmuştur. Türklerde kadın İslamiyet öncesinde yazılmış şiirlerde kutsal yerini almış, Türk erkeği onu daima yüce bir varlık olarak göstermiş ve yüceltmıştır (Özdener, 1988, s. 232). Türk kadını, vatanı için her türlü fedakârlıkta bulunmuş savaşlarda cephelerde savaşmayı göze alarak Türk askerine yardım etmiştir.

Dil ve Söz Varlığı

Kültürün ve yaşamın dile ve onun sistemine yansımaları elbette doğal bir durumdur. Dil, kültürü gelecek nesillere aktaran bir mekanizmadır. Her sözcüğün bir anlam kategorisi bulunmakta ve bu sözcükler, işlevsel açıdan buna göre değer kazanmaktadır. Dil, insanla birlikte vardır ve insanoğlu yeryüzünde var olduğu müddetçe de varlığını sürdürmeye devam edecektir (Özdarıcı, 2011, s. 128). Sözcüklerin dildeki yeri, sadece ses ve şekil yapısını değil, bu unsurların meydana getirdiği maddî ve manevî çağrışımları da kapsamaktadır. “Kelime hazinesi bir dilin bütün kelimeleri; bir kişinin veya bir topluluğun söz dağarcığında yer alan kelimeler toplamı.” (Korkmaz, 1992, s. 100). Söz varlığı içerisinde aynı anlam kategorisine sahip olan sözcükler, Türk dilinin tarihî seyrindeki farklı dönemler içerisinde farklı fonetik

görünümlerde yer alabilmiştir. Dil vasıtasıyla kelimelerin değişik coğrafyalarda ve zamanlarda yer değiştirmesi kaçınılmazdır (Türk-Koç, 2021, s. 21). Bunun yanı sıra ses dizilimi bakımından aynı sözcük görünümünde olup farklı anlamlara işaret eden sözcükler de bulunmaktadır. “Söz varlığı, sadece bir dilde birtakım seslerin bir araya gelmesiyle kurulmuş simgeler, kodlar- ya da dilbilimdeki terimiyle göstergeler- olarak değil, aynı zamanda o dili konuşan toplumun kavramlar dünyası, maddi ve manevi kültürünün yansıtıcısı, dünya görüşünün bir kesiti olarak düşünülmelidir.” (Aksan, 1996, s. 7). Türkçede kadın ile ilgili söz varlığı doğal olarak aile ile ilgili olanları da karşılayabilmiştir. Çünkü kadının aile içinde rol ve sorumlulukları, bu konuyla ilgili olan söz varlığına da geniş bir perspektifte tesir etmiştir.

Söz varlığı içerisindeki kadın ile ilgili sözcükler ve farklı kullanımlar oldukça önemlidir. Bunlar genel söz varlığı araştırmaları için önemli olduğu kadar, eski Türk toplumunun cinsiyet kültürünü ve kadının toplumdaki statüsünü göstermesi açısından da değerlidir (Karahan, 2006, s. 1).

Türkçenin söz varlığında yer alan sözcükler, tarihî Türk lehçeleri ve Türkiye Türkçesi ağızları içerisindeki sözcüklerle ortaklık taşımaktadır. Ayrıca mevcut olan sözcüklerin fonetik yapısı aynı olmasına rağmen anlam olarak ayrışmalar gösteren sözcükler de bulunmaktadır.

“Dil tarihi açısından pek çok tarihî ve çağdaş lehçesi bulunan Türkçenin her lehçesi içerisinde de farklı ağızları bulunmakta bu ağızlar içerisinde Çağdaş Kıpçak grubu Türk lehçeleriyle ortaklık gösteren söz varlıkları yer almaktadır” (Tanç, 2004, s. 90).

Derleme Sözlüğü, söz varlığının ağızlardaki varlığını içeren en değerli eserlerden biridir. Bu bakımdan ağız ve söz varlığı ilişkisi ile ilgili çalışmalarda başvurulacak bir sözlük türüdür. *Derleme Sözlüğü*'nün Anadolu'da kaybolmaya yüz tutmuş kelimelerin gelecek kuşaklara aktarılmasındaki rolü çok büyüktür (Çakmak, 2024, s. 2).

Türk dilinin farklı lehçelerindeki ve ağızlarındaki aynı anlama gelen ancak söyleyiş farklılıklarının bulunduğu sözcüklerin incelenmesinde birçok farklı sözlük dikkate alınmakla birlikte *Derleme Sözlüğü*'nün de bu noktada katkısı büyüktür. Kâşgarlı'nın *Dîvânü Lugâti't-Türk* adlı eseri farklı Türk boyları arasında Türkçe kelimelerdeki söyleyiş farklılıklarını ortaya koymasıyla Türk dilinin ilk ağız sözlüğü olarak da kabul edilmektedir (Çakmak, 2024, s. 68).

1. Çalışmanın Amacı ve Yöntemi

Bu çalışmada Recep Toparlı, Hanifi Vural ve Recep Karaatlı'nın birlikte hazırlamış oldukları *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü* (2007) içerisinde geçen kadın ve aile ile ilgili söz varlığı incelenmiş ve toplam 70 adet sözcük tespit edilmiştir. Tespit edilen sözcükler, kadın ve aile ile ilgili söz varlığının bildirdiği anlama göre tasnif edilmiş ve 9 başlık altında değerlendirilmiştir. Kıpçak Türkçesi Sözlüğü içerisindeki toplam 70 sözcüğün *Derleme Sözlüğü*'ndeki varyantları belirlenerek sözcükler arasında anlam mukayesesi yapılmıştır. *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü* “KTS”, *Derleme Sözlüğü* “DS”, cilt bilgisi “C.” şeklindeki kısaltmalarla gösterilmiştir. Çalışmadaki veriler ışığında sözcüklerin her iki sözlükteki anlam karşılıkları ve bulunup bulunmama durumları gözetilerek ulaşılan sonuçlar aktarılmıştır.

Çalışmada fonetik olarak aynı olan kelimelerin anlam açısından bir karşılaştırması yapılmış olup herhangi bir köken incelemesine gidilmemiştir. Yöre bilgisi bir kez verilen aynı sözcükler farklı tasnif başlıklarında da yer alması sebebiyle bu sözcüklere ait yöre ve cilt bilgisi tekrar verilmemiştir. Ancak tasnif başlıkları altında bu sözcükler tekrar verilmiştir. Çünkü bir sözcük farklı başlıklarda yer alabilmektedir.

Çalışmanın amacı ise Kıpçak Türkçesinde var olan aile ve kadın ile ilgili söz varlığının Türkiye Türkçesi ağızlarındaki görünümünü ve anlamsal karşılıklarını hem ortaklık hem de farklılık açısından ortaya koymaktır.

2. Kadın ve Aile ile İlgili Söz Varlığı

2.1. Aile Bireylerini Bildirenler

Aile bireylerini bildiren toplam 32 sözcük belirlenmiştir. Tespit edilen 32 sözcükten 14 tanesinin DS'de karşılığı bulunmamakta, 13 tanesinin aynı ve 5 tanesinin de farklı anlamı karşıladığı görülmüştür.

ağa: Ağabey, büyük erkek kardeş. (KTS)

ağa: 1. Ağabey, büyük erkek kardeş. (DS)

*Emirdağ, Eber, Çiftlik, Burhaniye *Dinar, İshaklı *Bolvadin -Afyon Karahisar, *Karahallı köyleri, Hardallı *Eşme -Uşak İleydağı, İnasara *Uluborlu, Sarıdris, Bağlılı, *Eğridir, *Gelendost, İlyas *Keçiborlu, *Yeşilova köyleri, *Bucak, -Burdur köyleri *Acıpayam, Karahisar, Yukarıboğaz *Tavas, Çöplü *Çivril, *Çal ve köyleri -Denizli, Dallıca *Nazilli -Aydın, Özbek *Urla, Ulaş *Seferihisar -İzmir, Hacıhalil *Alaşehir, *Akhisar ve köyleri -Manisa, Pelitköy *Burhaniye, -Balıkesir, Küçükuyu *Ayvacık -Çanakkale, Cumalıkızık -Bursa, Yakakayı, -Eskişehir, *Düzce, *Gerede -Bolu, Giremez *Araç, *Taşköprü köyleri, Kuzyaka -Kastamonu, Çitli *Mecitözü, -Çorum, *Boyabat -Sinop, B. Kızıoğlu *Lâdik -Samsun, *Merzifon ve köyleri, Zara -Amasya, *Zile, Necip Turhal, Kunduzağlı, Heris *Artova -Tokat, *Arapkir -Malatya, *Kilis, -Gaziantep, *Afşin -Maraş, *Antakya ve köyleri -Hatay, *Boğazlıyan -Yozgat köyleri, Yassıören -Ankara, *Bünyan, *Sarız -Kayseri, *Mucur köyleri -Nevşehir -Niğde *Mut köyleri, *Silifke ve köyleri, *Gülner köyleri, *Anamur köyleri -İçel, Yakabağ *Fethiye -Muğla C.1

2.Baba. (DS)

*Düzce -Bolu Çitli *Mecitözü, -Çorum *Merzifon -Amasya *Zile, *Reşadiye köyleri, Kunduzağlı, Heris *Artova -Tokat Havsı *Kelkit, *Bayburt köyleri -Gümüşhane -Artvin çevresi Sapkara *Ardahan, -Kars ve çevresi Cenciğe -Erzincan Erzurum çevresi Aşudu *Darende -Malatya *Afşin -Maraş *Gürün ve köyleri, *Koyulhisar, M. Hüyük *Şarkışla, *Divriği köyleri, Çepni *Gemerek -Sivas Aldemirci *Çayıralan, Sarıhamzalı *Sorgun, *Boğazlıyan, Cihanpaşa, Gökçekışla -Yozgat Kürtü *Şereflikoçhisar -Ankara *Bünyan, *Sarız -Kayseri *Mucur köyleri, -Nevşehir *Bor, -Niğde C.1

3.Kayınbirader (DS)

Bademli *Dinar -Afyon Karahisar, Darıveren *Acıpayam, Muğlasın *Tavas, Kösten -Denizli, *Merzifon -Amasya, Kürtü *Şereflikoçhisar -Ankara C.1

4. Kayınbaba, kaynata.

Tekke -Gümüşhane, Yaylacık, Kapıköy, Ustalar *Ardanuç -Artvin

5.Şeyh.

-Balıkesir C.1

6.Seyit, peygamber sülâlesine mensup kimse. C.1

*İğdir ve köyleri -Kars

7.Sevgili. C.1

-Burdur

8. Büyük erkek kardeş. C.12

İzmir, Kuzköy *Akkuş Ordu *Güdül ve köyleri Ankara Konya

9. Saygıdeğer (kimse). C.1

*Kula Manisa

10.Dostum, arkadaşım anlamında seslenme ünlemi. C.1

Dereçine *Sultandağı Afyon

11.Ağa, bey, efendi; arkadaş; baba; ağabey. || ağa begin: kocam, beyim, eşim || ağafendi: ağa efendi C.3

Erzurum

12.Ona (III. teklik şahıs zamiri yaklaşıma ve bulunma hâli)

Rize

13. ağa, mülk sahibi. // ağanın. 2. "ağabey, sahip, efendi" veya "yiğit, adam..." manasında bir hitap ifadesi. // ağam

Artvin Yusufeli Uşhum köyü

āhi: Ar. Kardeş. (KTS)

- (DS)

ana: Anne. (KTS)

ana: 1. Esas, asıl, sermaye, temel. (DS)

Çulhan *Bozdoğan -Aydın-Manisa *Edremit -Balıkesir *Simav, -Kütahya Bozan - Eskişehir -Kastamonu *Çerkeş -Çankırı -Samsun Zara -Amasya Kalafka -Trabzon -Malatya köyleri Bahçeli, *Bor, -Niğde *Elmalı -Antalya C.1

2. Değirmende çarka giden suyu salmaya yarayan ark. (DS)

Evreşe *Gelibolu -Çanakkale Danışman *Fatsa, *Mesudiye köyleri, -Ordu ve köyleri *Görece, *Tirebolu ve köyleri, -Giresun Beşikdüzü *Vakıkebir -Trabzon -Erzincan C.1

3. Irmak, nehir gibi suların aktığı asıl yatak. (DS)

Büyükyenice *Osmaneli -Bilecik Bozan -Eskişehir -Edirne C.1

4. Toprak kazıldığı zaman meydana çıkan alt tabaka, sert toprak. (DS)

-Kayseri C.1

5. Mahyacılıkta çengelle bağlanan esas ip. (DS)

-İstanbul C.1

6. Ağaç gövdesi. (DS)

Hisar *Sarayköy -Denizli C.1

7. Patlıcan fidesi. (DS)

Ayaş -Ankara C.1

8. Tütünün alttan üçüncü tabakası olan en iri yaprakları. (DS)

*Düzce -Bolu -Samsun C.1

9. Arı beyi. (DS)

-Edirne C.1

10. Sirke içinde pelte hâlinde bulunan maya. (DS)

Kalafka -Trabzon C.1

11. Kapı, pencere kasası. (DS)

Bozan -Eskişehir -Tokat -Niğde C.1

12. Çatıda kullanılan kalın kereste, kalas. (DS)

-Yozgat köyleri İbriktepe, Harala, Karaağaç *İpsala -Edirne C.1

13. Ana kalıpla dökülmüş büyük kerpiç. (DS)

-Maraş Sobran *Nallıhan -Ankara C.1

14. Kilimlerde veya kıldan örülen çul, heybe, çuval gibi şeylerde tam ortaya konulan büyükçe bir motif. (DS)

İncekum *Silifke -İçel C.1

15. Korku, sıkıntı, şaşma bildirir ünlem. (DS)

Dereçine *Sultandağı Afyon C.1

16. Anne.

Diyarbakır, Doğu Trakya, Erzurum, Keban Baskil Ağın Elazığ, Çüngüş, Çermik
Diyarbakır

ata ana: Babanne. (KTS)

- (DS)

ata ata: Dede, büyükbaba. (KTS)

- (DS)

ata: (I): Baba, ata. (KTS)

ata: Baba. (DS)

Diyarbakır

bala: (I): Çocuk, yavru. (KTS)

bala: 1. Çocuk, yavru, küçük. (DS)

-İzmir Dombaylı *Salihli -Manisa -İstanbul -Bursa *Merzifon köyleri -Amasya çevresi Çilehane *Reşadiye -Tokat Zarşat, Kızılçakçak *Arpaçay, Taşburun, *İğdır, Göle *Posof, İrişli, Bayburt *Sarıkamış, -Kars *Erciş -Van Üstükran, -Bitlis Karaözü *Gemerek -Sivas *Polatlı -Ankara *Ereğli, Böğrüdelik *Cihanbeyli, Haha, Argıthanı, Başhöyük *Kadınhanı, -Konya -Adana Büyükmanika *Saray -Tekirdağ Kerkük, Bulgaristan C.2

2. Oğlan çocuğu. (DS)

Kerkük C.2

3. Bezden yapılmış bebek. (DS)

*Reyhanlı ve Amik ovası Türkmenleri -Hatay Çukurkuyu, Kızılca, Zengen *Bor -Niğde C.2

4. Marangozların cila yapmak için kullandıkları içi pamuk dolu bez. (DS)

Düzköy, *Keşap -Giresun C.2

5. Bulaşık bezi. (DS)

-Bilecik C.2

6. Karamuk. (DS)

Alanlı -Aydın *Fethiye köyleri -Muğla C.2

7. Yabani bakla. (DS)

Sürez *Bozdoğan -Aydın C.2

8. Bela. (DS)

Zarşat *İğdır -Kars C.2

9. Zor, güç. (DS)

Gülpınar *Ezine -Çanakkale C.2

10. Tatar. (DS)

Kayapa -Edirne C.2

11. Manda yavrusu, malak. (DS)

-Erzurum C.2

12. Bari, keşke, hiç olmazsa, öyle ise. (DS)

Yenice, Kayı *Emet -Kütahya C.2

13. Yavru, çocuk. (DS)

Erzurum C.3

14. Yavru. (DS)

Kars

cice: Çocuğun annesine seslenirken kullandığı hitap. (KTS)

cice: 1. Abla. (DS)

Beki *Karahallı -Uşak, Kesme *Eğridir -Isparta -Denizli ve ilçeleri Dalıca *Nazilli - Aydın -Çanakkale Ulubey -Kütahya Sermi *Düzce -Bolu Himmetoğlu, *Devrek -Zonguldak *Çerkeş, *İlgaz -Çankırı -Sinop *Kavak, Alaçam *Bafra -Samsun Ölçek, *Ardahan -Kars - Urfa -Konya ve ilçeleri Bahçeli *Bor -Niğde Durak -Adana Koçaşlı *Gülner, *Silifke, *Mut -İçel *Manavgat -Antalya Ceylan *Fethiye -Muğla -Edirne *Pınarhisar -Kırklareli Bıyıklı - Tekirdağ, Uşak. C.3

2. Büyük anne. (DS)

Kavakköy *Çivril -Denizli Pazarcık *Bozöyük -Bilecik Yedikule -İstanbul Uluşiran *Şiran -Gümüşhane -Kayseri -İçel C.3

3. Hala. (DS)

*Yalova -İstanbul -Kastamonu Misis -Adana C.3

4. Teyze. (DS)

-Konya Kızılağaç -Antalya C.3

5. Görümce. (DS)

Zeytinbeli -Adana C.3

6. Yenge, amca karısı. (DS) (DS)

Erzurum C.3

doğdok: Öz kardeş. (KTS)

dokdok: Testi. (DS)

Rumeli göçmenleri -İçel C.4

ebe: Anne, nine, ebe. (KTS)

ebe: 1. Büyükanne, nine. (DS)

*Bolvadin ve köyleri, Kırıklar, Çiftlik *Dinar, *Emirdağ -Afyon *Eşme -Uşak Eskigençeli, Gelegerur *Yalvaç, *Eğridir, *Sütçüler, Gönen, Lağus, Köke *Gelendost -Isparta Kayadibi *Yeşilova, Karamanlı *Tefenni, Karaseki *Bucak, -Burdur Alaeddin *Acıpayam, *Sarayköy köyleri, İsabey *Çal, Belevi, *Tavas, Derbent *Buldan, *Çivril, Kale, Narlıdere, Bereketli, Kızıllı köyleri, -Denizli Sürez *Bozdoğan, Eğridere *Kuyucak, -Aydın -İzmir ve çevresi Sandal, *Kula, *Akhisar -Manisa Osmanlar, Çakallar *Balya, Bakacak -Balıkesir *Bayramiç -Çanakkale Yürükler -Kütahya Dudaş *Söğüt, Halıköy, *Gölpazarı, Pazarcık, Dodurga *Bozüyük, *Osmanlı -Bilecik *Sivrihisar, Bozan, Sarıkavak, Tokat -Eskişehir *Gölcük, Derince *İzmit -Kocaeli Kırısık, *Gerde -Bolu *Devrek, Yakademirciler, Kilimli, Cumayarı, Aliköy *Çaycuma, Koyullu *Safranbolu -Zonguldak Aşağıkay *Tosya -Kastamonu Saray, *Kurşunlu -Çankırı Boğazköy, *Kargı, Şeydim, *İskilip, -Çorum *Boyabat, -Sinop Dikbıyık *Çarşamba -Samsun *Merzifon ve köyleri -Amasya Bozcalı, *Reşadiye, *Zile, -Tokat *Ünye -Ordu Uluşiran *Şiran, Havsu *Kelkit -Gümüşhane Kaptanpaşa *Çayeh -Rize ve çevresi Utav, *Yusufeli -Artvin Yeniköy *Aşkale, -Erzurum *Refahiye ve çevresi -Erzincan Aşudu *Darende -Malatya *Kilis -Gaziantep Varyanlı, Kayışlı, Taşoluk -Maraş Reyhanlı ve Amik ovası Türkmenleri *Reyhanlı, Küçükçaylı *Dörtöy, Hisarcık *Yayladağı -Hatay Maksutlu ve çevresi *Şarkışla, Hacııyas, *Koyulhisar, *Yıldızeli, *Gürün ve köyleri, Karaözü *Gemerek, *Gürün, Çamova, Palha, Vazıldan *Divriği, Soğukpınar *Kangal, -Sivas Salmanfakılı, -Yozgat Çelebi *Keskin, *Kalecik, Hacılar, Oyaca, Çayırer *Haymana, Camili *Ayaş, -Ankara *Mucur -Kırşehir Sarılar *Avanos, -Nevşehir *Pınarbaşı köyleri -Kayseri Madenköyü, ve *Bor -Niğde *Seydişehir, İlginçit, Hocaköy, Kırığeyret, *Bozkır, *Kadınhanı, Atlandı, *Ereğli, *Ermenek ve köyleri, *Karaman, -Konya *Kozan, *Pozantı, *Kadirli, -Adana Sarıkavak, *Tarsus, Çiftlik, *Anamur, *Silifke, *Gülner, *Mut -İçel ve köyleri Serik, Çakırlar, Semayük *Elmalı, Güzelso *Akseki, Yeni Osmanlılar aşireti -Antalya Günlük Başı, *Marmaris, *Milas, Dont *Fethiye, -Muğla *Saray -Tekirdağ C.5

2. Düğünde geline verilen armağanları toplayıp göz önüne yayan kadın. (DS)
-Samsun C.5
 3. Soy, boy. (DS)
-Niğde ve çevresi. C.5
 4. Çok konuşan, geveze. (DS)
*Çivril ve köyleri -Denizli C.5
 5. Arıbeyi. (DS)
*Gürün -Sivas C.5
 6. Bir çeşit mantar. (DS)
Nikfer *Tavas -Denizli C.5
 7. Küçük çocukların gözünde korkunç bir varlığı canlandıran ve onları korkutmak için söylenen sözcük. (DS)
Başpınar *Tefenni -Burdur C.5
 8. Ham eriklerin arasından daha önce olgunlaşıp, yenebilen ekşi erik. (DS)
Peşman *Daday -Kastamonu C.5
 9. Oyunda elebaşı olan çocuğun durduğu yer. (DS)
*Ermenek -Konya C.5
 10. Körebe oyunu. (DS)
*Antakya ve köyleri -Hatay C.5
 11. Dişi koyun. (DS)
Akse -Uşak *Kula -Manisa C.5
 12. Budanmış asma dallarının bir ya da iki yılda uzamış kısımları. (DS)
*Eğridir ve köyleri -Isparta C.5
 13. Şaşma bildirir ünlem. (DS)
*Senirkent -Isparta Başpınar, Karamanlı *Tefenni, -Burdur Kerkük C.5
 14. Can sıkıntısı, bıkkınlık, yorgunluk bildirir ünlem. (DS)
Kozağaç *Göhlisar, -Burdur C.5
 15. Şarap, sirke, turşu vb. şeylerin yüzünde toplanıp pıhtılaşan kalın kaymak. (DS)
Kızılkeçili *Edremit -Balıkesir -Çorum -Samsun *Nizip -Gaziantep *Bor -Niğde
*Fethiye ve köyleri -Muğla C.5
 16. Abla, büyük kız kardeş. (DS)
Yaka *Keçiborlu -Isparta Böğrüdelik, *Cihanbeyli -Konya C.5
 17. Teyze. (DS)
*Uzunköprü -Edirne C.5
 18. Büyük anne, nine. (DS)
Afyon Kuzköy *Akkuş Ordu *Antakya ve çevresi Hatay Göt dere *Akdağmadeni
Yozgat C.12
 19. Böyle mi, doğru mu? (DS)
Karakoyun *İğdır Kars C.12
 20. Hala. (DS)
Ordu
 21. Doğum yaptıran yaşlı kadın. (DS)
Artvin Yusufeli Uşhum köyü
- ebnā:** Oğullar. (KTS)
- (DS)
- ini:** Erkek torun. (KTS)
ini: 1. Kayın birader. (DS)

Hacılar, Uluğbey *Senirkent, *Şarkıkaraağaç -Isparta *Bucak -Burdur Dedeköyü *Çal -Denizli *Bergama -İzmir -Samsun -Yozgat *Bor -Niğde -Konya ilçe ve köyleri Misis -Adana Teniste, *Anamur, *Mut -İçel *Alanya, Bağyaka *Finike -Antalya *Ula, Ahiköy, Yerkesik, *Milas, *Fethiye ve köyleri -Muğla C.7

2. Kocanın kızkardeşi, görümce. (DS)

Cebel *Eğridir -Isparta C.7

3. Şaşma bildirir ünlem. (DS)

İlama, *Eğridir -Isparta -Burdur C.7

4. Aşağısama, onur kırma. (DS)

Gerede *Nallıhan -Ankara C.7

5. İşte. (DS)

*Güdül Ankara C.12

6. Onu. (DS)

Rize

karandaş: Kardeş. (KTS)

karandaş: Kalem. (DS)

*Sarıkamış -Kars C.8

kardeş: Kardeş. (KTS)

kardeş: Kardeş. (DS)

Diyarbakır, Kırşehir

karı: (II) Eş, hanım. (KTS)

karı: 1. Yaşlı, eski. (DS)

-Malatya C.8

2. Karı, kadın. (DS)

Doğu Trakya

karındaş: Kardeş, erkek kardeş. (KTS)

- (DS)

kız karındaş: Kızkardeş. (KTS)

- (DS)

kökürdeş: Süt kardeşi. (KTS)

- (DS)

Öacāye: Ar. Anası tarafından emzirilmeyen çocuk. (KTS)

- (DS)

oğlan: (I) Oğul, çocuk, erkek çocuk. (KTS)

oğlan: 1. Erkek çocuk. (DS)

Artvin Yusufeli Uşhum köyü

2. Delikanlı oğlan. (DS)

Artvin Yusufeli Uşhum köyü

oğlançık: Oğlancık, çocukçuk. (KTS)

- (DS)

oğlançuk: Oğlancık, çocukçuk. (KTS)

- (DS)

oğul: Oğul, evlat, erkek çocuk. (KTS)

oğul: 1. Arıların baharda çıkardığı yavrular. (DS)

İğdecik, Bağlılı *Eğridir -Isparta Kurna, Çerçin, Çamköy *Göhlhisar, Güney *Yeşilova -Burdur Çöplü *Çivril, Kösten, Dallica *Nazilli -Aydın *Alaşehir -Manisa Demirkapı *Susurluk -Balıkesir Fili *Biga -Çanakkale Tokat, Bozan *Sivrihisar -Eskişehir *Kandıra, *Akyazı -Kocaeli -Kastamonu *Kurşunlu -Çankırı *İskilip -Çorum *Çarşamba -Samsun *Merzifon, *Taşova köyleri -Amasya *Artova -Tokat Bayadı, Salman *Akkuş -Ordu *Akçaabat, *Maçka ve köyleri -Trabzon Gare *Ardeşen -Rize Bağlıca *Ardanuç -Artvin -Malatya ve çevresi *Nizip -Gaziantep Reyhanlı ve Amik Ovası Türkmenleri *Reyhanlı, *Antakya -Hatay Maksutlu *Şarkışla, Hacıilyas *Koyulhisar, Zara -Sivas Çanlı *Ayaş -Ankara Köşker -Kırşehir *Pınarbaşı köyleri -Kayseri *Bor -Niğde *Ermenek -Konya *Elmalı, *Korkuteli köyleri -Antalya *Lüleburgaz -Kırklareli C.9

2. Tahılın art arda, yavaş yavaş çıkardığı başaklar. (DS)

-Malatya ve çevresi İsgöbü -Kayseri *Lüleburgaz -Kırklareli C.9

3. Oğul, erkek evlat, çocuk. (DS)

Erzurum C.3

4. Arının yavrusu. (DS)

Keban Baskil Ağın Elazığ

oğulan: Oğul, çocuk, erkek çocuk. (KTS)

- (DS)

ol: (III) Oğul, evlat, erkek çocuk. (KTS)

ol: 1. Oğul. (DS)

Diyarbakır, Güney-Batı Anadolu, Keban Baskil Ağın Elazığ

2. Oğul, arıoğlu. (DS)

Zonguldak Bartın Karabük

3. Oğul, erkek evlat. (DS)

Kırşehir

or: (II): Oğul. (KTS)

or: 1. Hendek, düşman saldırısına karşı koymak için düzenlenmiş yer. (DS)

-Kütahya C.9

2. Ateş. (DS)

Babik *Pötürge -Malatya C.9

ovul: Oğul, erkek çocuk. (KTS)

ovul: Erkek çocuk. (DS)

Eraslan, Suluca -Amasya C.9

şabı: Ar. Çocuk, bebek. (KTS)

sabi: Yeni doğmuş bebek. (DS)

*Güdül ve köyleri Ankara C.12

soy: Bir kökten gelen evlat. (KTS)

soy: 1. Baharda yetişen, uzun, silindir biçiminde, kabukları soyularak yenen bitki.

(DS)

- Erzurum C.10
- 2. Taşlık, kayalık. (DS)
- Giresun C.10
- 3. Düz, düzgün. (DS)
- Bozhöyük *Göksun-Maraş C.10
- 4. İz sürmede, avda hayvanın aldığı koku. (DS)
- Tokat -Eskişehir *Akyazı -Sakarya *Çatalca -İstanbul Bayramiç *Pınarbaşı -Kayseri
- *Uzunköprü -Edirne *Lüleburgaz -Kırıkkale C.10
- 5. Nakışsız, yol yol dokunmuş kilim. (DS)
- Afşar aşireti *Pınarbaşı -Kayseri C.10
- 6. Soy. (DS)
- Diyarbakır.
- Erzurum C.3
- 7. Sünnet, kem. (DS)
- Erzincan ve yöresi
- 8. Kırılarda yetişen yabani bir sebze. (DS)
- Erzurum
- 9. Sülale. (DS) (DS)
- Çüngüş, Çermik Diyarbakır

toğın: Torun.

- (DS)

ümm: Ar. Ana. (KTS)

- (DS)

ümmü veled: Ar. Bir kişinin cariyesinden olan çocuğu veya çocuğun annesi. (KTS)

- (DS)

2.2. Aile Kavramını Bildirenler

Aile kavramını bildiren sözcükler, doğrudan aile unsuruna ad olan sözcükler olup toplam 4 adettir. 4 sözcüğün de DS'de karşılığı bulunmamaktadır.

faşıl: Ar. Aile. (KTS)

- (DS)

Óayāl: Ar. Aile. (KTS)

- (DS)

Óayilet: Ar. Aile. (KTS)

- (DS)

Óıyāl: Ar. Birinin geçindirmek zorunda olduğu kimseler, aile. (KTS)

- (DS)

2.3. Cinsiyet Bildirenler

Cinsiyet bildiren toplam 22 adet sözcüğün varlığı tespit edilmiş olup sözcüklerin işaret ettiği anlam cinsiyet bilgisi üzerine oluşturulmuştur. 22 adet sözcükten 14 tanesinin DS'de karşılığı bulunmamaktadır. Kalan 8 sözcükten 2 tanesi farklı 6 tanesi ise aynı anlamları karşılamaktadır.

hatın: Kadın, hatun, hanım. (KTS)

- (DS)

hatun: Kadın, hatun, hanım. (KTS)

- (DS)

ibçi: Eş, zevce, kadın. (KTS)

- (DS)

ilti: Kadın. (KTS)

ilti: 1. İki erkek kardeşin eşlerinin birbirlerine olan durumu, elti.

Göçer -Konya C.7

2. İki kızkardeş eşlerinin birbirlerine olan durumu, bacanak.

*Bornova -İzmir C.7

3. Evli erkeğin ikinci kez aldığı hanım.

*Ünye -Ordu C.7

4. Çok gezen (kimse). (DS)

*Ünye -Ordu C.7

ini: Erkek torun. (KTS)

ini: 1. Kayın birader. (DS)

Hacılar, Uluğbey *Senirkent, *Şarkıkaraağaç -Isparta *Bucak -Burdur Dedeköyü *Çal -Denizli *Bergama -İzmir -Samsun -Yozgat *Bor -Niğde -Konya ilçe ve köyleri Misis -Adana Teniste, *Anamur, *Mut -İçel *Alanya, Bağyaka *Finike -Antalya *Ula, Ahiköy, Yerkesik, *Milas, *Fethiye ve köyleri -Muğla

2. Kocanın kızkardeşi, görümce. (DS)

Cebel *Eğridir -Isparta

3. Şaşma bildirir ünlem. (DS)

İlama, *Eğridir -Isparta -Burdur

4. Aşağısama, onur kırma. (DS)

Gerede *Nallıhan -Ankara

5. İşte. (DS)

*Güdül Ankara

6. Onu. (DS)

Rize

ipçi: Eş, zevce, kadın. (KTS)

- (DS)

karındaş: Kardeş, erkek kardeş. (KTS)

- (DS)

katun: Kadın, hanım, hatun. (KTS)

- (DS)

kız ana: Bakire, ana. (KTS)

- (DS)

kız karındaş: Kızkardeş. (KTS)

- (DS)

kız: (I) 1. Kız, kız çocuğu. 2. Bakire, ana. (KTS)

kız: Kız. (DS)

nisvân: Ar. Kadınlar. (KTS)
- (DS)

Óavrat: Ar. Kadın, zevce. (KTS)

avrat: 1. Olgun kadın. (DS)
Dereçine *Sultandağı Afyon
2. Oyuncu kadın, çengi. (DS)
Dereçine *Sultandağı Afyon
3. Hoppa kadın. (DS)
Dereçine *Sultandağı Afyon
4. Kadın. (DS) (DS)
Güney-Batı Anadolu

oğlan: (I) Oğul, çocuk, erkek çocuk. (KTS)

oğlan: 1. Erkek çocuk. 2. Delikanlı oğlan. (DS)

oğlançık: Oğlancık, çocukçuk. (KTS)
- (DS)

oğlançuk: Oğlancık, çocukçuk. (KTS)
- (DS)

oğul: Oğul, evlat, erkek çocuk. (KTS)

oğul: 1. Arıların baharda çıkardığı yavrular. 2. Tahılın art arda, yavaş yavaş çıkardığı başaklar. 3. Oğul, erkek evlat, çocuk. 4. Arının yavrusu. (DS)

oğulan: Oğul, çocuk, erkek çocuk. (KTS)
- (DS)

ol: (III) Oğul, evlat, erkek çocuk. (KTS)

ol: 1. Oğul, erkek çocuk. 2. Oğul, arıoğlu. 3. Oğul, erkek evlat. (DS)

olan: Oğlan. (KTS)

olan: 1. Oğlan. (DS)
Diyarbakır, Kırşehir
2. Oğlan, erkek çocuk. (DS)
Ordu
3. Vakıa, olan. (DS)
Artvin Yusufeli Uşhum köyü

ovul: Oğul, erkek çocuk. (KTS)

ovul: Erkek çocuk. (DS)
Eraslan, Suluca -Amasya C.9

urağut: Kadın. (KTS)
- (DS)

2.4. Evlilik Yoluyla Oluşan Yakınlığı Bildirenler

Evlilik yoluyla oluşan yakınlığı bildiren sözcükler toplam 10 adettir. Bu başlık altında sözcüklerin evlilik nedeniyle kazandığı statü özelliğine işaret edilmiştir. 10 sözcük içerisindeki 8 sözcüğün DS’de karşılığı bulunmamakta, kalan 2 sözcük ise DS’de aynı anlamı taşımakla beraber farklı anlamlar da içerebilmektedir.

ebçi: Eş, hanım. (KTS)

- (DS)

ebşi: Eş, hanım. (KTS)

- (DS)

epşi: Eş, hanım. (KTS)

- (DS)

ibçi: Eş, zevce, kadın. (KTS)

- (DS)

ipçi: Eş, zevce, kadın. (KTS)

- (DS)

ivdeş: Eş, zevce, hanım. (KTS)

- (DS)

ivleş: Eş, koca. (KTS)

- (DS)

karı: (II) Eş, hanım. (KTS)

karı: 1. Yaşlı, eski. 2. Karı. (DS)

Öavrat: Ar. Kadın, zevce. (KTS)

avrat: 1. Olgun kadın. 2. Oyuncu kadın, çengi. 3. Hoppa kadın. 4. Kadın. (DS)

sulanğır: Gelin kadın, gelincik. (KTS)

- (DS)

2.5. Kadının Aile İçerisindeki Konumunu Bildirenler

Kadının aile içerisindeki konumunu bildiren sözcükler, toplam 11 adet olup kadını aile içerisindeki rolüne ilişkin kazandığı anlam özellikleri dikkate alınmıştır. 11 sözcüğün 7 tanesi DS’de karşılığı bulunmayıp 4 tanesinin ise aynı anlamları karşılamakla birlikte farklı anlamları da içerdiği görülmüştür.

ana: Anne. (KTS)

ana: 1. Esas, asıl, sermaye, temel. 2. Değirmende çarka giden suyu salmaya yarayan ark. 3. Irmak, nehir gibi suların aktığı asıl yatak. 3. Toprak kazıldığı zaman meydana çıkan alt tabaka, sert toprak. 4. Mahyacılıkta çengelle bağlanan esas ip. 5. Ağaç gövdesi. 6. Patlıcan fidesi. 7. Tütünün alttan üçüncü tabakası olan en iri yaprakları. 8. Arı beyi. 9. Sirke içinde pelte hâlinde bulunan maya. 10. Kapı, pencere kasası. 11. Çatıda kullanılan kalın kereste, kalas. 12. Ana kalıpla dökülmüş büyük kerpiç. 13. Kilimlerde veya kıldan örülen çul, heybe, çuval gibi şeylerde tam ortaya konulan büyükçe bir motif. 14. Korku, sıkıntı, şaşma bildirir ünlem. 15. Anne. (DS)

ata ana: Babanne. (KTS)

- (DS)

ebçi: Eş, hanım. (KTS)
- (DS)

ebe: Anne, nine, ebe. (KTS)

ebe: 1. Büyükanne, nine. 2. Düğünde geline verilen armağanları toplayıp göz önüne yayan kadın. 3. Soy, boy. 4. Çok konuşan, geveze. 5. Arıbeyi. 6. Bir çeşit mantar. 7. Küçük çocukların gözünde korkunç bir varlığı canlandıran ve onları korkutmak için söylenen sözcük. 8. Ham eriklerin arasından daha önce olgunlaşıp, yenebilen ekşi erik. 9. Oyunda elebaşı olan çocuğun durduğu yer. 10. Körebe oyunu. 11. Dişi koyun. 12. Budanmış asma dallarının bir ya da iki yılda uzamış kısımları. 13. Şaşma bildirir ünlem. 14. Can sıkıntısı, bıkkınlık, yorgunluk bildirir ünlem. 15. Şarap, sirke, turşu vb. şeylerin yüzünde toplanıp pıhtılaşan kalın kaymak. 16. Abla, büyük kızkardeş. 17. Teyze. 18. Büyük anne, nine. 19. Böyle mi, doğru mu? 20. Hala. 21. Doğum yaptıran yaşlı kadın. (DS)

evdeş: Eş, hanım. (KTS)

evdeş: 1. Karı koca, eş. (DS)

Cebel *Eğridir -Isparta C.5

2. Karı, koca, eş. (DS)

Sivas ve çevresi, Kayseri ve çevresi C.12

ibçi: Eş, zevce, kadın. (KTS)

- (DS)

ivdeş: Eş, zevce, hanım. (KTS) (Bu sözcük evdeş sözcüğünün varyantıdır.)

- (DS)

sulanğır: Gelin kadın, gelincik. (KTS)

- (DS)

ümm: Ar. Ana. (KTS)

- (DS)

ümmü veled: Ar. Bir kişinin cariyesinden olan çocuğu veya çocuğun annesi. (KTS)

- (DS)

yenge: Yenge, yenge kadın. (KTS)

yenge: 1. Geline kılavuzluk eden kadın. (DS)

*Emirdağ -Afyon Bağlılı, Anamos *Eğridir -Isparta Kemaliye *Alaşehir -Manisa Bozan, -Eskişehir *Merzifon -Amasya Bağlıca *Arduç, Yavuz *Şavşat -Artvin -Kars -Erzurum *Erciş -Van -Sivas ilçe ve köyleri -Ankara Afşar köyleri, *Pınarbaşı, Akçakaya -Kayseri *Mut ve köyleri -İçel *Milas -Muğla *Lüleburgaz -Kırklareli C.11

2. Düğün çağrıcısı. (DS)

Bozan, Yukarı Söğütünü, -Eskişehir C.11

3. Evlenme işlerinde aracılık eden kadın. (DS)

-Trabzon C.11

4. Kadın. (DS)

*Güdül ve köyleri Ankara C.12

5. Düğünde gelinle birlikte güvey evine giden kadın. (DS)

Arpaçay - Kars

6. Yenge. (DS)
Diyarbakır
7. Dayı, amca, kardeş karısı; yenge. (DS)
Adana, Osmaniye C.2
8. Kuma. (DS)
Adana, Osmaniye C.2
9. Düğünde gelinin nedimesi. (DS)
Adana, Osmaniye C.2

2.6. Kadına Ait Durumları Bildirenler

Kadına ait durumları bildiren sözcükler toplam 3 adettir. Tespit edilen 3 sözcüğün de DS'de karşılığı bulunmamaktadır.

istihāza (I): Ar. Aybaşılı kadın. (KTS)
- (DS)

müstehāza: Ar. Aybaşılı kadın. (KTS)
- (DS)

Ŗacā: Ar. Dübürü büyük kadın. (KTS)
- (DS)

2.7. Kadının Medeni Durumunu Bildirenler

Kadının medeni durumunu belirten toplam 2 adet sözcük olduğu tespit edilmiştir. Tespit edilen 2 sözcük her iki sözlükte de aynı anlama karşılık gelmekle birlikte bu sözcüklerin DS'de farklı anlamlar da içerdiği de görülmüştür.

boş: (II): Kocasından ayrılan kadın, boşanmış. (KTS)

boş: 1. Koyunun yahut keçinin böğür etleri dikilip içine üzüm, pirinç v.s. doldurularak fırında pişirilmek suretiyle yapılan yemek. (DS)

*Silifke -İçel C.2

2. Şeriat hükümlerine göre kadının kocasından ayrılması. 3. Boş. (DS)
Diyarbakır

tul: Dul, dul kadın. (KTS)

tul: 1. Tül. (DS)

Hasanoğlan -Ankara C.10

2. Dul. (DS)

Karaçay aşireti, Başhöyük *Kadınhanı -Konya C.10

2.8. Kadının Mizacını Bildirenler

Kadının mizacını içeren toplam 6 adet sözcük olduğu görülmüş, bu sözcükler kadının sahip olduğu karakter ve davranış özelliklerine işaret etmiştir. KTS'de bulunan sözcüklerin 5 tanesinin DS'de karşılığı bulunmamakta olup 1 tanesi ise her iki sözlükte birbirinden farklı anlamlara karşılık gelmektedir.

ersik: Erkeğe düşkün kadın, fahişe. (KTS)
- (DS)

ersük: Erkeğe düşkün kadın, fahişe. (KTS)
- (DS)

hersek: Erkeğe düşkün kadın. (KTS)

hersek: Taşlık yer. (DS)

*Bayramiç -Çanakale C.7

irsek: Erkeğe düşkün kadın, fahişe. (KTS)
- (DS)

maŖŖŭka: Ar. Sevilen kadın. (KTS)
- (DS)

Ŗākıla: Ar. (II) Akıllı kadın. (KTS)
- (DS)

2.9. Kadının İşini Bildirenler

Kadının işini bildiren toplam 2 adet sözcüğün varlığı tespit edilmiştir. Tespit edilen 2 sözcüğün KTS'de bulunduğu ancak DS'de karşılığı bulunmadığı görülmüştür.

Ŗāhibe: Ar. Kadın sahabe. (KTS)
- (DS)

Ŗākiye: İçki sunan kadın. (KTS)
- (DS)

Sonuç

Bu çalışmada KTS'de aile ve kadın ile ilgili söz varlığı taranmış ve toplam 70 sözcük tespit edilmiştir. Toplam 70 sözcüğün DS'deki görünüşleri ve anlamları belirlenmiş olup sözcüklerin ortaklık ve ayrılıkları tespit edilmiştir. Bu sözcükler, *Aile Bireylerini Bildirenler*, *Aile Kavramını Bildirenler*, *Cinsiyet Bildirenler*, *Evlilik Yoluyla Oluşan Yakınlığı Bildirenler*, *Kadının Aile İçerisindeki Konumunu Bildirenler*, *Kadına Ait Durumları Bildirenler*, *Kadının Medeni Durumunu Bildirenler*, *Kadının Mizacını Bildirenler*, *Kadının İşini Bildirenler* olmak üzere toplam 9 başlık altında tasnif edilmiştir.

Kadın ve Aile İle İlgili Söz Varlığının Anlam Tasnifi	KTS'deki Sözcükler
1.Aile Bireylerini Bildirenler	ağa, āhī, ana, ata ana, ata, bala, cice, doğdok, ebe, ebnā, ini, karandaş, kardeş, karı, karındaş, kız karındaş, kökürdeş, Ŗacāye, oğlan, oğlançık, oğlançuk, oğul, oğulan, ol, or, ovul, Ŗabī, soy, toğın, ümm, ümmü veled
2. Aile Kavramını Bildirenler	faşıl, Ŗayāl, Ŗayilet, Ŗıyāl
3. Cinsiyet Bildirenler	hatın, hatun, ibçi, ilti, ini, ipçi, karındaş, katun, kız ana, kız karındaş, kız, nisvān, Ŗavrat, oğlan, oğlançık, oğlançuk, oğul, oğulan, ol, olan, ovul, urağut
4. Evlilik Yoluyla Oluşan Yakınlığı Bildirenler	ebçi, ebŖi, epŖi, ibçi, ipçi, ivdeŖ, ivleŖ, karı, Ŗavrat, sulanğır
5. Kadının Aile İçerisindeki Konumunu Bildirenler	ana, ata ana, ebçi, ebe, evdeŖ, ibçi, ivdeŖ, sulanğır, ümm, ümmü veled, yenge
6. Kadına Ait Durumları Bildirenler	istiḥāza, müsteḥāza, Ŗacā
7. Kadının Medeni Durumunu Bildirenler	boş, tul
8. Kadının Mizacını Bildirenler	ersik, hersek, irsek, maŖŖŭka, Ŗākıla
9. Kadının İşini Bildirenler	Ŗāhibe, Ŗākiye

Tablo 1. Anlam Tasnifi ve Sözcükler

Sözcüklerin başlıklara göre olan anlam tasnifi ve her başlığa karşılık gelen sözcükler Tablo-1’de gösterilmiştir.

Aile ve kadın ile ilgili söz varlığı; Aile Bireylerini Bildirenler başlığına ait 32, Aile Kavramını Bildirenler başlığına ait 4, Cinsiyet Bildirenler başlığına ait 24, Evlilik Yoluyla Oluşan Yakınlığı Bildirenler başlığına ait 10, Kadının Aile İçerisindeki Konumunu Bildirenler başlığına ait 11, Kadına Ait Durumları Bildirenler başlığına ait 3, Kadının Medeni Durumunu Bildirenler başlığına ait 2, Kadının Mizacını Bildirenler başlığına ait 5, Kadının İşini Bildirenler başlığına ait 2 biçiminde sayısal dağılım göstermiştir. Aynı sözcük, birden fazla başlıkta yer alabilmiştir.

Kadın ve aile ile ilgili söz varlığı içerisinde KTS’de bulunan ancak DS’de bulunmayan toplam 41 sözcük olduğu tespit edilmiştir. Bu sözcükler içerisinde *ata ana*, *ata ata*, *kız ana*, *kız karındaş*, *ümmü veled* olmak üzere 5 sözcüğün birden fazla sözcükten meydana geldiği görülmüştür.

KTS’de Yer Alıp DS’de yer almayan sözcükler Tablo-2’de gösterilmiştir.

KTS’de Yer Alıp DS’de Yer Almayan Sözcükler	
1.	āhī
2.	ata ana
3.	ata ata
4.	ebçi
5.	ebnā
6.	ebşi
7.	epşi
8.	ersik
9.	ersük
10.	faśīl
11.	ḥatın
12.	ibçi
13.	ipçi
14.	irsek
15.	istiḥāza
16.	ivdeş
17.	ivleş
18.	karındaş
19.	katun
20.	kız ana
21.	kız karındaş
22.	kökürdeş
23.	maŕşūka
24.	müsteḥāza
25.	nisvān
26.	Ŗacāye
27.	Ŗacā
28.	Ŗākıla
29.	Ŗayāl
30.	Ŗayilet
31.	oğlançık
32.	oğlançuk
33.	oğulan
34.	Ŗiyāl
35.	śāhibe
36.	śākiye
37.	sulanğır
38.	toğın
39.	urağut
40.	ümm

41. ümmü veled
TOPLAM=41

Tablo 2. KTS'de Yer Alıp DS'de Yer Almayan Sözcükler

KTS'de kadın ve aile ile ilgili söz varlığı içerisinde olan toplam 6 sözcük, DS'de fonetik olarak aynı görünüme sahip olsa da başka anlama/anlamlara karşılık gelmektedir. Bu durum, aynı fonetik yapıda yer alan tarihî Türk lehçelerindeki bir sözcüğün Türkiye Türkçesi ağızları içerisinde başka bir anlamı karşıladığını ve sözcüğün anlamsal kullanımının farklı olduğunun göstergesidir. Örneğin *karandaş* sözcüğü KTS'de aile bireyini bildiren kardeş anlamında kullanılırken aynı sözcük DS'de bir araç adı olan kalem şeklinde kullanılabilmektedir. Bu sözcükler; *cice*, *ini*, *karandaş*, *ilti*, *hersek* olmak üzere toplam 6 adet olup Tablo-3'te gösterilmiştir. 70 sözcük içerisinde 6 sözcüğün DS'de başka anlamda olması ve 41 sözcüğün ise DS'de yer almaması, bu sözcüklerin Türkiye Türkçesi ağızlarında kullanılmadığını göstermektedir. Geriye kalan 23 sözcük ise hem KTS'de hem de DS'de ortak anlamlarda kullanılmakta olup bu sözcüklerin Türkiye Türkçesi ağızlarına söz varlığı olarak yansıdığını ifade etmektedir.

KTS'de Kadın ve Aile İle İlgili Söz Varlığı İçerisinde Olanlar	KTS'de Aile ve Kadın Söz Varlığı İçerisinde Olup DS'nde Başka Anlama Karşılık Gelenler
cice: Çocuğun annesine seslenirken kullandığı hitap.	cice: 1. Ablâ. 2. Büyük anne. 3. Hala. 4. Teyze. 5. Görümce. 6. Yenge, amca karısı.
ini: Erkek torun.	ini: 1. Kayın birader. 2. Kocanın kızkardeşi, görümce. 3. Şaşma bildirir ünlem. 4. Aşağısama, onur kırma. 5. İşte. 6. Onu.
karandaş: Kardeş.	karandaş: Kalem.
or: (II): Oğul.	or: 1. Hendek, düşman saldırısına karşı koymak için düzenlenmiş yer. 2. Ateş.
ilti: Kadın.	ilti: 1. İki erkek kardeşin eşlerinin birbirlerine olan durumu, elti. 2. İki kızkardeş eşlerinin birbirlerine olan durumu, bacanak. 3. Evli erkeğin ikinci kez aldığı hanım. 4. Çok gezen (kimse).
hersek: Erkeğe düşkün kadın.	hersek: Taşlık yer.
TOPLAM=6	

Tablo 3. KTS'de Kadın ve Aile İle İlgili Söz Varlığı İçerisinde Olup DS'de Başka Anlama Karşılık Gelen Sözcükler

KTS'de kadın ve aile ile ilgili söz varlığı içerisinde *faşıl*, *istihâza*, *maŖşûka*, *müsteŖhâza*, *nisvân*, *Ŗacâye*, *Ŗacâzâ*, *Ŗâkıla*, *Ŗavrat*, *Ŗayâl*, *Ŗayilet*, *Ŗıyâl*, *şabî*, *şâhibe*, *ümm*, *ümmü veled* sözcükleri olmak üzere toplam 16 sözcüğün Arapça kökenli olduğu tespit edilmiştir.

Çalışmada incelenen KTS'de kadın ve aile ile ilgili söz varlığı Tablo-4'te gösterilmiştir.

1.	ağa: Ağabey, büyük erkek kardeş.
2.	âhî: Ar. Kardeş.
3.	ana: Anne.
4.	ata ana: Babanne.
5.	ata ata: Dede, büyükbaba.
6.	ata: (I): Baba, ata.
7.	bala: (I): Çocuk, yavru.
8.	boş: (II): Kocasından ayrılan kadın, boşanmış.
9.	cice: Çocuğun annesine seslenirken kullandığı hitap.
10.	doğdok: Öz kardeş.
11.	ebçi: Eş, hanım.

12.	ebe: Anne, nine, ebe.
13.	ebnā: Oğullar.
14.	ebşi: Eş, hanım.
15.	epşi: Eş, hanım.
16.	ersik: Erkeğe düşkün kadın, fahişe.
17.	ersük: Erkeğe düşkün kadın, fahişe.
18.	evdeş: Eş, hanım.
19.	faşıl: Ar. Aile.
20.	hatun: Kadın, hatun, hanım.
21.	hatun: Kadın, hatun, hanım.
22.	hersek: Erkeğe düşkün kadın.
23.	ibçi: Eş, zevce, kadın.
24.	ilti: Kadın.
25.	ini: Erkek torun.
26.	ipçi: Eş, zevce, kadın.
27.	irsek: Erkeğe düşkün kadın, fahişe.
28.	istihāza (I): Ar. Aybaşılı kadın.
29.	ivdeş: Eş, zevce, hanım.
30.	ivleş: Eş, koca.
31.	karandaş: Kardeş.
32.	kıardaş: Kardeş.
33.	karı: (II) Eş, hanım.
34.	karındaş: Kardeş, erkek kardeş.
35.	katun: Kadın, hanım, hatun.
36.	kız ana: Bakire, ana.
37.	kız karındaş: Kızkardeş.
38.	kız: (I) 1. Kız, kız çocuğu. 2. Bakire, ana.
39.	kökürdeş: Süt kardeşi.
40.	maŖşuka: Ar. Sevilen kadın.
41.	müstehāza: Ar. Aybaşılı kadın.
42.	nisvān: Ar. Kadınlar.
43.	Ŗacāye: Ar. Anası tarafından emzirilmeyen çocuk.
44.	Ŗacā: Ar. Dübürü büyük kadın.
45.	Ŗākıla: Ar. (II) Akıllı kadın.
46.	Ŗavrat: Ar. Kadın, zevce.
47.	Ŗayāl: Ar. Aile.
48.	Ŗayilet: Ar. Aile.
49.	oğlan: (I) Oğul, çocuk, erkek çocuk.
50.	oğlançık: Oğlancık, çocukçuk.
51.	oğlançuk: Oğlancık, çocukçuk.
52.	oğul: Oğul, evlat, erkek çocuk.
53.	oğulan: Oğul, çocuk, erkek çocuk.
54.	Ŗıyāl: Ar. Birinin geçindirmek zorunda olduğu kimseler, aile.
55.	ol: (III) Oğul, evlat, erkek çocuk.
56.	olan: Oğlan.
57.	or: (II): Oğul.
58.	ovul: Oğul, erkek çocuk.
59.	şabı: Ar. Çocuk, bebek.
60.	şāhibe: Ar. Kadın sahabe.
61.	şākiye: İçki sunan kadın.
62.	soy: Bir kökten gelen evlat.
63.	sulanđır: Gelin kadın, gelincik.
64.	toğın: Torun.

65.	tul: Dul, dul kadın.
66.	tul: Dul, dul kadın.
67.	urağut: Kadın.
68.	ümm: Ar. Ana.
69.	ümmü veled: Ar. Bir kişinin cariyesinden olan çocuğu veya çocuğun annesi.
70.	yenge: Yenge, yenge kadın.

Tablo 4. KTS'de Kadın ve Aile İle İlgili Söz Varlığı

Türkçede kadın ve aile ile ilgili söz varlığına ilişkin sözcükler az sayıda olmayıp gerek dönemler içerisinde verilen eserlerde gerekse eserlerden hareketle hazırlanan sözlüklerde bu sözcüklerin sayısı fazladır. Yine bu kategorideki sözcükler, Türkiye Türkçesi ağızları içerisinde de kendini göstermiş ve bu sözcükler ağızlarda yaşatılmaktadır. Söz varlığına kaynak teşkil eden ağızlarda yer alan sözcükler ile tarihî Türk lehçelerindeki sözcüklerin ortak ve farklı yönleri bulunabilmektedir. Geçmişten günümüze Türkçenin söz varlığındaki bu yansımalar ağızlarda hâlâ yaşamaktadır.

Kaynakça

- Aksan, D. (1996). *Türkçenin sözvarlığı*. Engin Yayınları.
- Çakmak, C. (2024). Demirci ağzından Derleme Sözlüğü'ne katkılar-1 (bitkiler). *Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 7(2), 67-88.
- Çakmak, C. (2024). Demirci ağzından Derleme Sözlüğü'ne katkılar-3 (araç gereçler). *International Journal of Filologia (IJOF)*, 7(12), 1-20.
- Derleme Sözlüğü, (çevrimiçi), <https://sozluk.gov.tr/>
- Ersoy, H. Y. (2012). Başkurt Türkçesinde kadın ile ilgili söz varlığı. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 31, 55-82.
- Gökalp, Z. (1965). *Ziya Gökalp külliyyatı-II limni ve Malta mektupları* (Haz. F. A. Tansel). Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Karahan, A. (2006). Tarihî Türk dilinin söz varlığına katkılar: kadınla ilgili kelimeler üzerine. *Bilkent Üniversitesi I. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, 1-12.
- Korkmaz, Z. (1992). Gramer terimleri sözlüğü. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Mandaloğlu, M. (2022). Eski Türklerde aile ve evlilik anlayışı. *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 4(8), 481-498.
- Özdarıcı, Ö. (2011). Dîvânü Lûgat-it-Türk'te kadın ve kadına ilişkin unsurlar. *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(1), 127-156.
- Özdener, K. S. (1988). İslam öncesi Türklerde kadının içtimai yeri. *Sosyoloji Konferansları*, 22, 225-235.
- Tanç, M. (2004). Türkiye Türkçesi ağızlarında çağdaş Kıpçak grubu Türk lehçeleriyle ortaklık gösteren söz varlıkları. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 18, 89-102.
- Toparlı, R., Vural, H., Karaatlı, R. (2007). *Kıpçak Türkçesi sözlüğü*. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türk Dil Kurumu, (2019). *Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*.
- Türk, O. ve Koç, F. (2021). Gözene Köyü ağzında “oyun, mevsim, yemek ve gıda” ile ilgili kültürel unsurlara ait söz varlığı. *International Journal of Filologia*, 4(6), 20-27.
- Yuvalı A., Demirci, H., (2021). *Türk dünyasının ortak kültür tarihinde aile ve kadın*. Selenge Yayınları.

Extended Summary

Although the family is a whole, raising children is seen as a sacred duty in the Turks to ensure the continuation of the generation. In addition to having a patriarchal structure, the Turks have a say in the family. The progress and development of society depends on its construction on solid foundations. The solid family institution means that the society and the nation are also solid.

In Turks, women are the main elements that make up the family. The evaluation of the female element in the Turkish society center has been in social life and played an active role in the structuring of the family

institution with the task of motherhood. The Turkish woman, on the other hand, helped the Turkish soldier by taking the risk of fighting on the fronts during the wars that have made all kinds of sacrifices for their homeland.

Language is a mechanism shaped according to needs as a field of use. Each word has a category of meaning, and these words gain value in functionally. In Turkish, the vocabulary about women was naturally able to meet those related to the family. Because the roles and responsibilities of women in the family have influenced the vocabulary about this issue in a wide perspective.

The words in the vocabulary of Turkish have partnership with the words in historical Turkish dialects and Turkish Turkish dialects. In addition, although the phonetic structure of the existing words is the same, there are also words that show decomposition as meaning.

In this study, the vocabulary about the woman and the family in the Kipchak Turkish dictionary prepared by Recep Toparlı et al. The identified words were classified according to the meaning of the vocabulary of women and family and were evaluated under 9 headings. The views of a total of 70 words in the Kipchak Turkish dictionary in the compilation dictionary were determined and the meaning was made between the words. Kipchak Turkish dictionary KTS and the compilation dictionary are shown by DS -shaped abbreviations. In the light of the data in the study, the results achieved by considering the meaning provisions of the words in both dictionaries and whether or not to be found.

The aim of the study is to demonstrate the appearance and semantic equivalents of Turkey Turkish in terms of partnership and difference with the scanning of DS in Kipchak Turkish.

The presence of a total of 32 words that declare family members has been determined. 14 of the 32 words detected have no equivalent in DS, 13 of them have the same meaning and 5 of them have different meaning.

The words that indicate the concept of family are the words that are directly named to the family element and are 4 pieces. 4 The word does not have any equivalent in DS.

The presence of a total of 22 words that reported gender has been identified and the meaning of the words indicated by the words has been created on gender knowledge. 14 of 22 words do not have equivalent in DS. 2 of the remaining 8 words are different and 6 of them meet the same meanings.

The words that indicate the proximity of marriage are 10 units. Under this title, the status feature gained by the words due to marriage is pointed out. The 8 words in 10 words do not have equivalent in DS, and the remaining 2 words have the same meaning in DS, but may contain different meanings.

The words that indicate the position of women in the family are 11 and the meaning characteristics of the woman in the family's role in the family are taken into consideration. 11 of the 11 words are not equivalent to DS, but 4 of them meet the same meanings, but also contains different meanings.

DS. The words that indicate women's situations are 3. The 3 words identified do not have any equivalent in

It has been found that there were 2 words that indicate the marital status of the woman. Although the two words determined in both dictionaries corresponds to the same meaning, it is seen that these words contain different meanings in DS.

It was seen that there were 6 words containing the temperament of the woman, and these words pointed to the character and behavior characteristics of the woman. 5 of the words found in KTS do not have equivalent in DS, and 1 corresponds to different meanings in both dictionaries.

The presence of a total of 2 words that reported the work of the woman was determined. It was found that the 2 -detected 2 -in -the -words were found in KTS but there was no equivalent in DS.

In this study, the vocabulary about family and women was scanned in KTS and a total of 70 words were identified. The appearance and meanings of a total of 70 words in DS were determined and the partnerships and separations of the words were determined. These words are classified under 9 headings under 9 headings, including those who declare the concept of family members, report the concept of family, gender, who report the proximity of marriage, report the position of women in the family, reporting the situation of women, reporting the marital status of women, reporting the woman's temperament and reporting the work of the woman. The classification of words according to the titles and the words corresponding to each title are shown in Table-1.

[illegible]

It has been found that there are 41 words found in KTS but not found in DS. Among these words, it was seen that 5 words, including Ata Ana, Ata Ata, Girl Mother, Girl Skin, Umm Veled, consist of more than one word.

Habiçev, M. A. (2024). “Alan” yeraltı mezarlıklarında eski Türk runik yazıtları (Çev. H. Ahmadov).
Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, 8(2), 301-306.

“ALAN” YERALTI MEZARLIKLARINDA ESKİ TÜRK RUNİK YAZITLARI¹⁺

Çeviren: Huseyn AHMADOV*

Son birkaç yıl içinde, tarihî Alan halkının önemli merkezlerinden biri olan Humarin Kalesi’nin bulunduğu, Karaçay-Balkar Özerk Bölgesi’nin Karaçay ilçesindeki bu bölgede eski Türk runik yazıtları keşfedilmiştir. Humarin Kalesi’nde materyallerin toplanması, analizi ve yayımlanması konusundaki önemli çalışmalar Türkolog A. M. Şerbak ve arkeolog V. A. Kuznetsov tarafından yürütülmekte olup hâlen devam etmektedir.

Özellikle Karaçay ilçesi bölgesinde, Kuzey Kafkasya’da eski Türk runik yazıtlarının keşfi konusunda daha fazla imkânın bulunduğu vurgulanmalıdır. Örneğin, Mayıs 1968’de, veteriner hekim M. Botaşev’in Karaçay ilçesindeki Karakent Kanyonu’ndaki bir kayada bazı farklı işaretler keşfettiğini öğrendik. Bu nedenle Prof. U. B. Aliyev, doçentler K. T. Laypanov ve H. İ. Hadjilayev ile kıdemli öğretim görevlisi R. N. Klychev belirtilen yere, Karakent Irmağı boyunca hareket etti. O bölgedeki kayalık yazıtların sarkıtlar sonucu oluşmuş doğal izler olduğu ortaya çıktı. Ancak bu kayada dikkatimizi çeken bir şey vardı: burada eski Türk kalesi Karakent’in kalıntılarına rastlanmıştır. “Karakent”, Karaçay-Balkar dilinde “Karaşehir” anlamına gelmektedir. Bu kale, Humarin Kalesi’nin güneybatısında, yaklaşık on kilometre uzaklıkta yer almakta olup aynı seviyede bulunduğundan, çevresinden kuzey ve güneybatı yönlerinde Humarin Kalesi açıkça görülebilmektedir. Karakent Kalesi de tıpkı Humarin Kalesi gibi, bir zamanlar taş duvarlarla çevriliydi. Günümüzde bu duvarların kalıntıları sur hâlini almıştır.

Karakent Kalesi’nin taş kalıntıları arasında eski Türk runik yazıtları keşfedilmiştir. Kale duvarına yakın bir taşın yüzeyinde ise şu yazı kalıntılarına rastlanmıştır:

IXC<M<

Kenar (ayak yeri), tarla (alan)

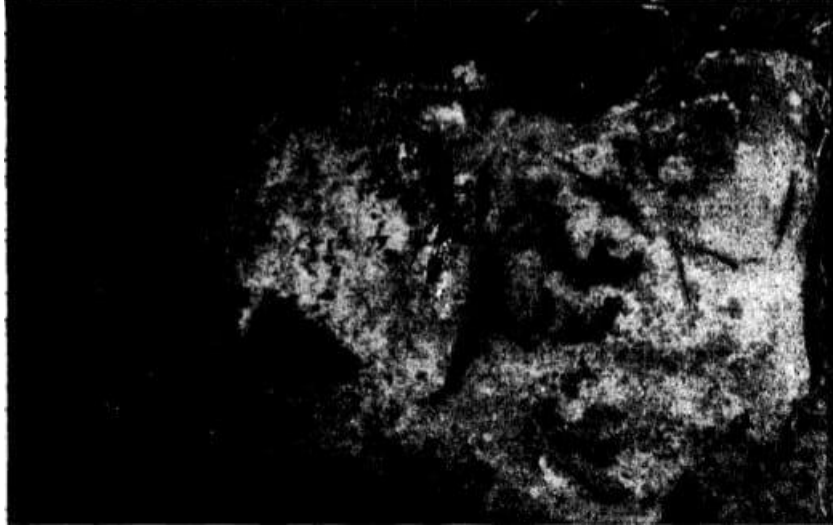
¹ Bu makale Huseyn Ahmadov tarafından Rusça asıl biçiminden Türkçeye çevrilmiştir. Makalenin aslının künyesi: Habiçev, M. A. (1970). O Drevnetyurksih Runičeskih Nadpisyah v Alanskikh Katakombah. *Sovyetskaya Tyurkologiya, Akademiya Nauk SSSR Akademiya Nauk Azerbaydjanskoy SSR, Naučno-Teoretičeskiy Jurnal*, N. 2 Mart-April.

* Orijinal makaledeki dipnot çevirisi: Bu makaleyi yayınlarken, editör kurulu Alan katakomplarında keşfedilen eski Türk runik yazıtlarının yazarın kendi okumasına dayandığını vurgulamanın gerekli olduğunu düşünmektedir. Editör kurulu, M.A. Habiçev’in makalesi hakkında diğer uzmanların da görüş bildireceğini ummaktadır.

* Dr. Bakü Avrasya Üniversitesi, h-ahmedov1989@yandex.com

 ORCID: 0000-0002-2676-9964

Keşfedilen işaretler, çoğunlukla Novoçerkassk Müzesi'ndeki şişelerde ve Mayatsk ve Humarin Kaleleri'ndeki taşlardaki runlarla örtüşmektedir. Kelime “azayy” (kenar, ayak yeri) içindeki “z” sesi,

Şekil 1. Karakent Kalesi'nin sur duvarındaki taşta bulunan yazıt

Şekil 2. Katakomp No. 1'in giriş deliğinin üzerindeki yazıt

Kâşgarlı Mahmud'un, Kıpçaklar, Suvarlar, Bulgarlar ve diğer kavimlerin (bizim deyimimizle - M.X.) Rusya ve Roma'ya komşu bölgelerde yaşarken “b” yerine “z” sesi kullandıklarına dair ifadesini doğrulamaktadır: örneğin, “abak” yerine “azak” (ayak) sözcüğünü telaffuz ederler (MK, I, 68).

Alanlara ait yeraltı mezarlıklarında bulunan eski Türk runik yazıtlarına özel bir ilgi gösterilmektedir. Tokmak-Kaya'daki katakomplarda bulunan yazıtlar hakkında ilk bilgiyi, Karaçay Bölgesi'nin “Krasnogorski” devlet çiftliği sınırlarında yer alan Tokmak-Kaya'da, Sarytüzy Ortaokulu öğretmeni D. Jaşeev bize vermiştir. Mart 1962'de, bu satırların yazarı K. T. Laypanov ve D. Jaşeev, Tokmak-Kaya'daki belirtilen katakomp bölgesine bir ziyaret

gerçekleştirmiştir. Ziyaret sırasında, “Katakomp No. 1” olarak adlandırdığımız bir katakompların tavanında eski Türk runik yazıtları keşfetmişlerdir.

Bazı arkeologlar, yazıtları sıradan tamgalar olarak ilan ederek aceleci davrandılar (Minayeva, 1963; Alekseyeva, 1966, s. 245). Tokmak-Kaya’daki katakompların sonraki incelemelerinde, katakomp No. 1’in ölçümleri yapılmıştır. Bu sırada hem dış yazıtlar hem de iç yazıtlar tespit edilip işaretlenmiş ve fotoğraflanmıştır.

Şu an itibarıyla katakompun girişinin derinliği 1 metre 60 santimetre olup, giriş deliğinin yüksekliği ve genişliği 60x60 santimetredir. Giriş deliği ile mezar çukurunun tabanı arasındaki mesafe yaklaşık 1 metredir. Katakompun yüksekliği 1 metre 50 santimetre, tabanın uzunluğu 2 metreden fazla, genişliği ise 1 metre 50 santimetredir.

Katakomp No. 1’de bulunan işaretlerin çoğu, daha önce belirtildiği gibi, Novoçerkassk Müzesi’ndeki şişelerde ve Mayatsk ile Humarin Kaleleri’ndeki taşlarda bulunan runlarla örtüşmektedir. Bunlardan bazıları Orhon yazıtlarına benzemektedir. Katakompun kubbe şeklindeki tavanındaki yazıtın özelliği, ortadaki ünlülerin ve ilk cümledeki son ünlünün daha büyük bir şekilde vurgulanmış olmasıdır. Yazıtın başında işaretler çoğunlukla:

○ m, runu etrafında yer almaktadır. Bundan sonra her iki taraftan S -nt ve φ -1, sonraki işaretler, dışarıda ve içeride yer almaktadır - ○ nt.

Yazıdaki işaretler geometrik ve figürsel şekillere sahiptir. Katakompun tavanı cilalanmış olup kırmızımsı bir maddeyle kaplanmıştır. Üzerinde çok çeşitli çizimlerin bulunduğu birçok çizgi korunmuştur.

Giriş deliğinin üzerinde oyulmuş olarak bulunmaktadır: HBR Bu yazıt, sağdan sola doğru okunduğunda “zanguz” olarak okunur ve anlamı “tek, yalnız”dır. Aşağıda ise “uj” “ev, yerleşim yeri” anlamına gelir. Yazıtın tamamı şu şekildedir: “Zanguz uj” - “tek ev, yalnız ev” veya “yalnız katakompa”, “ev (katakompa) içinde bir kişinin yattığı (defnedildiği) yer.” Yazıt dilinin özelliği, başlangıçta bulunan (belirli bir harfin) varlığıdır (“v” veya “z”).

Neredeyse tüm işaretler Bulgar runlarıyla örtüşmektedir. Ancak “Bulgar” (Kuznetsov, 1963: 303) terimini şartlı olarak kullanıyoruz, çünkü bazı araştırmacılar bu işaretleri “Peçenek” (Şerbak, 1958: 58) runları olarak adlandırırken, diğerleri ise bunları “Hazar” (Artamonov, 1954: 263) veya “Bulgar” runları olarak nitelendirmektedir. Biz, Katakomp runları için “Türk dilli Alan runları” terimini önermekteyiz.

Katakompun kubbe şeklindeki tavanındaki yazıt:

Sonuç olarak, tüm yazıt şu şekilde okunmaktadır: “Zangyz üj Baj tangrim Bantal öldü gagam santa basynty.” “Ev (katakomp), içinde bir kişinin yattığı (defnedildiği) yer. Benim yüce Tanrım! Bantal öldürüldü, kağan burada (kelimenin tam anlamıyla: içinde) defnedildi.”

Günümüz Karaçay-Balkar dilinde yazıt şu şekilde okunmaktadır: “Zangyz iij. Bij teirim! Bantal oltiirilidi” (Günlük konuşmada ayrıca şu şekilde de okunabilir: oliindu), “xan sende bastyryldy” (Günlük konuşmada basyndy da denilmektedir).

Karaçay-Balkar dilinde “baj” (“büyük, prens”) kelimesi günümüzde “bij” (“efendi, prens”) olarak telaffuz edilmektedir. “Tagrim” (“benim Tanrım”) kelimesi ise günümüz dilinde

“terim” olarak söylenmektedir. Günümüz Karaçay-Balkar dilinde artık kullanılmayan arkaik kelimeler arasında “olundi” (“öldürüldü”) ve “basynty” (“defnedildi”) bulunmaktadır. Katakomp yazıtının dilinde, fiillerin üçüncü tekil şahıs haber kipi ekleri -dı ve -tı eklerinin paralel olarak kullanıldığı görülmektedir. Oysa modern Karaçay-Balkar dilinde yalnızca -dı formu kullanılmaktadır. Ayrıca, yazıttaki “gagam” (“kağan”) kelimesinin modern karşılığı “han” olarak kullanılmaktadır.

Ş -nt işaretinin içinde ve bunun yanı sıra Ş -nt ve 1 İşaretin içinde, küçük runlarla yazılmış birkaç kelime bulunmaktadır. Ancak, runların belirsiz hatları nedeniyle bunları okumak oldukça zordur.

Şekil 3. Katakomp No. 1'in tavanındaki yazıt

Katakomp No. 1'in yazıtındaki işaretlerin çeşitli Türk runlarıyla karşılaştırılması, bu işaretlerin Bulgar runlarına daha yakın olduğunu gösteriyor. Karşılaştırma şu şekilde yapılabilir:

>	a,ä		с болгарским	>	a,ä
t	i		с болгарским	t	i
x	b		с болгарским	x	b
e,ë	g		с болгарским	e,ë	g
x	d		с болгарским	x	d
n	z		с болгарским	n	z
ч	j		с болгарским	ч	j
p	l		с болгарским	p	l
o	m		с болгарским	o	m
f	ng		с болгарским	f	ng
ä	r		с болгарским	ä	r
y	s		с болгарским	y	s
i	t		с болгарским	i	t
ä	ö		с болгарским	ä	ö
r	ä		с болгарским	r	ä
n	ö		с орхоно-енисейским	n	ö
ö	b		с орхоно-енисейским	ö	b
o, ä, önt			с орхоно-енисейским	o, ä, önt	

(Bulgar ve Göktürk runik alfabesi)

Katakomp No. 1'in yakınında birçok diğer katakomp da keşfedilmiştir. Tüm katakompların girişleri ve çoğu durumda katakompların kendisi, toprakla dolmuş ve otlarla kaplanmıştır.

Şekil 4. Katakomp No. 2'nin giriş deliği üzerindeki yazıt

Katakomp No. 2, Katakomp No. 1'in yaklaşık 20 metre güneydoğusunda yer almaktadır. Bu katakomp da tek kişilik gömülerle ilişkilidir. Yazıt, dışarıda, giriş deliğinin üzerine kazınmış şekilde bulunmaktadır:

ЧИПРІЯ *bij ā²a kōū* “Prens Eza’nın mezarı.” Yazıtın dili açıkça arkaiktir, ancak Balkar ve Karaçay halkı tarafından anlaşılabilir. Yazıttaki bazı işaretler Bulgar (Buntarsky) runlarıyla, bazıları ise Orhun yazıtlarıyla örtüşmektedir. Ayrıca, bir işaretin Szent-Miklós yazıtlarıyla paralellik gösterdiği görülmektedir, *bkz.*

$$\vdots$$

а	б	с болгарским	а	б
в	з	с болгарским и хумаринским	в	з
и	к	с Сент-Миклошским	и	к
п	л	с орхоно-енисейским	п	л
р	ж	с орхоно-енисейским	р	ж
ч	г	с орхоно-енисейским	ч	г

(Bulgarca, Bulgarca ve Humarca, Szent-Miklósca, Göktürkçe)

Açıkça görülüyor ki tüm Alanlar başlangıçta İran dillerini konuşan topluluklar değildi. Yukarıda verilen katakomp yazıtlarının da doğruladığı gibi, bir kısmı başlangıçtan itibaren Türk dillerini konuşuyordu. Bu arada, E.P. Alekseeva'ya göre, Kuzey Kafkasya'nın dağ eteklerinde Alan katakompları I. yüzyılda ortaya çıkmaya başlamıştır.

Kaynakça

- Alekseyeva, E. P. (1966). Pamyatniki moet-skoy i sarmato-alanskoy kultury Karaçayevo-Çerkesin. *Trudi KÇNIİ, VIP, V* (seriya istorsiçeskaya), Stavropol.
- Artamonov, M.İ. (1954). Nadpisi na baklajkax Novoçerkasskova muzeya i na kamnyax Mayaçkogo gorodişa. *Sovetskaya arheologiya, XIX*, Str. 263-268.
- Kuzneçov, V.A. (1963). Nadpisi Humarinskogo gorodişa. *Sovetskaya Arheologiya, T. I*, Str. 303.
- Minayeva, T.M. (1963). Skalniye katakombniye mogilniki verhovyevev reki Kubani. (Doklad, pročitanniy v g. Minske 22 Aprelya 1963 g. na sessi, posvyaşennoy rezultatom Tyulevıh issledovaniy İAİİE AN SSSR, 1962 g.)
- Şerbak, A.M. (1958). Znaki na keramike iz Sarkela. *Epigrafika Vostoka, XII*, Str. 58.
- Şerbak, A.M. (1960). Znaki na keramike i kirpiçah iz Sarkela - Beloy Veji. *Trudi Volga-Donskoy Arheologiçeskoy Ekspediçii, T. II*, 1960, Str. 385.

Kaya, C. (2025). Nursultan Nazarbayev'in Avrasya misyonu Aleksandr Dugin Ankara, 2006, Yeni Avrasya Yay. 284 sayfa, ISBN: 9789756669655. *Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 8(2), 307-312.

NURSULTAN NAZARBAYEV'İN AVRASYA MİSYONU ALEKSANDR DUGİN ANKARA, 2006, YENİ AVRASYA YAY. 284 SAYFA, ISBN: 9789756669655

Cansu KAYA*

Öz: Avrasya kavramı başlangıçta Rusya'dan Çin'e, Azerbaycan'dan Kazakistan'a kadar çeşitli bölgeleri kapsayan bir kavramdır. Ancak zamanla Rusya İmparatorluğu'nun politik tavrına muhalefet etmenin karşılığı olarak jeopolitik-siyasi bir içerik kazanmıştır. Avrasya düşüncesinin Batılılaşmanın karşısı anlamında kullanılmaya başlanması ise siyasi bir akım olarak Avrasyacılık'ı ortaya çıkarmıştır. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra bölge entegrasyonu düşünceleriyle gündeme gelmiştir. Aleksandr Dugin de yeni Avrasyacı düşüncenin temsilcilerinden biridir. Bu anlamda teorik-politik çalışmalar yapan Dugin, dönemin Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev'e ayrı bir önem atfetmiş, *Nursultan Nazarbayev'in Avrasya Misyonu* kitabını kaleme almıştır. Kitap hem Nazarbayev'in Avrasya misyonuna hem de Dugin'in Avrasya teorisine dair fikirleri ele alan kapsamlı bir çalışmadır. İlk bölüm Nazarbayev'in *Kritik On Yıl* eserinin değerlendirmesini içerirken geri kalan üç bölüm Dugin'in Avrasya teorisine ve bu teorideki Kazakistan'ın konumuna odaklanmaktadır. Dugin çalışmasını genel olarak karşılaştırma metoduyla ele almıştır. Bu anlamda Avrupa Birliği karşısına Avrasya Birliği'ni koyarak, her iki birliğin farklılıklarını kıyaslamış ve Avrasya Birliği'nin Rusya ve Bağımsız Ülkeler Topluluğu için neden hayati bir oluşum olduğu sorusuna cevap vermiştir. Kitap özellikle Avrasya çalışmaları yapan güncel araştırmacılar için uygun bir başlangıç noktası niteliğindedir.

Anahtar Kelimeler: Avrasya, Kazakistan, Nursultan Nazarbayev, jeopolitika

NURSULTAN NAZARBAYEV'S EURASIAN VISION ALEKSANDR DUGİN ANKARA, 2006, YENİ AVRASYA YAY. 284 PAGES, ISBN: 9789756669655

Abstract: The concept of Eurasia was initially a concept covering various regions from Russia to China, Azerbaijan to Kazakhstan. However, over time, it acquired a geopolitical-politics content as a response to opposition to the political stance of the Russian Empire. The use of the idea of Eurasia as the opposite of Westernization has led to the emergence of Eurasianism as a political movement. After the collapse of the Soviet Union, it came to the agenda with the ideas of regional integration. Aleksandr Dugin is one of the representatives of the new Eurasianism. Dugin, who conducted theoretical-political studies in this sense, attached particular importance to the then President of Kazakhstan, Nursultan Nazarbayev, and wrote the book *Nursultan Nazarbayev's Eurasian Mission*. The book is a comprehensive study of both Nazarbayev's Eurasian mission and Dugin's Eurasian theory. The first chapter is a review of Nazarbayev's *Critical Decade*, while the remaining three chapters focus on Dugin's Eurasian theory and Kazakhstan's position in it. Dugin has generally approached his work through the method of comparison. In this sense, he compares the Eurasian Union against the European Union, compares the differences of both unions, and answers the question of why the Eurasian Union is a vital organization for Russia and the Commonwealth of Independent States. The book is a suitable starting point for current Eurasian studies scholars.

* Dr. cansukaya932@gmail.com

 ORCID: 0000-0001-8746-7321

Keywords: Eurasian, Kazakhstan, Nursultan Nazarbayev, geopolitics

Alexander Von Humboldt tarafından literatüre kazandırılan Avrasya kavramı, Asya ve Avrupa kıtalarının birleşmesinin ötesine giderek Rusya, Çin, Ukrayna, Belarus, Kafkasya, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan, Türkmenistan Moldova, Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan bölgelerini de Avrasya kapsamına dahil etmiştir (Yılmaz, 2015, s. 112). Kavramın Rusya ile özdeşleşmesi ve Rusya'nın politik tavrına referans oluşturmaları ise Çar I. Petro'ya kadar götürülmektedir. I. Petro Rusya'nın Batılılaşarak güçleneceğini düşünmüş ve politik tercihini Batılılaştırmadan yana kullanmıştır. Bunun üzerine 1917 Bolşevik Devrimi'ne muhalefet eden ve Avrupa'ya sürgüne gönderilen Rus aydınlar, Rusya'nın Avrupa'dan ve Asya'dan farklı olarak kendine özgü bir kültürü olduğunu savunmuş ve 1920'lerde klasik Avrasyacılık'ı başlatmışlardır (Sönmez, 2010, s. 74). Bunlar arasında Nikolay Trubetskoy, Pyotr Savitskiy, Georgiy Vernadskiy, Lev Karsavin gibi aydınlar yer almaktadır. Bahsi geçen isimler Batıcılık ve Slavofil/Panslavizm karşısında Avrasyacılık'ın üçüncü bir yol olduğu iddiasında bulunmuşlardır. Bunlar klasik Avrasyacılar olarak Slav ve Slav olmayan toplulukların Rus kültürünü etkilediğini, Rusya'nın devlet kurma bilincini Cengiz Han'dan ve Timur'dan miras aldıklarını düşünmüşler ve güçlü devlet anlayışını savunmuşlardır (Serbest, 2017, s. 289- 296). Bu gelişmelerle başlangıçta coğrafi ve jeopolitik olan Avrasya kavramı zamanla Avrasyacılık adıyla ideolojik ve siyasi bir içerik kazanmıştır.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Avrasyacılık farklı vurgularla yeniden gündeme gelmiştir. Bu yeni-Avrasyacılığın görünür olmasını sağlayan isimler arasında Aleksandr Dugin de bulunmaktadır. Dugin, Avrasyacılığın fikri ve tarihi temelleri üzerine yıllarını ayıran bir politikacı ve siyaset bilimci olarak yeni-Avrasyacılığın jeopolitik yönü üzerinde durmuştur. Avrasyacılık'ı kültürel ve milli özdeşliği koruyarak sosyal bir modernleşme, ekonomik bir gelişme sağlama süreci olarak tanımlamış ve Avrasyacılığın teorik olarak bölgesel bir globalizasyon olduğunu belirtmiştir (2006, s. 42-46). Dugin, *İnsanlığın Ön Cephesi Avrasya, Moskova-Ankara Eksenli/ Avrasya Hareketinin Temel Görüşleri, Bir Avrasya Perspektifi, Rus Jeopolitiği Avrasyacı Yaklaşım, Dünya Adasında Son Savaş, Nursultan Nazarbayev'in Avrasya Misyonu* kitaplarında Avrasyacılık üzerine görüşlerini sunmuştur.

Dugin'in Avrasya misyonunda Kazakistan'ın yeri oldukça önemlidir. 1994'te Nazarbayev'in Avrasya çıkışını "havada bulut yokken göğün gürlemesine" benzetmiş ve bunun düşünce tarihinde bir dönüm noktası olduğunu söylemiştir. Bunun üzerine Nazarbayev'in fikirleri üzerine bir çalışma yapmaya karar vermiş, *Nursultan Nazarbayev'in Avrasya Misyonu* çalışmasını kaleme almıştır. Çalışmasını bir fikir portresi olarak nitelermiş ve Nazarbayev'i Büyük Bozkırın ruhu olarak anlamaya çalıştığını ifade etmiştir. Kitabın ilk bölümü Nazarbayev'in Avrasya fikirlerine ayrılmış, sonraki bölümlerde Dugin'in fikirleriyle Nazarbayev'in fikirlerinin örtüştüğü/benzeştiği hususlar incelenmiştir.

Kitap, Dugin'in çeşitli gazetelerdeki, çevrimiçi sitelerdeki, demeçlerindeki yazılarının/konuşmalarının bir araya getirildiği dört bölümden oluşmaktadır. Dönemin Ahmet Yesevi Stratejik Araştırmalar Merkezi (AYSAM) Başkanı Prof. Dr. Özcan Yeniçeri kitaba yazdığı sunuşta, kitabın yayımlanma amacını eski Sovyetler Birliği sahasında yürütülen yeni Avrasyacılık çalışmaları hakkında Türk okuyucu ve stratejistleri bilgilendirmek ve Türkiye'deki Avrasyacılık çalışmaları ve tartışmalarına yeni bir ivme kazandırmak olarak ifade etmiştir. Kitap, Nazarbayev'in Avrasya fikrinin yanı sıra Avrasya entegrasyonuna yöneltilen eleştirilere de bir cevap niteliğindedir. Bu kitapta Dugin'in Avrasyacılık'a dair uzun yıllar süren kapsamlı çalışmalarının Kazakistan boyutu ele alınmakta ve Avrasya entegrasyonu için savunduğu düşünceler yer almaktadır.

1. Birinci Bölüm

İlk bölüm (s. 3-47), *Nursultan Nazarbayev'in Avrasya Zamanı* başlığı ile ele alınmıştır. Bu bölüm, Nazarbayev'in *Kritik On Yıl* Adlı eserindeki Avrasyacılık anlayışının analizine

dayanmakta olup oldukça detaylıdır. Bu hususta Dugin'in Nazarbayev'in bahsi geçen kitabını siyasi bir vasiyet olarak kabul etmesi etkili bir faktördür. Dugin, analizine Sovyetler'in dağılmasıyla ilgili bir tarihi bilgilendirme ile başlamıştır. Burada Sovyetler 'in dağılmasına kendi iç dinamiklerinin sebep olduğuna dair tarihi bir yüzleşme görülmektedir. Nazarbayev'in Avrasyacı misyonunu da bu tarihi yüzleşmenin çıktısı olarak ele almaktadır. Ona göre Nazarbayev, entegrasyon topluluğuna dinamik katacak olumlu yönleri kabul ederken topluluğun bağımsızlığını tehdit edecek negatif yönlerden kaçınmayı başarıyla ortaya koymaktadır. Bunun yanında Avrasya Birliği projesine maskelenmiş Rusya emperyalizmi'' nitelmesi yapanları eleştirmekte ve eleştirisini, yeni Avrasya Birliği'nin fikri temellerinin Rusya'dan değil, Kazakistan'dan çıkmış olması ile gerekçelendirmektedir.

İlk bölümün devam eden kısımlarında Nazarbayev'in Avrasya düşüncesini teoriden pratiğe nasıl aktardığı üzerinde durulmuştur. Bu durum ekonomi, düşünce-faaliyet, globalizm çağırısı, Avrasya kararı, Avrasya birliğinin uygulanması, manevi özdeşlik, ateşin armağanı ayrımlarıyla değerlendirmiştir. Batı'nın globalizm silahına karşılık, Nazarbayev'in globalizasyonla ilgili fikirleri objektif ve sübjektif olarak iki şekilde eleştirilmiştir. Objektif tarafı, Nazarbayev'in globalizasyonu reddetmenin toplulukları durgunluğa götürecektir olma düşüncesidir. Sübjektif tarafı ise Kazakistan'a globalleşme karşısında sunduğu reçetedir.

Dugin, Nazarbayev'in manevi özdeşliği İslam'ın, Ahmed Yesevi Sufizm'inin ve milli kültürün üzerine inşa etmeyi amaçlamasını muhafazakâr bulmuştur. Buradaki muhafazakârlık radikal tutumlardan kaçınma anlamında kullanılmıştır. Nazarbayev'in ülkenin güvenliğini tehdit eden unsurlar içinde radikal dinci grupları, Çin'in faaliyetlerini ve yasaklı madde ticaretini ele almasını da Avrasya Birliği açısından olumlu adımlar olarak değerlendirilmiştir.

Birinci bölümün son incelemesi, Putin ve Nazarbayev'in Avrasyacılık misyonu arasındaki benzerliklerin ortaya konulmasına yöneliktir. Burada Kazakistan ve Rusya'nın Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) ülkeleri arasında en fazla gelişmiş iki ülke olması, Kazakistan'ın BDT ülkelerine ve Rusya'ya Avrasyacılık'ın pratikte nasıl uygulanacağını göstermesi önemli bulunmuştur. Bu anlamda Rusya'nın Kazakistan'ı örnek alması gerektiği vurgulanarak, Nazarbayev'in Avrasyacılık misyonu evrensel olarak tanımlanmıştır. Kazak toplumunun Avrasya misyonu ile ilk on yıl içinde Avrupa Birliği'ne benzer bir şekilde Avrasya Ekonomik Ortaklığı (AEO), Ortak Güvenlik Antlaşması Teşkilatı (OGAT) ve Uluslararası Avrasya Hareketi gibi üç yapıda Avrasya sinerjisi kurduğu belirtilmiştir.

2. İkinci Bölüm

İlk bölümde Nazarbayev'in Avrasya misyonu teorik olarak incelendiği için ikinci bölüm Nazarbayev'in teorik fikirlerinin pratikte nasıl hayat bulduğuna ayrılmıştır (s. 51-99). Bu bölüm küreselleşmenin karşısına Avrasya fikrini koyarak karşılaştırma metoduyla incelenmiştir. Avrasya entegrasyonu için gerekli görülen yapılanmalar tek tek ele alınmış, bunların küreselleşme karşısındaki vizyonu belirtilmiştir. AEO, OGAT, Avrasya Güvenlik Sistemi ve Ortak Ekonomik Alan Antlaşması (OEA) entegrasyonun bir parçası olarak görülürken Gürcistan, Özbekistan, Ukrayna, Azerbaycan ve Moldova'nın kurduğu Demokrasi ve Ekonomik Kalkınma Örgütü (GUUAM- DEKÖ) dezentegrasyon olarak değerlendirilmiştir. Bu durum Dugin'in Avrasya birliği dışında bölge toplulukları için farklı bir ortaklığı olumlu değerlendirmedigine işaret etmektedir.

Dugin, Avrasya Birliği projesinin Avrupa Birliği'ne benzer bir yapı olacağını öngörerek Ukrayna ve Rusya arasındaki köprünün Türk-Kazakları tarafından inşa edileceğini düşünmüştür. Bu düşüncesinin kaynağını tarihte bulduğu için burada da tarihi tecrübenin tekrar edeceğine dair muhafazakâr bir bakış açısı görülmektedir. Nasıl ki geçmişte büyük Rus İmparatorluğu Türk, Moğol ve Slav halklarıyla beraber kurulmuştur, o halde bugün kurulacak Avrasya Birliği de benzer şekilde olmalıdır. Rusya İmparatorluğu'ndaki Türk toplulukları

bugünkü Kazaklara, Slav halkları ise Rusya ve Ukrayna'ya tekabül ettiği için Avrasya Birliği'nde bu ülkelerin konumu önemli bulunmaktadır.

3. Üçüncü Bölüm

Rusya ve Kazakistan'ın Avrasyacılık üzerine iş birliğini derinlemesine inceleyen bu bölümde (ss. 103-174), Avrasya entegrasyonunun her iki ülkenin kaderi olduğu anlayışından hareket edilmiştir. Buradaki kadercilik anlayışı "karasal medeniyete dahil olma" ölçütüyle sunulmuş ve ulus-devlet olmanın karşısına konumlandırılmıştır. Bu amaçla ikinci bölümdeki küreselleşme ve Avrasyacılık kıyaslamasına karasal ve deniz medeniyeti olarak farklı kavramlarla devam edildiği görülmektedir. Bu noktada yine tarihe başvurarak tarihsel süreçte karasal medeniyetin deniz medeniyetiyle devamlı olarak mücadele ettiği belirtilmiştir. Atinalıların Sparta'ya, Roma'nın Kartaca'ya, İngilizlerin İspanya'ya karşı mücadelesi örnek olarak kullanılmıştır. Bu örneklerin günümüzdeki karşılıklarının Avrasya ve Atlantik Medeniyeti¹ olduğu iddia edilmiştir. Ulus-devlet ise Avrasyacı misyondan uzaklaşmak olarak değerlendirilmiştir. Bu sebeple gerek BDT ülkelerinin gerek Rusya'nın ulus-devlet anlayışından vazgeçmesi ve bunların demokratik bir entegrasyon sahasında birleşmesi önerilmektedir. Bu anlamda karşılaştırmalı bir bakışla Yeltsin'in ulus-devletçi, Putin'in ise Avrasyacı olduğu vurgulanmaktadır.

Bu bölümde dikkat çeken değerlendirmelerden bir diğeri Türkiye'ye ilişkindir. Avrasyacılık'ın Türkiye'de yükseldiği iddiasından hareketle dönemin İşçi Partisi başkanı Doğu Perinçek, Başbakan Recep Tayyip Erdoğan'ın danışmanları ve Atilla İlhan gibi isimler Avrasyacı olarak anılmaktadır. Bu durum Türkiye'nin Avrasya entegrasyonu için Rusya ve Kazakistan'a yeni bir potansiyel ortak olarak görülmesini sağlamıştır. Bunun yanında İslam'ın en önemli stratejik partner olduğu vurgulanmakta ve İslam örneği ile yeni Avrasyacıların klasik Avrasyacılardan farklılığı dile getirilmektedir.

4. Dördüncü Bölüm

Avrasyacılık: Geleceğe Bakış ana başlığı altındaki son bölüm (s. 177-284), Avrasya entegrasyonu olmaması halinde Avrasya alanında yaşanabilecek muhtemel sonuçlar sorusundan yola çıkmıştır. Bu soruya sömürgecilik bağlamında yaklaşan Dugin, Amerika'nın hakimiyetinden bağımsız olma koşulu olarak "Avrasya Birliği'nin" kurulmasını şart koşmuştur. Bunun sağlanması için atılması gereken adımları değerlendirmiştir. Ona göre bağımsızlık için ilk adım ekonomik alanda olmalıdır. Bunun için Friedrich Von List'in ekonomi fikirlerinin takip edilmesini tavsiye etmiştir. İkinci adım stratejik organizasyona yöneliktir. Bunu entegrasyona bağlı olan halkların kültürlerinin korunması olarak açıklamıştır. Dugin burada, Avrasya Birliği'nin kurulması halinde entegrasyona dahil olan ülkelerin kendi kültürlerinin korunmayacağı, Rusya'nın SSCB'de olduğu gibi entegre devletleri asimile edeceği eleştirilerine karşı bir görüş ileri sürmüştür. Üçüncü tavsiyesi ise kültürel-bilimsel faaliyetlere yöneliktir. Avrasya toplumlarına öz birliğini hatırlatacak festivallerin, sempozyumların ve forumların yapılmasını önermiştir.

Dugin, entegrasyon için yapılması gerekenleri ele aldıktan sonra, Atlantik medeniyetinin dışında kalan her topluluğun Avrasyacılık'a mahkûm olduğu iddiasıyla çalışmasını devam ettirmiştir. Bu iddia, Francis Fukuyama'nın *Tarihin Sonu* tezine yönelik bir karşı sav niteliğindedir. Dugin, *Tarihin Sonu* tezini Avrasya Birliği projesine uyarlamış ve birliğe katılmamaları halinde Azerilerin, Ermenilerin, Gürcülerin, Özbeklerin, Kazakların,

¹ Bugünkü kapitalist sistemin ilk nüvelerinden biri olarak kabul edilen Atlantik Medeniyeti, İspanyolların ve Portekizlilerin fetihleriyle uluslararası sistemin ilk kez Doğu ve Batı olarak ayrışmasını anlatmaktadır (Elik ve Bal, 2014, s. 92). Dugin Atlantik medeniyetini deniz medeniyeti Avrasya medeniyetini ise karasal medeniyet olarak kabul etmekte ve ulus-devletlerin Atlantik medeniyetinden doğduğu iddiası ile Avrasya ve Atlantik medeniyetleri arasında bir karşıtlık kurmaktadır.

Ukraynalıların ve Taciklerin tarihin sonuna geleceklerini iddia etmiştir. Bahsi geçen topluluklara tarihin sonuna gelmek istememeleri halinde bir kurtuluş reçetesi sunmuştur. Reçeteye göre bu topluluklar kendilerini “yeterince Rus olmayan” olarak görmek yerine birliğe katılmalıdır. Dugin “yeterince Rus olmamak” ifadesi ile bu toplulukların kendilerini Ruslardan farklı gördüklerini ve bu düşüncenin birliğe zarar verdiğini kastetmektedir. Son olarak yine tarihsel karşılaştırmalar yöntemine başvuran Dugin, Avrasyacılık’ın Atlantizmden farklılıklarını demokrasi, insan hakları, etnik merkezcilik gibi Batılı kavramlarla tekrar ele almıştır. Önerdiği Avrasya Birliği’ndeki demokrasinin organik, hakların ise ulusal olacağını belirtmiştir.

Kitabın son kısmında *Ne Yapmalı?* adlı televizyon programının *Avrasya Birliği Kurulacak Mı?* (2003) bölümündeki tartışma yer almaktadır. Programa Nazarbayev, Dugin, Cengiz Aytmatov, Evgeni Volk (The Heritage Foundation² Moskova temsilcisi) gibi isimler katılmıştır. Programda yeni Avrasyacılık siyasi projesinde Rusya’nın değişen siyasi tutumu değerlendirilmiş, Rusya’nın entegrasyondaki kilit rolüne vurgu yapılmıştır. Bunun yanında entegrasyona dahil olması gereken ülkeler için “kolektif halklar” betimlemesi kullanılmış ve Yeni Avrasyacılık “Nazarbayev Planı” olarak tanımlanmıştır.

Dugin’in kitabı Yeni Avrasyacılık Klasik Avrasyacılıktan hangi yaklaşımlarla ayrıldığını göstermesi açısından yeterli bulunmuştur. Bunun yanında Avrasya entegrasyonunun jeopolitik olarak nasıl inşa edileceğini adım adım ele alması da okuyucuya kavramsal ve düşünsel olarak geniş bir yelpaze sunmaktadır. Ancak Avrasya Birliği’nin kurulması için yaklaşık yirmi yıl önce ortaya konulan bu düşüncelerin, bugünkü Rusya-Ukrayna Savaşı bağlamında tekrar ele alınması gerekmektedir. Dugin’in yönteminden yola çıkarak Moskova-Kiev hattındaki gerginliğin Avrasyacılık açısından değerlendirildiği çalışmalarla bu alana ilişkin literatür geliştirilmelidir.

Kaynakça

- Cohen, A. (2013). Russia's Eurasian Union endangering the neighborhood and US interests. *Backgrounder*, no. 2804, <https://static.heritage.org/2013/pdf/bg2804.pdf>.
- Dugin, A. (2006). *Nursultan Nazarbayev'in Avrasya misyonu*. (Çev. L. Urakova, ve N. Gençkal). Yeni Avrasya Yayınları.
- Elik, S., ve Bal, F. (2014). Çağdaş uluslararası sistemin kaynağı ve ilk dönemi olarak İspanya-Portekiz Atlantik sistemi, 1493-1648. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 16(1), 88-117.
- Sait, S. (2010). Yeni Batıcılık ve yeni avrasyacılık akımları bağlamında Yeltsin yönetimi’nin doğu batı politikaları’nın analizi. *Akademik Bakış*, 3(6), 73-96.
- Serbest, B. (2017). Tarihsel süreçte Rus Avrasyacılığı: klasik Avrasyacılıktan neo-Avrasyacılığa. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6(3), 285-307.
- Yılmaz, S. (2015). Yeni Avrasyacılık ve Rusya. *Sosyal ve Beşeri Araştırmalar Dergisi*, 34, 111-120.

Extended Summary

Aleksandr Dugin built his book *Nursultan Nazarbayev's Eurasian Mission* on two principles. The first one is to explain the content of the new Eurasianism and the second one is to determine the place of Nursultan Nazarbayev's Eurasian mission in the new Eurasianism. In order to explain the new Eurasianism, he used the historical method. Therefore, he developed a comparative perspective. He saw classical Eurasianism as the integration of the former Soviet space. According to him, Eurasianism in the Eurasian region is a historically continuous tradition. Before the Russian Empire, the Mongol, Turkic, European Indian Empires, the Genghis Khan Tsardom and the Hun Steppe Empire practiced Eurasianism through a process of local integration. The Russian Empire, on the other hand, inherited Eurasianism with its Orthodox-Monarchy rule and bequeathed it to the Soviet

² The Heritage Foundation Avrasya Birliği projesi için yayımladığı bir raporda Rusya’nın post-emperyal zihniyetinin Avrasya Birliği’ni baltalayacağını ve Avrasya’daki Rus hegemonyasının ABD’nin çıkarlarına uygun olmadığını ileri sürmüştür (Cohen, 2013).

Union. Eurasianism in this period was shaped by a strong state and local integration. New Eurasianism aims to continue the tradition of integration, but it is also based on protecting the rights and identities of the nations included in the integration. Neo-Eurasianism is democratic, and no one ethnic or religious community dominates over another. However, unlike the Western understanding of democracy, democracy here is pluralistic. With these characteristics, Dugin approached the new Eurasianism from a philosophical perspective. Regarding the new Eurasianism, one of Dugin's most striking views is about globalization. He considered globalization as a unipolar world understanding. He positioned Eurasianism against globalization and constructed it as democratic empires with their own autonomy. The areas of integration he deems necessary for this are as follows: Moscow-Tehran, Afghanistan-Pakistan, Moscow-Delhi, Moscow-Ankara and Moscow-Caucasus. He envisions the Eurasian Union to be established with these countries as the European Union. Dugin found Nursultan Nazarbayev's step towards Eurasian policy in 1994 quite significant. He used the fact that the Eurasianism step was taken not from Russia but from Kazakhstan to meet the criticisms against the Eurasian Union. Because the biggest criticism against the Eurasian Union is that Russia dominates other countries in the region. Dugin explains that such a danger does not exist for Nazarbayev and argues that "if the Eurasian Union meant that Russia wanted to preserve its imperial power, Nazarbayev would not want Eurasian integration". Nursultan Nazarbayev's Eurasian Mission consists of four chapters in total. In the first part, Nazarbayev's Eurasian mission is analyzed. The steps taken by Kazakhstan in domestic and foreign policy are evaluated on the basis of Eurasian thought. Kazakhstan's investments in agriculture, education, demographic and economic fields are explained with Nazarbayev's leadership skills. At this point, Nazarbayev and Putin were compared. The biggest difference between the two leaders was found in Nazarbayev's ability to exclude nationalists and non-Eurasianists. In this sense, he implicitly criticized Putin's team. According to him, Putin should also be tough on non-Eurasianists. After Nazarbayev's leadership qualities, he evaluated his political steps for Eurasian integration within the framework of the Eurasian Economic Partnership, the Common Security Treaty Organization and the Eurasian Movement. Dugin considered these steps of Nazarbayev as the spirit of Eurasia. In the second part, Dugin argued that Russia's national interests are the interests of Eurasia. For this reason, he answered the question of how post-Soviet integration would take place. For this purpose, he analyzed the steps taken by Nazarbayev one by one and tried to explain how these steps are compatible with the interests of other countries in the region. He claimed that if the Eurasian Union is achieved, the globalist power will be broken. By comparing the concepts of globalization and Eurasia, he argued that these two concepts are opposite to each other. The third chapter is a continuation of the second chapter. The opposition between globalization and Eurasia, which was discussed in the second part, is this time evaluated in terms of terrestrial civilization and maritime civilization. Claiming that wars in history have been fought between terrestrial and maritime civilizations, terrestrial civilization is symbolized by Eurasia and maritime civilization by the Atlantic. The last chapter of the book seeks to answer the question of the possible consequences in the Eurasian space in the absence of Eurasian integration. Dugin answered this question with colonialism. The establishment of the Eurasian Union is considered as the first condition for independence. For independence, he suggested following Friedrich Von List's economic ideas, strategic organizations and cultural-scientific activities. Dugin's book is sufficient to show the ways in which the new Eurasianism differs from classical Eurasianism. In addition, the step-by-step approach to the geopolitical construction of Eurasian integration offers the reader a wide range of conceptual and intellectual options. However, for the establishment of the Eurasian Union, these ideas, which were put forward nearly twenty years ago, need to be reconsidered in the context of today's Russia-Ukraine War. Following Dugin's methodology, the literature in this field should be developed with studies evaluating the tension on the Moscow-Kiev line in terms of Eurasianism.

Gökbayır, M., Buran, A. (2025). Sentaktik istem yapısı bakımından Kırgız Türkçesi fiil sınıfları. *Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 8(1), 17-30.

DÜZELTME – ERRATUM (SENTAKTİK İSTEM YAPISI BAKIMINDAN KIRGIZ TÜRKÇESİ FİİL SINIFLARI)*

Mehmetcan GÖKBAYIR**

Ahmet BURAN***

Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisinin 2025 yılı 8. cilt 1. sayısında 2 numaralı makale olarak 17-30 sayfa aralığında yayımlanan “SENTAKTİK İSTEM YAPISI BAKIMINDAN KIRGIZ TÜRKÇESİ FİİL SINIFLARI” başlıklı makalenin İngilizce başlığı dizgi sırasında sehven eksik kalmıştır. İlgili makalenin İngilizce başlığı “VERB CLASSES IN KYRGYZ TURKISH IN TERMS OF SYNTACTIC VALENCY STRUCTURES” biçimindedir.

Makalenin künyesi: Gökbayır, M., Buran, A. (2025). Sentaktik istem yapısı bakımından Kırgız Türkçesi fiil sınıfları, *Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 8(1), 17-30.
<https://doi.org/10.59182/tudad.1589737>

URL:

<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/4386628>

* Bu çalışma Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeni Türk Dili Anabilim Dalı Doktora Programı çerçevesinde Prof. Dr. Ahmet Buran danışmanlığında hazırlanan “Türkiye Türkçesi ve Kırgız Türkçesinde İstem Üzerine Karşılaştırmalı Bir Çalışma” adlı doktora tez çalışmasından üretilmiştir.

** İnsani ve Sos. Bil. Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Yeni Türk Dili Doktora Öğrencisi, El-mek: gokbayir.mehmetcan@yandex.com

 ORCID ID: 0000-0002-9850-4228

*** Prof. Dr. İnsani ve Sos. Bil. Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, El-mek: buran.ahmet@gmail.com

 ORCID ID: 0000-0002-8430-1008

Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi
International Journal of Turkish World Studies

e-ISSN: 2651-5180

Yıl: 2025 Cilt-Sayı: 8(1) ss: 81-90

Year: 2025 Vol-Issue: 8(1) pp: 81-90

Geliş Tarihi / Received: 03.12.2024

Kabul Tarihi / Accepted: 20.01.2025

Yayın Tarihi / Published: 24.01.2025

Düzeltilme

Erratum

DOI: 10.59182/tudad.1595486

Korbayeva, Zh., Abdirasilova, G., Beisenbekova, G. (2025). Қожа Ахмед Ясауи және сопылық дүниетаным,
Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, 8(1), 81-90.

DÜZELTME – ERRATUM (ҚОЖА АХМЕД ЯСАУИ ЖӘНЕ СОПЫЛЫҚ ДҮНИЕТАНЫМ)

Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisinin 2025 yılı 8. cilt 1. sayısında 5 numaralı makale olarak 81-92 sayfa aralığında yayımlanan “ҚОЖА АХМЕД ЯСАУИ ЖӘНЕ СОПЫЛЫҚ ДҮНИЕТАНЫМ” başlıklı makalenin dosyasında dizgi sırasında sehven yanlışlık olmuştur. Makale dosyasının asıl biçimi aşağıdaki biçimdedir.

Makalenin künyesi: Korbayeva, Zh., Abdirasilova, G., Beisenbekova, G. (2025). Қожа Ахмед Ясауи және сопылық дүниетаным, *Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 8(1), 81-90. <https://doi.org/10.59182/tudad.1595486>

HATALI YAYIM URL:

<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/4412974>

Kopbayeva, Zh., Abdirasilova, G., Beisenbekova, G. (2025). Қожа Ахмед Ясауи және сопылық дүниетаным,
Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, 8(1), 81-90

ҚОЖА АХМЕД ЯСАУИ ЖӘНЕ СОПЫЛЫҚ ДҮНИЕТАНЫМ

Zhuldyz KOPBAYEVA *
Gulmira ABDİRASILOVA **
Gulnaz BEISENBEKOVA ***

Түйіндеме: Мақалада Орта Азияның көрнекті философы, сопылық ақын және ислам уағызшысы Ахмед Ясауидің өмірі және рухани мұралары «Диуани хикмет», «Пақырнама», «Көңілдің айнасы», «Тарикат әдебі туралы баян» шығармалары мен аңыздары кемелдікке жеткізер қағидалары, діни-сопылық принциптермен қатар оқыту, білім беру, адалдық, ізгілік, жақсылық, жамандық, төзімділік, достық пен сүйіспеншілікті құрметтеу, әділеттілікті насихаттағаны туралы сөз болады.

Ахмет Ясауидің ілімі мен мұралары қаншама заман өтсе де, мәнін жоймай келе жатқан қазына. Әсіресе Ясауи бабаның «Диуани хикметі» Алтайдан Анадолыға дейінгі кең-байтақ өлкеде тіршілік ететін түркілер арасына кең тарап, олардың өмір салтының, салт-дәстүрінің, әдет-ғұрпының, құндылықтарының ажырамас бір бөлшегін құрады. Хикметтер мың жылға жуық уақыт бойы көшпелі және отырықшы халықтардың дінін, тілі мен ділін моральдық, этикалық, психологиялық негізде қарастырылуда.

Түркістан өңірінен түлеп шыққан сан түрлі ұлыстың бастан кешірген қилы тағдыры Әзірет Сұлтаннан өшпес өнегелерімен бірге өрілген. Ұлан-ғайыр тарих жазығына көз салған әр адамның назарына, ең алдымен, елдің өткені мен бүгініне, келешегіне өң берген тау тұлғалар мен олардың өрнекті-ғибратты істері ілінері анық. Тіл, мәдениет, әдебиет, өнер, руханият, тәлім-тәрбие, мемлекет ісі сияқты салаларда Түркі пірінің қолтаңбасы жатыр. Ол ежелгі әдеби, мәдени дәстүрді Құран рухында қайта жаңғыртып, діни-рухани насихаттар шоғырына айналдырды.

«Сопылық - адамның рухани, бейбітшілік, жанның тазаруы арқылы Құдайға жақындау мәселелерімен айналысатын ілім. Қожа Ахмет Ясауи сопылықтың төрт кезеңін: сопылық Шейхтегі мурид рөліне мойынсыну; шариғат - Құдайдың өсиеттері мен ислам заңдарының жиынтығы; Құдайды ақылмен емес, жүреппен білу; және ақиқат – шындықты толық түсіну» ұсынып, уағыздайды.

Тірек сөздер: Қожа Ахмед Ясауи, Түркістан, ислам дәстүрі, сопылық, рухани мәдениет, дүниетаным, хикмет, өрнекті-ғибратты істері, философиялық толғау, ойшылдық.

* Doktoral student, Kazak Ulusal Kızlar Pedagoji Üniversitesi, Filoloji Fakültesi, phd_kopbayeva@mail.ru
 ORCID ID: 0009-0003-7870-4315

** Prof. Dr., Kazak Ulusal Kızlar Pedagoji Üniversitesi, Filoloji Fakültesi, Kazak dilbiliminin Teori ve Metodolojisi Bölümü, ab.gulmira@mail.ru
 ORCID ID: 0000-0003-3240-6542

*** Doç. Dr., Kazak Ulusal Kızlar Pedagoji Üniversitesi, Filoloji Fakültesi, Kazak dilbiliminin Teori ve Metodolojisi Bölümü, gulbeisen@mail.ru
 ORCID ID: https://orcid.org/0009-0007-6330-5265

KHOJA AHMED YASSAWI AND THE SUFI WORLDVIEW

Abstract: The article will focus on the life and spiritual heritage of the outstanding central Asian philosopher, Sufi poet and Islamic preacher Ahmed Yasawi, the works and legends "Diwani Hikmet", "Pağnama", "mirror of mood", "Bayan about Tariqat ethics", the principles of teaching, education, honesty, virtue, Good, Evil, tolerance, respect for friendship and love, justice, as well as religious and Sufi principles.

The teaching and legacy of Ahmed Yasawi is a treasure that has not lost its essence, no matter how many times it has passed. In particular, Yasawi Baba's "Diwani Hikmet" spread widely among the Turks living in a vast region from Altai to Anatolia, forming an integral part of their way of life, traditions, customs and values. For almost a thousand years, wisdom has been considering the religion, language and mentality of nomadic and sedentary peoples on a moral, ethical, psychological basis.

The fate of many different nationalities living in the Turkestan region is intertwined with the immortal example of Hazret Sultan. It is obvious that everyone who looks at the vast plain of history pays attention, first of all, to the mountain people and their expressive and instructive deeds, which gave the background to the past and present, the future of the country. In such areas as language, culture, literature, art, spirituality, education, and state affairs, the signature of the Turkic people lies. He recreated the ancient literary and cultural tradition in the spirit of the Koran and turned it into a bunch of religious and spiritual propaganda.

"Sufism is a doctrine that deals with the problems of a person's approach to God through spirituality, peace, purification of the soul. Khoja Ahmed Yasawi proposes and preaches the four stages of Sufism: recognition of the role of Murid in the Sufi Sheikh; Sharia is a set of God's Commandments and Islamic laws; knowledge of God by heart, not mind; and truth is a complete understanding of the truth».

Keywords: *Khoja Ahmed Yasawi, Turkestan, Islamic traditions, Sufism, spiritual culture, worldview, wisdom, expressive and instructive deeds, philosophical reflections, thinking.*

Ахмет Ясауи - өз заманының көрнекті ғалымы. Ол Құдайды тану жолында өзінің жолын қалыптастырған ақын, сопы. Ахмед Ясауи - сопылық жолдың негізін қалаушы. Оның нұсқауларына сүйене отырып, ақын бұл ілімді өмірінің соңына дейін таратты. Оның ойлары оның даналығынан көрінді. Түркі халқы арасында "Түркістан рухани ағартушысы" деген атпен танымал Қожа Ахмет Ясауи даналығы бүкіл адамзатты кемелдікке, жақсылыққа, бейбітшілік пен бауырластыққа шақырады. Шындықты білу, шындыққа саяхат, рухани құпияны түсінуге ұмтылу, сүйіктісіне ғашық болу, жаратылысқа әуестену, жақын адамымен қарым-қатынас жасау, ақиқат шараптарын ішу, есінен тану, көбелекке айналу және от жағу, өлгенге дейін өлу, гүл шоқтарын шындыққа айналдыру терминдері сопылық әдебиетте кеңінен қолданылады. Ол өзінің ілімінде кемел адам, шариғат, пір, шыдамдылық, сабыр, тақуалық, сұқбат, нұр, тәуекел т.б. сияқты ұғымдарды қолданды.

Қожа Ахмет Ясауи - Қазақстанның мәдениеті мен рухани өміріне елеулі әсер еткен көрнекті ақын, ойшылы. XI ғасырдың көрнекті ойшылы және рухани жетекшісі Қожа Ахмед Ясауи ішкі өзгеріс пен үйлесімділікке жол ашып, мәдениет пен діни ойлауға жеткізгісіз үлес қосты. Оның өмірі мен ілімдері көптеген рухани даналықты сүйетіндерді шабыттандыратын мұра қалдырды. Қожа Ахмет Ясауи - Қазақстанның тарихы мен мәдениетімен тығыз байланысты, осы жердің рухани батырларының шежіресіне жазылған танымал есім.

Дүниетанымдық ұстанымы шариғаттан құралған Ахмет Ясауи өз сөздерінде «Адам өз-өзін тану үшін хақты тану керек, оның басшысы тәубе! Алла мен адам арасында, адам мен қоғам арасында көпір болуы керек. Өзінің өмірлік парызы ретінде халықты ислам дініне шақырып, уағызын хикметпен жеткізе білген Ахмет Ясауи әкесі шейх Ибраһимнің өмірлік жолын жалғап алып кетті. Әкесінің ізінен ере өткен, тарихқа өшпестей із қалдырған Қожа Ахмет Ясауидің өміріне бір сәт тоқталсақ.

1. Негізгі Бөлім

XII ғасырда түркі халқының тарихында сопылықтың негізін қалаушы ретінде көрнекті ойшыл, ақын және философ Қожа Ахмед Ясауи ерекше орын алады. А. Ясауи өмірі мен рухани жолы туралы дереккөздерді талдауда екі топқа бөлуге болады. Алғашқы топтағы дереккөздерде әртүрлі тарихи кезеңдерде өмір сүрген Мавераннахр ойшылдарының жазбаша қолжазбалары жатады: А. Нишапури (XII ғ.), ибн Рузбихан (XVI ғ.), Мұхаммед Данишманд (XII ғ.), Алишер Навои, Ясауи ағасының немересі Сайф ад-Дин Урунғуйлақидің қолжазбалары және т.б. Екінші топта аңыздар, әңгімелер, шежере (Насаб-нама) құрайды, түркі халықтары арасында далада қалыптасқан ауызша дәстүрінің нұсқалары күні бүгінге дейін сақталған, кең таралған (Жандарбек, 2015, б. 34).

Танымал сопылардың бірі Мұхаммед Данишмандтың «Мир'ат ал-кулуб», кітабында Қожа Ахмет Ясауидің еңбектері туралы баяндайтын алғашқы кітаптардың бірі болып табылады. «Ойшыл бұл кітапта Қожа Ахмет Ясауидің ойлары мен сенімдеріне негізделгенін және оны мистика мен жер полюсінің жетекшісі ретінде атап өтетінін көрсетеді. Сондықтан, өткен ғасырларда Қожа Ахмет Ясауи лақап атпен танымал болған, дегенмен Ясауи «Түркістан ақсақалы» немесе «Түркістан хазіреті» деген бүркеншік аттарымен де белгілі болған (Асгар Сабери, 2015, б. 32).

Қожа Ясауи өмірі туралы тағы бір дереккөз - Әлішер Навоидың «Наса'им ал-мухаббат» жазбасындағы Джамидің «Нафа хат әл-унс» кітабының аудармасында берілген. Онда ол Ясауидің ұлылығы мен тұлғасын Түркістан мемлекетінің бас ақсақалы ретінде сипаттайды. «Оның позициясы жоғары және әйгілі болды, ұлылығы тұрақты және шексіз болды. Кедейлер арасында және билеуші ортада өте үлкен құрметке ие болды, оны жақтайтын, жолын құптайтын ізбасарлары мен серіктестері көп болды (Асгар Сабери, 2015, б. 32).

Қожа Ахмет Ясауидің шығу тегі туралы баяндайтын дереккөздердің бірі - 1996 жылы Ташкент пен Ыстамбұлда Ясауи хазіретінің ұрпағы Ясауи Сайфтың немересі ад-Дин Урунғ-куйлақидің қолжазбасы (Асгар Сабери, 2015, б. 33).

Қазіргі Сырдария бойында, ескі Сайрам қаласында, XI ғасырдың басында туып, ислам діні сопылық философиясының Орта Азияда негізін салған, оның мистикалық бағытын осы аймақта алғаш рет паш еткен ойшыл, ғалым, ақын, дана Қожа Ахмед бин Ибраһим бин Махмуд бин Афтихар Ясауидің өмірбаяны туралы тиісті мәліметтер жоқ. Оның туған жылы мен қайтыс болған уақыты туралы да әркім әр түрлі жорамал айтып жүр: 1103-1166 ж. (Ф.Көпрүлү, К.Ераслан, Ә.Нәжіп), 1080 ж. (З. Жандарбеков), 1103-1167 ж. (Н.Нұрмахаммедов), 1104-1167 ж. (Ә.Қоңыратбаев), 1094-1167 ж. (Х.Сүйіншәлиев), 1103 ж. туған (С.Санбаев), 1083 ж. (С.Ізтілеуұлы) т.б. (Құрышжанов, 1994, б. 24-33).

Қожа Ахмет Ясауи қазіргі Сайрам атты ескі шаһарда 1103 жылы дүниеге келген де, 1166 жылы Иассы (Түркістан қаласында) қайтыс болған. Туған, қайтқан жылдары жөнінде дәл айтылған мәліметтер жоқ, сондықтан ол туралы әрқилы жорамалдар да аз емес, бірақ көпшілік зерттеушілер мен беделді мамандар осы мерзімге тоқтап жүр.

Алғаш рет сауатын Қожа Ахмед әкесінен ашады, бірақ ертерек кезде жетім қалып, Шәуілдерде тұратын апасының қолында өседі. Бұқар шаһарындағы Хамадани сопыдан оқып, Түркістан қаласына келіп сопылық құрады.

Арыстан-баб жас Ахмедтің тәлімгері болған. Аңыз бойынша, ол Мұхаммед пайғамбардан мұрагерге беру үшін сенім символын – құрма пальмасын немесе құрма сүйегін алды. Және оны Ахмед Ясауиге тапсырды. Арыстан бабтың жеке өзі туралы деректер көп емес. Ол исламның жергілікті уағызшысы, Мұхаммед пайғамбардың серігі болуы мүмкін. Қалай болғанда да, оны есімі, әулиелігі Орталық Азияда құрметтеледі. Ғимараты ортағасырлық кесенелер қираған жерде салынған. 2004 жылы кесенесін қалпына келтіру жұмыстары жүргізілді.

3. Жандарбеков өзінің зерттеуінде Кашифи «Рашахат-ул айн-ил хайат» атты еңбегінде Қожа Ахметтің Арыстан бабтың оқушысы болғанын, одан заһир және батин ұғым-ілімдерінің маңызын мен тағылымын үйренгендігі, оған он алты жыл жанында болғанын, көп нәрсе ұғынғанын санамалап отырды. Ясауидың «Диуани хикметінде» де Арыстан бап туралы өте көп кездесетіндігін айтады.

Күллі түркі жұртына танылған Қожа Ахмет Ясауи даналықты арқау етіп, кемелдікті жырлаған мұралары жазба әдебиеттерде, көне түркі тілдері мен ауыз әдебиетінде, діни танымдық ұстанымдар мен руханият мәселелерімен сабақтасып келеді. Бұл жайында бүгінгі күнге дейін жарық көрген материалдар жеткілікті.

Ол - мұсылман қауымындағы сопылық мектепті қалыптастырушылардың бірі.

Алпыс үш жасқа жеткенде жер астынан салынған орын-жайға, яғни қилуетке түсіп, өмірінің соңына дейін сонда өмір сүреді. Ол жайында Қожа Ахмет 6-7 т.б. хикметтерінде әңгіме етеді. Алтыншы хикмет былай басталады:

*Субхи садық дүйсенбі күні жерге кірдім,
Мұстафаға құрмет тұтып кірдім мен - ә!
Алпыс үште «сүндет» деді, - естіп, білдім
Мұстафаға құрмет тұтып кірдім мен - ә!
(Қожа Ахмет Ясауи, 1998, б. 6-7 хикмет).*

Мұндағы бір ескерте кететін жәйт - ақын бұл жерде «Мұстафа» деп Мұхаммед пайғамбардың лақап атын айтып отыр. Пайғамбар алпыс үш жаста қайтыс болғандықтан, оның жасынан артық жасап, бұ жарық дүниеде жүре беруді Қожа Ахмед өзіне лайықты көрмеген болу керек. Ол туралы туралап айтпаса да, 6-7 хикметтерінде осы ойды жанамалап, шығармашы шырғалап отырып жеткізіп береді (бұл өзі - ұзақ өлең, 31 шумақ).

Дегенмен, мынаны айта кеткеніміз жөн - осы өлеңінде ақын әрі қарай былай дейді:

*Өлген сияқты болып жер астына қадам бастым,
Жарық дүниені харам қылып, Хақты сүйдім.
Зікір айтып, жалғыз болып, жалғыз күйдім, –
Мұстафаны құрмет тұтып, кірдім мен - ә!
(Қожа Ахмет Ясауи, 1998, б. 6-хикмет).
Ендігі бір өлеңінде (27-хикмет) ол былай дейді:
Мен жер үстінде өлмес бұрын тірідей өлдім,
Алпыс үште мен "сүндеттеу" дедім, - деп естідім.
Жер астында мен жанымды құл етемін,
Мұны естіген ол құлға кірді Қожа Ахмед.
(Қожа Ахмет Ясауи, 1998, б. 27 хикмет).*

Одан әрі:

*Алпыс түн, алпыс күнде бір ғана жол (дәм тату),
Таң атқанша дұға етіңіз және тек ғибадат етіңіз,
Алпыс үш жасымда мен тамам болдым,
Мұстафаны құрметтей отырып, мен кірдім-а!
(Қожа Ахмет Ясауи, 1998, б. 6- хикмет)*

Ясауи әулие алпыс үште өмірім таусылып бітті дейді.

Шынында ол оған дейін де өлген кісілердің қатарында жүрген. Оның сыры - әулиенің өзіндік ілімінің негізінде жатыр. Ой жіберген кісіге осы жолдардың өзі-ақ біраз сырды аңғартады.

Ахмед Ясауидің қашан қайтыс болғаны да белгісіз. XIII ғасырдың басында жазылған Маулана Сайфуддин Орын Қойлақтың «Насабнама» деген шежіресіне қарап, З.Жандарбеков Ясауи әулиені 120 жыл жасаған деп көрсетеді (Жандарбеков, 1994, б. 4). Әзіреті Сұлтан Құл Қожа Ахмед былай деп жазады:

*Біздің бүкіл өміріміз өтетінін,
Біз кететінімізді біліңіз.,
Бір күні кететін жақсылыққа сенбеңіз,
Анам мен әкем, туыстарым қайда кеткенін ойлаңыз,
Бірақ бір күні бұл арба Сізге де келеді
(Қожа Ахмет Ясауи, 1998, б. 27 хикмет)*

XI-XII ғасырларда түркі тілінде жазылған екі белді шығарма бар: Біреуі қазіргі Жетісу өлкесінен шыққан атақты ақын, ойшыл, дана, мемлекет қайраткері Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу білік» («Құт әкелетін білім») шығармасы да (1069 жылы жазылып біткен), екіншісі - осы Ясауидің «Диуан Хикметі» («Даналық сөздер жинағы»).

Баласағұни мен Ясауидің осы үрдісін ХҮ-ХҮІ ғасырларда Ә.Науаи, Қ.Қыдырғали Жалайри және Хиуаның ханы Әбілғазы Баһадүр жалғастырды. Одан бері түркі әдеби тілдері халық қатарына қосылып кетті. «Диуан хикметтің» түпнұсқасы жоғалып кеткен. Ол бізге әркімнің әр кезде және әр жерде жасаған көшірмелері арқылы жетіп отыр. Жарық дүниеде оның төрт жүзден астам осындай қолжазбасы бар деп есептелінеді (Ә.Нәжіптің ауызекі сөзі бойынша). Олардың ең бір ескісі 1105 жылы көшірілген түрі болса керек (Стамбул кітапханасында, - Наджип, 1989, б. 50). Қолжазба нұсқалар әр жерде әр қилы басылып жүр (Стамбулда, Қазанда, Ташкентте, Бұқарада, Қоқанда т.б. қалаларды). Ә.Қоңыратбаев 1901 жылы Қазанда «Диуани Хикметтің» қазақша нұсқасы жарық көреді. Арабша жазылған» деп жазады (Наджип, 1989, б. 90). Біздің қолымызда «Диуанның» Қазанда «бесінші мәртебе басылуы» (1904 ж.) бар. Бұл баспалардың ешқайсысы да «қазақ тіліндегі нұсқа» емес.

«Диуани хикмет», «Пақырнама», «Көңілдің айнасы», «Тариқат әдебі туралы баян» сияқты шығармалары мен аңыздары кемелдікке жеткізер қағидаларға толы. «Диуани хикмет» (Даналық кітабы) – түркі халықтарының, оның ішінде қазақ халқының XII ғасырдан сақталған әдеби ескерткіштерінің бірі.

Орта ғасыр әдебиетінің мұрасы Ясауи хикметтерінің жазылу тарихы, тіл шұрайлығы, әлеуметтік бағыт-бағдары ғылыми түрде сараланып бүгінде зерттеулерге айналды. Алғашқы зерттеушілер ретінде Түркия ғалымы *Кёпрюлю* (Köprülü) Мехмет Фуат 1918 жылы оны Стамбул баспасынан бастырса, Стамбул университетінің профессоры Кемал Аслан 1983 ж. Анкарадан көне түрікшесі мен қазіргі түрікшесін салыстыра отырып жеке кітап етіп шығарды. Ясауи жырларын орыс ғалымдары Н. Самойлович, Э. Бертельс, Г.Ф. Благова, В.В. Бартольдт, В.А. Гордиевский, Г.Н. Наджип және т.б. жоғары бағалап, ақынның сопылық мектебін мойындады. Сондай-ақ хикметтердің зерттелу барысына Э.Р. Рустамов, Н. Маллаев, В.И. Зокидов сияқты өзбек зерттеушілерінің еңбектерінде де қарастырылды.

«Диуанның» бірқатар басылымдарында 149 хикмет пен «Мүнәжат» келтіріп жүр. Мерзімді баспасөз беттерінде Ясауи төрт мыңнан астам хикмет жазыпты-мыс, тиісті сарапшылар оның 250 хикметі бар екенін анықтапты-мыс деген пікірлер бой көрсетіп жнр (Қоңыратбаев, 1991, б. 90). Осы ойдың орамына қарай мынаны айтуға болады – Ахмед Ясауи өзінің 114-хикметінде төрт мың төрт жүз хикмет жазғандығы туралы айтады:

*Құл Қожа Ахмед, әрбір сөзің - дертке дәрмен,
Тыңдаушыларға баян қылсам, қалмас арман,
Төрт мың төрт жүз хикмет айттым,
Хақтан - бұйрық, Бұйрық болса, тағы өлгенше сөйлесем мен.*

Ал енді Қожа Ахмед өзінің бірінші хикметін былай бастайды:

«Бисмиллаһ!» деп баян қылдым хикмет айтып,

*Іздегенге дүр мен гауһар шаштым, мен-ә!
Тақуалық (әдетті) қатты тартып, қан жұтып,
Мен екінші дәптер сөзін аштым, мен-ә!*

«Диуани Хикмет» бірнеше кезеңнен тұратын сопылық білімнің бағыт-бағдарын сипаттайды. Сопылықтың мақсаты - жанды тазарту және Құдайдың ақиқатына жақындау. Бірінші кезеңде жан «аммара» деп аталады, бұл «бұйрық» дегенді білдіреді. Онда жануарлардың сезімдері басым, оны мақтаныш, қызғаныш жеңеді. Екінші кезеңде сопының жаны «лавамаға», яғни «айыптаушыға» айналады, зұлымдықтың теріс мәнін біледі. Үшінші кезеңде «мухлама», «шабыттандырылған», тазартылған жан жақсара бастайды. Төртіншіден, ол «тынышталған» дегенді білдіретін Мутмаин күйінде болады, ал сопылық жүрек сезімтал және асыл болады. Бесінші кезеңде жан «Разинадан» қанағат сезінеді және тек жақсылыққа бағынады. Алты кезеңде «Радина» жаны адами қасиеттерге ие болады. Сопылық жан жақсылықтың қайнар көзіне айналады. Жетінші кезеңде «Камиль» - мінсіз, жан қасиетті қасиеттерге ие болады. Осылайша, әр кезеңде мурид (Шейхтің шәкірті) бір немесе бірнеше тәндік қалаулардан арылып, исламдық өсиеттер мен сопылық тәжірибелерді орындау арқылы қол жеткізілген өзін-өзі тануды жақсартатын жағымды моральдық қасиеттерге ие болды. Тари-ката сатысында сопы күш, ұлылық пен Рухтың күшін сезінді және тәннің үстемдігіне ие болды.

Хикметтер араб жазуымен ескі түркі әдеби тілінде жазылған. Қазіргі қазақ тіліне, не орыс тіліне бұрын ешбір аударылып, жарияланған жоқ.

"Диуани хикмет" шығармасы алғаш рет 1878 жылы жеке кітап ретінде жарық көрді. Содан кейін ол Стамбулда, Қазанда, Ташкентте бірнеше рет басылады. Олардың бірін Ә.Тыныштықұлы 1901 жылы қазақтарға арнап шығарған нұсқасы. Төрт тармақты өлеңнен тұратын бұл шығармада ақын өзінің балалық шағынан пайғамбардың жасына дейінгі өмір жолын баяндайды, өзінің өмірдегі азаптары туралы айтады, халыққа үстемдік ететін хандардың, бектердің, билердің жіберген кемшіліктерін сынайды, бұл фәнидің жалғандығын айтады. «Диуани хикмет» кітабынан түркі халықтарының, оның ішінде қазақ халқының мәдениетке, әдебиетке, тарихқа, этнографияға, экономикаға қатысты құнды деректерін табуға болады. А.Ясауи алғаш рет мистицизмнің сопылық бағытын, сопылық ілімді Орталық Азия мен Қазақстан аймағында орталығы Яссы қаласында (қазіргі Түркістан) таратты.

А.Ясауидің хикметтері (дәлірек аудармасы – даналық сөздері) сопылық ілімнің қағидаларын түсіндіруге, оларды іс жүзіне асырып, күнделікті өмірде сақтап, тұтынып отыру үшін орындалатын әдіс-тәсіл, амал-әрекет, қам-қарекет мен т.б. нәрселерді өлең тілімен баяндап беруге арналған.

Құл Қожа Ахмет, алпыс үш жасқа жеткен соң, жер астынан үңгіп жасалған орын-жайға (һилуетке) түсіп, қалған өмірін сонда өткізеді. Өзінің 2,7, 27, 113 т.б. хикметтерінде ол осы мәселе барысында әңгіме қозғайды (Қожа Ахмет Ясауи, 2021).

«Һилует» демекші, қазақ жерінде, мысалы, Маңғыстаудағы, бағзы бір замандарда жер астында қашалып, үңгіп салынған мешіттер болған. Оларға көшпелі жұрт тауап қылып, барып жүрген. Ахмет шайықтың шәкірттері де сол мешіттердің біразын өздері салса керек (Ізтілеуұлы, 1990).

Қожа Ахмет туындыларының тілі грамматикалық құрылысы жағынан ескі түркі жазба әдеби тіліне жатады. Онда Қараханидтер кезіндегі әдеби тіл ерекшеліктері мен қарлұқ тайпаларының сөйлеу тіліне тән құбылыстар да бар. Батыс Түркістан, оның ішінде Сырдарияның орта бойын жайлаған жергілікті қыпшақ, оғыз тайпаларына жататын тұрғындардың әдеби тілі мен ауызекі тілінің грамматикалық (фонетикалық, морфологиялық және синтаксистік) белгі-бедерлері әлдеқайда басым келеді. Сөздік

құрамы жағынан алып қарағанда түркі сөздері араб-парсы тілдерінің элементтерімен, сөз саптау әдісімен шығарманың өн бойында ылғи да беріліп отырады. Бір сөзбен айтқанда, А. Ясауи тілі кейінірек (XIII-XIV ғ.) қалыптасқан орта азиялық жазба әдеби тілдің негізін қалаған. Бұл жерде, сөз жоқ, көрнекті түркітанушы Ә. Нәжіптің мынадай пікірін еске ала кеткен жөн: «А. Ясауидің «Диуан-и хикметі» уақыт өткен сайын толықтырылып, өзгеріп отырған, сондықтан қазіргі шақта қай хикметтің жаңарып қайта жазылғанын, тіпті, қайсы бірін оның шәкірттері мен ізбасарлары жазғанын ажырата білу өте қиын».

Әсіресе Ясауи бабаның «Диуани хикметі» Алтайдан Анадолыға дейінгі кең-байтақ өлкеде тіршілік ететін түркілер арасына кең тарап, олардың өмір салтының, салт-дәстүрінің, әдет-ғұрпының, құндылықтарының ажырамас бір бөлшегін құрады. Хикметтер мың жылға жуық уақыт бойы көшпелі және отырықшы халықтардың дінін, тілі мен ділін моральдық, этикалық, психологиялық негізде қайта сомдап шықты. Қазақ, өзбек, түрік, қырғыз, түркімен, қарақалпақ т.б. түркітілдес елдердің рухани тарихы, таным жүйесі, ұлттық сана-сезімі, этнопедагогикалық көзқарасы «Диуани хикметтен» тамыр тартып жатыр (Древнетюркский словарь, 1969, б. 539).

Ислам дінінің сопылық бағыты (суфистика, суфизм) о баста (VIII ғ.) бірбеткей, айнымайтын, өзгермейтін болмысына, оның мұсылмандық әдет-ғұрыптары мен талап-шарттарына, тәртіби жолдарына мойын ұсына қоймайтын оппозициялық кейіпте, аскетизм қағидалары мен оның атрибуттарын уағыздайтын философиялық ілім болып қалыптаса бастаған.

Құл Қожа Ахмет Ясауи ислам дінінің ең басты қасиетті кітабы Құранның, сунна (хадис) мен шариғаттың қағидалары мен ғәсиеттерін паш ете отырып, көбінесе тақуалық өмірдің ережелерін уағыздайды (Құран: Н.Өсерұлы, Ж.Мақашұлы, 1990, 269-аят).

А. Ясауи – қоғамдық-саяси және әлеуметтік өмірдегі асқан ақын, тілі уытты сыншы ғана емес, сонымен бірге қалың көпшілік халықтың қараңғылық күні мен тұрмыс жағдайындағы жоқшысы, сөзін сөйлеп, сойылын соғып жүретін ел қамқоры. Қала берді жетім, жесір, ауру-сырқау, жоқ-жітік, кем-кетік, бағы байланып, соры қайнап жнрген жамағаттың жаны қысылған кезінде аузына су тамызар жанашыры болған.

А. Ясауи шығармашылығындағы тағы да бір баса назар аударатын мәселе - ол әменде діни уағыздар ғана жазумен шектеліп қалмаған, дін, шариғат аясынан аса шығып, өз кезінің саяси-әлеуметтік, қоғамдық-этикалық, адамжандылық-гуманитарлық тақырыптарды өз ойына өзек етіп отырған.

Қорытынды

Ахмед Ясауи исламдағы сопылық философия мен практиканың дамуында ерекше орын алады. Сопылық-философиялық, әлеуметтік, этикалық және моральдық-идеологиялық ұғымдардағы күрделі ағым. Исламның іштерінде пайда болған ол Еуропалық гностицизмнің, грек неоплатонизмінің, зороастризмнің, христиан мистицизмнің және т.б. көптеген ережелерін мұра етті. Басқа діни-мәдениеттермен танысуда ислам дінін тереңірек білуге және сұқбат арқылы сенімінің интеллектуалды мазмұнын жаңартуға мүмкіндік берді.

Ясауи шығармаларының ғылыми философиялық терең де астарлы мазмұнын былай қойғанда, оның тілінің өзі де – аса күрделі дүние. Сондықтан болашақта ең әуелі А.Ясауи тілінің түсіндірме сөздігін жасау қажет.

Қорыта айтқанда Қожа Ахмет Ясауидің барлық хикметтерінің тәрбиелік мәні халықты имандылыққа шақыру. Адамдарға өз бойындағы адалдық, имандылықтың күшеюіне ең керектісі иман екенін жеткізген. Адам баласын жаратқан Аллаға кіршіксіз сеніп, арам пиғыл ойлардан аулақ жүруге үйреткен. Әрбір жақсылыққа қанағат етуді

жазып қалдырған. Осы жобаның ең маңызды бөлігіне келе отырып Қожа Ахметтің хикметтерінің мәні дұрыс жолға бағытталған.

Қожа Ахмет Ясауидің: «Әрбір адамның қадірін, ішкі дүниесі, адамгершілігін жетелеу үшін имандылық керек, мен соған жетелеймін», - деген арманын арқалап, жасы келсе де болашаққа қажетті азық қалдырам деп тыным таппай еңбек етіп хикмет жазған тұлпардың тұяғының әрбір сөзі мен ісі жас ұрпаққа үлгі болып қалуы тиіс.

Әдебиеттер

- Asgar Saberi (2015). *Polojenie Hoja Ahmeda Īsavī v pismennyh istochnikah, Dınaralyq dialog jāne Qoja Ahmet Īsauī mūrasy. Halyqaralyq ġylymi konferensia materialdary* – 13 aqpan, 2015, Astana, 322b.
- Diuan Hıqmet (1904). *Ahmed bin İbrahim bin Mahmud bin Aftihar Īssauī*. (Besınşı mārte basyluy). Qazan.
- Jandarbek, Z. (1991). *Qoja Ahmed Īssauī, ömrı jāne şyğarmalary*. Türkıstan.
- Najip E. N. (1989). *Pervyĭ türkoiazыchnyĭ poet-mistik III v. Ahmed Esevı i ego "Divan-i Hikmet"*, *İssledovania po istorii türkskih iazykov HI-HIÜ vv.*
- Öserüly, N., Maqashuly, J. (1990). *Qūran (jāne onyñ qazaqşa mağynasy)*, 1-bölim, 269-aiat.
- Qoja Ahmet Īsauī (2001). *Diuanı Hikmet*. Arys.
- Qoja Ahmet Īsauī (1993). *Diuanı Hikmet (aqyl kıtaby)*. (Baspāğa āzırlegender: M.Jarmūhammedūly, S.Däuitūly, M.Şafıǵı).
- Zeybek N. K. (2003). *Qoja Ahmet Īsauī joly jāne tañdamaly hikmetter*. (Avd. Dosai K.Türsynbaıūly).
- Qoñyratbaev, Ä. (1991). *Qoja Ahmed Īssauī. Köne mädeniet jazbalary*.
- Syzdyqova, R. (2004). *Īsauī hikmetteriniñ tili*.

Extended Summary

The creative heritage of the great thinkers of the East of the Middle Ages is the object of diverse research by scientists from different countries. The topic of Sufism occupies a special place among scientific developments. The Sufi trend in Islam (both Sunni and Shiite), known as mystical, ascetic and philosophical teachings, became widespread in Central Asia in the XI-XII centuries. Khoja Ahmed Yassawi, the founder of the Turkic branch of Sufism, was a contemporary of famous thinkers Abdylkhalyk Gijdivana, Khoja Yusup Hamedani, Abu Ali ibn Sina, Abu Rayhan Biruni, Mahmut Kashgari, Yusup Khas Hadjib Balasaguni, who made a significant contribution to the development of world civilization. Many outstanding poets of the medieval East turned out to be influenced by Sufi concepts: Rudaki, Omar Khayyam, Saadi, Hafiz, Navoi and others.

Koja Ahmet Yasawi is an outstanding scientist of his time. He is a poet, a sufi, who has formed his strength on the path to knowing God. Ahmed Yasawi is the founder of the Sufi path. The poet, following his instructions, spread this teaching to the end of his life. His thoughts were reflected in his wisdom. The article analyzes Sufi literature, Sufism, as well as the most famous poet of the Turkic world Khoja Ahmet Yasawi and his work "Diwani Hikmet". It is clear that the wisdom of Khoja Ahmed Yasawi, who was known among the Turkic people as a Turkistan's spiritual enlightener, calls on all mankind to perfection, goodness, peace and brotherhood. The article analyzes the Sufi teachings of the Sufi poet, who combines Islam and Turkic culture. In the doctrine he used concepts such as the ideal person, sharia, light, patience, piety, dialogue, commentary. In Sufi literature: To know the truth, the journey to the truth, the desire to understand the spiritual secret, to be in love with the beloved, to be keen on the creature, to talk with the beloved, drink the wine of truth, lose consciousness, become a butterfly and burn the fire, the terms "die before you step death", "twirling like a wreath on the truth" are widely used in Sufi literature. In addition, concepts such as "heart", "mood" are also widely used in Sufism.

Brilliant assemblage of medieval Sufi poets, scientists, theologians and philosophers have made a significant contribution to the spread of Islam has played an invaluable role in educating the Muslim Turkic peoples in the development of Muslim spiritual culture of the Central Asian region. Khoja Ahmed Yassawi best known as one of the orthodox Sufi poets of the Middle Ages, his book "Diwan - and Hikmat" ("Ana" or "Book of Wisdom") received at the time of immense popularity among the people. For several centuries, it served as the most popular textbook in all the Muslim schools in the region.

"Divan-i Hikmet" is the greatest monument of religious Sufi literature, which has entered the world treasury of spiritual culture. The sayings collected in the book are also the most ancient Turkic monument.

Almost all Turkic scholars agree that the Hikmets of Yassavi belong to the Karakhanid literary tradition. The origins of his poems are also found in the shamanic songs of the Turkic nomads. There are Kipchak elements in the language of his poems.

"Divan-i Hikmet" is considered the common heritage of the Turkic-speaking peoples, Hikmets were transmitted from the depths of centuries in various forms, mainly in various handwritten versions. Their edification - appeals to honesty, justice, benevolence and patience, were a kind of manifesto - the moral code of a Muslim. This work summarizes the main provisions of the Yasawi Tariqa. The Hikmets preached Islam and contributed to the strengthening of Islam among the people. Among the Turkic-speaking peoples, "Divan-i Hikmet" was called "Korani Turks", since they were the ones who perceived the Koran through the "Hikmets" of Khoja Ahmed Yassawi, therefore the Turks began to call him "Hazret Sultan" - "Holy Sultan", and Turkestan the second Mecca. The Hikmets of Khoja Ahmed Yassawi not only preached Islam, but also called on the Turkic-speaking peoples for spiritual unity and sovereignty, all the necessary conditions for their creation were stipulated here. Speaking about ancient literature, it should be noted that in those ancient times the Turkic peoples did not yet have such a clear division into separate ethnic groups (Tatars, Kazakhs, Uzbeks, etc.), and therefore many monuments belonging to the heritage of ancient times should be perceived as common Turkic.

TÜDAD - CİLT 8 - SAYI 2 - NİSAN 2025